

अमेरिका-युरोपमध्ये
स्वामी विवेकानंद

- डॉ. सुभाष के. देसाई
एम.ए. पीएच. डी.

Swami Vivekanand
in America and Europe
By - Dr. Subhash K. Desai

अमेरिका-युरोपमध्ये स्वामी विवेकानन्द

डॉ. सुभाष के. देसाई
प्रथमावृत्ती – ४ जुलै २०११
(स्वामी विवेकानंदांची १०९ वी जयंती)

© डॉ. सुभाष के. देसाई
११ ब, शिवाजी स्टेडियम, कोलहापूर
फोन ०९४२३० ३९९२९
email -drsubhashdesai@gmail.com

मुद्रक, प्रकाशक :
सिंहवाणी प्रकाशन, कोलहापूर
११ ब, शिवाजी स्टेडियम, कोलहापूर
फोन ०९४२३० ३९९२९

किंमत रु. ३००/- ६ \$

अर्पण

माझे चुलत आजोबा कै. विठ्ठलराव दत्तात्रय देसाई यांच्यामुळे स्वामी विवेकानंद यांच्याकडे मी वळलो. त्यांना हे पुष्प अर्पण.

कृतज्ञतापूर्वक स्मरण

१९५० ते १९८० या तीन दशकांचा मागोवा घेऊन स्वामी विवेकानंदांचे अभुतपूर्व दर्शन जगाला घडविणाऱ्या मेरी लुईस बर्क, त्यापूर्वी, हयातीत स्वामीजींचा शब्द न् शब्द अमेरिका, युरोप, श्रीलंका नि भारतात टिप्पारे ब्रिटीश सदगृहस्थ गुडवीन आणि स्वामीजींचे विचार टिप्पारी कु. एलन वाल्डो या तीन समर्पित जीवांचे कृतज्ञतापूर्वक स्मरण.

- डॉ. सुभाष के. देसाई

हितगूज

‘स्वामी विवेकानंद’ हे नाव मी वयाच्या १४ व्या वर्षी ऐकले. १९६३-६४ हे त्यांचे जन्मशताब्दी वर्ष देशभर साजरे झाले. त्यानिमित्त मी शिक्षण घेत असलेल्या कोल्हापूर जिल्ह्यातील गारगोटीच्या श्रीमौनी विद्यापीठात वक्तृत्व स्पर्धा होत्या. विषय होता ‘स्वामी विवेकानंद’ त्यात मी भाग घेतला नि मला पहिला नंबर मिळाला. आमच्या वाढ्यात बेलूरचे रामकृष्ण मिशनचे काही संन्याशी येऊन रहात. माझे आजोबा एका संस्थानात कारभारी होते. त्यांचे इंग्रजी उत्तम होते. व्यक्तीमत्त्व उंचेपुरे, खानदानी होते व त्यांनी भारतभर प्रवास केला होता. चुलत आजोबा कोल्हापूर जिल्ह्यात नामवंत शेतकरी सहकारी संघाचे अध्यक्ष व अनेक सामाजिक संस्थात कार्यरत होते. (याचेविषयी अधिक माहिती पान १७७ वर) त्यांचा आध्यात्मिक पिंड. दक्षिणेकडच्या रमणमहर्षींना ते भेटले होते तर दक्षिणेश्वर व बेलूर मठातही जाऊन आले होते. त्यांचा स्वामी भौमानंद व इतरांशी पत्रव्यवहार चाले. आपणास संन्यास घ्यावयाचा आहे त्याविषयी त्यांनी मार्गदर्शन करा अशी विनंती केली पण संसाराच्या जबाबदारीने ते शक्य झाले नाही पण काही नामजप त्यांनी कोटीमध्ये केला होता. माझ्या आईचे वडील कै. भगवान दौलतराव पाटील असेच धार्मिक व्यक्तिमत्त्व होते. घरी जीवनविकास हे मराठी मासिक पहिल्या अंकापासून येत होते. त्यामुळे त्याचा माझ्या बालमनावर प्रभाव पडला. विवेकानंदप्रमाणे आपणी ध्यान करावे म्हणून ध्यान करू लागलो. होता होता विवेकानंद माझ्या जीवाचे जीवलग बनले या (सायक्लॉनिक) वाढळी संन्याशाने माझ्या तन-मनाचा पुरता ताबा घेतला. जणू विवेकानंद नावाचे भूत माझ्या मानेवर जे बसले ते आजपर्यंत आणि आता ते सोडेल असे काही वाटत नाही.

माझ्या जीवनाचा ‘विवेकानंद’ आदर्श बनले. पण मला प्रती विवेकानंद व्हायचे नव्हते. त्यांच्या विचारांचा मागोवा घेऊन मला माझे जीवित कार्य, दिशा शोधायची होती. व्यवहारी जगातले मान-अपमान, आर्थिक, शारीरिक अडअडचणी, चढउतार इतराप्रमाणे सोसत असताना चोहोबाजूंनी कोंडला गेलो नि एके दिवशी स्वामीजींचे स्पष्ट दर्शन झाले त्यांनी मौनातून हाताच्या मुद्रेने मी काय करावे याचे दिशादर्शन केले. नि खरोखर त्याचे जीवनात प्रत्यंतर आले अगदी भौतिक, व्यवहारी समस्येतही ईश्वर मार्गदर्शन करतो हे प्रत्यक्ष अनुभवले.

स्वामीजींच्या विषयी जे जे मिळेल ते अधाशाप्रमाणे वाचीत राहिलो. ते जेथे जेथे गेले ती भारतातील जवळ जवळ सारी ठिकाणे पालथी घातली. अनेक रामकृष्ण केंद्रांना भेट दिली. बेलूरच्या स्वामीजींच्या खोलीतही ध्यानाला बसलो. पुन्हा २५ वर्षांनंतर मात्र बाहेरूनच दर्शन झाले. दक्षिणेश्वर, कामारपुकर, स्वामीजींचे जन्मठिकाण पाहिले. कन्याकुमारी ते अल्मोरा, गोहती ते अमरनाथ, गया, अजमेर, माऊंट अबू, बेळगाव, गोवा, म्हैसूर, रामेश्वर, कन्याकुमारी त्याचप्रमाणे युरोप, इंग्लंड, फिरलो. १९६९ ला प्रणव हे धार्मिक त्रैमासिक मी सुरु केले. त्याचा पहिला अंक स्वामी विवेकानंदांना अर्पण केला. नि पुढे १८ वर्षे साप्ताहिक व दैनिक चालवले. त्यात स्वामीजींची जीवनकथा क्रमशः लिहिली. त्यांच्या विचारानुसार पावित्र, सत्य, बहुजन हिताय बहुजन सुखाय ब्रताने राहिलो. विवेकानंद जगलो. प्रगाढ शांती, आनंद, ज्ञानाचा प्रकाश अनुभवला. धर्म आणि विज्ञान विषयावरील पी.एचडीच्या माझ्या प्रबंधाचा निष्कर्ष विवेकानंद विचार आहे तर निधर्मी नैतिकतेचे राष्ट्रीय पातळीवरील दहा वर्षांच्या माझ्या संशोधनाचे ग्रहीत स्वामीजींचे उद्गार आहेत. खरा धर्म मंदिरात, धार्मिक उत्सवात नसतो तो माणसाच्या प्रामाणिक हृदयात असतो.

विविध विषयावर लिहिताना चाळीस वर्षे पत्रकारीतेत काम करताना महायोगी गौतमबुद्ध, मराठा सम्राट छ. शिवाजी महाराज अशी पन्नास साठ छोटी-मोठी पुस्तके लिहिताना वाटले की, आपल्यावर ज्यांचे आजन्म उपकार आहेत, त्या स्वामी

विवेकानंदाच्यावर लिहून एक पुष्प त्यांच्या चरणी अर्पण करावे.

आजपर्यंत त्यांच्यावर असंख्य पुस्तके, ग्रंथमाला प्रसिद्ध झाल्या. स्वामीर्जीचे दोन्ही विद्वान बंधू डॉ. महेंद्रनाथ, व डॉ. भुपेंद्रनाथ दत्त, रोमेरोला पासून मराठीतील नामवंतांनी ग्रंथ प्रकाशित केले यात आपण आणखी कोणती भर घालणार? पण नवनवीन माहिती उपलब्ध होत गेली त्यातून मला समजलेले स्वामीजी चाळीस वर्षापूर्वी समजलेल्या स्वामीजीहून वेगळेच वाटले. शिकागोची १८९३ ची जागतिक सर्वधर्म परिषद ते त्यांची ४ जुलै १९०२ ची महासमाधी या महत्वाच्या कालावधीवरच मी हे पुस्तक लिहिले आहे. या कालावधीचा तपशीलवार इतिहास, त्यांनी स्वतः लिहिलेली पत्रे, त्यांना आलेली पत्रे, वृत्तपत्रातील त्या त्या वेळचे वृत्तांत हा या लिखाणाचा प्रमुख आधार आहे. शेवटच्या ९ वर्षांच्या झंझावाती जीवनात स्वामीर्जीनी केलेले अथक परिश्रम त्यांच्या मुखातून बाहेर पडणारे दृष्टेपण ज्ञानगंगा सारे थक्क करणारे आहे. या ९ वर्षापैकी जवळ जवळ ६ ते ७ वर्षे ते अमेरिका, इंग्लंडमध्ये कार्य करीत राहिले. मधुमेहासारख्या आजाराने त्यांना त्रस्त करून सोडले. आजचे प्रगत वैद्यकीय उपचार उपलब्ध असते तर त्यांचे अकाली निधन झाले नसते. असे वाटून जाते. त्यांचे बंधू डॉ. महेंद्रनाथ १९५६ तर डॉ. भुपेंद्रनाथासारखे जहाल क्रांतीकारी स्वातंत्र्य सैनिक १९६१ ला वारले. तेही स्वतंत्र भारतात दुर्लक्षित राहिले. स्वामीजी हे सनातन रूढीबद्ध, कर्मकांडाविरुद्ध होते, चातुवर्ण्याची चौकट मनूचे कायदे जुमानले नाही. सन्याशाने आजपर्यंत कधी अनाथ मुला-मुलींसाठी, स्त्रियांसाठी शाळा वा आश्रम काढले नाहीत वा दवाखाने सुरु केले नाहीत की, दुष्काळ भूकंपात काम केले नाही. ती चौकट मोऱून धम्मप्रवर्तन स्वामी विवेकानंदांनी केले. बहुजनांच्या हितासाठी काम केल्यानेच आत्मोद्भाव होतो म्हणून संस्थेला दिशा दिली. विवेकानंदाना सनातनी हिंदू धर्माचा प्रचारक म्हणून रंगवणाऱ्यांना मी मांडलेले विवेकानंद पचणारे नाहीत. रशिया-चीन सुपर पॉवर बनतील. ब्रिटीश भारत सोडतील पण चीन आक्रमण करेल, युरोप ज्वालामुखीच्या टोकावर आहे, चंगळवाद्यांचा केवळाही स्फोट होईल, युरोपामध्ये मोठ्या युद्धाची केवळ शक्यता नाही तर युद्ध पेटेल हे त्यांचे सामाजिक, आर्थिक दृष्टेपण मांडण्याची गरज मला वाटली. प्रत्येक व्यक्तीत त्यांनी उद्याचा गौतम बुद्ध पाहिला कारण ते स्वतःच ज्ञानी बुद्ध होते.

स्वामीर्जीच्यावर लिहिले ते मित्रवर्य वासुदेव कुलकर्णी यांनी दै. ऐक्य चे संपादक (सातारा) नात्याने विवेकानंद जयंती १२ जाने. २०११ पासून क्रमशः रविवारी प्रसिद्ध केले. त्याला सातारा जिल्हातून वाचकांचा जो प्रतिसाद मिळत होता त्यामुळे मी प्रोत्साहीत झालो. ७ नोव्हेंबर २०१० रोजी (रविवारी) सायंकाळी ६ वा. रोजी लिहायला घेतलेला हा विषय २४ एप्रिल २०११ रोजी सायंकाळी ४ || वा. पूर्ण झाला. तसा हा प्रवास फक्त १६८ दिवसांचा; पण त्याची पूर्वतयारी चाळीस वर्षाची, वाचन, चिंतन, मननाची. लिहिताना कोणीतरी शब्द, विचार, कल्पना पुरवतो. हाताच्या बोटांना साधनभूत करतो असा विलक्षण अनुभव. १६८ दिवसांचे स्वामी विवेकानंदांचे चिंतन करताना वाटत होते की, (I am with a prophet who walked with God) देवाबरोबर चालणाऱ्या मी सहवासातच आहे.

या पुस्तकाची सुबक छपाई अल्प वेळेमध्ये करून दिल्याबद्दल ‘सकाळ’चे वरिष्ठ व्यवस्थापक (कर्मशिंगल) श्री. नंदन मिठारी व माझे मित्र ॲड. शंकरराव निकम, दिनकर देसाई, डॉ. विश्वनाथ मगदूम, श्री. राहूल चन्ने, दिलीप धस व आकर्षक मुख्यपृष्ठाबद्दल प्रदीप घोडके व अनेक मित्रांचा मी आभारी आहे.

- डॉ. सुभाष के. देसाई

नरेंद्रची पहिली तीस वर्षे

सिमला येथील दत्त कुटुंब कोलकत्याला आले. ते मुळचे बरद्वान जिल्ह्यातील कालना या उपविभागातील देरियाटोना या खेड्यातील. तेथील जमीनदारांना स्वामीजींचे धाकटे बंधू डॉ. भूपेंद्रनाथ दत्त भेटले तेव्हा त्या लोकांनी सांगितले की दत्त कुटुंबाचा ठावठिकाणा आम्हाला माहिती नाही परंतु त्यांच्या वाडवडिलांकडून नरेंद्रच्या पूर्वजांनी तीन खेडी विकत घेतली होती. तेथे आजही एक तलाव अस्तित्वात आहे तो ‘दत्त तालपुकूर’ म्हणजे दत्तांच्या मालकीचा तलाव असा ओळखला जातो. त्या तलावाभोवती पाईन वृक्षाची झाडे आहेत.

पूर्णचंद्र डे उद्वत्सागर हे प्रसिद्ध इतिहासतज्ज्ञ. त्यांनी जी माहिती गोळी केली त्यात बंगलचा सुभेदार नवाब मुर्शिदकुली खान याने हा तलाव देणगी दिल्याचा उल्लेख कागदपत्रात मिळाल्याचा उल्लेख आहे. याचा अर्थ मोगलांच्या कारकिर्दीतही दत्त घराणे प्रसिद्ध होते. देरियाहोना हे खेड्याचे नाव फारशी भाषेतील आहे. त्यामुळे येथे फार जुनी मुस्लिम वस्ती होती, असे स्पष्ट होते. हे आजही श्रीमंत खेडे आहे. मात्र दाट जंगलामुळे मलेरियाचा आजार येथे सारखा उद्भवतो. जुन्या पिढीतील एक वयोवृद्ध इसम म्हणजे येथला शेवटच्या दत्त कुटुंबातील मुलीचा नातू डॉ. भूपेंद्रनाथ दत्तना भेटला होता. दत्त घराण्यातील एक व्यक्ती कोलकत्याला गेली व पुढे प्रसिद्ध पावली अशी त्याची माहिती होती.

रामनिधी दत्त, त्यांचे चिरंजीव रामजीवन आणि नातू रामसुंदर सहकुटुंब देरियाटोना खेड्यातून ‘कालिकट्टा’ (Kalikatta) म्हणजेच कलकत्याला आले. त्यावेळी इस्ट इंडिया कंपनीचा अंमल तेथे होता. १८व्या शतकाच्या प्रारंभी या कंपनीने दत्त कुटुंबाकडे अधिकाराचे पद दिले. राममोहन यांना सुंदर व्यक्तिमत्व लाभले होते. त्यांचा पुत्र दुर्गाप्रसाद यांनाही तो वारसा लाभला. राममोहन यांना दोन मुलगे आणि सात मुली होत्या. दुसऱ्या मुलाचे नाव कालिप्रसाद होते.

दुर्गाप्रसाद यांनी सन्यास घेतला तेव्हा कालिप्रसाद कुटुंब प्रमुख बनले. त्यांनी आपल्या भावाची पत्नी व मुलांना अन्यायजनक वागणूक दिली. विश्वनाथ १६ वर्षांचे झाले नि त्यांचा विवाह नंदलाल बसू यांची एकुलती एक कन्या भुवनेश्वरीदेवी हिच्याशी झाला. भुवनेश्वरीदेवींना वडिलोपार्जित संपत्तीपैकी घर आणि जमीन मिळाली. कालिप्रसाद यांना एका तांत्रिकाने पैसा, दागदागिने यांचे आमिष दाखवून हजारो रुपयांना फसवले.

नववधू म्हणून भुवनेश्वरीदेवीने घरात पाय टाकला नि तांत्रिक पूजेचा प्रकार त्यांना पहायला मिळाला. विश्वनाथ दत्तनी बालपणापासून अपार कष्ट भोगले. शालेय शिक्षण घेताना त्यांना पायात चप्पलही मिळाले नाही. जेव्हा शिक्षक विचारत तेव्हा ते सांगत ‘माझे वडील सध्या बनारसध्ये आहेत. ते चप्पलाचा जोड पाठवणार आहेत पण अजून मला ते पोहचले नाहीत.’ त्यांचे शिक्षक रसिकचंद्र चंद्र यांचे द्वितीय चिरंजीव कालिप्रसाद चंद्र हेच पुढे सुप्रसिद्ध स्वामी अभेदानंद बनले.

विश्वनाथ यथावकाश परिक्षेत चांगल्या गुणांनी उत्तीर्ण होत होते. ते पदवीधर झाले. त्याने एक व्यवसाय सुरु केला. पण त्यात फारशी प्राप्ती झाली नाही. त्यांनी अॅटर्नी टेपले यांच्याकडे क्लार्कची नोकरी पत्करली. त्यांचे सहकारी भुवनमोहन दास होते. त्यांचे चिरंजीव देशबंधू चित्ररंजन दास होय. १८६६ मध्ये विश्वनाथ दत्त अॅटर्नीशीपची परीक्षा उत्तीर्ण झाले. त्यांनी अशुतोष धार यांच्याबोरबर धार अँड दत्त नावाची कंपनी स्थापन केली. पुढे त्यांनी स्वतंत्र व्यवसायाला सुरुवात केली. बंगली भाषेबोरबरच विश्वनाथ यांना संस्कृत, पर्शियन, अरेबिक, उर्दू आणि हिंदी भाषा येत होत्या. त्यांचे वाचनही अफाट होते. विविध

भाषेतील ग्रंथ त्यांच्या संग्रही होते.

त्यांनी ‘शिष्टाचार पद्धती’ हे छोटे पुस्तक हिंदी आणि बंगाली भाषेत लिहिले होते. हिरालाल ढोले यांनी १८८२ मध्ये ते प्रकाशित केले. १८८४ ला विश्वनाथांच्या आकस्मिक निधनामुळे त्या पुस्तकाचा दुसरा भाग प्रसिद्ध झाला नाही. मात्र बसाक नावाच्या सदृगृहस्थाने पहिल्या पुस्तकाची सुधारीत दुसरी आवृत्ती प्रसिद्ध केली.

विश्वनाथ दुर्गाप्रसाद दत्त आणि भुवनेश्वरीदेवी यांच्यापोटी एक मुलगा जन्मला, तो नरेन. तो त्यांच्या आजोबासारखाच दिसायचा म्हणून त्याचे नाव दुर्गादास ठेवावे अशी इच्छा नातेवाईकांनी केली. भुवनेश्वरीदेवीने स्वतःच्या स्वप्नदृष्टांताचे स्मरण करून वीरेश्वर नाव ठेवले. टोपण नाव ‘बिले’ म्हणून सारे हाक मारीत. पुढे नरेंद्रनाथ नाव ठेवले. वयाच्या १४ व्या वर्षी त्याला पोटदुखीचा त्रास सुरु झाला. त्यात तो बराच अशक्त बनला. विश्वनाथ बाबू त्यावेळी मध्यप्रदेशमधल्या रायपूर या शहरात व्यवसायानिमित १८७७ ला गेले होते. हवापालट केल्याने बरे वाटेल म्हणून ते सहकुटुंब रायपूरला आले त्यावेळी अलाहाबाद-जबलपूर-नागपूर मार्गे रेल्वे होती. नागपूरहून रायपूरला बैलगाडीने जावे लागे. काही महिन्यांच्या कालावधीत नरेंद्रनाथांची प्रकृती पूर्णपणे सुधारली. १६ वर्षांचा असतानाच त्याचे उंचेपुरे नि पिलदार शरीर पाहून काहीजण त्याला वीस वर्षांचा ठरवीत. तो कुस्ती खेळत असे. त्यावेळी नावगोपाल मित्र यांनी कॉर्नवालीस स्ट्रीटवर एक व्यायामशाळा उघडली होती. नरेंद्रनाथ त्या आखाड्यात नियमित व्यायाम घेत असे. एकदा बाँकिंसगमध्ये पहिला आल्याने त्याला एक चांदीचे फुलपाखरू बक्षीस मिळाले होते. त्यावेळच्या विद्यार्थ्यांत उत्कृष्ट क्रिकेटपूर्ण म्हणूनही त्याने नाव कमावले होते. विश्वनाथबाबू पाकशास्त्रातही पारंगत होते. रायपूर मुक्कामी नरेंद्र त्यांच्याकडून सुंदर सुंदर पक्कांने बनविण्यास शिकला. ही कला अगदी अखेरपर्यंत त्याने जोपासली. दोन वर्षे शाळेत गैरहजर राहनही मॅट्रीकच्या परीक्षेत तो शाळेत एकटाच पहिल्या वर्गात पास झाला.

त्यावेळी देशभर उत्तम वक्ता म्हणून सुरेंद्रनाथ बॅनर्जी प्रसिद्ध होते. एका शिक्षकाच्या सेवानिवृत्तीच्या निरोप समारंभात ते समारंभाला अध्यक्ष म्हणून लाभले. त्यांच्यासमोर नरेंद्रने इंग्रजीतून भाषण दिले. ते ऐकून बॅनर्जीनी आपल्या भाषणात नरेंद्रच्या वकृत्वाची बरीच स्तुती केली. आई भुवनेश्वरीही आपल्या मुलावरील संस्काराविषयी अतिशय दक्ष होत्या. त्यांना स्वर्णमयी ही सर्वात मोठी कन्या, महेंद्रनाथ (१८६९-१८५६) भुपेंद्रनाथ (१८८०-१८६१) अशी मुले होती. महाभारत, रामायणातील कथा त्यांना सांगत. चारित्र्यसंपन्न रहा, स्वाभिमान जपा, दुसऱ्याचा अभिमान दुखावू नका. शांत रहा पण प्रसंगी कठोर बना. असे त्या मुलांना सांगायच्या. नरेंद्रनाथ साच्या आयुष्यभर आईवर हृदयापासून प्रेम करायचा. लहानपणी संन्याशी बनायची नरेंद्रला खूप हौस. एकदा तर तो छोटी लंगोटी घालून सर्व कपडे काढून घरात फिरू लागला. माता ते पाहून दचकलीच. आपल्या आजोबा दुर्गाप्रसादसारखा हा पुढे संन्याशी तर होणार नाही ना? या शंकेने तिने विचारले ‘नरेन काय करायचा बेत आहे?’ तो म्हणाला ‘मी शिव आहे. मी साधू बनलो की शिव जवळ बोलवेल का?’ यावर मातेने सांगितले हो! पण आतल्या आत आपली शंका दाबून तिने मनाशी विचार केला. आता तर ‘बिलू’ लहान आहे. अजून खूप वर्षे जावी लागतील. त्याला म्हातारा बनायला आणि संन्यास घ्यायला. यानंतर बच्याच वेळा तो ध्यानाला बसायचा. खेळ खेळत असे. एकदा तर त्या खोलीत विषारी साप शिरला. बाकी मुले खेळ सोडून बाहेर पळून गेली. पण हा ध्यानात मग होऊन गेला त्याला साप आल्याचे भानही नव्हते. आपोआप साप निघून गेला. नरेनला विचारले तर तो म्हणाला मला काहीच माहित नाही. मी अतिशय आनंदी भावात होतो.

दररोज रात्री झोण्यापूर्वी त्याला भूमध्यात ज्योत दिसायची ती व्यापक होत होत त्याचे सारे शरीर व्यापायची नी तो गाढ

झोपी जायचा. त्याला वाटायचे हे साज्यांनाच अनुभवास येते पण तो इतर सवंगड्यांना विचारायचा मग त्याला कळले की हा अनुभव त्याचा खास ठेवा आहे. स्वामीर्जींना हा अनुभव पुढे आयुष्यभर साथ देत होता. जणू पूर्वजन्मापासूनच त्यांना ध्यानाची, अध्यात्मिक अनुभूतीची, आत्मिक आनंदाची सवय होती. बालपणापासून सवंगड्यांचा तो राजा होता नि पुढे युरोप अमेरिकेच्या वृत्तपत्रांनी त्याचा उल्लेख भारतातील एक देखणा राजा शहरात आला आहे, असा केला आहे. तर काही परदेशी अनुयायी त्यांना किंग किंवा प्रोफेट म्हणून संबोधित.

त्यांच्या घरात सर्व जाती, धर्माचे लोक येत त्यामुळे ते कधीच सनातनी, कर्मठ धार्मिक नव्हते. त्याकाळात जातीभेद तीव्रतेने पाळला जात होता; पण ते नरेंद्रसाठी एक कोडे होते. एका जातीच्या माणसाला दुसऱ्या जातीच्या माणसाबरोबर जेवता येत नव्हते नि एकाचा हुक्का दुसरा ओढत नव्हता. या प्रथा मोडल्या तर काय होते हे त्याने स्वतःच शोधायचे ठरवले. मग त्याने दिवाणखान्यात जाऊन प्रत्येक हुक्क्याची पाईप तोंडाला लावली नि हुक्का ओढायला सुरुवात केली. त्यामुळे कोणी मरत नाही. तोपर्यंत त्याचे वडील दिवाणखान्यात आले. येथे तू काय करतोस? त्यांनी विचारले. यावर नरेंद्र म्हणाला, “पिताजी! मी बघत होतो जात मोडली तर काय होते. काहीच झाले नाही! विश्वनाथ बाबू जोरजोराने हसत आपल्या अभ्यासखोलीत निघून गेले. नरेंद्रचा बालिश स्वभाव असा विविध रीतीने खट्ट्याळपणे, चिकित्सकरीत्या प्रगट होत होता. त्याच्या मोठेपणाची लक्षणे बाल-पणीच दिसत होती नि ती काहींनी पाहिली होती.

नरेंद्रचे चुलत आजोबा मृत्यूशश्येवर होते. कोणीतरी महाभारत वाचा, अशी त्यांनी विनंती केली. कोणी पुढे आले नाही. नरेंद्र व त्याची बहिण पुढे आली. जाडजूड महाभारत नरेंद्रने काढले व त्यातला काही भाग मोठ्याने वाचायला सुरुवात केली. गरुड उड्हाण घेतो हा भाग वाचतानाच चुलत आजोबांचा श्वासोच्छ्वास मंद होत निघाला. ते बोलले, “बाळ तुझा भविष्यकाळ उज्ज्वल आहे.” हे शेवटचे बोलून त्यांनी प्राण सोडला. १८७१ मध्ये पंडित ईश्वरचंद्र विद्यासागर यांच्या मेट्रोपॉलिटन इन्स्टिट्यूशनच्या शाळेत इंग्रजी विभागात नरेंद्रचे नाव घातले. त्या वेळची कोलकत्यातील ती सर्वात प्रसिद्ध शाळा होती. गणित सोडले तर तो साज्या विषयात वर्गात प्रथम येत असे. परीक्षेच्या आगोदर काही दिवस तो अभ्यास करायचा. त्याचा खेळाकडे कल होता. पण परीक्षेत उत्तम मार्क्स मिळवित असे. त्याचा आवाज चांगला होता तो उत्तम गायचा. १८७७ मध्ये १४ वर्षांचा नरेंद्र असताना व्यवसायानिमित्त विश्वनाथबाबू रायपूरला आले.

या दोन वर्षांच्या वास्तवात जीवनातील अनेक संस्कार नरेंद्रवर वडिलांनी घडवले. त्यामुळे पुढे ते राजे महाराजे यांच्याबरोबर सहजतेने वावरत त्याचप्रमाणे सर्वसामान्य नागरिकांबरोबरही. कोणत्या प्रकारचे मित्र निवडावेत हेही नरेंद्रला समजले होते. शारीरिक आणि मानसिक पातळीवर सामर्थ्यशील बनण्याचे हे प्रात्यक्षिक ज्ञान त्याला लाभले. या दोन वर्षात नरेंद्र शाळेत गेला नाही. त्यामुळे मूळ शाळेत प्रवेशाला कलकत्याला अडचण निर्माण होणार होती. पण नरेंद्रच्या बुद्धिमत्तेविषयी शिक्षक वर्ग जाणत होता. फक्त दोन वर्षांचा अभ्यास करून प्रवेश परीक्षा उत्तीर्ण होणे गरजेचे होते. नरेननी आपल्या वडिलांच्या सानिध्यात अधिक काळ घालवला. त्यातून पाश्चात्य संस्कृती, भाषा, कायदे यांचे सखोल ज्ञान याचा प्रभाव पडला. वैज्ञानिक दृष्टिकोनामुळे आणि मुक्तविचार चिंतनामुळे भारतीय रूढी, कर्मकांड याविषयी त्यांच्या मनात संदेह निर्माण झाला. त्या काळात रायपूरमध्ये चांगली शाळा नव्हती. त्यामुळे विश्वनाथबाबूंनी मुलाच्या शिक्षणाकडे जातीने लक्ष दिले. पाश्यात्य विचारवंत, वैज्ञानिक संस्कृती यांच्या अभ्यासातून नरेंद्रचा बौद्धिक पिंड वाढू लागला. संदेहवादी (agnustic) वृत्ती वाढू लागली. १८७९मध्ये

नरेंद्र जेव्हा कोलकत्याला कुटुंबासमवेत परत आला तेंव्हा त्यांनी प्रथम प्रेसिडेंसी कॉलेज व नंतर जनरल असेंबलीच्या संस्थेत नाव घातले. ही संस्था स्कॉर्टिश जनरल मिशनरी बोर्डने स्थापित केली होती. आपले वाचन अभ्यासक्रमापुरतेच मर्यादित न ठेवता अगणित पुस्तके त्यांने वाचली. त्याच्या वाचनाची गती आणि त्याची स्मृतीत नोंद करण्याची क्षमता चमत्कारापेक्षा वेगळी नव्हती. एकपाठी असल्यामुळे जाडजूड पुस्तकातील मजकूर ताबडतोब म्हणून दाखवित असे. त्यामुळे पौर्वात्य आणि पश्चिमात्य संस्कृतीचा परिचय करून देणाऱ्या पुस्तकांचा त्याचा चांगलाच परिचय झाला त्यामुळे पाश्यात्य तत्त्वज्ञान, कला, साहित्य, संस्कृतीचा त्यांचा अभ्यास झाला. प्रेसिडेंसी कॉलेजमध्ये नरेंद्रनाथाने इंग्लिश, इतिहास आणि गणित विषय घेतला. व एफ.ए. परीक्षेसाठी तर्कशाळा व मानसशास्त्र हे विषय जादा घेतले. तत्त्वज्ञान पर्यायी विषय निवडला. वक्तृत्व स्पर्धेत भाग घेऊन इंग्रजीत प्राविण्य मिळवले. याच जनरल असेंबली संस्थेत विद्वान प्रोफेसर विल्यम हेस्टी (William Hastie) यांच्याकडून प्रथमच रामकृष्ण परमहंस हे नाव नरेंद्रने ऐकले. वर्ल्डस्वर्थची कविता समजून सांगताना भावसमाधी म्हणजे काय हे समजून सांगताना प्रोफेसरनी दक्षिणेश्वरच्या रामकृष्ण परमहंसांचे उदाहरण दिले. त्यावर्षी सुरेंद्रनाथ मित्र यांच्या घरी सिमला कॉलनीत नरेंद्रने रामकृष्णांना पाहिले.

डिसेंबर १८८३ मध्ये बी.ए.च्या परीक्षेला तो बसला. वडिलांच्या सांगण्यावरून तीन वर्षांच्या कायद्याच्या कोर्ससाठी मेट्रोपॉलिटन इन्स्टिट्यूटमध्ये नोंद केली. (सध्या ते विद्यासागर कॉलेज म्हणून ओळखले जाते) इंग्लंडला बॅरीस्टरच्या पदवी शिक्षणासाठी जाण्याचे त्याने योजले होते पण वडिलांच्या आकस्मिक निधनाने ते स्वप्न पूर्ण होऊ शकले नाही.

वयाच्या २१व्या वर्षी Freemason म्हणून त्याने नाव नोंदवले व २० मे १८८४ ला Master Mason ही उदात्त डिग्री त्यांना मिळाली. फ्री मॅसनचे जी.सी. कॉनोर यांची कोलकत्यात भेट झाली पुढे १८९४ मध्ये शिकागोत स्वामीजी अडचणीत असताना मदत केली.

ब्राह्मोसमाजात

बौद्धिक आणि आध्यात्मिक वातावरण नरेंद्रला ब्राह्मोसमाजात लाभले. त्यामुळे काही काळ ते समाधानी होते निर्णुण, निराकार ईश्वर कल्पनेचा त्यांच्या मनावर प्रभाव पडला. जर ईश्वर खरोखर असेल तर त्याच्या भक्तांच्या प्रामाणिक प्रार्थनेमुळे तो प्रगट झाला पाहिजे तो दिसला पाहिजे अशी त्यांची पक्की धारणा बनली. त्यातले खरे काय? सत्य काय? हे जाणण्यासाठी नरेंद्र महर्षि देवेंद्रनाथ टागोर यांच्याकडे गेला. (रविंद्रनाथांचे पिताजी) त्यावेळी ते ब्राह्मोसमाजाचे जेष नेते होते. एक दिवस अचानक नरेंद्र त्यांच्यासमोर हजर झाला नि सरळ प्रश्न केला, “महाशय तुम्ही देव पाहिलात?” टागोर अचानक प्रवेश केल्याने गोंधळले ते एवढेच म्हणाले बेटा तुझे डोळे योग्याचे आहेत.

नरेंद्र निराश झाला. तोच प्रश्न त्याने विविध धार्मिक नेत्यांना व इतर धर्मगुरुंनाही विचारला पण ठामपणे कोणीच उत्तर दिले नाही. त्याला दक्षिणेश्वरच्या रामकृष्णांची आठवण झाली. त्यांनी एकदा बोलावले होते. सुरेंद्रनाथ मित्र या शेजांच्याबरोबर तो तिथे गेला. त्यांनाही तोच प्रश्न विचारला. उत्तर ठाम होते. “होय तुला पहातो त्यापेक्षाही स्पष्टपणे मी ईश्वराला पाहिले. पण कोणाला पर्वा आहे? लोक बायका पोरासाठी रडतात. सत्ता, पैशासाठी अशू ढाळतात पण देवासाठी कोणी नाही. आर्ततेने कोणी अशू ढाळेल तर तो भेटेल.” नरेंद्र या उत्तराने प्रभावित झाला. जणू हा क्षण त्यांच्या जीवनातला बदलाचा क्षण होता. प्रथमच त्याला

कळले की धार्मिक सत्य हे अनुभवयाची गोष्ट आहे. पण संदेहवादाने त्याची पाठ सोडली नाही. धर्मचिकित्सा, अनुभवचिकित्सा हा त्याच्या स्वभावाचा भाग बनलेला होता. पुजारी वर्गाच्या अधिपत्याखालच्या धर्माच्या कर्मकांडाविरुद्ध रूढीपरंपरिवरुद्ध नरेंद्र होता. याचकाळात कौटुंबिक पातळीवर दत्त कुटुंब विभक्त आले. त्यामुळे विश्वनाथ दत्तना आपले वडिलोपार्जित घर सोडावे लागले. ते ७, भैरव बिसवास गळ्याची ठिकाणी भाड्याच्या घरात आले. हे नरेंद्रच्या आजोळच्या घराजवळ होते. प्रत्येक पित्याला वाटते तसे विश्वनाथ दत्तनाही नरेंद्रने विवाह करावा असे वाटत होते. कोलकत्यातील एका श्रीमंत बंगाली कुटुंबातील मुलीशी नरेंद्रचा विवाह करण्याचे विश्वनाथ दत्तनी जवळ जवळ पक्के ठरवले होते. हुंडा मोठा मिळणार होता. पण नरेंद्रने नकार दिला आणि अचानक विश्वनाथ दत्तांच्या २५ फेब्रु. १८८४ रोजी मृत्युमुळे सारेच रद्द झाले.

पण जीवनातील कठोर वास्तवाची झळ नरेंद्रला लागायला सुरुवात झाली. ७ लोकांच्या कुटुंबाची जबाबदारी त्याच्यावर पडली. वडिलांनी शिळ्हक काही ठेवले नव्हते. वकीलाकडची अनुभवासाठीचे काम सोडले नि शिक्षकाची नोकरी धरली. १८८६ जून मध्ये मेट्रोपॉलिटन संस्थेत मुख्याध्यापक म्हणून नरेंद्रची नियुक्ती झाली. महिन्याला हजार रूपये कुटुंब खर्च करणाऱ्या माता भुवनेश्वरी देवींनी काटकसर करून खर्च तीस रुपयेवर आणला. ही कुटुंबाची परवड नरेंद्रला सहन होईना त्याचा ईश्वरावरचा विश्वास उडाला. त्याच्या अध्यात्मिक अनुभवाची त्यालाच शंका येऊ लागली. आजोबाप्रमाणे सर्वसंगपरित्याग करावा असाही विचार मनात घोळू लागला. नेमके त्याच दिवशी रामकृष्ण कोलकत्याला आले होते त्यांची भेट झाली नि त्यांनी नरेंद्रला दक्षिणेश्वरला आपल्याबरोबर नेले. रामकृष्णाची प्रार्थना ईश्वर ऐकतो. कौटुंबिक प्रश्न सोडवण्यास त्यांची प्रार्थना उपयोगी ठेल असे त्याला वाटले. पण रामकृष्ण म्हणाले “‘तू देवीला मानत नाहीस, तू स्वतःच जा नि प्रार्थना कर.’” तीनवेळा नरेंद्र देवीपुढे गेला पण भौतिकप्रश्नासाठी तो प्रार्थना करू शकला नाही त्याने मागितले काय तर ज्ञान, वैराग्य, भक्ती हा त्याच्या जीवनातला परिवर्तनाचा दुसरा क्षण होता. संदेहवादी, नास्तिकतेकडे झुकलेला नरेंद्र सगुण, साकार माँ कालीपुढे हात जोडून उभा राहिला. एक दिवस अचानक मध्यरात्री उटून नरेंद्र, तारक (स्वामी शिवानंद व काली) अभेदानंद चुपचाप गंगा पार करत बाली स्टेशनवर येऊन गाडीत बसले. गयेला पोहचले. आठ मैल दूर असणाऱ्या बोधीसत्वाच्या मंदिराकडे चालत निघाले. बोधीवृक्षाखालीच गौतम बुद्धांना निर्वाण प्राप्ती झाली होती. त्याखाली नरेंद्र ध्यानमग्न झाले. एक सारखे तीन दिवस कठोर तपस्येत घालवून ते तिघे कोलकत्याला परतले.

रामकृष्णांचे सानिध्य उणेपुरे चार-साडेचार वर्षांचे. शेवटच्या वर्षी रामकृष्णांना घशाचा गंभीर आजार जडला. डिसेंबरमध्ये तर ते अंथरुणाला खिल्ले. नरेंद्र त्यांच्यामागे खंबीरपणे उभा राहिला. त्याचे इतर अकरा गुरुबंधु रात्रिंदिवस गुरुंच्या सेवेत लागले. जानेवारी १८८६ मध्ये रामकृष्णांना औषधोपचाराने थोडे बरे वाटू लागले. त्यांनी नरेंद्रला साच्या शिष्यामध्ये प्रमुख शिष्य म्हणून निवडले. मार्च १८८६मध्ये नरेंद्रला आपल्यातील सुप्त अध्यात्मिक शक्तीची जाणीव झाली. एक दिवस रामकृष्णांनी नरेंद्रच्या डोळ्यात बराचवेळ पाहून सांगितले, ‘मी माझे सर्वकाही तुला दिले आणि मी फकीर झालो.’ नरेंद्रला विद्युत करंट त्याच्यात शिरल्याचा भास झाला. १६ ऑगस्ट १८८६ला रामकृष्णानी महासमाधी घेतली.

यापूर्वी जानेवारी १८८७ मध्ये नरेंद्र व इतर गुरुबंधूंनी धर्मरूढी परंपरेप्रमाणे विरीजा होम केला. गुरुबंधू कालीने मंत्र पुरीच्या एका संन्याशाकडून मिळवले होते. ते म्हटले व रामकृष्णाच्या शिष्यांनी संन्याशवस्त्रे घातली. प्रारंभी नरेंद्रना स्वतःला रामकृष्णानंद नाव घ्यायचे होते पण शशीची श्रद्धा पाहून त्याने ते घेतले. मग नरेंद्रने स्वामी विविदिशानंद हे नाव धारण केले. गुरुबंधू आपला पत्ता शोधू नयेत म्हणून पून्हा १८९१ मध्ये स्वामी विवेकानंद नाव घेतले. पुन्हा आक्टोबर १८९२ मध्ये स्वामी सचिदानंद नाव घेतले. खेतरीच्या

महाराजांच्या आग्रहावरून मे १८९३ मध्ये पश्चिमात्य देशाकडे निघण्यापूर्वी स्वामी विवेकानंद नाव धारण केले ते शेवटपर्यंत. नरेंद्रनाथ घरच्या कटकटी थांबवू शकले नव्हते. कोर्ट प्रकरण सुरु होते. त्यामुळे त्यांना घरी रहाणे सहाजिकच होते. काही दिवस वराहनगर-मठात घालवल्यावर सांच्या गुरुबंधूना तीर्थाटनाची प्रबळ इच्छा निर्माण झाली. साहजिकच एक दिवस नरेंद्र परिग्राजक ब्रत घेऊन १८८८ च्या प्रारंभी बाहेर पडले. त्यावेळी ते रोजनिशी लिहित नसत. त्यामुळे त्या प्रवासाचा तपशील उपलब्ध नाही. बिहार प्रांतातून ते काशीला पोहचले. तेथे विख्यात साधू त्रैलंग स्वार्मांच्या दर्शनाचा लाभ त्यांना झाला. काशीमध्ये स्वामी भास्करानंदार्जींचीही भेट झाली. संस्कृत भाषेतील पंडित व साहित्य वेदांत विषयातील पंडित प्रेमदासही भेटले. १८८८ च्या अँगस्टमध्ये शरयू तीरावरील अयोध्येला पोहोचले. लखनौ-आळ्यामार्गाने पायी पायी वृद्धावनच्या दिशेने चालू लागले. जगप्रसिद्ध शिल्पसौंदर्याची साकारमूर्ती असा ताजमहाल, मोंगली राजवाडे, किल्ले पाहून वृद्धावनला पायी निघाले.

भंग्याची चिलीम

रस्त्याच्या कडेला एकजण तंबाखू ओढत निवांत बसला होता. चालून चालून थकलेल्या नरेंद्रने हुक्का माणितला. तो माणूस हात जोडून संकोचाने म्हणाला “महाराज मी भंगी आहे” नरेंद्रने हात मागे घेतला नि पुढे वाटचाल केली. पुढे जाताना त्यांच्या मनात प्रश्न आला सर्वसंग परित्याग करून भगवे वस्त्र घालणाऱ्याला जातीभेद कोठला? त्याच पावली ने परतले नि प्रेमाने आनंदाने भंग्याचा हुक्का ओढला. समत्वभावाचा, समतेचा धडा तेथे गिरवला. वृद्धावनात ते १२ अँगस्टला होते.

पुढे चालत असताना तहान भुक्ते नरेंद्र व्याकूळ बनले. एका झाडाखाली बसले. त्याच रस्त्याने हाथरस स्टेशनचे मास्तर शरदचंद्र गुप्त आपले काम आटोपून घराकडे चालले होते. पहाटेच्या तांबूस किरणात नरेंद्र अधिकच तेजस्वी दिसत होते. शरदचंद्र त्यांच्याकडे एकटक नजरेने पाहत राहिले. जवळ येऊन त्यांना वंदन करून म्हणाले, “महाराज, आपण थकलेले दिसता. भुक्तेही दिसता. कृपा करून माझ्या घरी पायथूळ झाडावी, अशी विनंती आहे.” नरेंद्र न बोलता त्यांच्या पाठोपाठ निघाले.

शरदचंद्र गुप्तांच्या घरी गेल्यावर स्वामीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाने, विचाराने ते इतके भारावले की, त्यांनी नोकरीचा त्याग केला नि सर्वस्वाचा त्याग करून स्वामीजींच्या पाठोपाठ निघाले. पण हे खडतर आयुष्य जगताना स्वामीजींचा हा पहिला शिष्य आजारी पडला तेव्हा स्वामीजी त्याना उचलून खांद्यावर घेऊन चालले. पुढे स्वामीजी आजारी पडले. दोघे बरे झाल्यावर ऋषीकेशला गेले. तेथून कोलकत्याला परतले. तेथे वर्षभर राहिले नि पुन्हा वाराणशीला आले. गाझीपूरच्या पवहारी बाबा या सिद्ध पुरुषाला भेटले. तेथे काही युरोपियन लोकांना त्यांनी भारतीय तत्वज्ञानावर चर्चा केली. ते लोक प्रभावित झाले. त्यांनी स्वामीजींना युरोप दौरा करण्यास प्रोत्साहन दिले. दरम्यान रामकृष्णांचे एक भक्त बलगाम बोस यांची निधनवार्ता (१३-४-१८९०) समजल्याने स्वामीजी कोलकत्याला परतले. दुसरे भक्त सुरेंद्रनाथ मित्र २५ मे १८९० ला वारले. मठाचे दोन आश्रयदाते काळाच्या पडऱ्याआड गेले. स्वामीजी एक महिनाभर राहिले नि पुन्हा जुलै १८९० च्या तिसऱ्या आठवड्यात परिश्रमणाला बाहेर पडले. भागलपूरला मन्मथनाथ चौधरी या ब्राह्मो कार्यकर्त्याकडे राहिले. तेथे काही जैन मुनीशी त्यांनी सुसंवाद केला. तेथून बैद्यनाथ धाम येथे गेले. तेथून गाझीपूर वाराणसी, आयोध्या, नैनिताल, अल्मोरा, बद्रिनाथ धामकडे निघाले पण सरकारने रस्ता धोकादायक बनल्याने बंद केला. मग स्वामीजी गढवालातून डेहराडून येथे आले. हरीद्वार, सहरानपूर, मीरत येथे आले. तेथून पुढे एकटेच प्रवासाला निघाले. स्वामीजी पुन्हा ऋषीकेशला आले. तेथे त्यांना डिफ्थेरीया (Diphtheria) चा अँटक आला. एका साधूने त्यांना वाचवले. टेहरीचे दिवाण ऋषीकेशमधून जात होते. त्यांना स्वामीजी आजारी आहेत हे समजले. त्यांची भेट घेतली. दिल्लीच्या एका मुस्लिम डॉक्टरला (हकीम) तेथे जायला सांगितले. पण स्वामीजी हरीद्वार, सहरानपूर, मीरत येथे आले. तेथे स्वामी अखंडानंद, ब्रह्मानंद, सारदानंद, तुरीयानंद त्यांची वाट पहात होते.

शेठर्जींच्या बागेत सारे एकत्र जमले ध्यान धारणेत खूप वेळ जाऊ लागला. जणू बरानगर मठाचेच रूप तेथे आले.

जानेवारी १८९१ मध्ये पुन्हा स्वामीजी एकटेच निघाले. दिल्लीत पोहोचले. त्यावेळी त्यांनी स्वामी विविदिशानंद नाव घेतले होते. पण काही गुरुबंधूंना एक विद्वान, देखणा, इंग्रजी बोलणारा संन्याशी शहरात आल्याचे समजले. पाहतात तो त्यांचा लाडका गुरुबंधू नरेंद्रच होता. तेथून थोड्या कठोर मनाने त्यांना सोडून ते राजस्थानमध्ये पोहोचले. अलवार संस्थानात आले. संस्थानच्या दवाखान्यात त्यांना बंगली डॉक्टर भेटला. त्याने त्यांची व्यवस्था एका मुस्लिम मित्राकडे केली. तेथे त्यांना पाहायला, ऐकायला येणाऱ्यांची गर्दी वाढली. मग त्यांना पंडित शंभूनाथ यांचे घरी मुक्काम हलवावा लागला. ते संस्थानचे पूर्वी इंजिनिअर होते. हिंदू मुस्लिम हा भेद स्वामीजींकडे नव्हता ते अनेक मुस्लिम चाहत्यांकडे भोजनासाठी जात. अलवारच्या महाराजांच्या दिवाणच्या कानावर स्वामीजींची किर्ती गेली. महाराजा मंगलसिंग व स्वामीजींची भेट करून दिली. महाराजा पाश्चात्य विचारसरणीत वाढले होते. स्वामीजींच्यामुळे त्यांन भारतीय विचारसरणीचे महत्त्व पटले.

त्यानंतर स्वामीजी जयपूर संस्थानात गेले तेथे ते दोन आठवडे राहिले. सरदार हरीसिंग त्यावेळी संस्थानाचे कारभारी होते. त्यांच्याशी निकट परिचय झाला. तेथून स्वामीजी अजमेरला गेले. मोर्झुदीन चिस्तीच्या दर्याला ते गेले. तेथून माऊंट अबू येथे पोहोचले. याठिकाणी खेतरीचे महाराजा अजितसिंग भेटले ते स्वामीजींचे शेवटपर्यंत निस्सीम भक्त राहिले. कोटा संस्थानचे वकील स्वामीजींना माऊंट अबूच्या गुहेत भेटले. ते खूपच प्रभावित झाले. त्यांनी आपल्या बंगल्यावर स्वामीजींना निमंत्रीत केले. तेथे खेतरीच्या महाराजांचे खासगी कारभारी मुन्शी जगमोहनलाल स्वामीजींना भेटले. मुन्शीनी विचारले, “हिंदू साधू मुस्लिम व्यक्तिच्या घरी कसा रहातो?” यावर स्वामीजी म्हणाले, “ईश्वर किंवा धर्मग्रंथांनी त्याला मना केलेले नाही. समाजाने अशा भिंती उभ्या केल्या.” दिवाण या उत्तरानं आश्चर्यचकीत झाले त्यांनी खेतरीच्या महाराजांना भेटायला स्वामीजींना बोलावले.

खेतरी संस्थानच्या डायरीमध्ये स्वामीजी व महाराजा यांची भेट ४ जून १८९१ रोजी झाली. त्यावेळी जोधपूरचे हरदयाल सिंग त्याठिकाणी उपस्थित होते. पुढे काही दिवस दोघांच्या प्रश्नोत्तरातून त्यांची घनिष्ठ मैत्री झाली ती गुरु शिष्यात रूपांतर झाले. काही प्रसंगी स्वामीजी सुंदर आवाजात भजन गात होते. मग महाराजांनी स्वामीजींना खेतरीला येण्याचे निमंत्रण दिले. मग महाराजाबोर जयपूर, खैरतल, कोटा मार्गे खेतरीला ७ ऑगस्ट १८९१ रोजी पोहचले. महाराजांची अध्यात्मिक अभिप्सा पाहून स्वामीजींनी त्यांना अनेक आध्यात्मिक धडे दिले. पुढे अमेरिकेतून ज्या भाग्यवंताना स्वामीजी वारंवार पत्र पाठवित, त्यापैकी ते एक बनले. तेथे स्वामीजी दीड महिना होते. खेतरीचे राजेसाहेब निपुत्रिक होते. एके दिवशी गुरुदेवांना त्यांनी मनातील दुःख सांगून प्रार्थना केली, “मला एक पुत्र होईल असा आशीर्वाद द्या.” स्वामीजी प्रार्थना ऐकून चिंतीत झाले. अखेरीस शिष्याचे व्याकूल निवेदन ऐकून म्हणाले, “ठिक आहे. ईश्वर कृपेने आपला मनोरथ पूर्ण होईल.”

गुजराथचा वालुकामय प्रदेश पायी तुडवत स्वामीजी अहमदाबाद, लिंबडी, जुनागढ, भोज, भेरावल व प्रभास मागे टाकून सोमनाथ मंदिरात शिवाचे दर्शन घेऊन पोरबंदरला दाखल झाले. तेथे प्रसिद्ध विद्वान शंकर, पांडुरंग पंडित यांच्याकडे महाभाष्य शिकू लागले. त्यातला बाराचसा भाग पंडित नारायणदासाजवळ स्वामीजी अगोदरच शिकले होते. त्यामुळे तो अभ्यास संपवून व्यासप्रणित वेदांतसूत्रांचे अध्ययन व आलोचन करू लागले.

या दरम्यान (सारदा) त्रिगुणातीनंद तीर्थाटनास चालले असता त्यांना समजले की, लिंबडी राज्याच्या राजवाड्यात एक महापंडित परमहंस निवास करीत आहेत. त्यांच्या दर्शनार्थ सारदा गेले पाहतात तो नरेंद्र. संभाषणाच्या ओघात स्वामीजी म्हणाले,

“‘बघ सारदा रामकृष्ण माझ्यासंबंधी जे बोलत ते मी हसून उडवून देत असे. पण आता मला सत्यता पटू लागली आहे. आज मला वाटते की, माझ्यामध्ये जी शक्ती आहे तिच्याद्वारा मी अवघ्या जगाची उलथापालथ करून टाकू शकेन.’’

स्वामीजी पोरबंदरहून द्वारका, मांडवी, पालीटाना येथे तीर्थदर्शन करून बडोद्यास पोहचले. तेथे दिवाणसाहेब माणिभाई यांचे अतिथी म्हणून राहिले. बडोद्याला ते तीन आठवडे होते. त्यादरम्यान मध्यप्रदेशमधल्या जवळच्या तीर्थस्थानालाही त्यांनी भेट दिली. तेथून ते खांडव्याला आले. तेथून एका बंगाली व्यक्तिचे परिचय पत्र घेऊन मुंबईतील बैरिस्टर शेठ रामदास छबीलदास यांचे दोन महिने अतिथी म्हणून राहिले. कान्हेरी गुंफेला भेट दिली. सप्टेंबर १८९२ मध्ये मुंबईहून पुण्याला जाणाऱ्या गाडीत दुसऱ्या वर्गाच्या डब्यातून स्वामीजी निघाले होते. डब्यात तीन-चार महाराष्ट्रीयन युवक होते. त्यात बाळ गंगाधर टिळक होते. दहा दिवस पुण्यात राहिले. डेक्कन कलबमध्ये स्वामीजीच्याकडून गीता-उपनिषदावरचे भाष्य ऐकून लोक प्रभावित झाले. प्रारंभी टिळकांना ते फक्त फिरणारा साधा संन्याशी वाटला. त्यांना फारशी किंमतही दिली नाही. त्याने विरोधाभासात्मकरित्या बोलले. थोडा कुचेष्टाचा स्वर होता. पुढे वृत्तपत्रातून टिळकांना समजले की, विश्वविजेता संन्याशी विवेकानंद म्हणजे तोच तो पूर्वी घरी राहिलेला संन्याशी होय. (The Life of Vivekanand-Romain Roll and page 25) पुण्याहून स्वामीजी महाबळेश्वरला गेले तेथे लिंबडीचे राजेसाहेब होते. महाबळेश्वरहून स्वामीजी कोल्हापूरला १० ऑक्टोबर १८९२ ला आले. त्यावेळी छत्रपती शाहू महाराज गादीवर दत्तक म्हणून आलेले नव्हते. महाराणी आनंदीबाई होत्या त्यांनी स्वामीजींचा वाढ्यावर सत्कार केला. त्यांनी भेट दिलेली भगवी वस्त्रे, कोल्हापूरी चप्पल स्विकारले. त्यांचे करवीर नगर वाचन मंदिरामध्ये एक व्याख्यान आले. तेथून ते बेळगावला १५ ऑक्टोबर १८९२ ला पोहचले. प्रो. जी.एस. भाटे यांचेकडे ते उतरले. बंगाली असल्याने ते मास, मच्छी खातात हे समजल्यावर भाटे कुटुंबीय गडबडले. बेळगावचे सबडिव्हीजनल फॉरेस्ट ऑफीसर बंगाली होते. ते भुईकोट किल्ल्यात एका बंगल्यात रहात तेथे स्वामीजी रहायला गेले. त्या फॉरेस्ट ऑफिसरचे नाव हरिपद बाबू होते. ते पतीपत्नी स्वामीजींचे अनुग्रहीत बनले. (आता हा बंगला रामकृष्ण-विवेकानंद अध्यात्मिक केंद्र बनला आहे. कर्नाटक शासनाने ती जागा रामकृष्ण मिशन बेलूरला प्रदान केली.)

बेळगावहून स्वामीजी गोव्याला आले. त्यावेळी ती पोर्टुगीज वसाहत होती तेथे स्वामीजींनी स्वामी सचिदानंद हे नाव धारण केले. बेळगावचे डॉ. व्ही.व्ही. शिरगावकर यांचे मित्र सुबराव नाईक मार्मगोव्यात रहात तेथे स्वामीजी उतरले. लॅटीन भाषेतील प्रिश्चन धर्माचे मूळ ग्रंथ स्वामीजींना अभ्यासावयाचे होते. ते फक्त गोव्यातील चर्चमध्येच उपलब्ध होते. जे.पी. अलवारीस या प्रिश्चन मित्राने स्वामीजींना ते ग्रंथ उपलब्ध करून दिले. तेथे ते तीन दिवस राहिले. सुब्राय नाईकांनी पुढे संन्यास घेतला व ते स्वामी सुब्रमन्यानंद तीर्थ बनले. नाईकांच्या वंशजांनी स्वामीजी राहिलेली खोली पुढे किंत्येक वर्षे तशीच स्मृती म्हणून राखून ठेवली.

स्वामीजी ट्रेनने गोव्याहून बॅंगलोरला आले. बॅंगलोर नगरपालिकेतले डॉ. पी. पालपू यांचेकडे राहिले. म्हैसूरमध्ये प्रारंभी स्वामीजी आर. के. शेषांद्री औयर या म्हैसूर संस्थानच्या दिवाणाच्या घरी राहिले. ते स्वामीजींच्या व्यक्तिमत्वाने इतके दिपून गेले की त्यांनी म्हैसूरचे अधिपती चामराजेंद्र ओडेयर यांचेशी परिचय करून दिला. राजेसाहेबांनी श्रद्धेय अतिथी म्हणून राजभवनातच त्यांना ठेवले. स्वामीजींचा आवाज ग्रामोफोनच्या तबकडीवर रेकॉर्ड केला. तो बरीच वर्षे जतन केला. मानसन्मानाची आणि ऐश्वर्याची आकांक्षा न बाळगणारा हा संन्याशी आपल्या धवल चारित्र्याने राजेमहाराजापासून दरिद्री झोपडीत राहणाऱ्यापर्यंत सांच्यांचीच हृदये काबीज करीत निघाला होता.

कोचीनची राजधानी त्रिपूर येथे काही दिवस थांबले. त्रिपूराला येताना बैलगांडीतून त्यांनी २१ मैल प्रवास केला. मलबार

प्रदेश ओलांडून त्रावणकोर संस्थानची राजधानी त्रिवेंद्रम येथे स्वामीजी आले. एर्नाकुलमला स्वामीजी ६ डिसेंबर १८९२ रोजी होते. त्रावणकोरची राजधानी तिरुवंतपुरम (त्रिवेंद्रम) येथे त्रावणकोरच्या महाराजांचा पुतण्या एम.ए. डिग्रीसाठी अभ्यास करीत होता. त्याचे प्राध्यापक सुंदरम औयर यांची स्वामीजींची भेट झाली. त्यांची सायायनशास्त्राचे प्राध्यापक पंडित रंगचिरियर यांचा परिचय करून दिला. त्रावणकोर महाराजांचा पुतण्या राजपूत मार्तड वर्मा यांना स्वामीजी उत्तर भारतातील बडोद्याचे गायकवाड आणि खेतरीचे राजपुत राजे, बंगलोरचे संस्थानिक यांच्या समाजकार्याविषयी अनेक गोष्टी सांगितल्या. स्वामीजी त्रावणकोरच्या महाराजांनाही भेटले पण ते फारसे प्रभावी झाले नाहीत. त्रिवेंद्रमला (तिरुअंतपुरम) मध्ये स्वामीजींची अनेक भाषणे झाली. काही सायन्सच्या प्राध्यापकांचे मत होते की विज्ञानाने विश्वाची सारी रहस्ये शोधली आहेत. पण स्वामीजींनी त्यांना समजून दिले की, विज्ञान अजून उत्क्रांत होत आहे. मानवी मनाचे कार्य विज्ञानाता समजलेले नाही. लौकीक जड जगत व अलौकीक जग यातील फरक त्यांनी सांगितला व जोपर्यंत आंतरिक जग समजत नाही हे सांगितले. स्वामीजी चर्चेच्या दरम्यान शेक्सपियर पासून स्पेन्सर पर्यंत तेथून कालिदास पर्यंत, डार्विनचा उत्क्रांतीवाद ते आर्याची संस्कृती, इस्लाम ते ख्रिश्चन धर्मापर्यंत विविध विषयावर अधिकारवाणीने चर्चा करीत.

याच शहरात स्वामीजींना त्यांचा जुना मित्र मन्मथ नाथ भट्टाचार्य भेटला. त्यांच्याबरोबर स्वामीजी २२ डिसेंबर १८९२ रोजी रामेश्वरमार्गे कन्याकुमारीला पोहचले. तेथे स्वामीजींनी कुमारी पूजन केले. कन्याकुमारीला दोन खडक समुद्रात आहेत एक मोठा दुसरा छोटा. पुराणकथेत मोठ्या खडकावर देवी कन्येने पाय ठेवला. शिवाला प्रसन्न करण्यासाठी तेथे तपस्या केली. त्यामुळे शक्तीपूजकांना ते स्थान महत्वाचे वाटते. स्वामीजींनाही तेथे जाऊन स्नान करायचे होते पण तेथे नाव घेऊन जाणारा नावाडी भेटेना. मग स्वामीजींनी भर समुद्रात उडी घेतली व पोहत खडकावर पोहोचले. तेथे ते तीन दिवस होते. तेथे त्यांना भारताच्या दुर्बलतेचे व सामर्थ्याचे दर्शन झाले. भारताच्याच नव्हे तर जगाच्या भूभागाच्या एका टोकाला स्वामीजी होते. त्यांच्यासमोर सारे जग पसरले होते. सर्वसामान्य जनतेचे दारिद्र्य, अज्ञान आणि अडाणी समजूती पाहून त्यांचे हृदय दुःखी कष्टी बनले. गौतम बुद्धाची अपार करूणा त्यांच्या हृदयात साठली. बुद्धने दुःखमुक्तीचा मार्ग शोधला. मला आजच्या भारताच्या सर्वसामान्य माणसाच्या दुःख निवारण्याचा मार्ग सापडेल? या प्रश्नाला त्यांना या भारताच्या टोकाच्या खडकावर वस्तुनिष्ठपणे, तटस्थपणे ध्यान करताना उत्तर सापडले. पहिली लढाई ते जिंकले होते. कोणत्या मागानि हे स्पष्ट दिसले. त्यांचे जीवित ध्येय त्यांना दिसले. (His first battle had been won He had seen the path he was to follow. His mission was chosen.) ते पोहत किनाच्याला आले. शार्क माशांचा वावर असलेल्या समुद्रात असताना एकाकी तेथे पोहत जाणे तेथे उपाशी दोन तीन दिवस काढणे नि पुन्हा परत पोहत येणे हे माणसाचे नव्हे दैवी माणसाचेच काम होते. त्यांची परिव्राजक यात्रा अजून पूर्ण झाली नव्हती. पायी ते रामनद, पांडेचरीला आले, तेथून मद्रासला पोहचले. मार्च १८९३ च्या पहिल्या आठवड्यात त्यांनी पश्चिमात्य देशात कार्य करण्याचा विचार प्रगट केला. आतापर्यंत विविध ठिकाणहून विद्रोह व श्रीमंत लोकांकडून त्यांची कीर्ती सातासमुद्रापलिकडे पोहचली होती व मद्रासमध्येच त्यांच्या भक्तांचा चाहत्यांचा एक गट तयार झाला. त्याने त्यांना परदेशी जायला सर्वस्वी मदत केलीच पण शेवटपर्यंत त्यांच्या कार्याला मदत केली. देशप्रेमाची स्वामीजींच्या हृदयात पेटलेल्या मशालीचे प्रतिबिंब या प्रामाणिक मद्रासी लोकांत उमटले. परदेश दौऱ्यासाठी मदत गोळा करण्याचा भक्तांना स्वामीजींनी सूचना दिली की पैसे मध्यम वर्गांकडून जमा करा कारण मी त्यांचा प्रतिनिधी आहे. अमेरिकेतील शिकागो येथे एक प्रचंड प्रदर्शन भरणार होते व त्याअनुषंगाने एका विराट धर्ममहापरिषदेची तयारी सुरु होती. जगातील सर्वच धर्मसंप्रदायाचे प्रतिनिधी भाग घेणार होते. मद्रासमध्याच्या स्वामीजींच्या उत्साही तरुणांनी स्वामीजींच योग्य प्रतिनिधी आहेत त्यांना पाठवण्याचा दृढ संकल्प सोडलेला होता. मन्मथबाबू भट्टाचार्य त्यावेळी मद्रास सरकारचे डेप्युडी अकॉटंट जनरल होते. त्यांचे मित्र स्टेट इंजिनिअर मधुसूदन चॅटर्जी यांचे

हैद्राबादहून स्वामीजींना तिथे पाठवण्याबद्दल एक आग्रहाचे पत्र आले. दहा फेब्रुवारीला स्वामीजी हैद्राबादला आले. स्टेशनवर उतरून बघतात तो काय? विशाल जनसमुदाय तेथे स्वागतासाठी जमला होता. स्वामीजींना आश्चर्य वाटले. राजा श्रीनिवासराव, महाराजा रंभाराव, पंडित रत्नलाल, राम-सुल-उलेमा, सय्यद अली बिलग्रामी, नवाब इमादजंग बहादूर, नवाब सिकंदर, निवाजजंग बहादूर, राय हुकूमचंद, शेठ चतुर्भुज, शेठ मोतीलाल, कॅप्टन रघुनाथ व अनेक प्रसिद्ध व्यक्ती रेल्वे प्लॅटफॉर्मवर उपस्थित होत्या. साच्यांनी स्वामीजींचा जयघोष केला. स्वामीजींच्या गळ्यात अनेक पुष्पमाला घातल्या.

निजामसाहेबांचे वंशज शालक नवाब सर खुशीदजंग बहादूर, अमीर-इ-कबीर यांच्या निमंत्रणावरून स्वामीजी १२ फेब्रु. रोजी निजामसाहेबांच्या राजवाड्यात उपस्थित झाले. निजाम हिंदूधर्माबद्दल श्रद्धा बाळगीत. भारतातील अनेक तीर्थस्थानाला ते गेले होते. त्यांनी स्वामीजींना आपल्या जवळच्या आसनावर बसवले व चर्चा केली. सर्वधर्मसमन्वयाचा स्वामीजींचा दृष्टीकोन नवाबसाहेबांना भावला. सर्वधर्मपरिषदेला जाण्यासाठी त्यांनी एक हजार रुपये देऊ केले पण स्वामीजींनी नम्रपणे ती देणगी नाकारली. योग्यवेळी मी कळवेन. असे सांगितले.

स्थानिक लोकांच्या आग्रहावरून महबूब कॉलेजमध्ये एक हजार श्रोत्यांपुढे पाश्चात्य देशांना माझा संदेश या विषयावर त्यांचे सुंदर भाषण झाले. पंडित रत्नलाल अध्यक्षस्थानी होते. स्वामीजींना स्वप्रदर्शनात रामकृष्ण आशीर्वाद देतात असे दिसले तर त्यांनी पत्राने शारदामयी माँ चा आशीर्वाद मागितला. त्यांचेही पत्र हाती आले. स्वामीजींना अत्यानंद झाला. त्यांनी मी अमेरिकेस जाण्यास तयार आहे, असे जाहीर केले. थोऱ्याच दिवसात प्रवासाचा सर्व बंदोबस्त पूर्ण झाला. मद्रासला स्वामीजी परतले होते. तेथे त्यांची थिआसॉफीस्ट सोसायटीत पाश्चात्य तत्वज्ञान व विज्ञान यावर व्याख्याने झाली. पण सोसायटीमध्ये सामील होण्याचे स्वामीजींनी नाकारले. त्याबरोबर अमेरिकन गृहस्थ कर्नल ऑलकॉट हे त्या संस्थेचे प्रमुख होते त्यांनी स्वामीजींना अमेरिकेत ओळखीच्या लोकांना परिचयपत्र देण्याचे नाकारले. मद्रासहून अमेरिकेला जाण्याचा बेत पक्का झाला तोपर्यंत खेतरीला तात्काळ येण्याचा निरोप घेऊन राजभवनातून मुन्शी जगमोहनलाल तेथे पोहोचले. खेतरीच्या महाराजांनी दोन वर्षांपूर्वी स्वामीजींना पूत्रप्राप्तीसाठी प्रार्थना केली होती. त्यांना पूर्व झाला होता. त्याला आशीर्वाद देण्यासाठी घास भरवण्याच्या कार्यक्रमाला एक दिवस का असेना आले पाहिजे असा महाराजांचा आग्रह आहे. अमेरिकेला मद्रास ऐवजी मुंबईहून पाठवण्याची सर्व व्यवस्था महाराज करतील असा निरोप देऊन खासगी कारभास्याने स्वामीजींना साष्टांग नमस्कार घातला. स्वामीजींनी होकार दिला. मद्रासच्या सर्व भक्तांनी भरल्या हृदयाने स्वामीजींना निरोप दिला. मद्रासहून मुन्शी व स्वामीजी मुंबईत आले. अनपेक्षितपणे त्यांना हरीभाई (तुरीयानंद) व राखाल (ब्रम्हानंद) भेटले. मुंबईत स्वामीजी काही दिवस राहिले. त्यादरम्यान त्यांनी आपल्या गुरुबंधूंना अमेरिकेला जाण्याची आपली योजना सांगितली. यापूर्वी बराननगरमधला कोलकत्यातील आपल्या गुरुबंधूंना ही परदेशगमनाची योजना पत्राने कळवली नव्हती. त्यामागे स्वामीजींचा उद्देश सरळ होता. हे गुरुबंधू सनातनी, कर्मठ रुढी-परंपरा जपणारे होते. त्यांची ध्यान-धारणा चालू रहावी त्यांना आपल्या परदेशगमनामुळे मानसिक त्रास होऊ नये. समुद्रोल्लंघन पाप मानले जाण्याचा तो काळ होता. पण आता अचानक भेटलेल्या गुरुबंधूंना स्वामीजींना सांगितले, “हे पहा! मी साच्या भारतभर फिरलो. माझे मन खूप उटिग्र बनले आहे. सर्वसामान्य जनतेचे भयानक दारिद्र्य, हालअपेषा यातून मुक्त केल्याशिवाय त्यांना धर्म शिकवणे व्यर्थ आहे. या मुक्तीसाठी काही मार्ग शोधण्यासाठी मी आता पाश्यात्य देशात जात आहे. तेथला सर्वधर्मपरिषदेच्या योजनेमागे ईश्वर इच्छाच आहे. तेथे मला यश निश्चित आहे.” (स्वामी तुरीयानंदांनी या संभाषणाचा शब्द नि शब्द नोंदवला तो ३१ जाने १९२६ च्या दि मॉर्निंग स्टारमध्ये प्रसिद्ध झाला. तुरीयानंदांनी विवेकानंद चरित्र लिहिले. त्यात हा मुळ मजकूर आहे.)

स्वामीजींनी घेतलेल्या या भुमिकेशी त्यांचे बहुतांश गुरुबंधू असहमत होते. अमेरिकेला जाण्यापूर्वी आणि जाऊन आल्यानंतरही समुद्रोल्लंघन करणे, अनाथ मुली-मुलांसाठी, स्नियांसाठी सर्वधर्मियांना अनाथाश्रमात, शाळेत प्रवेश देणे, दुष्काळ, प्लेग सारख्या सार्थीत जनसेवा करणे असली कामे कधी संन्याशी करतात का? असा त्यांचा सवाल होता नि नरेंद्र त्याला उत्तर बोलून देण्यापेक्षा कृतीने देत होता. फक्त गदाधर (स्वामी अखंडानंद) १८९४ ला खेतरीला गेला नि तेथे शाळा सुरु केली. खेतरीमध्ये स्वामीजी तीन आठवडे राहिले. खेतरीला मोठा उत्सव साजरा झाला. सारे शहर सुशोभित केले होते. राजपुतानातील अनेक राजे, राजघराण्यातील लोक व आम जनता उपस्थित असताना खेतरीचे महाराज अजितसिंगांना स्वामीजींना आपल्या गुरुता साष्टांग नमस्कार घालताना मुळीच संकोच वाटला नाही. स्वामीजींचे दरबारात आगमन होताच सारा दरबार उभा राहिला. व संन्याशाला अभिवादन केले. महाराजांनी सान्यांचा परिचय करून दिला. अमेरिकेत भारतीय संस्कृतीच्या प्रसारासाठी स्वामीजी जाणार असे महाराजांनी सांगताच सान्यांनी टाळ्यांचा गजर केला.

मग राजपुत्राला दरबारात आणले. घास भरवण्याचा, अन्नप्राशनोत्सव निर्विघ्नपणे पार पडला. स्वामीजींचे आशीर्वाद घेतले. मग सान्यांचा निरोप घेऊन स्वामीजी १० मे रोजी जगमोहन मुन्हीच्याबरोबर मुंबईला पोहोचले. खेतरीच्या महाराजांच्या विनंतीवरून स्वामी सचिदानंद हे नाव सोडून स्वामी विवेकानंद हे नाव त्यांनी धारण केले. अबू रोड स्टेशनला राखाल व हरीभाई पुन्हा भेटायला आले होते. स्वामीजींनी त्यांना रामकृष्णाचे कार्य करण्यासाठी व मठाच्या दुरुस्तीसाठी कोलकत्याला जाण्यास सांगितले. मद्रासच्या शिष्यांना मुंबईहून प्रवासाला निघण्याचा बेत कळवला. त्यानुसार आलासिंगा पेरूमल मुंबईत येऊन दाखल झाले.

खेतरी नरेशांच्या आदेशानुसार जगमोहन स्वामीजींना बाँबेमधल्या उत्तमोत्तम दुकानात घेऊन गेले व उंची वस्त्रे खरेदी केली काही ड्रेस शिवून घेतले आणि बोटीचे प्रथम वर्गाचे एक केबीन तिकीट काढले. स्वामीजींनी खूप विरोध करून पाहिला पण जगमोहन यांनी काही ऐकले नाही. खेतरी नरेशांच्या आज्ञेचे पालन केले. रेशमी फेटा व रेशमी वस्त्र स्वामीजींनी परिधान केले. एखाद्या राजपुत्राप्रमाणे ते शोभत होते. पण बरोबरचे सारे साहित्य बघून हा झोळीधारी संन्याशी चांगलाच गोंधळला होता. इतक्या सान्या कपड्यालत्याची नि नाना तऱ्हेच्या जिन्नसांची देखरेख कशी काय करायची या विचारांच्या वादळाने एखाद्या लहान मुलासारखे स्वामी विवेकानंद भांबावून गेले.

याचवेळी त्यांच्या अंतर्मनात विचारांचे वादळ उठले होते. ते म्हणाले असतील, “भारताचा आसेतू हिमालय मी प्रवास केला. जैन आणि बुद्ध धर्माचे सार मी जाणले. तुलसीदास, कबीर, निश्चलदास यांच्या विचारांचा भक्त बनलो. महाराष्ट्रातील संत तुकाराम, ज्ञानेश्वरांविषयी वाचले. भंग्याची अपेक्षा, आकांक्षा, दुःखही जाणून घेतली. दीन-दलितांशी मिसळून राहिलो. सर्वत्र पसरलेले अज्ञान, दुःख पाहून ही परिस्थिती कशी बदलेल ही विवंचना लागली. बहुजन हिताय सुखाय आत्मनो मोक्षार्थ जगद्विताय हा मंत्र मला सापडला. भुकेल्या दरिद्रीनारायणाची सेवा करण्याचा मार्ग शोधू ला-गलो. अनेक राजेराजवाड्यांचा मित्र म्हणून वावरताना टिकेचे प्रहारही मी सोसले. पण याच प्रभावी लोकांकडून जन-तेचे कल्याण करणे शक्य आहे हा आत्मविश्वास वाढला. कालिदासाचे शाकुंतल नि मीराबाई, तानसेन, गुरुनानक यांची कवणे मी गायली. एकाच तन्मयतेने. जणू माझे सारे हृदय देशबांधवांच्या दुःखाचे महाकाव्य बनले. जणू माझे मन वैश्विक बनले विधवंसाचा नव्हे प्रेम नि शांतीचा ध्वज माझ्या हाती आहे. मी अशा धर्माचा प्रचार करण्यासाठी जात आहे की, बौद्धधर्म ज्याचे बंडखोर संतान असून ख्रिस्तीधर्म ज्याचा सर्वदूर उमटलेला प्रतिध्वनी मात्र आहे. ३१ मे १८९३ ला जहाजाने मुंबई बंदर सोडले.

स्वामीर्जीनी सांगितले की, ईश्वराची आज्ञा झाली जणू. नियोजित प्रवासाबाबत ईश्वराकडूनच मंजुरी मिळाली. श्री रामकृष्णांनी नरेनविषयी म्हटले होते की, एकवेळ अशी येर्इल की, तो मुळापासून जग हादरवून सोडेल. त्याच्याकडे तशी बौद्धिक आणि आध्यात्मिक शक्ती आहेत. शेवटी मे ३१, १८९३ रोजी मुंबईहून एस. एस. इंप्रेस ऑफ इंडिया बोटीने स्वामीजी अमेरिकेला निघाले. चीन, जपानला थांबले होते. १४ जुलै रोजी पॅसिफिक महासागर ओलांडून त्यांच्या बोटीने याकोहामा बंदल सोडले. ती बोट कॅनेडियन पॅसिफिक लाईन कंपनीच्या तीन अजस्त बोटीपैकी एक होती. तिचे वजन सहा हजार टन होते मंगळवार २५ जुलै रोजी सायंकाळी ७ वाजता ती बोट बहॅनकोबहरच्या बंदराला लागली. काही तासांपूर्वीच दि कॅनेडियन पॅसिफिक कंपनीची अॅटलांटिक एक्स्प्रेस ही रेल्वे निघून गेली होती. त्यामुळे नव्यानेच उभारलेल्या या बंदरातच स्वामीजी व त्या बोटीवरच्या प्रवाशांना रात्र काढावी लागली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी सेकंड क्लासच्या तिकिटाने कॅनडातून प्रवास सुरु केला. शुक्रवारी रात्री ते विनिपेग (winipeg) येथे पोहचले. तेथून रेल्वे बदलली नि अमेरिकेत प्रवेश केला. मिनेसोटा सेंटपॉल या मार्गावरची शेती, तळी त्यांना खूप आवडली. सेंटपॉल येथे तिसरी रेल्वे बदलून ते शिकागोच्या दिशेने निघाले. हा प्रवास स्टेंल पॉल ते शिकागो ४०० मैलांचा होता. रविवारी ३० जुलै रात्री ११ वाजता ते शिकागोला पोहचले. शिकागोला कडाक्याची थंडी होती. तेथील साध्या हॉटेलमध्ये वर्णभेद तीव्र होता. त्यामुळे काळा-गोरा भेदामुळे स्वामीर्जीना प्रवेश मिळत नव्हता. त्यामुळे प्रथम दर्जाच्या हॉटेलमध्ये जावे लागले. त्यामुळे दररोजचा खर्च पाच डॉलर होता. या कारणाने पैसे भराभर संपायला लागले. त्यातच समजले की, धर्म परिषदेच्या संयोजकांनी सहा आठवडे परिषद पुढे ढकलली होती. शिवाय प्रत्येक प्रतिनिधीने आपले ओळखपत्र सादर करणे गरजेचे होते, शिवाय नोंदणीची वेळही निघून गेली होती म्हणजे या धर्म परिषदेत सहभागी होण्याची संधी नव्हती.

या कालावधीत अमेरिकेत मंदीची लाट आलेली होती. अनेक बँका बंद झाल्या होत्या. उद्योग बंद होते. बेकारी वाढली होती. त्यामुळे अमेरिकेन्स कोणाच्या आदरातिथ्यासाठी तयार नव्हते. अशावेळी एका संन्याशाने तेथे कसे दिवस काढावयाचे हा फार मोठा प्रश्न होता. अशा परिस्थितीत शिकागोसारख्या महागड्या शहरातून स्वस्त अशा बोस्टनला जाण्याचा त्यांनी निर्णय घेतला. ईश्वराचे मार्ग अगाध असतात हेच खरे. प्रवासात रेल्वेमध्ये एक वयोवृद्ध अमेरिकन महिला भेटली ती म्हणजे ब्रीझी मेडोज (Breezy Meadows). त्या मॅसाच्युसेट्स् येथे राहणाऱ्या होत्या.

त्यांच्यामुळे हॉवर्ड विद्यापीठाचे प्रोफेसर जॉन हेन्री राईट (गेहप क्षापी थील्सहसीं) यांचा स्वामीर्जींचा परिचय झाला. बोस्टनमध्ये स्वामीजी उतरले तेव्हा ऑगस्ट महिना होता. थंडी सुरु झाली होती. त्यांच्याजवळ उबदार कपडेही नव्हते. पुढे काही वर्षांनंतर स्वामीर्जीनी आपला अनुभव सांगितला तो त्यांच्याच शब्दांत पाहू. बोस्टनसारख्या अपरिचित गावात माझ्यासारखा अनोळखी चालला होता. माझ्या अंगात लांब तपकिरी रंगाचा कोट आणि डोक्यावर पागोटे (पटका) होता. गर्दीच्या रस्त्याने चालताना माझ्या लक्षात आले की, माझ्या मागे मोठ्या संख्येने लोक आणि मुले चालत आहेत. मी चालण्याची गती वाढवली तशीच त्या लोकांनीही वाढवली. इतक्यात माझ्या खांद्यावर कोणीतही मारले. मी पळू लागलो नि एका अंधाऱ्या कोपन्याला धडकलो आणि मग जमाव तसाच दुसऱ्या दिशेने जोरात निघून गेला. मी वाचलो.

२० ऑगस्टच्या पत्रात त्यांनी लिहिले आहे. धर्म परिषदेत सहभागी होण्याबाबतची गुलाबी स्वप्ने भंग पावली आहेत. आता मला अशक्यतेशी सामना करावा लागणार आहे. शंभरवेळा माझ्या मनात विचार आला की, अमेरिकेतून बाहेर पडावे आणि भारतात परत जावे पण मी आता ठरवले आहे आणि तशी वरून आज्ञा आहे. आता दुसरा मार्गच नाही. रामकृष्णांचे डोळे दिसतात. आता मी निश्चयापासून दूर जाऊ शकत नाही. जीवन वा मरण. या काळातच स्वामीर्जीनी आलासिंगाना मद्रासला केबल तार पाठवली की,

जगण्यासाठी थोडे पैसे पाठवा. मन्मनाथ भट्टाचार्यांनी ही तार वाचली. त्यांनी ३० ऑंगस्टला खेतरीच्या महाराजांना तार पाठवली व स्वामीजींच्या परिस्थितीची कल्पना दिली. यावर महाराजांनी त्वरित पाचशे रुपये (१५० डॉलर्स) थॉमस कुक अँड सन्स कंपनीमार्फत बोस्टनला पाठवले. इकडे आलासिंगानी तीनशे रुपये जमवले व नव्वद डॉलर्स अमेरिकेच्या स्वामीजींना पाठवले पण ते पैसे ७ सप्टेंबरपर्यंत स्वामीजींच्या हाती आले नव्हते. तोपर्यंत स्वामीजींनी परिस्थितीतून मार्ग काढलेला होता.

मॅसाच्युसेट्समध्ये स्वामीजी ब्रीझी मेडोज यांच्या घरी उतरले होते. भारतातील एखादी प्रदर्शनीय वस्तू मित्रमंडळींना दाखवावी अशी स्वामीजींची ओळख करून दिली जायची. त्यांचा वेशाही प्रदर्शनीय होता. त्यांचे व्याख्यान एका प्रतिष्ठित महिलांच्या क्लबमध्ये आयोजित केले होते. त्यामुळे त्यांना काळ्या रंगाचा लांब कोट वापरण्याचा सल्ला दिला होता. हा क्लब पंडिता रमाबाईंना समाजकार्यासाठी मदत करीत होता. त्या कामाचा परिचय झाल्यावर स्वामीजींच्यावर त्याचा सखोल प्रभाव पडला.

सलेम (salem) या ठिकाणच्या महिलांच्या मोठ्या संस्थेतही स्वामीजींचे भाषण झाले. मात्र ऑंगस्ट २० ते ८ सप्टेंबरपर्यंतच्या कालावधीत स्वामीजींचा ठावठिकाणा मिळू शकत नाही. मात्र ते जेथे जेथे जात होते तेथे तेथे वृत्तपत्रांचा विषय बनत होते. अशा अनेक नोंदी मेरी लुईस बर्क यांनी एकत्रित केल्या आहेत. त्यामुळे पाश्चिमात्य राष्ट्रातील स्वामीजींचे जीवनचरित्र उभा राहते. अशीच एक नोंद बोस्टनजवळच्या फ्रॅमिंगहॅम या शहरातील फ्रॅमिंगहॅम ट्रिब्यून या सासाहिक वृत्तपत्रात शुक्रवार, २५ ऑंगस्ट १८९३ च्या अंकात सापडते. कु. कटे सनबॉर्न या अलीकडेच दौन्याहून आल्या आहेत. गेल्या आठवड्यात एका भारतीय राजाला निमंत्रित केले होते. त्यांचे नाव स्वामी विवेकानंद असून दोन घोड्यांच्या व्हिक्टोरियातून कु. सनबॉर्न आणि राजा यांनी शुक्रवारी १८ ऑंगस्ट रोजी हनवेलच्या वाटेवर प्रवास केला. हनवेल ही फार मोठी, सुंदर हवेली इस्टेट होती.

स्वामीजींचे व्यक्तिमत्त्व राजबिंडे होते. त्यामुळे त्यांचे रुबाबदार चालणे, बोलणे यामुळे ते भारतातील एखादे संस्थानिक असावेत असेच भासत होते. कु. सनबॉर्न यांना आपल्याकडील विद्वान पाहुण्याचा अभिमान होताच पण त्यांची तत्कालीन विद्वान व प्रसिद्ध लोकांचा परिचय करून देण्यात आनंदही वाटत होता. त्यांनी प्रोफेसर राईट व इतर मान्यवरांचा परिचय करून दिला. अमेरिकेच्या संस्कृतीचा स्वामीजींना परिचय त्यांनी करून दिला. कु. सनबॉर्न या स्वतः व्याख्यात्या होत्या. लेखक होत्या.
५४ वर्षांच्या असूनही त्या खूप उत्साही होत्या. बोस्टनमध्ये इव्हिनिंग ट्रान्स्क्रिप्ट (Evening Transcript) च्या २३ ऑंगस्ट १८९३ च्या अंकात सर्वप्रथम स्वामीजींचा संदर्भ मिळतो. तो पुढीलप्रमाणे : येत्या सप्टेंबरमध्ये शिकागो येथे भरणाऱ्या परिषदेत सहभागी होण्यासाठी भारतातून ब्राह्मण स्वामी विवेकानंद आले असून ते कु. सनबॉर्न यांचे अतिथी आहेत. काल सायंकाळी स्त्री संघटनेमध्ये भाषण दिले. भारतातील समाजरचना, रुढी, पद्धती, जगण्याची पद्धत यावर त्यांनी विचार मांडले. तेथल्या महिला सुधारगृहाची तुलना त्यांनी भारतातल्या संस्थांशी केली व खेद व्यक्त केला.

सलेम गावचे (Evening news) इव्हिनिंग न्यूज या वृत्तपत्राच्या २४ ऑंगस्ट १८९३ च्या व डेली गॅजेट वृत्तपत्राच्या त्याच दिवशीच्या अंकात सलेमला भारतातील विद्वान साधूचे, त्यांच्या देशातील धर्म, चाली, रुढीविषयी व्याख्यान होणार आहे. क्लब मेंबरना मोफत व बिगर मेंबरनी तिकीट खरेदी करावे, अशी सूचना वृत्तपत्रात आहे. दोन्ही वृत्तपत्राचा एकच व्यक्ती बातमीदार असावा. २९ ऑंगस्ट १८९३ च्या इव्हिनिंग न्यूज या वृत्तपत्रात भाषणाचा गोषवारा दिला आहे. त्यात एक उल्लेखनीय बाब म्हणजे स्वामी विवेकानंदांनी प्रगत अशा अमेरिका, इंग्लंडला बजावले आहे की, आम्हा भारतीयांची गरज धर्म नाही. पण प्रत्यक्ष कृतीची गरज आहे म्हणून धर्म विषयात अधिक काही शिकवण्यासाठी मिशनरीज तुम्ही पाठवू नका, पण त्याएवजी औद्योगिक प्रशिक्षण

देणारी माणसे पाठवा.

डेली गॅज्नेटने स्वामीजींचा उल्लेख मजेशीर केला आहे. Rajah Swami Vivi Kananda. वेल्सी चर्चच्या विचार आणि कृती क्लबमध्ये सलेम येथे २८ ऑगस्टला त्यांचे व्याख्यान झाले. अमेरिकन सोशल सायन्स असोसिएशनच्या वर्तीने दोन दिवसांची परिषद झाली. त्याचा विषय होता पैसा. यामध्ये कर्नल जॅकोब, डॉ. चाल्स बी स्फार (न्यूयॉर्क), अध्यक्ष इ. बेंजामिन अँड्यूज, ब्राऊन विद्यापीठ आणि विवेकानंद हिंदू साधू-चांदीचा भारतातील वापर या विषयावर विद्वतापूर्ण आणि आकर्षक पढूतीने व्याख्यान झाले.

परिषदेपूर्वीचे तीन आठवडे

तीन आठवड्याच्या कालावधीत स्वामीजींची तेरा भाषणे वेगवेगळ्या ठिकाणी झाल्याची नोंद आहे. अमेरिकेच्या वर्गातील लोकांशी त्यांचा परिचय झाला. निरनिराळ्या पढूतीचे जीवनदर्शन झाले. रमाबाई सर्कलच्या सदस्यांचा त्यांचा परिचय झाला. त्यात नवे मित्रही भेटले नि कडवे विरोधकही. तुरुंगातील कैद्यांचीही त्यांची भेट झाली. त्यांच्याशीही ते बोलले. अमेरिकेतल्या स्थियांच्या क्लबमध्येही त्यांची भाषणे झाली. लहान मुलांशीही त्यांनी बातचीत केली.

अमेरिकेच्या सुप्रसिद्ध विचारवंतांचा, शिक्षणतज्ज्ञांचा परिचय झाला. त्यांच्याकडून वाहवा मिळवली. आदर लाभला, सन्मान लाभला. वृत्तपत्राकडून त्यांच्या वागण्याची, बोलण्याची, विद्वत्तेची, व्यक्तिमत्त्वाची, सफाईदार इंग्रजीचे भरभरून कौतुक झाले. यापेक्षा अधिक तयारी परिषदेपूर्वी झालीही नसती.

तीन-चार आठवड्यापूर्वी स्वामीजींनी शिकागो सोडले तेव्हा सरे चित्र निराशाजनक होते.

गुरुवार, ता. २४ ऑगस्ट रोजी स्वामीजी सॅनबॉर्न यांच्याबरोबर बोस्टनला होते. प्रोफेसर जॉन हेन्री राईट (Professor John Henry Wright) स्वामीजींना भेटायला उत्सुक होते. बोस्टनच्या ईशान्य दिशेला चाळीस मैलावरच्या एका निसर्गसौंदर्याने भरलेल्या अॅनिस्काम या गावी प्रोफेसर उन्हाळ्याच्या सुट्टीसाठी सहकुटुंब आलेले होते. बोस्टनला स्वामीजींची भेट होणार होती पण ती हुकली. त्यामुळे प्रोफेसरनी स्वामीजींना तिकडे सुट्टीसाठी निमंत्रण दिले. त्या दरम्यान स्वामीजींच्याबदल प्रो. राईट यांचे जे मत बनले त्याचा दूरगामी परिणाम स्वामीजींच्या अमेरिकेच्या वास्तव्यावर झाला. प्रा. राईट यांनी शिकागोच्या जागतिक परिषदेच्या संयोजकांना लिहिले की, ही भारतीय व्यक्ती आम्हा सर्व प्राध्यापकांची बुद्धिमत्ता एकत्र केली तरी त्याहीपेक्षा अधिक बुद्धिमान आहे, विद्वान आहे. (Swamiji as being more learned than all our learned professors put together his knowledge is encyclopedia) विश्वकोशासारखे स्वामीजींचे ज्ञान अगाध आहे.

प्रो. राईट यांनी आपल्या आईला २९ ऑगस्ट १८९३ ला अॅनिस्कामहून पत्र पाठवले आहे. त्यात स्वामीजींच्याविषयी बरेच लिहिले आहे.

प्रो. राईट यांचा लहान मुलगा जॉन के. राईट पुढे अमेरिकन जिआँग्राफिकल सोसायटीचा संचालक बनला. स्वामीजी त्यांच्या घरी आले तेव्हा तो फक्त दोन वर्षांचा होता. पण आयुष्यभर तो स्वामीजींचा उल्लेख आमचे स्वामीजी (Our swamiji) असा करतो.

स्वामीजी प्रो. राईट यांच्या मुलांबरोबर खेळत असत. तीन मुले-तेरा वर्षाची एलिझाबेथ तिला सारे बेसी म्हणत. दहा वर्षाचा ऑस्टिन आणि दोन वर्षाचा जॉन. ऑस्टिनची व स्वामीजींची गट्टी जमली होती. तासन् तास त्यांच्या गप्पागोष्टी चालत. अमेरिकेत अतिशय हुशार वकील म्हणून ऑस्टिन प्रसिद्ध पावला. त्याची दुसरी बाजू महत्वाची ठरली. इसलॅंडिया (Islandia) ही त्याची कांदंबरी. एका काल्पनिक जगात तो वावारायचा. हा काल्पनिक देश होता, त्यात लोक होते, त्यांची भाषा, चालीरीती, धर्म, त्यांचा स्वतःचा इतिहास निर्माण झाला. स्वानंदासाठीच ऑस्टिनने हे जग रचले होते. या कांदंबरीची २३०० पेजीस तयार झाली. शेकडो वाचकांच्या मनात ते जग वास्तव बनून राहिले.

त्यानंतर जॉन राईटने आपल्या वडीलबंधूच्या या कांदंबरीवरून Cravay ही कांदंबरी लिहिली. मात्र ऑस्टिनच्या इसलॅंडियाचा थोर हिरो होते स्वामी विवेकानंद नि त्यांचा भारत, भारतातील लोक, चालीरीती सारे काही. तेथले शेती करणारे लोक, काळे केस, मोठे डोके, काळ्या भुवया आणि उन्हाने रापलेली कातडी. या कांदंबरीचा हिरोच्या काळ्या केसांचा भांग मध्यभागी होता. भुवया कोरीव कमानीसारख्या, बलदंड शरीर, भक्तम हनुवट, शुभ्र दात, मोठा, स्पष्ट आवाज आणि हा नायक छान गात होता.

स्वामीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचे इतके सुंदर वर्णन क्वचितच मिळेल. या कांदंबरीमध्ये एका प्रभावी स्त्रीचेही वर्णन आहे. ती १४ व्या शतकातील शूर लढवय्या आहे. स्वतः तिने शत्रूवर चाल केली. त्यावेळी ती मोठ्या सैन्याची नेतृत्व करते. तरुण ऑस्टिनने भारतीय स्वातंत्र्यलढ्याच्या कथा स्वामीजींच्याकडून एकल्या होत्या. त्यातील एक कथा झाशीच्या राणीचीही होती.

या इसलॅंडिया कांदंबरीतील लोकांच्या देवाचे नाव ओम आहे. तो डोळ्याने दिसत नाही किंवा कानाने ऐकता येत नाही. हाताने स्पर्श करता येत नाही. शब्दातीत आहे. स्वामीजी या मुलांना उपनिषेदातील कथा सांगत. त्याचा प्रभाव या कांदंबरीत पडलेला स्पष्ट दिसतो.

श्रीमती राईटनी आपल्या डायरीत नोंद केली आहे. २८ ऑगस्ट, सोमवार होता. सारा आठवडा हवामान स्वच्छ होते. उबदार होते. स्वामीजी व्याख्यान देऊन निघून गेले नि मंगळवारी रात्री उत्तर मॅसाच्युसेट्समध्ये असे अभूतपूर्व वादळ झाले की समुद्रही खवळला. किनाऱ्यावरीही प्रचंड वादळी वारे सुटले. वृत्तपत्रातही याला(Miniature hurricane) असे म्हटले आहे. स्वामीजी आले की निघून गेले ते वादळच होते. त्यामुळे त्यांना त्या घटनेनंतर (The Cyclonic Monk) वादळी साधू-संन्याशी हे उपपद वापरले जाऊ लागले.

सराटोजिन (Saratogian) मध्ये सप्टेंबरच्या पहिल्या आठवड्यात जाहिरात प्रसिद्ध झाली की, शिकागो ट्रेन सर्व्हिसने अर्ध्या किमतीत म्हणजे २६ डॉलरमध्ये जागतिक प्रदर्शन परिषदेचे तिकीट. त्याचा फायदा घेऊन स्वामीजी शनिवारी सकाळी ९ सप्टेंबरला शिकागोच्या रेल्वे स्टेशनवर उतरले. तीन आठवड्यांपूर्वीची स्थिती आता नव्हती. स्वामीजींच्या परिषदेचा निमंत्रित प्रतिनिधी म्हणून स्वीकार झालेला होता. ईश्वराचे संरक्षण आणि मार्गदर्शनाचा हा त्यांचा स्पष्ट अनुभव होता.

स्टेशनपासून परिषदेला कसे जायचे याबाबत ते गोंधळले. परिषदेच्या कोणत्या कार्यालयाकडे जायचे हे त्यांना समजेना,

जवळचा पत्ताही हरवला होता. कोणाला नेमके काय विचारावे हे कळेना. त्यांच्यातला संन्याशी जागा झाला. आकाशाचे छत आणि जमिनीवरचे गवत हा बिछाना. अमेरिकेत त्यावेळी बॉक्स कार असत. त्यात स्वस्तातला निवारा उपलब्ध असे. त्या रात्री स्वामीजींनी विचारपूर्वक सर्व सोयी असलेल्या प्रशस्त बॉक्स कारमध्ये घालवली. मात्र स्वामीजींनी बॉक्समध्ये, पेटान्यामध्ये, रेल्वेच्या मोकळ्या वँगनमध्ये रात्र घालवली, अशी दंतकथा सर्वत्र पसरली आहे. बॉक्स आणि बॉक्सकार यातला फरक भारतीय चरित्रकारांनी विचारात घेतला नाही. त्यामुळे पाठ्यपुस्तकातही दंतकथाच प्रसिद्ध झाली. एक गोष्ट खरी की, त्यांनी आपण संन्याशी आहोत याचे भान कायम ठेवले आहे. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ते दोन-अडीच मैल चालत होते. पण परिषदेच्या कार्याचा ठावठिकाणा समजेना. शेवटी थकून एका झाडाखाली ते बसले. ईश्वरावर भरोसा ठेवून होते. त्यांची बँग सामान रेल्वे स्टेशनवर सुरक्षित खोलीत त्यांनी ठेवले होते.

इतक्यात समोरच्या घराचा दरवाजा उघडला गेला. एक खानदानी, नीटनेटक्या वेशातील एक अपिरिचित बाई बाहेर आल्या. त्या श्रीमती जॉर्ज हेल (Mr. George W. Hale) होत्या. त्यांना रस्त्याच्या पलीकडे झाडाखाली भारतीय वेशातील पवित्र आणि राजबिंदे व्यक्तिमत्त्वाची व्यक्ती शांतपणे बसलेली दिसली. त्या स्वामीजींच्या जवळ आल्या नि त्यांनी आदराने विचारले. आपण जागतिक धर्म परिषदेला प्रतिनिधी म्हणून आलात काय? अस्खलित इंग्रजी बोलणाऱ्या संन्याशाने होकार देताच त्या त्यांना घरी घेऊन गेल्या. त्यांना न्याहरी दिली आणि जे जे हवे होते ते दिले. स्टेशनवर ठेवलेली त्यांची बँगही आणली. नंतर त्यांना परिषदेच्या कार्यालयात नेले आणि मग ते अधिकृत परिषद सदस्य म्हणून थांबले पण श्रीमती हेल यांचे घर त्यांच्या पाश्चिमात्य देशातील कार्याचे केंद्र बनले.

शिकागो रेकॉर्डमध्ये ११ सप्टेंबर नोंद आढळते. रविवारी १० सप्टेंबर रोजी परिषदेचे संयोजक यांचे कार्यालयात परिषदेचे सन्माननीय प्रतिनिधी बसलेले होते. त्यात जैन धर्माचे प्रतिनिधी, चीनमध्ये १६ वर्षे धर्मप्रसार केलेले ख्रिस्ती धर्मगुरु जॉर्ज कँडलिन, स्वामी विवेकानंद, विद्वान ब्राह्मण संन्याशी आणि जॉन एच बॉरोज, शिकागो प्रेस बिटेरियन एकत्र बसले होते. या चौधांच्या मध्ये चाललेल्या संभाषणावरून असे वाटत होते की, त्यांच्यात मतभेद नाहीत. उलट ते एकाच धर्माचे बंधू आहेत.

परिषदेचे अधिकृत प्रतिनिधी म्हणून स्वामी विवेकानंदांची ही पहिली नोंद होती. याच रिपोर्टमध्ये स्वामीजींच्या इंग्रजी भाषेवरच्या प्रभुत्वाचा उल्लेख आहे. अमेरिकन लोकांनी चांगले आदरातिथ्य केले व या परिषदेपासून आम्ही फार चांगला संदेश घेऊन मायदेशी परतणार आहोत व १५ कोटी ब्राह्मण देशबंधूना सांगणार आहेत. अशी स्वामीजींची भूमिकाही त्या रिपोर्टमध्ये आहे. शिवाय स्वामीजींचा चेहरा तेजःपुंज व विद्रुतेची झाक असणारा आहे असा उल्लेख आहे.

या ठिकाणी स्वामीजींच्या विशाल मनाचेच दर्शन होते. इतर धर्मापासून आणि या परिषदेपासून जमलेल्या प्रतिनिधींपासून नवे काहीतरी शिकण्याची उन्मुखता त्यांच्या ठिकाणी होती.

परिषदेची व्याप्ती

या परिषदेच्या पूर्वतयारीवरून तिच्या व्याप्तीची कल्पना येते. साधारण दहा हजार पत्रे आणि ४० हजार कागदपत्रे पोस्टाने जगभर पाठवली होती. तीस महिने जगातील रेल्वे वाहतूक, जहाजांची वाहतूक अप्रत्यक्षरीत्या परिषदेसाठी काम करीत होती. मद्रास, टोकियो आणि मुंबईचे पोस्टल क्लार्क्ना कामाचा बोजा वाढला होता.

सल्लागार मंडळाचे सदस्य सर्व जगभरातून निवडले गेले होते. त्यांची संख्या तीन हजार होती. भारतातील सदस्यांमध्ये पुढील लोकांचा समावेश होता. मद्रासच्या दै. हिंदूचे संपादक जी. एस. अच्यर, मुंबईचे बी. बी. नगरकर, कोलकत्याचे पी. सी. मझुमदार हे दोघे ब्राह्मी समाजाचे प्रतिनिधी होते. कोलकत्याच्या महाबोधी सोसायटीचे जे. सेक्रेटरी एच. धर्मपाल, मुनी आत्मारामजी है जैन धर्मीयांचे ज्येष्ठ मुनी होते.

या परिषदेबाबत वृत्तपत्रे, मासिके यात बातम्या, लेख, अग्रलेख प्रसिद्ध झाले. त्यांची संख्या अगणित आहे. त्यात जशी स्तुतिसुमने आहेत तशी कडवट टीकाही आहे. या परिषदेविषयी मद्रासच्या हिंदू दैनिकाचे संपादक जे सल्लागार मंडळात होते त्यांनी बरीच माहिती प्रसिद्ध केली. त्यामुळे स्वामीजींना भारतात परिषदेविषयी माहिती समजली होती.

काही कर्मठ स्थिरशन धर्मोपदेशकांच्या मते या परिषदेतून इतर कोणत्याही धर्मपिक्षा खिंशचन धर्म कसा श्रेष्ठ आहे हे सिद्ध व्हावे, तर बहुसंख्य सदस्यांच्या मते धर्माधर्मातील एकता महत्वाची होती. काही प्रश्न परिषदेच्या आवाक्याबाहेरचे होते. दि बॉपिस्ट आणि स्थिरशन एंडिव्हर सोसायटीने शेवटच्या क्षणी परिषदेत सहभागी होण्यास नकार दिला. कारण विलक्षण होते. परिषदेची दारे रविवारीही उघडी राहणार होती नि हे सैतानाचे काम आहे. रशिया आणि टर्की देशांनी आपला कोणीही सदस्य या परिषदेला पाठवायला नकार दिला होता. परंतु परिषदेचे आयोजन उत्तम रीतीने आखले गेले. ११ ऑगस्ट १८९३ रोजी जनरल कमिटीने वैश्विक प्रार्थनेचा मसुदा तयार केला व तो सर्वत्र पाठवला त्यात म्हटले होते की, ही परिषद आध्यात्मिक प्रगतीसाठी, शांतता व सद्भाव जाती-जातीत, धर्मा-धर्मात, देशा-देशात प्रस्थापित होणेसाठी आणि वैश्विक बंधुत्वाची भावना सखोल व व्यापक होण्यासाठी आम्ही ईश्वराची प्रार्थना करीत आहोत.

या भावनेचा आदर करणारा व पाठिंबा देणारे संपादकीय शिकागो इव्हिनिंग पोस्ट या वृत्तपत्राने परिषदेच्या उद्घाटनादिवशी प्रसिद्ध केले. ११ नोव्हेंबर १८९३ च्या सकाळी दि पार्लमेंट अॅप रिलिजन्सचे उद्घाटन दि आर्ट इन्स्टिट्यूट ऑफ शिकागो (ऑर्ट पॅलेस नव्हे) शिकागोच्या मिचिगन अॅव्हेन्यू भागात नवी भव्य अशी वास्तू होती. त्यात तीस छोटीमोठी सभागृहे होती. आजही ही इटालियन पद्धतीची करड्या रंगाच्या लाईम स्टोनची इमारत दिमाखात उभी आहे. अर्थात १८९३ साली याती एक युनिक बांधलेले होते. परिषदेसाठी दोन भव्य सभागृहे होती. एकाचवेळी साधारण तीन-चार हजार लोक बसू शकतील अशी व्यवस्था होती. एका सभागृहाचे नाव कोलंबस, तर दुसऱ्याचे नाव वॉर्सिंग्टन होते. त्या दिवशी सकाळी कोलंबस सभागृहात प्रतिनिधी जमले होते. बरोबर दहा वाजता लायब्ररीची घंटा वाजली. दहा टोले ऐकू आले. त्या घंटेवर मजकूर कोरला होता की, एकमेकांवर प्रेम करा. अशी मी नवी आज्ञा देतो. परिषदेचे उद्घाटन झाले. दहा टोले याचा अर्थ परिषदेत सहभागी झालेले दहा महत्वाचे धर्म होत. ब्राह्मी समाज, जुडाइझम, इस्लाम, हिंदू, खिंशचन, बुद्ध, ताओ, कनफ्युसिएझम, शिंतोइझम, झारशृष्टीझम, ग्रीक चर्च, प्रोटेस्टंट.

सभागृहात इतकी शांतता होती की, छोटा पक्षी उडताना त्याच्या पंखांचा आवाजही ऐकू येत होता. चार हजार श्रोते उपस्थित होते. पन्नास फूट लांबीचे व्यासपीठ होते. तीन रांकेमध्ये प्रतिनिधी बसले होते. विविध रंगाच्या वेशभूषेत देशोदेशीचे प्रतिनिधी होते. त्यात पिवळा फेटा, भगव्या रंगाचा झगा आणि तांबूस कांतीचा तेजःपुंज चेहरा असणारे स्वामीजी लक्ष वेधून घेत होते. स्वामीजींनी पुढे लिहिले की, माझी छाती धडधडत होती नि तोंड कोरडे पडले होते. यापूर्वी अमेरिकन छोट्या छोट्या समूहापुढे स्वामीजी बोलले होते. आज सभागृहात जमलेल्या जागतिक विद्वान आणि हजारो श्रोते यांच्यापुढे उभा राहण्याचा प्रसंग आयुष्यात पहिल्यांदाच आला होता. अमेरिकेच्या इतिहासातदेखील ही पहिलीच जागतिक, भव्य परिषद होती.

अचानक गॅलरीतील आँगनची धून वाजू लागली. सारे सभागृह उभे राहून एका सुरात गाऊ लागले.

Praise God from whom all blessings flow

Praise him, all creatures here below

Praise him above, ye heavenly hosts

Praise father, son and holy Ghost

हा आवाज सभागृहात घुमत होता. शेवटी एक प्रगाढ शांतता सभागृहात पसरली. ही परिषद सकाळ, दुपार, सायंकाळ अशी १७ दिवस चालली. तापमानही चांगले होते. एक दिवस मात्र वारे सुटले नि पाऊसही आला. काही वेळा जवळच्या रेल्वेचाही आवाज सभागृहात येत होता. परिषदेच्या पहिल्या दिवशी छोटी छोटी भाषणे परिषदेच्या पदाधिकाऱ्यांनी दिली. पहिले भाषण आर्चिविषय आँफ झांटे, ग्रीक चर्च यांचे झाले. प्रतापचंद्र मुजुमदार, पुंग वांग यू, धर्मपाल यांची भाषणे झाली.

दुपारच्या सेशनला स्वामीजींचे नाव होते. इतर चार प्रतिनिधींनी आपली लिखित भाषणे दिली. तोपर्यंत स्वामीजी ध्यानमग्न होते. देवी सरस्वतीचे चिंतन करीत बसले होते. मग स्वामीजी परिषदेला किंबहून साच्या जगाला संबोधण्यासाठी उठून उभे राहिले.

स्वामीजींच्या पहिल्या शब्दांचा विद्युतशक्तीच्या झटक्यासारख्या परिणाम चार हजार श्रोत्यांवर झाला. सभागृहाचे प्रमुख संयोजक बॅरोज आणि हाऊगटन यांनी याबाबत प्रतिक्रिया व्यक्त केली. ते म्हणाले, “जेव्हा श्रीयुत विवेकानंदांनी सभागृहातील श्रोत्यांना उद्देशून म्हटले की अमेरिकेतील माझ्या बंधू आणि भगिनींनो तेव्हा कित्येक मिनिटे नुसता टाळ्यांचा गजरच होत होता.” या परिषदेता श्रीमती एस. के ब्लागेट S.K. Blogett उपस्थित होत्या. त्या पुढे लॉस एंजल्समध्ये स्वामीजी त्यांच्या घरी अतिथी म्हणून राहिले. त्यांनी लिहिले आहे. जेव्हा तो तरुण उभा राहिला नि त्याने पहिलेच वाक्य उच्चारले. त्याबरोबर हजारो लोक उभे राहिले नि कशासाठी माहीत नाही पण टाळ्यांचा गजर करून त्यांनी आदरांजली वाहिली. मग असंख्य अमेरिकन शिंया या तरुणाशी हस्तांदोलन करण्यासाठी पुढे पुढे व्यासपीठाकडे जाताना पाहून मी म्हटले हे तरुणा जर यांच्या आक्रमणापासून बचावशील तर खरोखरच तू ईश्वरच आहेस. स्वतः स्वामीजींनी ही आठवण सांगताना म्हटले की, दोन मिनिटे कानठळ्या बसणाऱ्या टाळ्याचा कडकडाट ऐकू येत होता.

या परिषदेच्या पहिल्या दिवशी स्वामीजी एका श्रीमंत पाहुण्याच्या घरात परतले त्या रात्री भारतीय जनतेचे दारिद्र्य आणि दुःख आठवून स्वामीजी हृदयापासून वेदनेने रडत होते. त्यादिवशी त्यांना लाभलेल्या प्रसिद्धी नि सत्तेची ती नैसर्गिक प्रतिक्रिया होती.

स्वामीजींच्यापूर्वी सकाळपासून बोललेल्या वक्त्यांच्या भाषणातून विश्वबंधुत्वाची कल्पना प्रगट झाली होती. स्वामीजींच्या बाबतीत सर्व श्रोत्यांचा उत्सूर्त प्रतिसाद हा केवळ माझ्या अमेरिकन बंधूनो आणि भगिनींना या शब्दापुरताच मर्यादित नव्हता. या पूर्वीच्या वक्त्यांच्या शब्दातून जी अदृश्य शक्ती प्रगट झाली नव्हती ती स्वामीजींच्या मुखातून प्रगट झाली होती. तसे पाहिले तर तो अनुभव स्वामीजींच्या आयुष्यातला पहिलाच होता. त्यांच्यातल्या सखोल शक्ती ते व्यासपीठावर उभा राहताच त्यांना साधनभूत करून गेल्या. त्यांच्या हृदयाच्या सखोल भागातून जी शक्ती प्रगट झाली शब्दातून व्यक्त झाली. ती सरळ श्रोत्यांच्या हृदयात संक्रमित झाली आणि तोच त्यांच्या पाश्चिमात्य देशांच्या भेटीचा उद्देश होता.

बँरोज यांच्या History of the world's parliament of Religion (पान. १०२) complete works मध्ये स्वामीजींच्या या पहिल्या भाषणाचा तपशील आढळतो. परंतु शिकागोमधल्या विविध वृत्तपत्रात त्याचा सारांश प्रसिद्ध झाला तो अभ्यासला तर काही तपशील नवा आढळतो. ती वृत्तपत्रे म्हणजे Herald, Inter Ocean, Tribune, Record यातील Herald चा रिपोर्ट परिपूर्ण होता. या संकलातून भाषणाचा गोषवारा चांगल्या स्वरूपात मिळतो.

टाळ्यांच्या कडकडानंतर स्वामी विवेकानंदाचे भाषण पुढे चालू झाले. ते म्हणाले, ” तुम्ही आम्हा परिषदेच्या प्रतिनिधींचे ज्या उत्साहाने स्वागत केलेत त्यामुळे माझे हृदय भरून आले ते शब्दात वर्णन करता येणार नाही. मी तुमचे आभार मानतो ते जगातल्या सर्वात प्राचीन साधू परंपरेच्या वतीने त्या परंपरेचा प्रथम साधु गौतम बुद्ध होते. मी तुमचे आभार मानतो ते धर्माची जननी आहे अशी श्रमण परंपरा, त्याच्याच शाखा म्हणजे बुद्ध धर्म आणि जैन धर्म आणि शेवटी सर्व जाती, पंथाच्या कोट्यवधी हिंदू लोकांच्या वतीने तुमचे आभार मानतो. या व्यासपीठावर उपस्थित असणाऱ्या विविध प्रतिनिधींचे मी आभार मानतो. वक्त्यांचे आभार मानतो. त्यांनी तुम्हाला सहनशीलतेचा, एकतेचा संदेश दिला आहे. या विचाराबद्दल त्यांचे आभार.

मला अभिमान वाटतो की, मी अशा धर्मामध्ये जन्मलो की ज्याने सहनशीलता आणि वैशिकता जगाला शिकवली, वैशिक बंधुतेवर आम्ही केवळ विश्वास ठेवीत नाही तर सारे धर्म सत्यपूर्ण आहेत, असे स्वीकारतो. माझ्या धर्माच्या संस्कृत भाषेत वगळणे exclusion हा शब्द अनुवादित झालेला नाही (यावर टाळ्याचा गजर झाला) मी अशा माझ्या देशाचा अभिमान बाळगतो की जगातील सर्व देशातील व सर्व धर्मातील निराधार आणि त्यागलेल्या लोकांना आमच्या देशाने आश्रय दिला आहे. रोमन सम्राटांनी क्रुरतेने ज्यांचे मंदिर उध्वस्त केले त्या इत्यायलच्या लोकांनी दक्षिण भारतात आश्रय घेतला होता. झारत्युष्टीयन्स यानाही आश्रय आमच्या देशांना दिला आजही देत आहे.

बंधूनो, मी तुम्हाला काही ओळी सांगणार आहे. त्या एका प्रार्थनेच्या आहेत. प्रत्येक हिंदू मुलेही दररोज म्हणतात. भारतात कोट्यवधी घरात हे म्हटले जाते. ते असे आहे. ज्याप्रमाणे अनेक प्रवाह वेगवेगळ्या ठिकाणाहून उगम पाठवतात ते सारे शेवटी समुद्राला मिळतात हे भगवंता. लोक तुझ्याकडे येण्यासाठी वेगवेगळे मार्ग स्वीकारतात. ते जरी वेगळे भासेल, वेडीवाकडी वळणे घेत असले तरी शेवटी तुझ्याप्रत ते पोहचतात. ही परिषद म्हणजे आजपर्यंत कधीही भरली नव्हती अशी भव्य आणि ऐतिहासिक ठरली आहे. जगाला एक अभूतपूर्ण संदेश देऊन जाणारी ही परिषद आहे. कोणाही व्यक्ती, कोणत्याही हेतूने माझ्याप्रत येत असेल, कोणत्याही स्वरूपात येत असेल तर मी त्यांचे स्वागत करतो. गीता या हिंदूंच्या ग्रंथात हा संदेश दिला आहे. जातीधर्मातील भेदाभेद पूर्वजांचा फाजील अभिमान यांनी पृथ्वीवर अनेक वर्षे ठाम मांडले आहे. त्यामुळे पृथ्वी रक्तबंबाळ झाली. अनेक संस्कृतींचा विनाश

घडला आणि अनेक देश रसातळाला गेले.

पण आता वेळ आली आहे की बदल घडण्याची. परिषदेला आलेल्या प्रतिनिधींच्या स्वागतासाठी वाजवण्यात आलेल्या बेलचा प्रत्येक टोला म्हणजे धार्मिक अतिरेकाचे दफन करणाऱ्या पेटीला मारलेला खिळा असेल. (यावर टाळ्यांचा प्रचंड कडकडाच झाला) तलवारीच्या किंवा लेखणीच्या बळावर जर कोणी दुसऱ्याला गुलाम करू इच्छित असेल तर ती त्याच्यासाठीदेखील हा निर्वाणीचा इशारा आहे.

स्वामीजींचे बोलणे थांबले नि टाळ्यांचा गजर सुरूच राहिला. आता लोकांना त्यांचा नेता मिळाला होता. ते आता परिषदेला जमलेल्या सर्वांचा आदर्श असा ध्रुव तारा बनले. भाषण संपले टाळ्यांचा गजर चालूच राहिला. त्या दिवशी एकूण २४ भाषणे परिषदेत झाली. स्वामीजींच्यानंतर चार वक्त्यांची भाषणे झाली.

परिषदेच्या पहिल्या दिवशीचा समारोप झाला. परदेशी पाहुणे अमेरिकेत लोक एकमेकांच्या भेटी घेऊ लागले.

Boston evening Transcript, The Rutherford American, The Interior Chicago and the Critic या वृत्तपत्रांनी १२ सप्टेंबरच्या आवृत्तीत या परिषदेचे वर्णन केले. त्याकाळी कु. हॅरिएट, मॉनरो या A Magazine of Verse प्रकाशित करीत त्या स्वतः परिषदेला उपस्थित होत्या. त्या परिषदेचे वर्णन केले आहे. त्यात स्वामीजींच्या विषयी मजकूर आहे. शिवाय एका कवीचे आत्मचरित्र त्यांनी लिहिले आहे.

अनेक वक्त्यांची भाषणे प्रभावी झाली पण आरेंज संगाच्या वेशातील देखण्या तरुण साधूने अस्खलित इंग्रीजीतून जे विचार मांडले ते सर्वोत्तम होते. त्याचा आवाज ब्रॅंझ धातुच्या घंटेच्या आवाजासारखा स्पष्ट खण्खणीत होता. त्याचे स्वतःच्या विचार, भावनावर पूर्ण प्रभुत्व होते. त्याने प्रथमच पाश्चात्य जगताला संदेश दिला. तो क्षणच आमच्यासाठी स्वर्णिम होता. सर्वोच्च आनंदाचा होता. मानवी प्रतिभेदा उत्तुंग आविष्कार होता. असा क्षण आयुष्यात पुनः पुन्हा येत नसतो. तो ठेवा मी आयुष्यभर जतन करून ठेवला.

Chicago Advocate या वृत्तपत्राने २८ सप्टेंबरच्या अंकात परिषदेचा आढावा घेताना स्वामीजींच्या विषयी जे म्हंटले ते मूळ इंग्रीजीतून अधिक प्रभावी वाटते.

In Certain respects the most fascinating personality was the Brahmin monte, Swami Vivekananda with his flowing orange robe, sarron turban, smooth shaven, sharply, handsome face, large, dark subtle penetrating eyes and with the air of one being easily master of his situation. His knowledge of English is as though it were his mother tongue.

स्वामीजींचे वर्णन Boston Evening Transcript वृत्तपत्राच्या ३० सप्टेंबर १८९३ च्या अंकात आढळते. या वृत्तपत्राच्या प्रतिनिधीने व्यासपीठामागे परिषदेच्या प्रतिनिधींसाठीच्या खोलीत जाऊन मधल्या वेळेत अनेकांची भेट घेतली. त्यात स्वामीजींचीही भेट झाली. ते वर्णन पुढीलप्रमाणे

The most striking figure one meets in this afternoon is swami vivekanand, the brahmin morke. He is a largge, well built man, with the superb carriage of the Hindustanis. His face clean shaven, squarely

moulded regular features, white teeth and with well chiselled lips that are usually, parted. His finely poised head is crowned with either a lemon coloured or a red turban and his cassock (garment) belted in at the waist and falling below the knees, alternates in a bright orange and rich crimson. He speaks excellent English and replies readily to any questions asked in sincerely.

Along with his simplicity at manner there is a touch of personal reserve when speaking to ladies, which suggests his chosen vocation. स्वामीजींना जेव्हा विचारले की, संन्यास धर्माचे कोणते नियम असतात. तेव्हा स्वामीजींनी सांगितले, मला वर्तनाचे स्वातंत्र्य आहे. मी स्वतंत्र आहे. काही वेळा मी हिमालयातील दन्याखोन्यात वा शिखरावर राहतो तर कधी शहरातील रस्त्यावर. पुढजे जेवण कोठे मिळणार हे मला माहित नसते. मी स्वतःजवळ पैसे बाळगत नाही. अमेरिकेला मी आलो ते अनेकांनी वर्णणी जमवल्यामुळे शक्य झाले. जातीभेद मी मानीत नाही. जात ही सामाजिक रचना आहे. खन्या धर्माचा त्याचा संबंध नाही. मला सर्व जातीजमाती सारख्याच, समान.

एका वृत्तपत्राने म्हटले की, जरी उच्चवर्णीय क्षत्रिय जन्मले. श्रीमंतीत वाढले नि संन्याशी बनल्यावर दारिद्र्याचे सारे चटके सोसले तरी त्यांनी सभ्यपणा, चांगुलपणा कधीही सोडला नही. त्यांना प्रश्न विचारला तेव्हा ते म्हणाले, मी प्रत्येक स्त्रीमध्ये देवी स्वरूप पाहतो, आई पाहतो. मी सर्वस्वाचा त्याग अशासाठी केला की, सर्व आसक्ती, पाश गळून पडावेत, मृत्यूनंतर मी ईश्वराशी समरस व्हावे मी ज्ञानी बनावे, बुद्ध बनावे. (अर्थात याचा अर्थ ते बुद्धिष्ठ होते असा नव्हे) त्यांना कोणत्याही जाती-धर्माचे लेबल चिकटवता येत नाही. ते उच्चवर्णीय हिंदू आहेत. सर्वस्वाचा त्याग केलेला ते पवित्र व्यक्ती आहेत. परमहंस रामकृष्ण या हिंदू भक्ताला ते आपला गुरु मानतात. ब्राह्मोसमाजाचे प्रतिनिधी मुजुमदार यांनीही त्यांच्याविषयी छोटी पुस्तिका लिहीली होती या संताला त्यांनीही गुरु मानले होते.

पार्लमेंटमधल्या त्यांच्या भाषणाची व्यापी मोठी होती. स्वर्गीय होती. त्यांनी विविद धर्मातील सर्वोत्तम गोष्टी एकत्र करून एक वैशिक धर्म मांडला. स्वर्गीय शिक्षा किंवा बक्षिसाच्या आमिषाने नव्हे तर ईश्वरावरच्या प्रेमापोटी चांगले काम करा असा स्वार्मांचा संदेश होता. त्यांच्या विचारांचे वैभव व व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव ही पार्लमेंटमधल्या प्रत्येक उपस्थितावर ठसा उमटवणारी होती.

त्यांनी व्यासपीठावर इकडून तिकडे फेरी मारली तरी टाळ्यांचा कटकडाट होई. पण त्याचा स्वीकार करताना त्यांच्या वागण्यात कोठेही अहंकार दिसत नव्हता. थिआसॉफिस्ट ज्या हिमालयीन महात्माच्याबाबत बोलतात. त्याविषयी विचारले असता त्यांनी नम्रतेने सांगितले की, तसे महात्मे असू शकतात पण माझी तशी भेट झालेली नाही. अजून त्यांच्याशी संपर्क झालेला नाही.

वैज्ञानिक परिसंवाद

याच परिषदेत ५ व्या दिवशी Sceintific Section विज्ञान विभागात स्वामीजी सहभागी झाले होते. तेथे त्यांची एकूण चार भाषणे झाली. दुर्दैवाने त्याचा तपशील उपलब्ध नाही. शुक्रवार ता. २२ सप्टेंबर रोजी सकाळी रुढीप्रिय हिंदू धर्म आणि वेदांत तत्वज्ञान या विषयावर आधुनिक धर्म यांविषयावरही त्यांचे भाषण झाले. सोमवार, ता. २५ रोजी त्यांचे The Essence of

the Hindu Religion (हिंदू धर्माचे सारभूत भाग) या विषयावर त्यांचे भाषण झाले. वैज्ञानिक विभागात बुद्धिवादी दृष्टीतून धर्मचिकित्सा झाली. त्यामुळे स्वामीर्जींच्या Orthodox Hinduism सनातनी हिंदू धर्म यावर त्यांचे हॉल नं. ३ मध्ये भाषण झाले. श्रोत्यांनी सभागृह खचाखच भरले होते. शेकडो प्रश्न श्रोत्यांनी विचारले. स्वामीर्जींनी सहजतेने त्यांची उत्तरे दिली.

परिषदेला जे अमेरिकेला उपस्थित होते. त्यांनी आपापल्या घरी मान्यवर प्रतिनिधींना निमंत्रण दिले होते. त्यामुळे विचारांची आदान प्रदान वाढली होती. एका गुरुवारी श्रीमती पॉटर पामर यांनी निमंत्रण दिले. त्या अमेरिकेतल्या लेडी मॅनेजर्स ऑफ दि फेअर या प्रसिद्ध संस्थेच्या अध्यक्षा होत्या. शिकागोमधल्या सामाजिक आणि सांस्कृतिक जगाच्या त्या अनिभिषिक्त वास्तव्यात खूप मदत आली असे स्वामीर्जींनी कृतज्ञतेने नमूद केले आहे. १४ सप्टेंबरला त्यांनी समारंभ आयोजित केला होता. त्याचे वैशिष्ट्य असे की नव्या वैज्ञानिक शोधांचे त्यांनी जगाला दर्शन घडविले. जगप्रसिद्ध शास्त्रज्ञ एडिसन यांनी विद्युत दिव्याचा शोध लावला होता. तो एक वैज्ञानिक चमत्कारच होता. अंधाच्या रात्री पाण्यामध्येही ते दिवे प्रकाशात होते. ते पाण्यामुळे विज्ञले नाहीत. शिवाय त्यात रंगिबरंगी प्रकाश पसरवणारेही दिवे होते. ते दृश्य पाहत राहावे असे होते. कारंजावरही विविध रंगांची छटा हे दिवे उमटवत होते.

या सायंकाळी स्वामीर्जींनी भारतातील स्थियांची स्थिती यावर छोटेसे भाषण दिले. तशी श्रीमती पामर यांनी इच्छा व्यक्त केली होती. त्यांनी हाच विषय पुन्हा परिषदेच्या हॉलमध्ये २२ सप्टेंबर रोजी चर्चेला ठेवला. ‘शिकागो ट्रिब्यून’ व ‘दि शिकागो इंटर ओशन’ या वृत्तपत्रात त्याचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला.

स्वामीर्जींनी आपल्या भाषणात भारतीय स्निया चारित्र्याला जपतात व त्याला समाजात महत्त्व दिले जाते हा विचार मांडला. भारतीय स्निया वृत्तीने आध्यात्मिक असतात असेही त्यांनी सांगितले.

अमेरिकेत त्या दरम्यान व्यक्ती स्वातंत्र्याची लाट आली होती. स्निया समाजातल्या प्रत्येक क्षेत्रात पुरुषाशी बरोबरी करीत होत्या. बोर्ड ऑफ लेडी मॅनेजर्स संस्थेची स्थापना झाली आणि अमेरिकेच्या इतिहासात प्रथमच स्निया सामाजिक जीवनात व्यवस्थापकीय पदावर आरुढ झाल्या. त्यामुळे आपण त्यासाठी लायक आहोत, आपल्याकडे गुणवत्ता आहे हे दाखवण्याचे त्यांचे प्रयत्न होते. अर्थात अमेरिकन स्त्रीला आर्थिक आणि राजकीय स्वातंत्र्य लाभलेले नव्हते त्यामुळे त्यांना या जागतिक परिषदेमुळे व वैज्ञानिक प्रदर्शनामुळे नवे जग उघडले गेले होते. त्यामुळे स्नियांनी हे उपक्रम गंभीरतेने घेतले त्यातच परिषदेत सर्वांचे आकर्षण ठरेलल्या स्वामीर्जींच्या विचारांचे व व्यक्तिमत्त्वाचे त्यांना मोठे आकर्षण वाटणे स्वाभाविकच होते. स्वामीर्जींनीही भारतात पाठवलेल्या पत्रात अमेरिकिकन स्नियांच्याविषयी गैरवोद्गार काढले आहे. त्यांची आत्मनिर्भरता, स्वतंत्रता व करुणाय वर्तन याविषयी त्यांनी आदर व्यक्त केला आहे.

परिषदेच्या प्रत्येक दिवशी तीन सेशन्स पार पाडली जात. अडीच ते तीन तासांचे एक सेशन असे. प्रारंभी प्रार्थना होई. प्रत्येक वक्त्याला साधारण अर्धा तास दिला जात होता. बोस्टन इव्हिनिंग स्टान्सस्क्रिप्ट, एरिना, नॉर्थ अमपॅटॅन डेली हेराल्ड या वृत्तपत्रातून साधारण एकाच स्वरूपाची माहिती मिळते. वीरचंद गांधी हे जैन प्रतिनिधी परिषदेला उपस्थित होते. त्यांनी जाने १८९५ च्या Arena या मासिकात लिहिले होते तर डेली हेराल्ड च्या ११ एप्रिल १८९४ च्या अंकात खालील मजकूर होता.

परिषदेच्या विविध सत्रामध्ये विवेकानंदांना सर्वात शेवटी बोलायला दिले जाई. त्यामागचा उद्देश असा होता की श्रोत्यांनी चर्चासत्रात शेवटपर्यंत हजेरी लावावी. एखादे दिवशी कोणी प्राध्यापक लांबलचक रटाळ भाषण टोकत असे नि श्रोते उदून जाऊ

लागत तेव्हा संयोजक जाहीर करीत की, विवेकानंद बोलणार आहेत. मग जादू केल्याप्रमाणे हजारो श्रोते तासतासभर थांबत ते १५ मिनिटांचे स्वामीजींचे भाषण ऐकण्यासाठी.

Dubugne Times या वृत्तपत्रात स्वामीजींनी भारतातील मुस्लिम आक्रमणामुळे झालेला मानवी संहार यावर कडाडून टीका केली. हिंदूंचा धर्म प्रेमावर अवलंबून आहे. हिंसेवर नाही हा विचार त्यांनी मांडला.

परिषदेमध्ये अनेक भाषणातून हिंदू धर्माच्या श्रद्धा ह्या वैज्ञानिक सिद्धातांच्या विरोधात नाहीत उलट आधुनिक वैज्ञानिक सिद्धांत हे वेदांत तत्वज्ञानाचाच प्रतिध्वनी आहे, असा विचार मांडला. हिंदू धर्मावर संक्षिप्त स्वरूपात बोलताना ते म्हणाले.

“हिंदू धर्म संघर्षामध्ये नाही, विशिष्ट विचारसरणीवर रुढीवर विश्वास ठेवण्याचा प्रयत्न करीत नाही. साक्षात्कारावर विश्वास ठेवतो. केवळ विश्वास नव्हे तर त्या दिव्य शक्तीप्रमाणे बनणे व त्यासाठी प्रयत्न करणे.

त्यामुळे हिंदू धर्माच्या याच्या क्रिया अधिकाधिक वाटचाल पूर्णत्वाकडे करणे, ईश्वर स्वरूप बनणे, ईश्वराप्रत पोहचणे व ईश्वर बनणे. स्वर्गातील पित्याचे स्थान हिंदू धर्माच्या कल्पनेशी जुळणारे आहे.

मानवाने ईश्वराचा साक्षात्कार करून ईश्वर व्हायचे असते. मूर्ती, मंदिर किंवा चर्च किंवा ग्रंथ हे आधार देतात. मदत करतात. माणसाच्या आध्यात्मिक बालपणाला बळ देतात पण स्वतःची प्रगती त्याने स्वतःच करावयाची असते. हिंदूसाठी मानव चुकाडून सत्यापर्यंत प्रवास करीत नसतो. पण सत्यापासून सत्याकडे, कमी दर्जाच्या सत्यापासून उच्च दर्जाच्या सत्यापर्यंत जातो आणि प्रत्येक आत्मा म्हणजे तरुण गरुड पक्षी अधिकाधिक उंच भरारी घेतो त्याच्या पंखात अधिकाधिक ताकद येते ती वाढत वाढत जाते तो गरुड सूर्यापर्यंत पोहचेपर्यंत तो सामर्थ्यशील बनतो.” एकंदरीत पौर्वात्य संस्कृतीकडे पाहण्याचा अमेरिका, युरोपचा दृष्टीकोन या परिषदेमुळे बदलला हेही त्याचे फलित होते. पौर्वात्य देशातील धर्म समाधानकारक आहेत. ख्रिश्चन मिशनन्यांनी आमच्या देशात येण्याची गरज नाही असे मत चीन, जपान व भारताच्या प्रतिनिधींनी परिषदेत मांडले. त्यांच्या मते ख्रिश्चन मिशनरी अशिक्षित, उधट आणि त्यांनी आम्हाला धर्म शिकविण्याची मुळीच गरज नाही.

२५ ऑक्टो १८९३ ला लंडन विमेन्स हेरॉल्डमध्ये पार्लमेंटच्या एका चर्चासत्राचा उल्लेख आहे. त्यात स्वामीजींनी ख्रिश्चन मिशनन्यावर कडाडून टीका केल्याचे म्हटले आहे. ते म्हणाले, “भारत ख्रिश्चन धर्माचा प्रसार मंदगतीने होत आहे याला काऱण ख्रिश्चन मिशनरीज ख्रिस्तासारखे वागत नाहीत. ते तसे वागले तर आम्हालाही त्यांच्याबाबत आदर व पूज्यभाव वाटला असता.”

परिषदेच्या १७ दिवसांनंतर २७ सप्टेंबरला समारोपाचा दिवस आला. काही दिवस प्रबोधनात्मक, खळबळजनक तर काही दिवस कंटाळवाणे गेले. परिषदेत चैतन्य अशा भागातील प्रतिनिधींनी आणले की त्याची पूर्वकल्पना या परिषदेचा निष्कर्ष, फळ, वैफल्य आणणारे वाटले. १२ नोव्हे. १८९३ रोजी रेबर्हेंड डॉ. मॉर्गन डिवस या न्यू यॉर्कच्या धर्मोपदेशकाने आपला त्रागा प्रगट केला. त्यात त्यांनी म्हटले आहे की, पार्लमेंट ऑफ रिलिजन नावाची एक परिषद भरली होती. ही योजनाच मुळी ख्रिश्चन धर्माचे महात्म्य मांडण्यासाठी नव्हती. हे जागतिक संमेलन नव्हते तर एक साधा समारंभ होता. देवावरच्या विश्वासाएवजी संदेहवादी विचार मांडण्यासाठी हा समारंभ होता. यात सुसंवादापेक्षा विसंवाद भरलेला होता.

प्रो. बॅरोज यांनी स्वामीजींच्या धर्मपरिषदेतील समारोपाच्या भाषणाविषयी आपले मत नोंदवले आहे. सदर भाषणात स्वामीजी म्हणाले होते की, ख्रिश्चन व्यक्तीने बुद्धिस्ट किंवा हिंदू बनण्याची गरज नाही किंवा हिंदू वा बुद्धिस्टने ख्रिश्चन बनण्याची गरज नाही; मात्र प्रत्येकाने इतरांना स्वतःत सामावून घ्यावे हे करताना स्वतःचे वैशिष्ट्य जपावे आणि वाढण्याच्या स्वतःच्या गतीने वाढावे.

बॅरोज लिहितात, स्वामीजींचे प्रत्येक भाषण श्रोते कान लावून ऐकत मात्र समारोपाच्या भाषणाला श्रोत्यांनी नेहमीप्रमाणे पसंती दिली नाही कारण बहुतांश ख्रिश्चन श्रोत्यांची अशी अपेक्षा होती की हिंदू वा बुद्धिस्टनी ख्रिश्चन धर्माचा स्वीकार करावा.

परिषदेनंतर सर्वसामान्य अमेरिकन चर्चा करीत होता, की आपण धर्मोपदेशकांना पाठवण्यावर पैसा फुकट घालवण्यात अर्थ नाही. या व्यक्ति इतका धर्म त्यांना समजलेला नाही. आणि अशा लोकांना धर्म आम्ही शिकवायचा? यानंतर दरवर्षी लाखो डॉलर्सच्या देणग्या मिशनन्यांना मिळत त्यात विलक्षण घट झाली.

परिषदेच्यापूर्वी संयोजकांनी अनेक श्रीमंत अमेरिकन्सना काही प्रतिनिधींना पाहुणा म्हणून घरी स्वीकारण्याची विनंती केली होती. जॉन बी लीऑन (John B. Lyon) आणि श्रीमती लीऑन या कुटुंबाकडे स्वामीजी आले.

एके दिवशी स्वामीजी संघटनात्मक कामामुळे विचार पसरतो या संदर्भात बोलताना म्हणाले, मला अमेरिकेत आल्यावर सर्वात मोठे आकर्षण वाटले. आयुष्यात मी असा विचार कधी केला नव्हता. यावर श्रीमती लीऑन म्हणाल्या, कोण आहे ती? स्वामीजी आम्हाला समजू दे तर.

यावर खळाळून हसत स्वामीजी म्हणाले, ती कोणी स्त्री नाही, संघटना स्थापन करण्याचा या संन्याशाला मोह झाला आहे. रामकृष्णांचे सारे शिष्य एकत्र आणता येतील का असा विचार चालू आहे.

स्वामीजी तरुण होते, देखणे होते. त्यांच्याकडे अनेक लोक आकर्षित होत. विशेषत: अनेक स्त्रिया भारावून जात आणि त्यांचे लक्ष वेधण्यासाठी पुढे पुढे करीत व त्यांची स्तुती करीत. त्यांची आध्यात्मिक थोरवी मोठी होती आणि मनाची तेजस्विता काही वेगळीच होती. श्री. लीऑन यांना त्यांच्याभोवती पडणारा तरुण स्त्रियांचा गराडा पाहून काळजी वाटायची. त्यांना भीती वाटायची की एक दिवस या स्त्रिया या संन्याशाला अडचणीत आणतील नि त्यांची बदनामी होईल. त्यासाठी त्यांनी स्वामीजींना सावधगिरीच्या सूचना दिल्या. यावर त्यांचा हात थोपटत स्वामीजी म्हणाले, माझ्या अमेरिकेतल्या आई ली आनबाई माझ्यासाठी घाबरू नका. हे खरे भारतात एखाद्या शेतकऱ्याने मडकीतून दिलेला भात खाऊन मी झाडाखाली निवांत असे आणि हेही खरे की मी अनेक वेळा राजे महाराजेंच्या राजवाड्यातही पाहुणचार घेतला आहे. दासी म्हणून तेथे काम करणाऱ्या मुली मला मोरपंख्याने वारा घालण्यासाठी रात्रभर सेवेसाठी ठेवलेल्या असत. मी मोहावर विजय मिळवला आहे. त्यामुळे काही काळजी नका करू.

धर्म परिषदेनंतर स्वामीजी काही आठवडे शिकागोमध्येच राहिले होते. त्याकाळात जगातल्या मोठमोठ्या शास्त्रज्ञांचा त्यांचा परिचय झाला. आंतराश्रीय इलेक्ट्रिकल परिषदेसाठी ते जमले होते. आर्ट इन्स्टिट्यूटमध्यले वर्ल्ड फेअर ३१ ऑक्टोबरपर्यंत शिकागोत धामधुमीने चालले. १९ व्या शतकातील अमेरिकेचे खरे दर्शन घडत होते. तेथे झोपडपट्ट्याही होत्या. नि त्या नरकासमान होत्या. अनाथालयेही होती आणि दुसऱ्या बाजूला अति श्रीमंतीही होती.

परिषदेनंतरही श्रीमती एलिसा ग्रे यांनी स्वामीजी व थोर शास्त्रज्ञांना घरी भोजनासाठी निमंत्रित केले. तेब्बा प्रसिद्ध शास्त्रज्ञ लॉर्ड

केल्व्हीन (विल्यम थॉमसन) प्रो. व्हॉन हेल्महोल्ज़ ॲरिटॉन होणी टालिया (फ्रांस) यांची भेट झाली. संदेहवादी विचारकंत रॉबर्ट ग्रीन इंगरसोल यांच्याशी चर्चा झाली. बायबल व ख्रिस्ती धर्मावर बुद्धिवादी दृष्टीने ख्रिश्चन धर्मातील रुढीवर त्यांनी प्रहार केले.

२ नोव्हेंबर १८९३ ला स्वामीजींनी आलंसिंगांना पत्र पाठवले. त्यात इंगरसोल यांच्याविषयी लिहिले होते. ते इतके प्रसिद्ध आहेत की त्यांना एका व्याख्यानमालेला ५ ते ६ डॉलर्स मिळतात. पुढे स्वामीजी म्हणत की स्पष्ट बोलणाऱ्या इंगरसोलप्रमाणे एक वेळ नास्तिक बना पण ढोंगी धार्मिक बनू नका.

लंडनला गेल्यावर स्वामीजींनी इंगरसोलबरोबर झालेल्या चर्चेचा विचार मांडला आहे.

इंगरसोल हे फार चांगले वर्के आहेत. संदेहवादी (Agnostic) होते. मनाने उदार, सदगृहस्थ धर्मावर व्याख्याने देत. स्वर्ग-नरकाच्या विचाराने आपण आपले व्याख्याने देत स्वर्ग-नरकाच्या विचाराने आपण आपले डोके का शिणवायचे? असा त्यांचा प्रश्न होता. ते म्हणत संत्रे समोर आहे ते पिळून त्याचा सर्व रस काढून तो पिण्याचा आनंद घ्यावा. स्वामीजी म्हणत माझ्यासमोर आंबा आहे. त्याच्या निर्मितीपासून मी विचार करतो. जीवनाचे प्रगटीकरण कसे झाले याचा विचार इंगरसोल करीत तर मी जीवन म्हणजे काय याचा छडा लावीत होतो.

इंगरसोलना व मला रुढीप्रिय धार्मिक लोकांचा पाठिंबा मिळणे शक्यच नव्हते. इंगरसोल स्वामीजींना म्हणाले, पन्नास वर्षांपूर्वी जर तुम्ही धर्म शिकवायला आला असता तर अमेरिकेच्या खेडोपाड्यातून तुम्हा दगडाने ठेचून मारले असते किंवा जिवंत जाळले असते.

अर्थात १८९३ साली देखील रुढीप्रियधर्ममार्टडांनी स्वामीजींनी स्वागत केलेले नव्हते. मात्र अनेक ठिकाणी त्यांना हजारे प्रश्न विचारले गेले.

पार्लमेंट ऑफ रिलिजनचा समारोप झाल्यानंतर डिसेंबर १८९३ ते १८९४ चे संपूर्ण वर्ष या कालावधीत स्वामीजी अमेरिकेतच होते. एका लेक्चर ब्युरोशी त्यांचा करार झाला होता. त्यांनी पूर्व-पश्चिम अमेरिकेत त्यांची अनेक व्याख्याने झाली. मात्र त्यांचा प्रचंड आर्थिक लाभ उठवला त्या ब्युरोने. यामध्ये स्वामीजींची प्रचंड दमछाक झाली. शारीरीक व मानसिक त्रास खूप झाला. या कालावधीत शेकडो व्याख्याने झाली. खासगी बैठका, मुलाखती झाल्या. धर्म परिषदेनंतर दोन तीन महिने ते शिकागो व जवळच्या शहरात फिरले. त्या काळात त्यांनी प्रो. राईट यांना पत्रे लिहिली आहेत. त्यातून त्यांच्या कामाची फारशी माहिती मिळत नाही. पण मनःस्थितीची कल्पना येते. स्वामीजींनी शरदचंद्र चक्रवर्तींना पत्र लिहिले होते. मिचिगन तब्ब्याच्या काठावर रात्री चंद्र प्रकाशात स्वामीजी बसले होते. त्यांचे मन ब्रह्मस्वरूप बनू लागले. ब्रह्मसायुज्य ते अनुभवत होते. त्यांना अचानक रामकृष्ण दिसू लागले आणि या जगात कोणत्या ईश्वरी कार्यासाठी आपण आलो त्याची त्यांना जाणीव झाली. आणि मग त्यांचे भान खाली आहे. दैवी मिशनच्या पूर्तीसाठी स्वामीजी कामाला लागले. (शरदबाबूच्या डायरीतील ही पाने स्वामी विश्वनानंद यांना १९३९ साली मिळाली.)

जॉर्ज डब्ल्यू हेल George W. Hale यांचा पत्ता ५४१ डिअरबॉन एव्ह्युन्यू शिकागो असा होता. परिषदेपूर्वी व नंतरही हे स्वामीजींचे निकटवर्तीय बनले होते. त्यांच्या घराजवळ लिंकन पार्क होता. स्वामीजी तेथे सूर्यप्रकाश व मोकळ्या हवेत फिरायला जात. एक हृदयस्पर्शी गोष्ट याकाळात घडली. स्वामीजी दररोज बागेत बसत असत. तेव्हा एक तरुण स्त्री आणि तिची सहा वर्षांची मुलगी मार्केटला तेथून जात असत. एके दिवशी त्या स्त्रीने स्वामीजींना विचारले माझी मुलगी तुमच्याजवळ सोडून जाऊ का? मार्केटिंग करून

परत येतो. स्वामीजींनी विश्वासाने होकार दिला. त्यानंतर दररोज स्वामीजी त्या मुलीची काळजी घेत. तिच्याशी खेळत. पुढे ती मुलगी पंधरा-सोळा वर्षांची झाली. तेव्हा तिच्या आईने स्वामीजींचा फोटो पाहिला तोपर्यंत स्वामीजींची कीर्ती बरीच पसरली होती. तो फोटो त्या मुलीला दाखवून तिला तिच्या आईने विचारले. तुला आठवते हा भारतीय साधू? तिला सारे आठवले. पुढे तिचा विवाह झाला व ती फिलाडेल्फियाला गेली. पुढे स्वामी अखिलानंद येथे भक्तांना भेटण्यासाठी जात. त्यावेळी ही मुलगी त्यांची शिष्या बनली. स्वामी विवेकानंदांच्या केवळ सान्निध्याने, केवळ दृष्टिक्षेपानेही माणसांची जीवने बदलत असत.

स्वामीजींच्या अफाट ज्ञानामुळे अनेकजण त्यांच्याकडे येत असत. त्यांना मानसिक शांती मिळत असे मैत्रीचा निखळ आनंद मिळत असे. त्याचबरोबर असा संन्याशी की जो निःस्वार्थी आहे नि आपल्या जगाशी संबंध राखणारा आहे. त्याने जीवनाशी संबंध तोडलेला नाही. ते मुलगा, शिक्षक आणि मित्र अशा विविध नात्यांनी अमेरिकेला बंधू-भगिनींशी जोडले गेले होते.

आपले विचार सर्वत्र पसरावेत असे त्यांना वाटणे साहजिक आहे. २ नोव्हेंबरला लिहिलेल्या पत्रात त्यांनी म्हटले आहे, पुण्याच्या ख्रिश्चन महिला कू. सोराबजी, जैन प्रतिनिधी गांधी, हे अमेरिकेत व्याख्याने देण्यासाठी थांबणार आहेत. स्वामीजींनी भारतात परत येण्याचा तूर्तास विचार केलेला दिसत नाही मात्र एखाद्या व्याख्यान संयोजन करणाऱ्या कंपनीशी करार करण्याचा त्यांचा विचार असावा. श्री. स्टेटोन (stayton) यांची अशी कंपनी होती. त्यांना काही मान्यवारांनी विवेकानंदांशी करार करण्याविषयी सुचवले होते. त्यानुसार त्यांनी त्यांच्याशी तीन वर्षांसाठी करार केला होता.

जानेवारी २१, १८९४ च्या Appeal Avalanche नावच्या वृत्तपत्रात या कराराविषयी माहिती दिलेली आहे. पुढे सहासात महिने स्वामीजी या ब्युरोच्या करारात अडकून बसले. १९ मार्च १८९४ ला स्वामीजींनी पत्र पाठवले आहे. एप्रिल महिन्यात स्वामीजींनी स्वामी शिवानंदांना पत्र पाठवले. त्यात विखुरल्या श्रीरामकृष्णांचा शिष्यांना मठात बोलवण्याची सूचना केली होती. त्याप्रमाणे स्वामी शिवानंद यांनी लखनौला जाऊन स्वामी ब्रह्मानंद आणि स्वामी तुरीयानंद यांची भेट घेऊन स्वामीजींचा निरोप सांगितला. १८९५-९६ ला स्वामीजींनी मठात परतलेल्या सान्या गुरु बंधूंशी संपर्क साधला आहे. वारंवार त्यांची पत्रे येत. या पत्रातून व्यक्तिगत बाबीविषयी फार कमी माहिती येते मात्र संन्याशी धर्माच्या कल्पनेतच भारतात स्वामीजींना आमुलाग्र बदल करायचा होता. शिकागोहून स्वामीजी मॅडीसन Madison या विस्कानासिनच्या राजधानीला आले. मध्य पश्चिम व दक्षिणेकडे त्यांची एप्रिल १४ पर्यंत अनेक ठिकाणी व्याख्याने झाली. मेमफिस, टेनेसी, मिनी अपोलिस या ठिकाणी ते बोलले. विस्कॉनासिनच्या विद्यापीठातही त्यांचे व्याख्यान झाले. (२१ नोव्हें. च्या डेली कार्डीनलमध्ये त्याचा उल्लेख आहे.) रविवारी १५ एप्रिल १८९४ रोजी स्वामीजींचे स्मिथ कॉलेजमध्ये व्याख्यान झाले.

नॉर्थमटॉनहून स्वामीजी Lynn लीन, मॅसाच्युसेट्स् या बोस्टनजवळ १० मैलावरच्या औद्योगिक शहरात गेले ते शहर चप्पल, बूट उत्पादनासाठी प्रसिद्ध होते नि तेथे श्रीमंत उद्योजक राहत. या गावी स्वामीजी १७ एप्रिल रोजी नॉर्थ शोअर कुलमध्ये आणि दुसरे १८ एप्रिल रोजी नागरिकांसाठी व्याख्यान झाले. भारतातील चालीरीती हा विषय होता.

Harward हार्वर्ड विद्यापीठात विद्यार्थ्यांसमोर त्यांची व्याख्याने झाली. आणि तीन बोस्टनमध्ये- स्वामीजी १ मे १८९४ च्या पत्रात म्हणतात या व्याख्यानांना मी वैतागलो आहे. १९ तारखेनंतर बोस्टनची बेक बीन्स आणि शिकागोचे स्मोवड हॅम आणि त्यानंतर दोन तीन आठवडे विश्रांती घेऊन गप्पा मारेन नि सिगारेट ओढेन. बालसुलभ सरलतेने ते लिहितात. I have eaten a good slice of meat just now because in the evening i am going to speale in a Vegetarial dinner.

त्या काळात बोस्टनमध्ये सामाजिक, सांस्कृतिक वातावरण क्रांतिकारक बनत चालले होते. गतिमानरीत्या मूल्य व्यवस्था बदलत होती. कर्नल थॉमस वेंटवर्थ हिंगीनसन आणि श्रीमती ज्युलिआ वॉर्ड व्हावे ही दोघेही आपल्या पुरोगामी विचारांनी समाजात खलबळ उडवून देणारी म्हणून प्रसिद्ध होती. कर्नल थॉमस यांनी शिकागो धर्म परिषदेत भाषणही दिले होते. या दोघांनी शिकागो स्वामीजींना व्याख्यानासाठी निमंत्रित केले होते. या काळाला Golden age of new England culture असेही म्हटले आहे.

स्वामीजींनी भारतातील स्निया, विधवा, त्यांची स्थिती याविषयी सांगितले पण ते विषय उपस्थितीत उच्चभू स्नियांना फारसे आवडले नाहीत. हलक्या जातीतील भारतीय विधवा पुनर्विवाह करतात हे ऐकल्यावर त्या हसू लागल्या त्यांच्या मते हे अमेरिकेत उच्च जातीच्या विधवा स्निया विवाह करतात.

एके ठिकाणी बोस्टनमध्ये स्वामीजींचे माझे गुरु रामकृष्ण यांच्यावर व्याख्यान होते पण व्याख्यानाला जमलेले चैनीखोर, भौतिकवादी, चंगळवादी श्रोते पाहिल्यावर त्यांना वाटले. या श्रोत्यासंमोर श्रद्धा, भक्ती, प्रेम, गुरुसमर्पण असले विचार मांडले योग्य नाही. त्या विचारातून त्यांनी आपल्या भाषणातून पाश्चिमात्य राष्ट्रातील चंगळवादावर निर्भयपणे टीका केली. अर्थे अधिक समागृह हव्हहलू रिकामे झाले. श्रोते निघून गेले. दुसऱ्या दिवशीच्या वर्तमानपत्रात याबाबत स्वामीजींवर टीका झाली पण सान्यांनी त्यांच्या स्पष्टवक्त्पणाबद्दल सत्याच्या आग्रहाबद्दल, निर्भयतेबद्दल प्रशंसा केली. बोस्टन हेरॉल्डच्या मते या भारतीय संन्याशाने बोस्टनवासियांना आपल्या विद्वतेने वेडे केले आहे. (He has become a fad in Boston.)

कसोटीचे आणि विजयाचे क्षण

स्वामीजी भारतात आता वारंवार पत्रे लिहित होते. त्यांना प्रोत्साहन देत, त्यांचे कौतुक करीत. त्यांना हृदयापासून एक काम सतत करायचे होते, ते म्हणजे साक्षरतेतून शिक्षणाच्या माध्यमातून भारतीय बहुजन समाजाला वरच्या पातळीवर आणायचे होडते. त्या कामासाठी अमेरिकेत त्यांनी फंड उभारण्याचा प्रयत्न केला. पण त्याला म्हणावा तसा प्रतिसाद मिळाला नाही. अमेरिकेत मंदीची लाट होती हे जसे खेरे तसे श्रीमंत लोकही होते. पण त्यांच्या देणग्या अगदीच किरकोळ स्वरूपाच्या होत्या. त्याला एक वेगळे कारण होते नि ते प्रभावी ठरत होते.

परिषद संपन्न झाल्यापासून स्वामीजींच्या विरोधात ख्रिश्चन आणि स्वधर्मीय लोकांनी अपप्रचाराची आघाडी उघडली होती. त्यांचा जोरदार प्रयत्न होता की, विवेकानंदांची प्रतिमा मलीन करायची. याला भारतातील हिंदू बांधवांनी कडाइून विरोध करायला हवा होता पण ते राहून गेले. एप्रिल महिन्यात अपप्रचाराला काही अमेरिकन मित्रही बळी पडले. ९ एप्रिल रोजी स्वामीजींनी आलासिंगांना पत्र पाठवले. त्यात त्यांनी मद्रासमध्ये मान्यवर हिंदू लोकांची मीटिंग बोलवा व ज्या अमेरिकन्सनी त्यांना मदत केली, त्यांचे कार्य जाणले व त्यांचा गौरव केला त्यांच्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त करणारा ठराव करा व तो अमेरिकेतील मित्रांना पाठवा असे सांगितले. या कामाची पूर्तता होण्यास काही महिने गेले. भारतातील वृत्तपत्रांनी स्वामीजींचा गौरव केला होता. पण ते काही अधिकृत हिंदू संस्था नव्हत्या. स्वामीजी अपप्रचाराने व्यथितही झाले आहेत.

मुजुमदार, मुंबईचे नगरकर व पुण्याच्या ख्रिश्चन बाई सोराबजी यांनी अपप्रचार चालवला त्यातील मुद्दे असे होते की,
१) नरेनबाबू हा संन्यासी नाही. त्याने अमेरिकेत भगवी वस्त्रे घातली आहेत. तो हायकोर्टचे अँटर्नी विश्वनाथ दत्तांचा

पदवीधर मुलगा आहे.

- २) स्वामीजी हे क्षत्रिय असून वृत्तपत्रांना ब्राह्मण म्हणून त्यांनी खोटेच सांगितले.
- ३) हिंदू धर्माच्या कोणत्याही संघटनेने त्यांना आपला प्रतिनिधी म्हणून शिकागो परिषदेला पाठवले नाही.
- ४) ख्रिश्चन मिशनन्यांनी या ढोँगी, फसवणूक करणाऱ्याला ओळखावे.

परिषदेनंतर मुजुमदार भारतात परतले नि तेथेही त्यांनी अपप्रचाराची मोहीम सुरु केली. त्यात सनातनी ब्राह्मण मंडळींना त्यांनी पुढे केले. त्यांनी कोलकत्यात काही पत्रकेही वाटली. त्यातील मुद्दे असे होते की,

- १) हा ब्राह्मण नाही.
- २) हा मांसाहार करतो.
- ३) काळा समुद्र ओलांडण्याचे पातक त्याने केले.
- ४) हिंदू धर्म प्रसार करण्याचा आदेश त्याला आम्ही दिला नाही.
- ५) हा बुद्धी नाही. वृत्तपत्रांनी त्याला ब्राह्मण साधू, बुद्ध महंत म्हटले ते चुकीचे.
- ६) हा चातुवर्ण्याचा विरोधात बोलतो.

स्वामीजींना अमेरिकन वृत्तपत्रांनी ब्राह्मण किंवा बुद्धिस्त म्हटले किंवा त्यांनी चातुवर्ण्यावर आघात केला, समुद्रोलंघन केले याबाबतची टीका आता कालबाहु झाली किंवा त्याला स्वामीजींना जबाबदार ठरवण्याचे कारण नाही.

मात्र या अपप्रचारामुळे मदत निधी गोळा करण्यात अडथळे येत आणि काही वेळा वृत्तपत्रेही पूर्वग्रहदूषित बनत तर काही वेळा त्यांच्या व्याख्यानाला सभागृही उपलब्ध होत नसे. इशावेला मँकिंडसे यांना २५ एप्रिल गेंजी पत्र लिहिले आहे. त्यात आपली व्यथा मांडली आहे.

माझ्याबद्दल ख्रिश्चन मिशनरी किंवा हिंदू सनातनी काय म्हणतात याची मला पर्वा नाही. मला एक काळजी आहे. मला वयोवृद्ध आई आहे. तिने आयुष्यात खूप खस्ता खाल्या आहेत. मला ईश्वरी सेवेसाठी मुक्त करण्याचे तिने धाडस दाखविले. तिचे तीनही प्राणप्रिय पुत्र त्यागले. मात्र मुजुमदारने कोलकत्यात माझ्याबद्दल सांगायला सुरु केले आहे की, दूर अमेरिका देशात मी रानटी आणि अनैतिक जीवन जगतो आहे. हा खोटा प्रचार आईच्या कानावर गेला तर तिचे प्राणच जातील. स्वामीजींच्या कोलकत्यातील गुरु बंधूंनाही मुजुमदारच्या या अपप्रचाराचा राग आला. स्वामीजींनी गुरु बंधूना लिहिले की, मुजुमदारच्या बालिशपणाकडे लक्ष देऊ नका, आपण रामकृष्ण परमहंसाचे पुत्र आहोत. दुर्बल माणसेच अशी टीका द्वेषापोटी करू शकतात. त्या मूर्ख माणसाला क्षमा करा नि आपल्या ईश्वरनियत कामाला लागा.

अपप्रचारामुळे प्रो. राईट हेही थोडे बिथरले होते. त्यांचा गैरसमज काढून टाकण्याचे शर्तीचे प्रयत्न स्वामीजींनी केलेत. खेत्रीचे महाराजासारख्यांनी त्यांना लिहिलेली पत्रे त्यांनी प्रो. राईटना पाठवली त्यामागचा उद्देश होता की, मी ढोँगी नाही.

जुनागढचे दिवाण श्री हरिदास विड्हलदास देसाई यांनी स्वामीजींच्या विषयी, त्यांच्या त्यागाविषयी हिंदू धर्माच्या सखोल अभ्यासाविषयी आणि निष्कलंक चारित्र्याविषयी प्रो. राईट आणि श्री. हेल कुटुंबियांना २ ऑगस्ट १८९४ ला पत्र लिहिले. स्वामीजींचे जवळचे मित्र या पत्रांनी व भारतातील वृत्तपत्रांनी समाधानी झाले त्यांना लक्षात आले की, मुजुमदार व कंपनी

केवळ द्वेषापोटी अपप्रचार करीत आहे पण सर्वसामान्य लोकांचा झालेला गैरसमज दूर करणे व्यक्तीशः स्वामीजींच्या कक्षेतले नव्हते. मद्रासमध्ये भरलेल्या मीटिंगमध्ये भारतीयांना जाणीव झाली की, एकाकी झुंजणाऱ्या ह्या योद्ध्याला आपल्या नैतिक पाठिंब्याची गरज आहे. अशीच बैठक कुंभकोणमला २२ ऑगस्टला झाली. बॅंगलोरला २६ ऑगस्ट, खेतरी मार्च आणि कोलकत्ता ५ सप्टेंबर येथेही पाठिंबा देणाऱ्या बैठका झाला. स्वामीजींचे गुरुबंधू स्वामी अखंडानंदग्री याबाबत बरेच कष्ट उपसले.

स्वामीजींचे बंधू डॉ. महेंद्रनाथ दत्त यांनीही रात्रंदिवस कष्ट केले. त्यांनी स्वामीजींना मदत करण्यासाठी मित्रमंडळींकडून फंड उभारला, मीटिंग घेतल्या. त्यांचे ठराव सर्व वृत्तपत्रांना पाठवले. पत्रके छापली. ही सारे कामे त्यांनी पूर्ण श्रद्धेने केली. त्यामुळे वृत्तपत्रांनीही वस्तुस्थिती जाणून संपादकीय लिहिले, लेख प्रसिद्ध केले. स्वामीजींच्या जागतिक स्तरावरील विजय भारत देशाचा विजय आहे. अशा भावानाने (National Victory & Celebrations) कोलकत्यात साजरा झाला. इंडियन मिरर या वृत्तपत्राचे ६ आणि १६ सप्टेंबरला स्वामी विवेकानंद आणि अमेरिकन जनतेचे अभिनंदन करणारे अग्रलेख प्रसिद्ध झाले. साऱ्या हिंदू राष्ट्राचे प्रतिनिधित्व स्वामी विवेकानंदांनी जागतिक परिषदेत केले. याबद्दल सारा देश त्यांच्या या कार्याचा गैरव करतो व अभिनंदन करतो.

बुधवारी ५ सप्टेंबरला सायंकाळी कोलकत्याच्या टाऊन हॉल येथे झालेल्या अभिनंदनाच्या सभेला चार हजार इत्यादी लोक उपस्थित होते. सनातनी ब्राह्मण पुरोहितांनीही या सभेला आपला पाठिंबा देऊन उपस्थिती दर्शवली. या सभेला मान्यवरात राजा पेरी मोहन मुकर्जी अध्यक्षस्थानी होते. या सभेत तीन ठराव मंजूर झाले व स्वामीजींना मानपत्राद्वारे कृतज्ञता व्यक्त करण्यात आली.

अमेरिकेत स्वामीजींना या मीटिंगचे तपशील जेव्हा पोहचले तेव्हा अत्यानंद झाला. आजपर्यंतचे दुःख दूर झाले. ते एखाद्या लहान मुलासारखे ओक्साबोक्सी रडत होते. जगदंबा आपल्या मुलाला संरक्षण प्रेम देते कृपामयी माते, असे वारंवार म्हणत होते.

स्वामीजींच्यावर आलेले काळे ढग निघून गेले होते. पण त्यावर ते थांबले नव्हते. त्यांनी ताबडतोब कोलकत्यातला आपल्या गुरु बंधूना प्रोत्साहन देत प्रेरणा देत ईश्वरी कार्याला भारतात गतिमान करण्यास सुरवात केली.

कोलकत्यांचा विराट सभेचा रिपोर्ट अमेरिकेत पोहचला अगोदरच पूर्वग्रहदूषित असलेल्या क्रिटिक नावाच्या वृत्तपत्राने त्या सभेवर टीका ४ मे १८९५ ला म्हणजे आठ-नऊ महिन्यांनी केली व त्या सभेला ख्रिश्चन धर्म विरोधी अशी टीका केली.

जून १८९४ च्या शेवटी स्वामीजी शिकागोमधून न्यूयॉर्कला आले. तेथे अनेक जुन्या मित्रांना भेटले. सार्वत्रिक संपादुळे रेल्वे सर्विसवर परिणाम झालेला होता. त्यावेळी प्रवास करणे अवघड बनले होते पण स्वामीजी सुरक्षित पोहचले.

जुलैच्या मध्यावर स्वामीजी डॉ. गुरनये यांच्याबोरेबर न्यूयॉर्कजवळ ५८ मैलावरच्या एका गावात राहिले होते. हडसन नदीच्या काठावर त्यांचे विस्तीर्ण घर होते. उन्हाळा सुरु झाला होता. स्वामीजींनी हडसन नदीत निश्चित स्नान केले असेल. तेथून श्रीमती हेलना लिहिलेल्या पत्रात स्वामीजी म्हणतात, अनेक श्रीमंतांनी दिलेल्या निमंत्रणाना मी नकार दिला. सर्वत्र

व्यापार वृत्ती.

दुसऱ्या एका पत्रात श्री हेलना (अमेरिकन आई) स्वामीजी लिहितात, मी गूढवादी आहे. आतून येणाऱ्या आदेशाची वाट पाहतो. त्यानुसार चालतो. आतल्या आजेवी वाट पाहात अद्याप तशी ऑर्डर आलेली नाही. ईश्वर त्याच्या सेवकांची काळजी घेतो. मी जोपर्यंत त्याची सेवा करतो तोपर्यंत मी त्याच्या हाती सुरक्षितच आहे.

ग्रीन एकर (Greenacre) येथे अमेरिकेतील वास्तव्यात प्रथमच स्वामीजींनी अद्वैत वेदांत तत्त्वज्ञान अतिशय उत्सुक असणाऱ्या ग्रुपला शिकवला. प्रारंभी स्वामीजी स्वतः म्हणत शिवोहं शिवोहं आणि मग सारे श्रोते त्याचा पुनरुचार करीत. या शिकवण्याबद्दल स्वामीजींनी श्रीमती हेलना लिहिले होते. innocent and pure as they are and brave beyond all bounds and so I am happy and glorified. केवळ ठराविक वेळेतच नव्हे तर दररोज ७ ते ८ तास स्वामीजी शुद्ध अध्यात्मिक ज्ञान इच्छुकांना देत राहिले त्यांना हवी होती विश्रांती पण ते म्हणतात, पण ईश्वराची इच्छा तशी दिसत नाही. तोच स्फूर्ती आणि वैभव देतो.

याठिकाणी हडसन नदीच्या काठी तंबू ठोकले होते व पाईन वृक्षाखाली स्वामीजी ध्यानस्थ बसत. एक दिवस साच्यांनी पाईन वृक्षाखाली रात्र घालवली. स्वामीजी याविषयी लिहितात. एक वर्षभर दगदगी व त्रासानंतर माझ्या पूर्वीच्या सवयीप्रमाणे धरतीवर पाईन वृक्षाखाली मी गाढ झोपलो. तारका पाहत पाहत प्रत्येक क्षण आनंदात घालवला. जंगलात ध्यानाला बसण्याचा आनंद मी लुटला. जणू मी स्वर्गातच होतो. काही कालावधीसाठी स्वामीजी व त्यांच्या अमेरिकन भक्तासाठी ती जागा आश्रमच बनली होती.

दोन दिवसांनी तेथे प्रचंड वादळ झाले नि अनेक तंबू उध्दवस्त झाले. स्वामीजींच्यासह साच्यांनी ते तंबू वाचवण्याचा प्रयत्न केला. सोमवार ता. १३ ऑगस्टला स्वामीजी ग्रीन एकर येथून फ्राय माऊथ या ठिकाणी निघाले तेथे फ्री रिलीजीअस असोसिएशनच्या बैठकीचे त्यांना निमंत्रण होते, काही ठिकाणी स्वार्थी उद्देशाने भली मोठी देणगी स्वामीजींना देऊ केली तेव्हा त्यांनी ती नाकारली. भारताला मदत करण्याची लगेच गरज नाही तसा भारत शतकानुशतके मदतीविना थांबला आहे. आता लगेच गरज आहे ती अमेरिकतच लोकांना खरा धर्म समजून सांगण्याची अशी त्यांची दृष्टी होती.

ऑगस्ट महिन्याच्या मध्यावर ते फ्रायमाऊथजवळ ७० मैलावरील मॅसाच्युसेट्स येथे आले तेथे सायंकाळी त्यांचे symphony of Religion या विषयावर व्याखान झाले.

फ्रायमाऊथमधून स्वामीजी पुन्हा बोस्टनला आले. वर्षापूर्वी या ठिकाणी समुद्रात तरंगण्यासाठी एखादी लाकडी फळी शोधणारे हेच विवेकानंद आता हिंदू धर्माचे प्रेषित म्हणून हजारो अमेरिकन स्त्री पुरुषांचे आदराचे केंद्र बनले होते. याच ठिकाणी प्रो. राईट यांची स्वामीजींची भेट झाली होती. त्यांच्या चाहत्या वर्गात समाजातील श्रीमंत, प्रभावी व्यक्तींचा आता समावेश होता.

आता स्वामीजींचे इंग्रजी वकृत्व अधिक सुधारलेले होते. अमेरिकन लोकांविषयीचे ज्ञानही अधिक व्यापक बनले होते. शिवाय आध्यात्मिक शक्तींचा आविष्कारही मोठ्या प्रमाणात झाला होता.

श्रीमती (Bagley) बँगलेच्या मते मात्र स्वामीजी स्वतः बदलले नव्हते. a strong noble human being who walks with god. as simple and trustful as a child.

ऑनिस्कॉपमध्ये १७ ऑगस्ट ते ५ सप्टेंबरपर्यंत स्वामीजी राहिले आहेत. त्याठिकाणी समुद्रात ते rowboat रोबोट वल्हव-ताना पडले होते. मग त्यांना लोकांनी वाचवण्याचाही प्रसंग घडला पण समुद्रसफर त्यांनी वरचेवर केली. त्याठिकाणाहून स्वामीजी न्यूयॉर्कसाठी रवाना झाले.

बंगाल गव्हर्नरचा इशारा !

मध्यांतरी त्यांना भारतातील पत्रे आली. एका पत्रात असे कळवले होते की, भारतातील मिशनरीजनी त्यांच्याबदल अपप्रचार चालवला होता व बंगालच्या ब्रिटिश लेफ्टनंट गव्हर्नरचे मत बिघडून टाकले होते. परिणामतः त्याने भाषणात इशारा दिला होता की, अलीकडचे हिंदू धर्माचे पुनरुत्थानाचे प्रयत्न हे ब्रिटिश सरकारविरुद्ध आहे.

स्वामीजी यावर लिहितात. Lord bless the missionary Everything is fair in love and religion. यानंतर स्वामीजींनी भारतातील आपल्या भक्तांना लिहिले की, माझे विचार छापताना नीट छापा. मी काही राजकीय नेता नव्हे किंवा राजकीय चळवळी करणारा नव्हे. माझ्या भाषणाचा राजकीय अर्थ काढू नका. मी फक्त आत्मोद्धार चाहतो. एकदा ते साध्य झाले की बाकीच्या गोष्टी आपोआप साध्य होतील.

स्वामीजींचे समुद्राकाठावरच्या Mangnolia मॅग्नोलिया या ठिकाणी भाषण झाले. केप अनच्या दक्षिणेला हे पर्यटन स्थळ आहे. तेथे ऐसपैस लाकडी हॉटेल्स समुद्रकिनाऱ्यावर होती. तेथे उच्चभू लोकांसाठी स्वामीजींचे Life in India या विषयावर २५ ऑगस्टला भाषण झाले. या ठिकाणी ते तीन दिवस थांबले होते.

यावेळी स्वामीजी म्हणतात, भारतात मी असताना कोणी चौकशी करीत नव्हते. आता पत्रावर पत्रे पाठवून मी कोठे आहे? काय करतो याची चौकशी करण्यात हे लोक वेळ का घालवतात. हेच मला कळत नाही. आतापर्यंत माझ्या डोक्यात एक मूर्खासारखी योजना होती की अमेरिकेत भारतातील कामासाठी पैसा जमवायचा पण आता मी ती योजना सोडून दिली आहे. संन्याशाप्रमाणे मी अपरिग्रह वृत्तीने भटकतच राहणार. मी दक्षिण ध्रुव असो वा उत्तर ध्रुव कोठे आहे याची पर्वा करणार नाही. मला कोणी नाही. नातेवाईक नाहीत. मित्रही नाही शत्रूही नाही अनंताकडे चालतच राहणार. कोणत्याही मदतीची अपेक्षा नाही फक्त ईश्वर हवा. या विवेचनावरून स्वामीजींच्या प्रसन्न आणि अध्यात्मिक मनोभूमिकेचे सुंदर दर्शन घडते.

खेतरीच्या महाराजांना फोनोग्राफ स्वामीजींनी पाठवला होता तर एका भारतीय भक्ताने कापड विणणाऱ्या मशीनची चौकशी करण्यास कळविले होते. तेही स्वामीजींनी मान्य केले.

बोस्टनला आल्यावर स्वामीजी सर्दी-पडसे-ताप यांनी आजारी होते. त्यांनी कळवले की आता मी बरा आहे नि मला गरजेपेक्षा जास्त उबदार कपडे मित्रांनी पाठवले आहेत. त्यातील आता काही ठेवून जावे लागेल.

जुलै, ऑगस्ट, सप्टेंबर महिन्यात स्वामीजींनी वाटू लागले की आता व्याख्यान, व्याख्याने पुरे झाले. आपले विचारग्रंथ रूपाने

लिहावेत म्हणजे त्यात पुनरावृत्ती येणार नाही. मोळचा उत्साहाने एका स्टेशनरी दुकानातून लाकडी शाईचे स्टॅंड कागद, पॅड सारे खरेदी केले. पण २१ सप्टेंबरच्या अलासिंगांना लिहिलेल्या पत्रात स्वामीजी लिहितात एक ओळही लिहून झाली नाही. त्यांच्या धावपळीच्या वेळापत्रातक पुस्तकासाठी वेळच नव्हता. ३० सप्टेंबरला मेलरोज वा बोस्टनजवळचा छोट्या शहरात होते. तेथे त्यांची दोन व्याख्याने झाली. ३० सप्टेंबरचे त्यांचे व्याख्यान १८९४ च्या ग्रीष्म क्रतूले शेवटचे व्याख्यान होते. २ ऑक्टोबरला ते श्रीमती बुल यांच्या निमंत्रणावरून केंब्रिजला गेले. तेथे त्यांना लिखाणाला हवी तशी जागा व शांतता उपलब्ध होती.

याठिकाणी William James विल्यम जेम्स या तत्वज्ञानाची ओळख श्रीमती बूल यांनी करून दिली. याठिकाणी स्वामीजींनी समाधी अवस्थेत बुडी घेतली. आता त्यांना भारतभूमीची आणि हिमालयाची ओढ लागली.

१० ऑक्टोबरला ते केंब्रिजला गेले. सारा बुलनी स्वामीजींना आईच्या ममतेने उपदेश केला. अनेक छोट्या-मोळचा भेटी दिल्या. पुढे दोन वर्षे त्यांना आर्थिक साह्य केले.

आपल्या घराचा उपयोग आध्यात्मिक वर्गसाठी करू दिला. टीकेमुळे अस्वस्थ झालेल्या स्वामीजींना आपल्या अनुभवाचा आधार देत सांत्वन केले. (त्यांचे दिवंगत पती हे कलाकार होते. त्यांच्याबरोबर स्तुती नि टीकेची वादळे सारा बुल यांनी झेलली होती.) मेरी लँड, बाल्टीमोर येथे १२ ऑक्टोबरला स्वामीजी पोहचले, अमेरिकतले हे सर्वात जुन्यापैकी समुद्रावरचे बंदर. जांभ्या दगडातील छोटी छोटी घरे, त्यावेळी लोकवस्तीही खूपच मर्यादित होती तेथी सार्वजनिक उद्याने जगातील सर्वात सुंदर उद्यानपैकी होती तेथे अमेरिकन नावाचे वृत्तपत्र होते. त्यानी स्वामीजींची मुलाखत घेतली. A High Priest of India भारताचा उच्च श्रेणीतील एक धर्मोपदेशक म्हणून त्यांची ओळख करून दिली.

बाल्टीमोरला व्याख्यान होते. तेथल्या संयोजकाने त्यांना रेल्वे स्टेशनजवळच्या एका स्वस्त हॉटेलमध्ये उतरवले. त्या ठिकाणी काळा-गोरा भेद तीव्रतेने पाळला जात होता. स्वामीजींनाही त्या हॉटेलच्या कारकुनाकडून उद्घटपणाची वागणूक मिळाली. मग संयोजकांनी स्वामीजींना दुसऱ्या चांगल्या हॉटेलमध्ये नेले. या घटनेबद्दल स्वामीजींनी संयोजकांना दोष दिला आहे.

स्वामीजींच्या ठिकाणी विनोद बुद्धी होती. अनेक प्रसंगी हलक्या फुलक्या विनोदाने त्यांचे चाहते हसतमुख राहतात. बाल्टीमोरहून वॉशिंग्टन, फिलाल्डेफिया आणि तेथून न्यूयॉर्कला जाण्याचे स्वामीजींनी श्रीमती हेलना पत्राने कळवले आहे.

बाल्टीमोर ते वॉशिंग्टन रेल्वेचा एक तासाचा प्रवास करून स्वामीजी १६ ऑक्टोबरला वॉशिंग्टनला पोहचले. तेथे (साईट्रिहंग) शहरात फेरफटका त्यांनी मारला. प्रदर्शनीय स्थळांना भेटी दिल्या. व्हाईट हाऊस, वॉशिंग्टन मॉन्युमेंट आणि ऐतिहासिक स्थळांना त्यांनी भेटी दिल्या. त्यांना हे शहर खूप आवडले. तेथून परत ते बाल्टीमोरला आले. रविवारी २१ ऑक्टोबरला स्वामीजींचे व्याख्यान ब्रोमन ब्रदर्सनी आयोजित केले होते. तेथे येथे गौतम बुद्धांवर बोलले. त्यावेळी लिसेएम थिएटरमध्ये (Lyceum Theater) तीन हजार श्रोते खाचाखच भरले होते. येशू ख्रिस्तांच्या पूर्वी सहाशे वर्षे भारतात एक धर्मोपदेशक जन्मला. त्याने प्राचीन काळात नव्या धर्माची स्थापना केली. दया, क्षमा, शांतीचा संदेश दिला. आसक्ती आणि स्वार्थाचा त्याग करण्यास त्याने सांगितले.

विवेकानंदांच्या ओजस्वी भाषणानंतर श्रोत्यांनी टाळ्यांचा कडकडाट केला. पुन्हा ऑक्टो. २२ व २३ स्वामीजी वॉशिंग्टनला आले. तेथे श्रीमती टॉटेन (Totten) यांच्याकडे उतरले होते. याठिकाणी स्वामीजींच्या उच्चभू अमेरिकन स्त्री पुरुषांचे परिचय

झाले.

वॉशिंग्टनहून स्वामीजी न्यूयॉर्कला परतले. त्या हिवाळ्यात इंग्लंडला जाण्याचा त्यांना मनोदय होता. तेथे श्रीमती हेन्रीएटा मुलर (Henrietta Muller) यांनी निमंत्रित केले होते. त्या थिअॉसॉफिकल परिषदेच्या सदस्य होत्या. पण स्वामीजींच्या या प्रवासाच्या योजनाच होत्या. त्यांनी अलासिंगना पत्राने कळवले की, मी भारतात जसे करीत होतो तसेच येथेही करतो. मी ईश्वरावर भरोसा ठेवून चालत राहतो. त्याची इच्छाच काम करते.

पुनर्जन्म विषयावर स्वामीजींनी रविवारी २८ ऑक्टो. रोजी व्याख्यान वॉशिंग्टनमध्ये दिले, तर मंगळवारी १ नोव्हें.लाही त्यांचे व्याख्यान झाले. त्यानंतर नोव्हेंबर महिना त्यांनी न्यूयॉर्कमध्ये घालविला. मध्यंतरी खेतरीच्या महाराजांना अत्याधुनिक फोनोग्राम पाठवला होता. तो सहा महिन्यांनी महाराजांना पोहचला नि त्याबरोबर वॅक्स सिलेंडरवर रेकॉर्ड झालेला स्वामीजींचा गुरुचा आवाजदेखील.

डिसेंबर महिना उजाडला नि स्वामीजींच्या व्याख्यानांचे रूपांतर वर्गामध्ये झाले. (a course of morning talks) हा अभ्यासवर्ग सकाळी भरत होता. तो श्रीमती बुल यांच्या घरी न भरता श्रीमती रिचर्ड्स १८१० ब्रॅटलल स्ट्रीट या ठिकाणी भरण्याचे निमंत्रण चाहत्यांना गेले. डिसेंबर ६, ८, १०, १२, १४ आणि १६ च्या रविवारी दुपारी ३ वा. भरला. इतर काही वक्तेही सहभागी झाले. त्यांनी वेगवेगळे विषय घेतले.

या ठिकाणी स्वामीजींनी तीन आठवडे घालवले. वेदांत तत्वज्ञानावर त्यांची भाषणे झाली. राजपूत स्निया आणि मातृत्वाचे भारतातील आदर्श या विषयावरही ते बोलले मात्र वेदांतावरचे त्यांचे वर्ग चालूच राहिले नि त्याचा सखोल परिणाम अमेरिकन भक्तांवर झाला. ८ उपनिषदे, गीता, शंकराचार्य या विषयात अमेरिकन रुग्नी पुरषांना खूपच रुची निर्माण झाली. राजयोगावरची त्यांची सहा व्याख्याने पुढे १९१३ ला सॅनफ्रान्सीस्को येथे पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाली.

यावर्षी अचानक २३ डिसेंबरला स्वामीजींचे भाषण केंब्रिजला झाले. त्यांनी ख्रिसमस न्यूयॉर्कला साजरा करायचे ठरवले होते पण ते श्रीमती बूल यांच्याकडे बोस्टनमध्ये ख्रिसमससाठी थांबले. त्यांच्या ख्रिसमस पार्टीला मोजकेच पाहुणे होते. पण एखाद्या चित्रकाराला चित्र रंगवण्याचा मोह पडावा असे ते गूढ, स्वर्गीय वातावरण सुंदर हवेली, पियानोचे स्वर नि शेवटी संगीतासारख्या स्वामी विवेकानंदांचे येशू ख्रिस्तावर बोलणे सारेच स्वर्गीय !

तीन दिवसानंतर स्वामीजी न्यूयॉर्कला रवाना झाले. तेथे ब्रुकलीन इथिकल असोसिएशनचे निमंत्रण होते. हर्बर्ट स्पेन्सरच्या तत्वज्ञानाचा, उत्क्रांती सिद्धांताचा पुरस्कार करणारी ही संघटना होती. डॉ. लेवीस जी जेम्स यांनी १८८५ ला ती स्थापन केली. ते अध्यक्ष बनले. स्वामीजी स्पेन्सरच्या विचाराशी किंती सहमत होते हे समजत नाही.

ब्रुकलीनला दि पाऊच मॅशनमध्ये स्वामीजींचे भाषण भारतातील धर्म या विषयावर झाल्याचा वृत्तांत ब्रुकलीनच्या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाला पण न्यू यॉर्क ट्रिब्यूननेही वृत्तांत ३१ डिसेंबरला प्रसिद्ध केला.

स्वामीजींच्या दोन-तीन वर्षातील पाश्चात्य देशातील वास्तव्यात त्यांच्या वागण्याच्या पद्धतीतही फरक पडत गेला. पूर्वी त्यांची टीका धारदार होती. त्यांची उत्तरे भेदक होती. पण पुढे पुढे म्हणजे १८९५ च्या वसंत ऋतुनंतर ख्रिश्चन धर्मोपदेशकांच्या टीकेकडे

ते दुर्लक्ष करू लागले. जणू त्यांच्यावर घणाघाती प्रहार करण्याचे काम आता संपले होते. ते आता अधिक होकारात्मक assertive बनले होते. त्यांच्यातील आक्रमकपणा कमी झाला होता. लोकांना अधिक वरच्या स्तरावर नेण्यात ते यशस्वी बनत होते. आपण ईश्वरी शक्तीच्या हातचे साधनभूत काही लोक आपल्या मित्रांना लिहित. Found him most gentle and lovable of men, so honest, frank many kindness that were shown him. His brilliance, his ready wit, his vast and astonishing fund of knowledge on every subject and his insight into every person and every situation were so devoid of self consciousness and egotism that they enhance rather than conceal his chiddike nature.

जून १८९५ मध्ये सहस्र बेट उद्यानमध्ये असताना स्वामीर्जींनी मेरी हेल चरू क्रश्रश यांना लिहिले आहे की, दररोज मला वाटते की मला कोणते कर्तव्य नाही. शाश्वत शांती नि स्थिर अवस्थेत मी सदासर्वदा वावरतो आहे. It is he that works तोव कर्ता करविता आहे. आपण फक्त साधनभूत. प्रसिद्धी, कनक, कांता ही तीन बंधने गळून पडली आहेत. योग्य-अयोग्य, सर्व अज्ञान, अंधार गळून पडला आहे. गुणातील अशा मार्गावर मी चालतो आहे. (शुकशष्टकम मधल्या या ओळी)

श्रीमती बगले (Bagley) यांनी स्वामीर्जींच्याबद्दल लिहिले होते. He is strong, noble human being, one who walks with God, He is as simple and trustful as a child. काही अमेरिकन भक्तांच्या ते परमहंस विवेकानंद होते.

वेदांत

‘वेदांत’ शब्दाचा पहिला वापर स्वामीर्जींनी १७ ऑगस्ट १८८९ ला प्रमदा दास मित्रांना लिहिलेल्या पत्रात आढळतो. त्यापूर्वी त्यांनी तो शब्द वापरला नाही. ही अतिशय महत्त्वाची नमूद करण्यासारखी गोष्ट आहे. ब्रह्मसूत्रावरच्या चर्चेच्या दरम्यान त्यांनी हा शब्द वापरला तोही शैक्षणिक (academic) अर्थाने त्याचा त्यांच्या भावी संदेशाशी काही संबंध नव्हता. पुन्हा ३ मार्च १८९० च्या मित्रांना पाठवलेल्या पत्राने ते म्हणतात मी तसा मृदु स्वाभावाचा माणूस आहे. जरी मी अद्वैत वेदांताचा दृष्टिकोन बाळगतो. त्यांनी ती रामकृष्णाची दृष्टी म्हंटले पण स्वतःची विचारसरणी म्हणून उल्लेख केला नाही. रामकृष्ण हे वेदांताच्या अर्थाने मुक्तात्मा होते. असे त्यांनी म्हटले आहे. हिंदूंचा सनातन धर्म म्हणजे वेदांत असे म्हटले आहे. हिंदूंचा सनातन धर्म म्हणजे वेदांत असे मत त्यांनी १३ फेब्रु. १८९३ ला हैदराबाद येथेल्या भाषणात व्यक्त केले. (ही गोष्ट परिषदेपूर्वीची)

अमेरिकेतल्या शेकडो भक्तांना स्वामीर्जींनी पत्रे लिहिली, त्यांना मार्गदर्शन केले. पण कधीही वेदांताचे अनुयायी (Follower of vedant) असे कधी संबोधले नाही किंवा स्वतःचे विचार हा वेदांताचा संदेश असेही कधी म्हंटले नाही.

मात्र स्वामीर्जींचे भारतातील भक्त अलासिंग हे वैष्णव पंथाचे रामानुजाचार्याच्या परंपरेतील वेदांती होते. त्यामुळे स्वामीर्जींना त्यांना पत्र लिहिताना ‘वेदांत’ शब्द अनेक वेळा वापरला असावा. पुढे ‘हिंदू धर्म आणि श्रीरामकृष्ण’ या बंगाली पुस्तिकेत स्वामीर्जींनी रामकृष्णांना वेदमूर्ती म्हटले आहे. डिसेंबरमध्ये मेरी हेल यांना लिहिलेल्या पत्रात स्वामीर्जींनी आपण वेद विषयावरचे वर्ग घेतले असे लिहिले आहे.

आता स्वामीर्जींची प्रगती तीन पातळीवर सुरु झाली. त्यांच्या संदेशात प्रगती होती, उत्क्रांती होती. (दोन) त्यांच्या कामाच्या योजनेत फरक झाला होता. (तीन) त्यांच्या संदेशात वेदातांचे विचार येत होते. या तीन प्रगतीच्या पातळ्या परस्पराशी सुसंवाद राखून होत्या या मिश्रणातून एक नावीन्यपूर्ण रचना उदयास येत होती ती म्हणजे स्वामी विवेकानंदांचे जागतिक मिशन (world

mission)

सर्व धर्मातील संतुलन मांडता मांडता स्वामीजी सर्व धर्मातील एकतेवर बोलू लागले. गौतम बुद्धांच्यापासून प्राचीन धर्मतत्वे मांडताना आधुनिक काळात नव्याने परिचय करून देताना आपल्या विचारांना, तत्वज्ञानाला एक नाव देण्याची गरज निर्माण झाली होती. हजारो वर्षांची वेद परंपरा होती. स्वामीजींची विचार प्रक्रिया अंतःस्फूर्त होती. ईश्वरी प्रेरणा व विचार यातील सीमारेषा फार अंधूक बनली होती. बुधीच्या सीमारेषेपलीकडे गेलेल्या स्वामीजींचा संदेश यात बुद्धी नी पराबुद्धी यातले संतुलन प्रगट होत होते.

१८९६ मध्ये लंडनमध्ये स्वामीजींच्या कामाचा पसारा वाढत चालला नि त्यांनी अचानक भारतात परतण्याचा निर्णय घेतला. याबाबत ते श्रीमती मॅकलिओडना लिहितात. येथे प्रत्येकाला माझा निर्णय मूर्खपणाचा वाटतो नि जेव्हा कामाला गती आली आहे पण प्रिय ईश्वर म्हणतो, प्राचीन भारताकडे चल, Dear, Lord says start for old India, I obey मी आज्ञा पाळतो. मेरी हेलना ते लिहितात, My time is short I have got to unbreast whatever I have to say without caring if it smarts soe or irritates others. Power being me is not Vivekanand bur He the lord and He knows best.

माझा काळ अल्पसा आहे. मला काय म्हणायचे ते सांगायला हवे. मग काहींना ते प्रोत्साहनात्मक वाटो, तर काहींना अस्वस्थ बनवणारे असो. माझ्या शब्दामागची ताकद विवेकानंद नाही पण तो ईश्वर आहे नि तो सर्वोत्तम काय हे जाणणारा आहे. गेल्या नोव्हेंबर ८४ मध्ये स्वामीजींनी स्थापन केलेल्या वेदांत सोसायटीला बाळसे धरले नव्हते. त्यामध्ये साधारणपणे ऑफिसर्स मंडळींचा समावेश होता. त्याचे अध्यक्ष कोण होते हे माहीत नाही पण ब्रुकलीनचे चाल्स एम. हिम्मीन्स हे असावेत कारण स्वामीजींच्या कार्यामध्ये त्यांना आवड निर्माण झालेली होती. उपाध्यक्ष डॉ. एडवर्ड जी. डे आणि सेक्रेटरी कु. मेरी फिलीप या होत्या. खजिनदार होते. वाल्टर गुड इअर. फिलीप यांच्या १८९४ च्या वसंत क्रतुत स्वामीजींचे व्याख्यान झाले होते आणि गुड इअर हा तरुण न्यू जर्सी येथला रहिवाशी होता. ही वसंत सोसायटी तशी नवीनच होती. प्रामुख्याने स्वामीजींचे अभ्यासवर्ग आयोजित करण्याचे काम ती करीत असे. या साऱ्या मंडळींचा परस्पर परिचय होता. शिवाय केंब्रिजहून श्रीमती बुल या साऱ्यांना मार्गदर्शन करीत असत. कु. इमा. थर्सबे आणि कु. सराह फार्मर यांनीही जोमाने कार्याला सुरवात केली होती. पण खरे सांगायचे तर लीआन लँडसर्बच्या शब्दात a miserable failure.

स्वामीजी जेव्हा शिकागोहून परतले तेव्हा वेदांत सोसायटीची सूत्रे स्वतःकडे घेतली. लीआन लँडसर्बर्ग हे त्यावेळी चाळीस वर्षांचे अविवाहित रशियन ज्यू होते पण ते वाढले, शिकले युरोपियन संस्कृतीत पण नागरिकत्व होते अमेरिकेचे. ते जेव्हा स्वामीजींना प्रथम भेटले त्यांच्या जीवनात आमूलाग्र बदलाचा क्षण ठरला. त्यांच्याच शब्दात सरतेशेवटी माझे ध्येय सापडले. गेले अनेक वर्षे भूतकाळात व्यर्थ शोध घेत होतो. आजपर्यंत साठवलेली सारी शक्ती समर्पित करण्यास योग्य असे ठिकाण मिळाले. स्वामीजी म्हणजे माझ्या दृष्टीने ईश्वरी सेवा होती.

यानंतर लवकरच लँडसर्बर्ग स्वामीजींचा शिष्य बनल्या. १३ सप्टेंबर १८९४ ला स्वामीजींनी त्याला पत्र पाठवले. माफ कर परंतु तुझा गुरु म्हणून मला उपदेश करण्याचा अधिकार आहे. या देशात काम करण्यासाठी तुला उबदार कपड्याचा एक

जोड आणखी वापरायला हवा. एकदा काम सुरू कर खेरेदी कर असा माझा आग्रह आहे. एकदा काम सुरू कर मग तुला हवे तसे कपडे वापर लोक त्या कामाला विरोध करीत नाहीत. हे मी तुला सांगतो त्याबद्दल माझे आभार मानण्याची गरज नाही, हे गुरुचे कर्तव्यच असते.

लँडसर्ब आता स्वामी कृपानंद बनला. न्यूयॉर्कमधल्या स्वामीर्जींच्या सर्व कामाचा भार तो समर्थपणे पेलू लागला. स्वामीर्जींचा तो उजवा हातच होता. त्यांच्यासाठी तो पत्रव्यवहार करायचा. या सांच्या विषयी स्वामीजी अतिशय आनंदी होते पण धावपळ, कामाचा ताण यामुळे त्यांची प्रकृती ठीक नव्हती. लँडसबग्नि दोन खोल्या भाड्याने घेतल्या. ते आता स्वामीर्जींचे न्यूयॉर्कमधले निवासस्थान आणि कार्यालयही बनले. तो पत्ता होता ५४ वेस गल्ही नं. ३३, न्यूयॉर्क. या ठिकाणी स्वामीर्जींनी आपले हृदय, मन, आत्मा सारे काही ईश्वरी कार्यासाठी पणाला लावले होते. ही जागा म्हणजे एका अरुंद गळीत तीन मजली इमारत होती. पुढे या जागा व्यापारी संकुलांनी गजबजल्या. ती इमारत प्रशस्त नव्हती. पण तेथे स्वामीर्जींचे काम चालू आहे. ते वाचत, भारतातून आलेल्या संस्कृत पुस्तकांचे भाषांतर करीत, ध्यान करीत, वर्ग भरवीत, त्या इमारतीच्या सार्वजनिक भोजनालयातही ते भोजन करीत. त्यांच्या खोलीत, एक सोफा, मार्बलचा टॉप असलेले ड्रेसिंग टेबल, कोपन्यात वॉश बेसीन, राऊंड टेबल, थंडीत उब देणारी शेगडी हे साहित्य होते. सोमवार २८ जानेवारीला त्यांच्या वर्गाला कु. साराह एलन वाल्डो आल्या. त्यांनी पूर्वी इथिकल सोसायटी ब्रुकलीनला स्वामीर्जींचे भाषण ऐकले होते. पुढे त्या अमेरिकेतल्या स्वामीर्जींच्या अंतरंग शिष्या बनल्या.

प्रारंभी तीन-चार लोकांनी सुरू झालेल्या वर्गाला गर्दी वाढत चालली. काहींना स्वामीजी एका गरीब लॉजमध्ये राहतात हे योग्य वाटले. पण खोलीचे दार सताड उघडे होते. स्वामीजी स्वतः जमिनीवर बसत. काही भक्तही तर गर्दी वाढल्यावर खोली भरून जिन्यावरही लोक बसत. स्वार्मांचा प्रत्येक शब्द झेलण्यासाठी ते जीवाचे रान करीत.

स्वामीर्जींचे वर्गाचा आता समारोप होणार होता. त्यावेळी इला व्हिलर विलकॉक्स यांना आपल्या एका मैत्रिणीला पत्र पाठवले आहे. (मे १८९५). आज सकाळी मी एक तासभर स्वामीर्जींना ऐकत होते. या महापुरुषाच्या सान्निध्यात एक तास घालवता येणे हे भाग्याचेच लक्षण आहे. माझी तर श्रद्धा आहे ते एखाद्या महापुरुषाचाच अवतार आहेत. कदाचित बुद्ध, कदाचित येशू. ते फार साधे, प्रामाणिक, पवित्र, निःस्वार्थी आहेत. जीवनाने मला मोठी देणगी दिली ती म्हणजे या महापुरुषाची वाणी मी ऐकली. याचा अर्थ असा नाही की स्वामीर्जींच्या चाहत्यांशी स्वामीर्जींचे तीव्र स्वरूपाचे मतभेद, वादली पत्रव्यवहार होतच नव्हता. मेरी हेल किंवा श्रीमती बुल यांच्याशीही तीव्र मतभेद होत. त्यांच्या दृष्टीने जागतिक धर्म परिषदेतला तो संन्यासी कोठे गेला? त्याने समन्वयाच्या भूमिकेतून सांच्यांना आकर्षित केले होते नि आता तोच अग्नीसारखा दाहक बनला आहे. मिशनरी लोकांवर तुटून पडत आहे. पुढे हे वाद निमाले. स्वामीर्जींच्या जागतिक कार्याची दिशा अधिकाधिक स्पष्ट होत गेली.

Ether इथर विषयावर स्वामीर्जींनी डॉ. गुरनसे यांच्या मेडिकल जर्नलसाठी लेख लिहिला तर Reincarnation पुनर्जन्म विषयावर Metaphysical Journal साठी लेख लिहिला आता फिरता व्याख्याता बनण्याचे सोडून संन्याशी जीवन जगणे या भाड्याच्या जागेत शक्य झाले होते. त्यामुळे पुन्हा सखोल ध्यानावस्थेमध्ये ते रमून जात. काही वेळा सकाळी, दुपारी तर मध्यरात्रीही ते सखोल ध्यानमग्न अवस्थेत राहत होते.

सोमवार, बुधवार आणि शनिवार दिवशी सकाळी व संध्याकाळी ज्ञान, भक्ती, कर्म आणि राजयोग विषयावर वर्ग चालत.

श्रीमती एलन वाल्डो यांनी त्या वर्गाची शिकवण लिहून ठेवली. वेदांताचा सार म्हणजे एकच चैतन्यमय अस्तित्व आहे. प्रत्येक आत्मा म्हणजे तोच पूर्णांशाने आहे. जया सूर्य पूर्णपणे प्रत्येक दवबिंदू प्रतिबिंबित झालेला असतो. तसा स्थळ, काळात कार्यकारण भावात तो प्रगट होतो हा जीव म्हणजेच माणूस पण त्या वरवर दिसणाऱ्या अस्तित्वामागे तोच अमर, चैतन्यमयी आत्मा वास करतो. आम्ही शरीर आहोत. या दुःखद स्वप्नातून जागे होऊन सत्य जाणून घ्यायला हवे. हे ज्ञान सर्वाना लाभेल पण त्यासाठी प्रयत्न करायला हवा तरच तुम्ही जीवनमुक्त बनाल.

जानेवारी २०, फेब्रु. ३, १७ आणि एप्रिल ७ आणि सोमवारी फेब्रु. २५ रोजी ब्रुकलीन येथे स्वामीजींची व्याख्याने झाली. इथिकल असोसिएशन (Ethical Association) मध्ये ही व्याख्याने होती. भारतीय संस्कृती व धर्म असा विषय होता. श्रीमती कॉर्बीन यांच्या ४२५, Fifth Avenue या ठिकाणी फेब्रु. व मार्च महिन्यात चार दिवस वेदांत विषयावर वर्ग घेतले. श्री. अमझी लोरेंझो बार्बर यांच्या ठिकाणी पाच व्याख्याने दिली. डिसेंबर महिन्यातही केब्रिजमध्ये व्याख्याने दिली. स्वामीजींचे हे वर्ष वर्ग आणि व्याख्याने यात गुंतून गेले.

१८९९ च्या इस्टरच्या सुटीमध्ये (Easter Vacation) स्वामीजी हॉलिस्टर यांच्याबरोबर श्री. लिगेट यांच्या नऊ होल्स असणाऱ्या व उत्तमरीत्या ठेवलेल्या गोल्फ ग्राउंडवर गेले. दूरवर एक छोटा झेंडा पाहून स्वामीजींनी विचारले, ‘तो झेंडा तेथे फडकत का ठेवला आहे? ’ हॉलिस्टरनी सांगितले की गोल्फ खेळ असा खेळतात. ते क्लब व बॉल घेऊन आले. त्यांनी सांगितले ते होल नं. ४ व सात आणि आठ होल्स नवशिक्यासाठी असतात. स्वामीजी हसले आणि म्हणाले, मी पहिल्याच स्ट्रोकमध्ये बॉल होलमध्ये घालवतो. पैज लागली. हॉलिस्टरनी पन्नास सेंट्स् लावले. स्वामीजींनी एक डॉलर काढला. त्याचवेळी श्री लिगेट तेथे आले. त्यांनी विचारले, दोघांत कसली पैज चालली आहे? त्यांनी स्वामीजींना समजून सांगितले तुम्ही जे ठरवत आहात ते उत्तमोत्तम खेळाडूनाही शक्य असत नाही. तुम्हाला तर पैज जिंकणे अशक्य आहे. स्वामीजींनी विचारले, तुमची पैज कितीची बोला? श्री. लिगेट यांनी पाकीट काढले नि दहा डॉलरची नोट काढली.

स्वामीजींनी हॉलिस्टरना त्या होल नं. ४ जवळपास उभा राहण्यास सांगितले. ते उभे राहिले. स्वामीजींनी कोटाच्या अस्तन्या वर केल्या. एकाग्रतेने त्या झेंड्याकडे पाहिले आणि बॉल उडवला. तो सरळ चार नंबरच्या होलमध्ये गेला. स्वामीजींनी पैज जिंकली. श्री. लिगेट आणि हॉलिस्टर आश्चर्यचकित झाले. त्यांच्या तोंडातून शब्दच फुटेना. थोड्या वेळाने स्वामीजींनी विचारले स्वामी तुमच्या योगाचा नि काही संबंध आहे का?

स्वामीजींनी सांगितले, की मी योगाचा वापर अशा क्षुल्क गोष्टीसाठी करीत नाही. मी काय केले ते दोनच वाक्यात सांगतो. मी अंतर उघड्या डोल्यांनी मोजले. माझ्या हाताच्या ताकदीचा मला अंदाज आहे. मनाला मी बजावले की मी पैज जिंकली तर साडेहा डॉलरने मी अधिक श्रीमंत बनणार आहे आ मग मी बॉल उडवला. हॉलिस्टर यांचा अर्तिंद्रिय शक्ती, चमत्कार यावर फारसा विश्वास नव्हता. मात्र स्वामीजींच्या सान्निध्यात त्यांनी चमत्कार म्हणावेत अशा अनेक घटना अनुभवल्या होत्या. पुढे त्यांच्या चिरंजीवाने त्यांना विचारले की, काही तत्वज्ञानिक प्रश्नाविषयी त्यांना काय वाटते? तेव्हा ते म्हणाले, खरं सांगायचे तर मी त्याबाबत फारसा विचार केला नाही पण माझी खात्री आहे, ईश्वर आहे. कारण स्वामीजींनी मला तसे सांगितले होते.

श्री लिगेट हे व्यावसायिक होते. स्वामीजींच्या व्यक्तिमत्त्वाचा प्रभाव त्यांच्यावरही पडला होता. ते म्हणत, विवेकानंद हे

मी आतापर्यंत पाहिलेल्या लोकांत महापुरुष आहेत. कोणीतरी विचारले का? तर लिंगेट म्हणाले, मला परिचित असणाऱ्या कोणाही व्यक्तिपेक्षा स्वामीजींच्यापाशी कॉमनसेन्स सर्वात अधिक आहेत. एका सदगृहस्थाने दुसऱ्याशी वागावे या नात्याने लिंगेट स्वामीजींशी वागत. त्यांनी स्वामीजींना सिगार चिरुटचा एक बॉक्स भेट पाठवला. ४ मेला स्वामीजींनी सिगरेट ओढायचे नाही असे ठरवलेले. सहा आठवडे पूर्ण झाले होते. मग त्यांनी न्यूयॉर्कहून लिंगेटना पत्र पाठवले. प्रिय मित्रा, तुमच्या भेटवस्तूबद्दल आभार. ते सिगार उत्तम आहेत. शिवाय शतपटीने उत्तम कारण तुमच्याकडून ते आले आहेत. सदा आपल्या प्रेमात, आदरपूर्वक नमस्कार. आपला विश्वासू-विवेकानंद.

एप्रिल २३ ला स्वामीजी न्यूयॉर्कला लॉजवर परतले. पण त्या दरम्यान लॅंडस्क्रार्ग निघून गेले होते. स्वामीजींनी आता आपल्या क्लासची माहिती पत्राने इच्छुकांना कळवण्यासांखी छोटी-मोठी कामे स्वतःच करायची असे ठरवले. एका पत्रात श्रीमती बुलना ते लिहितात The less help from men, the more from the lord. माणसांच्याकडून मदत कमी झाली की, अधिक मदत ईश्वराकडून येते. स्वामीजी मेअंखेर न्यूयॉर्कला राहिले तेथून Thousand Island थाऊजंड आयलंड्स् येथे जाण्याचा बेत आखला. दरम्यान, न्यूयॉर्कला वर्ग ठीक चालले होते. त्याला कोणतीही फी आकारली जात नव्हती. सभासदच उत्सौरितपणे जागेचे भाडे भागवत.

६ मे ला स्वामीजींनी अलासिंगांना पत्र पाठवले. त्यात ते म्हणतात, I am to create a new order of humanity here who are sincere believers in God and care nothing for the world. This must be slow, very slow.

मला येथे एक मानवतेची नवी व्यवस्था निर्माण करायची आहे जे जगाची पर्वा न करता प्रामाणिक आहेत आणि ईश्वरावर श्रद्धा ठेवणारे आहेत, अशी माणसे निर्माण करायची आहेत. याचा अर्थ आपल्या नव्या क्रांतिकारी अध्यात्मिक कार्याची दिशा स्वामीजींना स्पष्ट होती. न्यूयॉर्क हेराल्डमध्ये एक जाहिरात प्रसिद्ध झाली होती. इकडे लक्ष द्या! भारताचे स्वामी विवेकानंद दोन व्याख्याने मॉट मेमोरियल हॉल, ६४ मॅडियन अँव्हेन्यू येथे १३ मे सोमवारी ८। वा आणि २० मे रोजी The Rationality of Yoga आणि धर्माचे विज्ञान आणि बुद्धिवादी योग या विषयावर ते बोलतील. या कार्सची फी १ डॉलर ७५ सेंट तिकिटे हॉलवर उपलब्ध. या व्याख्यानाचा धर्माचे विज्ञान हा विषय महत्त्वपूर्ण आहे. १८९५ साली अमेरिकेत कार्याची गती वाढली होती. तशीच गती भारतातील कार्याला लाभली होती. स्वामीजी आपल्या गुरुबंधूंना आणि भक्तांना सतत प्रोत्साहन देणारी पत्रे लिहित होते. भारतातील गुंतागुंतीच्या समाजरचनेतील प्रश्न सोडवण्यासाठी असंख्य उपाय ते शोधत राहिले. त्यांना विरोधक नव्हते असे नव्हे. एकवेळ स्वामीजी म्हणाले, जन्मजात गुलामांनी माझ्या आत्म्याचे मूल्यमापन करायच्या भानगडीत पडू नये. एकदा का आंतरात्म्याची आज्ञा झाली की मगग त्या दिशेने कामाला लागावे. ते बरोबर की चूक असे कोणी म्हणोत. एक दिवस येईल की त्या कामाभोवती समाज फिरू लागेल. न्यू यॉर्कहून एका स्टीमर बोटीने पाच जणांचा चमू पोर्टलॅंडला ४ जून १८९५ ला निघाला. तेथून रेल्वेने पर्सी या छोट्या खेड्यापर्यंत पोहचला. तेथून वल्हवणाऱ्या नावेतून सारेजण श्री. लिंगेट यांच्या व्हाईट बर्च लॉजवर पोहचले. लॉजच्या रजिस्टरमध्ये नावे नोंदवली. बेसे मॅकलिओॅड, स्टूर्जस, फ्रांसीस, एच लिंगेट, जोसेफाईन, मॅकलिओॅड, जॉर्जीचा विथन स्पेन्स, स्वामी विवेकानंद.

या ठिकाणी स्वामीजी बरेच दिवस राहिले. शरीर नि मन दोन्हीनाही विश्रांतीची गरज होती. ती या ठिकाणी मिळाली. तळ्याच्या काठावर हे लॉज उभारले होते. पाईन बर्चची घनदाट झाली. पाठीमागे हिरव्यागर टेकड्या. न्यूॅर्क सोडल्यावर दोन दिवसांनी सारे येथे पोहचले होते. शहरापासून दूर आल्यावर स्वामीजी खूपच आनंदात होते. श्रीमती बुलना लिहिलेल्या पत्रात स्वामीजी म्हणतात, मी पाहिलेल्या अनेक निसर्गरम्य ठिकाणामध्ये हे अतिशय सुंदर ठिकाण आहे, मी घनदाट अरण्यात एकटाच जातो, गीता वाचतो, तासनतास ध्यानाला बसतो, मन प्रसन्न आहे. मित्रमंडळीची कंपनी छान होती. स्वामीजी तेथे भजन गायले. नाव वल्हवायला शिकले. एकदा तर वल्हवताना चुकले नि पाठीमागे कोसळले, डोक्यावर पडले नि जोरजोरात हसायला लागले.

न्यूॅर्कमध्ये क्लास चालवताना, ध्यानाला बसताना समाधी अवस्थेत जाणारे मन त्यांना थोपवावे लागे पण येथे ते आपल्या योग्याच्या अवस्थेत सहजपणे समाधीस्त होत. पुढे कु. मॅकलिंगॉड यांनी याबाबत बेलूर मठात सांगितले. स्वामी विज्ञानानंदांनी ती लिहून ठेवले. एके दिवशी स्वामीजी त्यांच्या खोलीतून बाहेर आले. त्यांच्या मागे (मॅकलिंगॉड) मी उभी होते. मला पाहून स्वामीजी म्हणाले, जो, मी त्या जवळच्या पाईन वृक्षासाठी ध्यानाला बसणार आहे आणि भगवद्‌गीता वाचणार आहे. चांगल्यापैकीक ब्रेकफास्ट तयार कर. अर्ध्या तासानंतर मी पाईन वृक्षाजवळ गेले तर मी पाहिले की स्वामीजी स्थिर बसलेले आहेत, हातातून गीता खाली पडली आहे नि त्यांचा कोट समोरच्या बाजूला अश्रूनी भिजला आहे, मी जवळ गेले नि त्यांच्या नाकाजवळ बोट नेले तर श्वासोच्छवास पूर्णपणे थांबला होता. मी भीतीने घाबरून गेले. स्वामीजीचे निधन झाले वाटते! मी ओरडले नाही पण पळत पळत फ्रांसिस लिंगेट यांच्याकडे गेले आणि त्यांना सांगितले,”ताबडतोब पळा, या. स्वामीजी विवेकानंद आपणाला सोडून गेले. माझी बहीण तिचा नियोजित नवरा जवळजवळ ओरडतच तेथे पळाले. बहिणीचा नवरा म्हणाला, “मला वाटते ते ध्यानावस्थेत असावेत. मी त्यांना हलवून जागे करतो. पण मी त्यांना थांबवले. मागे एकदा स्वामीजींनी सांगितले होते की तसे करू नका म्हणून. पाच मिनिटे गेली नि स्वामीजींचा श्वासोच्छवास सुरु झाला. त्यांचे डोळे अर्धेन्मिलित बनले. हळूहळू ते पूर्ण उघडले. मग स्वामीजी अर्धवट शुद्धीत असल्यासारखे म्हणाले, मी कोण आहे, मी कोठे आहे? तीन वेळा ते अस्पष्ट बोलले. मग पूर्ण जागे झाले त्यांनी आम्हाला पाहिले. त्यांना फार गोंधळल्यासारखे वाटले. ते उभे राहिले आणि म्हणाले, मला माफ करा. मी तुम्हाला घाबरून टाकलेले दिसते अलीकडे जाणिवेची ही अवस्था मला पुनःपुन्हा येऊ लागली आहे. मी माझा देह, तुमच्या देशात सोडणार नाही. बेटी! मला भूक लागली आहे जा ब्रेकफास्टची तयारी कर! निर्विकल्प समाधीचा हा स्वामीजींचा अनुभव होता.

अविस्मरणीय आयलंड पार्कमध्ये वर्ग

मंगळवारी १८ जून १८९५ ला स्वामीजींनी हे ठिकाण सोडले तेथून २०० मैलावर असणाऱ्या थाऊजंड आयलंड पार्कला ते निघाले. श्रीमती डचर (अंगीलहशी) या स्वामीजींच्या वर्गाला येणाऱ्या विद्यार्थीनीने खास बांधलेले निवासस्थान होते. तेथे वर्ग भरणार होते. येथे भविष्यातले योगी निर्माण करणार असल्याचे स्वामीजींनी एका पत्रात श्री. बुलना कळवले होते. स्वामीजींचे स्वागत करणारा मोठा फलक तेथे लावलेला होता. Welcome Vivekananda या परिसरात छोटी मोठी १७०० बेटे होती म्हणून त्या भागाचे थाऊजंड आयलंड पार्क असे ठेवले होते. सेंट लॉरेन्स नदीचे निळेभोर पाणी आणि त्यात छोट्या पांढऱ्या शुभ्र नावा म्हणजे पांढऱ्या पंखांच्या पक्षासारख्या दिसत असत. हे या पार्कचे रौप्यमहोत्सवी वर्ष होते. प्रोटेस्टंट

ख्रिश्चन लोकांनीही वसाहत बसवली होती. ती प्रामुख्याने धार्मिक जीवन जगण्यासाठी तेथे दारू, सिगरेट, पसे अशा गोष्टींना परवानगी नव्हती.

२६ जूनला मेरी हेलना लिहिलेल्या पत्रात स्वामीजींची अध्यात्मिक अवस्था उच्च बनलेली दिसते. त्यात ' हरी उँतत् सत्' तोच फक्त अस्तित्वात आहे, अन्य काही नाही. मी तू आहे, तूच माझ्यात वास करतोस, तूच माझा सर्वाधार आहेस. शांती शांती शांती शिवोहं भावात वावरणारे स्वामीजी हरि उँचाही उच्चार करतात हरि-हर मध्ये त्यांच्या दृष्टीने काहीच फरक नाही.

स्वामीजींचे वर्ग सुरु झाले. १९ जूनला सहा आठवडे चालले. तीन-चार जणच प्रारंभी वर्गाला बसले. कु. एलन वाल्डो Elen Waldo यांनी या वर्गातील काढलेल्या टिप्पणातून Inspired Talks हे पुस्तक तयार झाले. डॉ. राईट आणि रुथ एलीस हे दोघेही वर्गाला बसत. वरच्या मजल्यावर स्वामीजी राहत नि त्या खालीच वर्गाची खोली होती. पाच उंचच उंच खिडक्यांमुळे ती मोठी खोली प्रकाशाने भरून गेलेली होती. जणू विचारांच्या गतीमुळे स्वामीजी कधी खुर्चीवर बसून शिकवत नव्हते. येरझाच्या घालत ते बोलत, विषयाशी एकरूप होऊन.

ऐकणारे सारे ख्रिश्चन होते. त्यामुळे ते म्हणाले, आपण ख्रिश्चन धर्मापासून सुरु करू. ख्रिस्ती धर्म आणि वेदांत या मागच्या धर्माला कोणतेही लेबल नसते. तो संदेश शाश्वत असतो. असे ४३ दिवस स्वामीजींच्या मुखातून अमृतवाणी पाझरत होती. मात्र कु. वाल्डो यांनी सारेच टिप्पले असे नव्हे कारण स्वामीजींच्या विचारांची गती त्यांना पकडता येत नव्हती. मात्र अतिशय लक्षपूर्वक ऐकलेल्या बुद्धिमान व्यक्तीने ते विचार आपणापर्यंत पोहचवण्याचे पुण्यकर्म केले आहे. म्हणून तर उपनिषदातील रहस्ये स्वामीजींच्या मुखातून आपणापर्यंत पोहचली. स्वतः स्वामीजींना जे तपशील आपणापर्यंत पोहचली. स्वतः स्वामीजींनी जे तपशील त्यांनी लिहून काढले. ते पाहून आश्चर्य वाटले होते. त्यांना त्याचा खूप आनंदही झाला. ब्रह्मसूत्रावरचे भाष्य, त्यावरची चर्चा स्वामीजींनी १८ व १९ जुलैला संपवली. सकाळच्या वर्गाचे दुसरे सत्र संपले होते.

या दरम्यान दोन अनोळखी स्निया पावसात भिजत. धडपडत थकलेल्या अवस्थेत, अंधाच्या रात्री पुढचा दरवाजा ठोठावत होत्या. श्रीमती डचरबाईंनी दरवाजा उघडला नि त्यांना आत घेतले. त्यांनी व्हरांड्यात जाऊन वरच्या मजल्यावरच्या स्वामीजींनी हाक मारली. दोन स्निया डेहाईटहून तुम्हाला भेटण्यासाठी आल्या आहेत. तुम्ही खाली या. स्वामीजी खाली आले. पाहतात तो भिजलेल्या थकलेल्या दोन स्निया उभ्या होत्या. स्वामीजींना पाहून त्या भारावून गेल्या. काय बोलायचे त्यांना सुचेना. त्यांच्या तोंडातून शब्द बाहेर पडले. आम्ही तुमच्याकडे अशा भावनेने, श्रद्धेने आलो आहोत की ज्या श्रद्धेने आम्ही येशू ख्रिस्त आज पृथ्वीवर असते तर त्यांच्याकडे गेलो असतो आणि आम्हाला उपदेश करा अशी प्रार्थना केली असती.

पुढे यापैकी एकीने आपल्या मैत्रिणीला लिहिले की, स्वामीजींनी आमचे फार मायेने स्वागत केले ती माया, स्वामीजी ते प्रेम म्हणजे आम्हाला लाभलेली दैवी दीक्षाच होती. स्वामीजी म्हणाले, जर येशू ख्रिस्तांची शक्ती मला लाभती तर तुम्हाला आता या क्षणाला मुक्त केले असते. मग स्वामीजी आम्हाला वरच्या मजल्यावर घेऊन गेले. तेथल्या लोकांनी आम्हाला त्या घरात सामावून घेतले. या स्निया होत्या श्रीमती मेरी फंके आणि कु. ख्रिस्तिना ग्रीनस्टिडेल. या वास्तव्यात स्वामीजींनी मेरी लुइस यांना संन्यास दीक्षा दिली त्यांचे नवे नाव अभ्यानंद ठेवले आणि लिअॉन लॅंडस्बर्ग यांना दीक्षा दिली

त्यांचे नाव कृपानंद ठेवले.या वास्तव्यातले स्त्री-पुरुषांची श्रद्धा पराकोटीची होती. They had gone hoping for a ray of light and they found the sun. प्रकाशाचा किरण भेटेल या आशेने ते जमले आणि त्यांना प्रत्यक्ष सूर्यच सापडला. थाऊंजंड आयलंड पार्कमध्ये जमलेल्या त्या मोजक्या लोकांना स्वामीजींनी स्वतः दीक्षा दिली. तो विधी सोपा होता. अग्रिंकुंड पेटवलेले होते, सुंदर फुले होती, स्वामीजींचे अमृतमयी उपदेश बोल होते. सूर्योदयाची वेळ होती. उन्हाळ्यातली ती सकाळ प्रसन्न वातावरण सान्यांच्या मनावरच कोरले गेले.

सिस्टर ख्रिस्तीनाने, तेथे आल्यावर एक दोन दिवसातला अनुभव नोंदवला आहे. स्वामीजींनी त्यांना विचारले, तुमच्या जीवनाचे पुस्तक वाचायला परवानगी आहे. अर्थातच ! ख्रिस्तीनाने उत्तर दिले. 'संपूर्ण वाचू?' हो स्वामीजींनी तिचा भूतकाळ वाचला नि भविष्यवाणी केली की, 'तुझी आंतरदृष्टी लवकरच खुलेल, नि भविष्यात तू भारतात काम करशील. पुढे खरोखरच १९०५ साली स्वामीजींना जे हृदयापासून काम आवडत होते ते म्हणजे दरिद्रीनारायणाची सेवा ती करीत होती.

या आयलंड पार्कमधल्या चर्चा नि घटनांची नोंद ही प्रामुख्याने एलन वाल्डो, सिस्टर ख्रिस्ताईना, मेरी फंक या तिर्धींच्यामुळे प्रकाशात आली. येथले सात आठवडे हा ज्ञानाचा अमर साठा ठरला. स्वामीजींनी येथून पाठवलेल्या पत्रातूनही त्यांचा मूळ स्पष्ट होतो. शिवाय रुथ एलिसने आपली मैत्रीण सारा बुलल यांनाही लिहिलेली सविस्तर पत्रे यामुळेही येथील वृत्तात समजतो. पतंजली योगसूत्रे, भगवद्गीता, बृहदारण्यक, कठोपनिषद, अवधूत गीता तेथे स्वामीजींनी शिकवली.

एखादा अस्वस्थ सिंह येरझांच्या घालावा तशा चालीत ते फिरत. अचानक एखाद्या समोर तांबून म्हणत, तुला समजले का ब्रह्मचर्याला अध्यात्मात महत्त्व दिले ते? तर एखाद्या दुसऱ्यापुढे बोलता बोलता थांबून म्हणतील लक्षात ठेव ईश्वरच सत्य आहे. ब्रह्मचर्य पालनातूनच युगायुगात महापुरुष निर्माण झाले. निवासस्थानापासून नदीकडे एक कच्चा रस्ता जातो. त्या मार्गावर चालताना सारे विद्यार्थी भक्त नि स्वामीजी हिरवळीवर बसत आणि स्वामीजींना तेथला एखादा पक्षी, फूल किंवा फुलपाखरु बोलत करी नि बघता बघता ते सान्यांना वेद उपनिषदातल्या कथा सांगत. सांगता सांगता त्यांचे चमकणारे डोळे, पाठीमागचे गुलाबी नि करडे प्रचंड आकाराचे दगड, चंद्रेरी-हिरवी वनराई नि प्रवाही झालेली नदी हे सारे दृस्यच स्वर्गीय आनंदात सान्यांना घेऊन जाई.

या वास्तव्यात स्वामीजींना एक दुःखद वार्ताही कानी आली. हरिदास विठ्ठलदास देसाई हे जुनागढचे दिवाण यांचे निधन झाले होते. स्वामीजींना ते पितृतुल्य होते. स्वामीजी त्यांना परिनामक अवस्थेत भारतात फिरताना भेटले होते. त्यावेळेपासून शेवटपर्यंत स्वामीजींचे ते भक्त बनले होते. हरघडी ते स्वामीजीच आधार बनले. अगदी जीवलग बनले. स्वामीजींनी दिवाणजींचा पुतण्या गिरी हरीदास मंगलदास देसाई यांना २ मार्च १८९६ ला सांत्वनपर पत्र पाठवले.स्वामीजींना येथे शिष्य मंडळींनी काही पैसे दिले होते. पण ते सारे त्यांनी त्यांना भेची दिल्या त्यात संपवून टाकले. एका भेटीवर त्यांनी नाव लिहायला दुकानदाराला सांगितले ते चुकीचे ठरले पण त्याचा विनोदी अर्थ पाहून सर्व मंडळी स्वामीजीसह खूप खूप हसली.

न्यूयॉर्कहून स्वामीजींनी श्रीमती बुलना लिहिले होते की, कॅनडामधल्या टोरांटो येथे धर्मपरिषदेचे मला निमंत्रण आहे.

ती परिषद १८ जुलैला आहे. मी थाऊंड आयलंड पार्कमधून तेथे जाऊन परत येईन. तेथून ते ठिकाण दीड दिवसाच्या प्रवासाच्या अंतरावर होते. पण रुढीप्रिय, कर्मठ ख्रिश्चन मिशनच्यांना वाटले शिकागो परिषदेप्रमाणे आपल्या परिषदेतही स्वामीजी प्रभाव गाजवतील व यशाचे सारे श्रेय त्यांना मिळेल. त्यापेक्षा या भारतीय विचारवंताला येऊ न देणे चांगले. त्यामुळे स्वामीजींची टोरांटोला जाण्याची योजना बारगळली. मात्र युरोपला जाण्याचा त्यांचा निश्चिय झाला. ऑगस्ट महिन्यात जाण्याचे ठरवले. दरम्यान, ख्रिश्चन युनियन ऑफ ओक बिच यांच्या परिषदेला स्वामी विवेकानंदांचे भाषण झाले. मंगळवारी जुलै २३ न्यू यॉर्क ट्रिब्यूने दिले की, It is being and doing right मूलतः सारे धर्म एकच आहेत. त्यामुळे जागतिक धार्मिक ऐक्याची गरज त्यांनी मांडली. त्यामुळे चांगले असणे आणि चांगले काम करणे यातून सारे जग जोडले जाऊ शकते. येशू ख्रिस्तांचा हाच उद्देश होता, संदेश होता.

जुलैचे शेवटचे दिवस वादळी वारे नि पाऊस यामुळे साच्या पार्कमध्ये लोक घरातच राहिले पण शेवटचे चार-पाच दिवस ऑगस्टचा प्रारंभ हवामान चांगले झाले. ६ ऑगस्टपर्यंत स्वामीजी तेथे राहिले. शेवटच्या दिवसापर्यंत त्यांचे अनुभवावर आधारित आध्यात्मिक जीवनाचे स्पष्टीकरण चालूच होते. येथे खन्या गुरुला खरे शिष्य लाभले नि जागतिक मिशनच्या कार्याचा प्रारंभी झाला. शेवटच्या दिवशी स्वामीजी श्रीमती फंक आणि ख्रिस्तिंना बरोबर सायंकाळी फिरायला गेले. बोलणे राहिले नि अचानक म्हणाले, 'चला गौतम बुद्धाप्रमाणे वृक्षाखाली ध्यानाला बसू, मग ते एका ओकच्या झाडाखाली ध्यानाला बसले. त्यांचे सभोवतालचे भान हरपले. इतक्यात वादळी पाऊस सुरु झाला. मेरी छत्री उघडली त्यांच्यावर धरली. इतर मंडळी लॉजमधून छत्री, रेनकोट घेऊन हाका मारीत मारीत धावत आली. स्वामीजी नाईलाजाने उठले, परतले. परततना म्हणाले, "पुन्हा एकदा मी कोलकत्यात, काशीपूरला होतो, १८८६ ला नोरेनच्या साधनेतला उत्कृष्ट क्षण तेथे त्याने अनुभवला होता."

त्या आयलंड पार्कमधल्या शेवटच्या रात्री वाल्डो यांच्याबरोबर रिव्हर स्टिमरमध्ये चढले. आपली हॅट उंचावून डेकवरून लहान मुलाप्रमाणे किनाच्यावरच्या सहा शिष्यांना निरोप दिला. केटनहून त्यांनी रेल्वे पकडली. वाल्डो अलबेनीला गेल्या तर न्यूयॉर्कला परतले. ते कृतज्ञतेने म्हणाले.

I Bless these thousand Islands.

लेडी हेन्री यांनी स्वामीजी लंडनला जाण्यापूर्वी तेथल्या त्यांच्या मित्राला काही टीकात्मक गोष्टी सांगितल्या होत्या. त्या पत्राने कळवल्याप्रमाणे स्वामीजींची वेगवेगळ्या ठिकाणी बदनामी करण्यात रमाबाई ग्रुप, मुजुमदार, लिमन अबॉट, प्रो. एस्टलीन कारपेंटर हे सर्वात पुढे होते. अशावेळी सारा बुल यांनी लेडी हेन्रीना २२ ऑ. १८९५ च्या पत्राने कानउघाडणी केली. ती करताना स्वामीजी हे ब्राह्मण नाहीत तर लढाऊ अशा क्षत्रीय जातीतले आहेत. त्याप्रमाणे त्यांच्या काही सवयी त्यानुसार आहेत. ते परिव्राजक संन्याशी असल्यापासून सिगारेट, सिगार ओढतात. काही वेळा त्यांनी पार्टीमध्ये केवळ पुरुषाबरोबरच नव्हे तर ख्रियांच्या बरोबरी वाईन टेस्ट केली आहे. त्यांनी जेवताना शॅंपैन घेतल्याचा उल्लेखही आहे. पण स्वामीजी ज्या ज्या श्रीमंत आणि शिकलेल्या कुटुंबात राहिले. त्यांचे स्वामीजीबद्दलचे अनुभव निसंकोच शुद्धतेचे व खानदानी वृत्तीचे राहिले आहेत. कोणीही स्वानुभवावर आधारित विपरीत मत व्यक्त केलेले नाही. स्वामीजी एक बंदखोर

संन्याशी आहेत. त्यांच्या बुद्धिमत्तेबद्दल व आध्यात्मिक ज्ञानाबद्दल कोणी संशय घेण्याची गरज नाही. त्यांची भारतातही प्रतिमा चांगली आहे. काही कर्मठ लोकांना त्यांचे काम पाहून द्वेष वाटतो. हा काही विवेकानंदांचा दोष नव्हे. शिवाय सिंगरेट ओढणाऱ्या व दारू पिणाऱ्या ख्रिश्चन मिशनन्यांना त्यांच्याबाबत बोलण्याचा नैतिक अधिकार नाही. अशा आशयाचे पत्र सारा बुलनी लेडी हेन्सी सॉमरसेटना लिहिले आहे.

लेडी हेन्सी सॉमरसेटनीही स्वामीर्जीच्याविषयी लंडनमध्ये काही अडथळा आणलेला नाही किंवा स्वामीर्जीनी आपली पद्धत बदलली नाही. त्यांच्या चाहत्यांच्यापुढे त्यांना जे सांगायचे ते बेधडक सांगितले. एखाद्या उफाळत्या ज्वालेप्रमाणे ते होते. त्यांना १९ व्या शतकातल्या स्निया, मिशनरीज, ख्रिश्चन मिनिस्टर्स कसे समजू शकणार? बन्याच वेळा ते समजू शकलेले नाहीत. स्वामीर्जीनी कधी स्वतःचे समर्थन केलेले नाहीत. काही वेळा ते म्हणत is not Vivekanand but He the Lord.

परदेशातच नव्हे भारतातही ख्रिश्चन मिशनन्यांनी स्वामीर्जीच्याविरुद्ध अपप्रचार चालवला होता. काही वेळा स्वामीर्जीनी आपल्या भारतातल्या भक्तांना दटावलेही. अलासिंगांना ते लिहितात, “जर कोणी तुमच्या धर्मावर हल्ला चढवला तर तुम्ही त्याचा प्रतिकार करून सैतानाना त्याची किंमत मोजायला लावा. भित्रेपण हा काही सदगुण नव्हे. तुम्ही शेळपटाप्रमाणे पळ काढाल तर मी तुम्हाला हसणारच. भित्रांना आत्मसाक्षात्कारही होणार नाही. मोठे धैर्य, संयम आणि प्रयत्नातून मोठे यश लाभते. माझी काळजी करू नका, ईश्वर माझ्याबरोबर आहे. स्वामीर्जीच्यावर आपण टाकलेला विश्वास गैर नाही. याची अमेरिकन मित्रांना खात्री होती. स्तुती, निंदेपलीकडे स्वामीजी पोहचले होते.

९ जुलै १८९५ ला खेतरीच्या महाराजांना त्यांनी पत्रातून कळवले की, युवर हायनेसना कल्पना आहे की मी चिकाटी धरणारा माणूस आहे. पश्चिमेकडे मी बीजारोपण केले आहे, त्याचे रोप आले आहे. माझी अपेक्षा आहे की ते लवकरच त्याचे वटवृक्षात रूपांतर होईल. जितका विरोधी मिशनरीज करतात तितके मी ठरवले आहे की येथे कायमचा ठसा उमटवणारे काम मी करून ठेवणार हिवाळ्यात थोडे इंग्लंड व थोडे न्यूयॉर्कला काम करून मी भारताकडे येण्याचा विचार केला आहे. यावर्षी श्रीमती स्टर्डीना पत्रात स्वामीजी लिहतात.

'One Western man or woman awakened is equal to a thousand Hindhus, as the Hindu is only spent up inert bundle of nonsense so the west is the field of work of one wants to benefit humanity and not his particular sect or country.' कोणीतरी भारतीयाने त्यांना विचारले होते, आता तुम्ही भारतात व्याख्याने देणार काय? यावर ते गरजले, येथे व्याख्यानाने काय होणार? अगोदरच गंजलेल्या लोखंडावर घण मारून काय उपयोग? ते प्रथम लालभडक तापवावे लागेल मग त्यावर घण मारून त्याला हवा तसा आकार देता येईल. सर्वस्वाचा त्याग करून देशासाठी काम करणारी मूठभर माणसे मला मिळाली.

दि एस. एस. तुरीन नावाच्या नव्या कोन्या डिलक्स फ्रॅंच जहाजाने स्वामीजी २४ ऑगस्टला लि हार्वे बंदराला पोहचले. न्यूयॉर्कहून येथे पोहचायला सात दिवस लागले. त्यांच्याबरोबर फ्रांसिस लिगेट होते. तेथून त्यांनी पॅरिसला जाणारी रेल्वे पकडली. सेंट लाझारे स्टेशनवर बेटी दूजीय आणि त्यांची बहीण जोसेफाईन मॅकलिअॉड होत्या. त्या महिन्यापूर्वीच फ्रांसला

पोहचल्या होत्या. घोड्यांनी ओढणाऱ्या ट्रामकार नि ओमनी बसमधून पॅरिसहून फेरफटका मारताना या चौघांना खूप मजा आली. आधुनिक जगाच्या संस्कृतीमध्ये स्वामीजींना फारसा रस नव्हता. मधून मधून गंगेचे जल ते घेत होते. त्यांच्याबरोबर गंगाजल कुपी असायची. स्वामीजी सांगत पॅरिस, लंडन, न्यूयॉर्क, बर्लिन, रोम जेथे जेथे गेलो तेथे गंगाजल बरोबर होते. एक एक थेंब पिताना सारे अदृश्य होई नि हिमालयातून रोरावत जाणाऱ्या गंगेचा ध्वनी कान, हृदय प्रत्येक नसातून प्रवाही व्हायचा नि फक्त निदान एकू यायचा हर! हर! हर!

स्वामीजींचा पॅरिसमध्ये श्रीमंत लोकांशी परिचय झाला. त्यात डचीस ऑफ पोमर (Duchesse of Pomar) यांचाही परिचय झाला. स्वामीजी पॅरिसमध्ये एखाद्या राजाच्या थाटात वावरत होते. डचीस बरोबर घोडागाडीतून शहरात फिरताना एक विलक्षण घटना घडली. तिची नोंद स्वामीजींचे बंधू महेंद्रनाथ दत्त यांनी लिहीली आहे. त्यांनी स्वतः स्वामीजींच्याकडून ती एकली, ‘घोडागाडीतून पॅरिसच्या एका उपनगरातून जाताना कोचमनने गाडी रस्त्याकडेला थांबवली. एका कामवाल्या बाईबरोबर एक छोटा मुलगा व मुलगी रस्त्यावरून चालत होती. कोचमन खाली उतरला. मुलांना त्याने मायेने कुरवाळले. तो परत आला. लगाम हाती घेतले नि गाडी चालवू लागला. आश्चर्य वाटून डचीस ऑफ पोमरनी त्याला विचारले तुम्ही तसे का केले? “ती कोणा सभ्यगृहस्थाची मुले दिसितात.”

यावर कोचमनने मागे वळून सांगितले. तो पॅरिसमधल्या सर्वात मोठ्या बँकेचा मॅनेजर होता. ती बँक नुकतीच बुडाली. जे काही थोडे पैसे त्याच्याकडे शिळ्पक होते त्यातून त्याने घोडा नि बगी खरेदी केली आणि या कामातून जे भाडे मिळते त्यातून पत्नी व मुलांना मदत करतो. एक कामाची दायी ठेवली आहे. तो एका खेड्यात भाड्याच्या घरात राहतो. त्या माणसाचा शांत स्वभाव व प्रतिष्ठेने जगणे याचा स्वामीजींच्यावर सखोल परिणाम झाला. ही घटना सांगून स्वामीजी म्हणाले, “‘व्यावहारिक वेदांत मी यालाच म्हणतो. वेदांत म्हणजे काय, हे सारभूत ज्ञान त्या कोचमनला आहे. इतक्या मोठ्या मॅनेजरच्या हुद्यावर खाली आल्यावरही तो एखाद्या स्थितप्रज्ञाप्रमाणे जीवन जगू शकतो मनाच्या या अद्भूत शक्तीबद्दल ईश्वराचे आभार मानायला हवेत.”

दोन आठवडे पॅरिसमध्ये तत्वज्ञ, शास्त्रज्ञ, कार्डीनट, मिनिस्टर्स, डचीस यांना भेटल्यावर फ्रांसिस लेगेट यांच्या विवाहाला एका कँथेड्रलमध्ये स्वामीजींनी हजेरी लावली. मोजकेच पाहुणे उपस्थित होते. त्यात माऊड स्टुम नावाचा तरुण चित्रकार होत्या. पुढे १८९० च्या दरम्यान स्वामीजींना त्यांनी चित्रकला शिकवली. श्रीमती लिगेट म्हणायच्या, आयुष्यात मला दोन मोठ्या व्यक्ती भेटल्या ते सहज वावरायचे नि आपला रूबाब, आपला खानदानीपणा कधी सोडत नाहीत, एक जर्मन सप्राट आणि दुसरे विवेकानंदन. पण श्रीमती लिगेट बाईचा कोचमन स्वामीजींना नेहमी ‘राजासाब’ म्हणून म्हणून बोलावायचा. त्यावेळी स्वामीजी हसून म्हणत, “अरे, मी राजा नाही एक पैसाही नसणारा साधू आहे.” तो कोचमन ऐकायचा नाही. तो म्हणायचा मी अनेक राजा महाराजांबरोबर फिरलो आहे मला पाहताक्षणी कळते कोण राजा आहे ते!

इंग्लंडमध्ये स्वामीजी सर्टेंबरच्या पहिल्या आठवड्यात पॅरिसहून आले. एडवर्ड टी. स्टर्डी यांनी इंग्लंडमधल्या स्वामीजींच्या कार्यात मोठा सहभाग घेतला. महत्त्वाच्या कामाची धुरा वाहिली. ते एका श्रीमंत घराण्यात जन्मले. टोरांटोला जन्मले म्हणून नावात टी हा शब्द राहिला. ब्रिस्टोलला त्यांचे शिक्षण झाले. न्यूझीलंडला नशीब काढायला आले त्यावेळी वय १८ वर्षे होते. त्यातून स्वामीजींची भेट झाली. यापूर्वी एडवर्ड थिअॉसॉफिकल स्कूलशी परिचित झाले. त्याच्या संस्थापिका मॅडाम हेलेना पी ब्लॉव्हाटस्की यांच्या संपर्कात आले. थिअॉसॉफीचे मुख्य कार्यालय अड्यार (चेन्नई) येथेही त्यांचा ऑक्टो. १८८५ दरम्यान संपर्क आला. तेथला

डिप्लोमा पूर्ण करून ते फेलो ऑफ थिओसॉफिकल सोसायटी बनले. मे १८९१ मध्ये ब्लाव्हाटस्कीचे लंडनमध्ये निधन झाले. त्यांच्यानंतर अऱ्नी बेझंट, कर्नल आॅलकॉट, विल्यम जज्ज यांच्यातील सत्तास्पर्धा पाहून एडवर्ड सर्डी बिथरले. दरम्यान, तिबेटीयन महात्म्यांची ब्लॉव्हाटस्कींना आलेली पत्रे बनावट असल्या प्रकरणी विल्यम जज्जना लंडन न्याय समितीपुढे जुलै १८९४ ला उपस्थित राहावे लागले. मग एका सदस्याने Westminster Gazette या लंडनच्या अग्रगण्य वृत्तपत्रात कागदपत्रासह सारे प्रकरण क्रमशः प्रसिद्ध केले.

या सान्या प्रकरणाची माहिती स्वामीजींना होती. भारतात थिओसॉफीच्या मासिकात विवेकानंदांना पुढे येण्यासाठी थिओसॉफीने मदत केल्याचे प्रसिद्ध झाल्यावर स्वामीजींनी १९ नोव्हें. १८९४ ला अलासिंगाना लिहिले की हा काय मूर्खपणाचा कळस आहे. मी येथे दहा थिओसॉफिस्टनाही ओळखत नाही. साथी ओळख दाखवायला हे तयार नव्हते ते आता यशाचे श्रेय लाटायला बसलेत. एडवर्ड स्टर्डीने थिओसॉफीच्या मुख्य कार्यालयाला भेट दिली. तेथले वातावरण पाहिले नि राजीनामा देऊन ते अल्मोरा येथे हिमालयात साधना करण्यासाठी आले तेथे त्यांना स्वामीजींच्याविषयी त्यांचे गुरुबंध स्वामी शिवानंदाकडून समजले. त्यांनी ३० मार्च १८९५ ला स्वामीजींना पत्र लिहिले. नि भेटण्याची इच्छा प्रगट केली.

स्वामीजींच्या भाषेत इंग्लंडची त्यांची पहिली भेट थोडे डोकावण्यासाठी होती. या भेटीत त्यांना स्टर्डीना भारतीय तत्वज्ञान, नारदभक्ती सूत्र शिकवायचे होते. श्रीमती बुलना पत्रातून आपला कार्यक्रम सांगताना लिहितात, काही टाळायचे नाही आणि कशाचा पाठलागाही करायचा नाही, अद्वाहास नाही, ईश्वर काय पाठवतो त्याची वाट पाहायची.

ब्रिटिश लोक चांगले मित्र बनू शकतात हे पाहून स्वामीजी थोडे चकीत झाले. ते काळ्या लोकांचा द्वेष करीत नाहीत. रस्त्यावरून चालताना हटकत नाहीत. श्रीमती लिगेटना स्वामीजी लिहितात, मला आश्चर्य वाटते की, माझा चेहरा युरोपियनसारखा गोरा तर झाला नाही पण आरसा मला सत्य काय ते सांगतो.

भारतात अनेक वर्षे काम केलेले आर्मी जनरल्स व ब्रिटिश ऑफिसर्स स्वामीजींना भेटले होते. असेच एक सनदी अधिकारी प्रोफेसर रॉबर्ट वॅट्सन (Robert Watson Frazar) फ्रेझर स्वामीजींनी भेटले त्यावेळी ते ४१ वर्षांचे होते. युनिव्हर्सिटी कॉलेज ऑफ लंडनमध्ये तमिळ व तेलगू विषयाचे ते प्राध्यापक होते. त्यांना संस्कृत येत होते व भारतीय तत्वज्ञानाचा गाढा अभ्यास होता. 'Indian thought past' हे त्यांचे पुस्तक १९१५ ला प्रसिद्ध झाले. त्यात त्यांनी मॅक्स मुल्लरनी रामकृष्ण परमहंसाबद्दल काय म्हटले ते प्रसिद्ध केले आहे. स्वामी विवेकानंदांच्या अमेरिका इंग्लंडमधल्या प्रभावाविषयीही लिहिले आहे. एडवर्ड स्टर्डी स्वामीजींना कु. हेनरिटा मुलर यांच्याकडे घेऊ गेले. मेडनहेड हे एक व्यापारी शहर होते. तेथे त्या राहत. मुलर यांनी पुढे स्वामीजींच्या युरोपमधल्या कानात स्टर्डीप्रमाणेच मोठा सहभागग घेतला. जबाबदारी सांभाळली. मुलर स्टर्डीप्रमाणेच थिओसॉफिस्ट होत्या. त्यांनीही त्याचा राजीनामा दिला. त्याही भारतात काही दिवस राहिला होत्या.

कु. मुलर यांनी सामाजिकक कार्यात उडी घेतली. स्नियांच्या प्रश्नावर त्या झागडल्या. स्नियांना राजकीय प्रक्रियेत, निवडणुकात मताचा अधिकार मिळाला पाहिजे असा त्यांचा आग्रह होता. इंग्लंडमधल्या पुरुषप्रधान संस्कृतीने त्यांची अवहेलना केली; पण वृत्तपत्रांनी इंग्लंडभर त्यांच्या मताना पाठिंबा दिला. युरोपमधल्या स्निया त्यांच्या हक्काविषयी पेटून उठल्या पण तोपर्यंत त्या लढ्यातून मुलरनी माघात घेतली होती. त्या श्रीमंत, अविवाहित स्त्रीने एक भारतीय तरुण अक्षयकुमार घोषला दत्तक घेतले. सुदैवने तो स्वामीजींचा भक्तच निघाला. अक्षय केंब्रिजमध्ये शिकत होता. स्वामीजींची मुलर यांची पहिली भेट फार चांगली नव्हती. त्यांचा

आग्रह होता स्वामीजींनी स्थियांच्या सामाजिक चळवळींना पाठिंबा द्यावा पण स्वामीजींची भूमिका होती की सध्या तर त्यांना त्यात उतरायचे नाही.

पुन्हा स्वामीजींची त्यांची दुसरी भेट झाली. तेव्हा पिंकेजे ग्रीन भागात सप्टेंबर महिन्यात स्वामीजी व मुलर चालत होते. इतक्यात एक उधळलेला बैल मुलर यांच्यावर चाल करून आला. प्रसंगावधान राखून स्वामीजींनी त्यांना पाठीशी घातले नि निर्भयपणे त्यांचे संरक्षण केले. बैल जवळ येऊन थबकला त्याने मान खाली केली व तो पाठीमागे फिरला. स्वामीजींचे इंग्लंडमधले काम शांतपणे चालले होते. फार प्रबळ इच्छाशक्तीने आणि बुद्धिमान संस्थेने थोडे असले तरी येथे संस्था स्थापण्याचा त्यांचा प्रयत्न होता. त्यातच थिअॉसॉफिकल सोसायटीच्या खोरुव्या गूढ जगताच्या दाव्याबाबत फसवणूक झाल्याची सार्वत्रिक भावना पसरली होती. त्यामुळेही कार्य करणे, पसरणे सोपे नव्हते. श्रीमती बुलना ६ ऑक्टो. पत्र पाठवले त्यात ते म्हणतात, तुम्हाला ऐकून आनंद होईल की मी भक्ती विषयावर एक अनुवाद करीत आहे त्याचे पुस्तक प्रसिद्ध करण्याचा विचार आहे. श्री. स्टर्डी हे प्रसिद्ध करणार आहेत. ऑक्टोबर महिन्यात स्वामीजींची तीन व्याख्याने झाली. दोन लंडनमध्ये व एक मेडनहेड त्यातून काही वर्ग चालवता येतील व इतरत्र व्याख्याने होतील आणि कार्याची सुरवात तर होईल, असा त्यांचा विचार होता.

लांगमनस ग्रीन आणि कंपनीने ६८ पेजीसचे स्वामीजींचे मार्गदर्शन केलेले पुस्तक, कापडी बायडिंगचे छान पुस्तक निघाले. त्यावर सोनेही रंगात Indian Ideal no. 1 असे शीर्षक होते. पुढील आवृत्तीमधून ते बदलले गेले. The Narad Sutr नारदसूत्र हे छोटे पुस्तक चांगले झाले होते. या कामात स्वामीजींनी खूप परिश्रम घेतले. त्यानंतर स्टर्डीने स्वामीजींच्याकडून दीक्षा घेतली व त्यांना गुरु म्हणून ओळखू लागले त्यांनी हे पुस्तक स्वामीजींनाच अर्पण केले.

गुरुवार १७ ऑक्टोबरला मेडनहेड या ठिकाणी सायंकाळी टाऊन हॉलमध्ये स्वामीजींचे व्याख्यान झाले. Eastern Doctorine of Love हा विषय होता. इंग्लंडमधले उच्चभू या व्याख्यानाला उपस्थित होते. त्यात काही खासदारही होते. २२ ऑक्टोबरला प्रिंसेर हॉल पिकॅडेली येथे व्याख्यान झाले. त्याचा विषय होता Self Knowledge आत्मज्ञान The Standard, Gazette, Daily cronicle, The London Morning Post या वृत्तपत्रांनी स्वामीजींच्या व्याख्यानाचा वृत्तांता १३ ऑक्टोबर रोजी प्रसिद्ध केला होता.

८०, ओकले स्ट्रीट चेक सी.एस.डब्ल्यू, लंडन या ठिकाणी तीन खोल्यांचे घर स्वामीजींनी भाड्याने घेतले तेथे ते महिना, दोन महिने राहिले. लंडनचे चिकित्सक, खूप शिकलेली मंडळी भेटायला येत. तेथे त्यांनी वर्गही चालवले. पण अमेरिकेप्रमाणे इंग्लंडमध्ये वृत्तपत्रातून त्याचा गाजावाजा झाला नाही. त्यामुळे येणाऱ्यांची संख्या कमीच असे. काही ब्रिटिश स्त्री पुरुषांना कर्मकांड हवे होते. स्वामींना काही वेळ वाटले की, धर्म आणि तत्वज्ञान म्हणजे काहींना एकच गोष्ट वाटते पण त्यांना धर्म समजतो तोही कर्मकांडातून त्यासाठी नव्या पद्धतीने जन्म ते मृत्युपूर्यतचे संस्कार शिकवायला हवेत. यासाठी उपनिषद व हेमाद्रि कोषाचा उपयोग करायचे त्यांनी ठरवले पण थिअॉसॉफिच्या कर्मकांड नि गूढ विद्येच्या जंजाळातून पोळलेल्या स्टर्डींनी स्वामीजींच्या या उत्साहावर पाणी ओतले. मग स्वामीजींच्याही विचारात बदल झाला. नवे कर्मकांड शिकवण्याचा नाद त्यांनी सोळून दिला. हे २ नोव्हेंबरच्या पत्रातून दिसून येते. नोव्हेंबर महिन्यात त्यांनी २४ तास वर्गाचे घेतले.

डर्निंग्लॅप लेळीं या इंग्लंडमधल्या भौतिकवारी विचारसरणीच्या (चर्णीशीलरश्रम्लींल) विचारवंताचा व इथिकल सोसायटी

ऑफ लंडनचे ते प्रमुख होते. नैतिक आचरणातून समाजाची उन्नती करण्याचे त्यांचे प्रयत्न होते. अनेक विद्यापीठाशी ते संबंधित होते. स्वामीर्जींची व त्यांची १ नोव्हे. रोजी अश्रलशीरीश्रश कैंसेशन येथे भेट झाली. त्यानंतर १० नोव्हे रोजी त्यांनी स्वामीर्जींचे व्याख्यान आयोजित केले व अनेक विचारवंतांची ओळखही करून दिली.

स्वामीर्जींचे Hotel Balboa Society a Ballerens Society मध्ये व्याख्यान झाले. या सोसायटीचे Aeronautical, Geographical, Astronomical, Chemical, Meterological विषयातचे शास्त्रज्ञ होते. स्वामीर्जींच्या व्याख्यानाचा विषय होता. Indian philosophy and Western society Indian Mirror च्या १ डिसेंबरच्या अंकात त्याचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला.

दक्षिणेकडच्या चर्चमध्ये एक वेगळी प्रार्थना पद्धत होती. वर्डस्वर्थ, ब्राऊनिंग, टेलिसन, लॉवेल, जॉर्ज एलिअट यांच्या निवडक कवितांचे वाचन होत असे. नंतर बायबलमधल्या काही उतारे वाचले जात. पहिला व दुसरा धडा स्वामी विवेकानंद वाचीत. ते वेदातील उतारे असून व त्याच्यावर स्वामीजी भाष्य करणारे व्याख्यान देत. श्री स्टर्डोना त्यांनी कळवले होते की, भगवत्‌गीता आणि बुद्धजातक येताना घेऊन या.

११ नोव्हे. चा दि साऊथ प्लेस मॅगाझीन च्या अंकात रविवार १० च्या सभेचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला. त्यात विषय होता. The basis of vedant Morality या भाषणात नास्तिक होते, सदेहवादी होते, निर्धर्मी होते आणि आध्यात्मिक सत्याचा मागावो घेणारे वाटसरूही होते. यापैकी बरेच लोर स्वामीर्जींना मिळाले.

स्वामीर्जींच्या मुक्कामाच्या जागेजवळच एक थोर लेखक संगीत समीक्षक व धर्मोपदेशक आदरणीय हुजरिजीनाल्ड व्हावेस Huge Reginald Howeis राहात होते. ते मोकळ्या मनाचे सदगृहस्थ होते. त्यांनी व त्यांच्या पत्नीने शिकागो परिषदेतले स्वामीर्जींचे प्रभावी व्याख्यान ऐकलेले होते. त्याचा उल्लेक त्यांनी या १८९६ ला प्रसिद्ध झालेल्या पुस्तकात केला आहे. त्यात ते म्हणतात, “या हिंदू साधूचा चेहरा नि गौतम बुद्धाच्या चेहन्यात विलक्षण साम्य आहे. या साधूने आपली व्यापारी समृद्धी, रक्तरंजीत युद्धे आणि धार्मिक असंबद्धता नाकारलेली आहे. त्यांचे परिषदेत अतिशय सखोल ठसा उमटवणरे व्यक्तिमत्त्व आणि प्रभावी व्याख्यान होते. त्यामुळे परिषदेची उंची वाढली.

स्वतः हॅवेइस हे अतिशय प्रभावी वर्क होते. त्यांनी १८८३ मध्ये क्लीन्स हाऊस विकत घेतले तेथे नामवंत वक्त्यांना निमंत्रित केले जात होते. श्रीमती हॅवेइस यांना प्रसिद्ध पैंटर थॉमस मुसग्रोव्ह जोम यांची कन्या. चित्रकलेचा वारसा वडिलांच्याकडून त्यांच्याकडे आला होता. त्यांची The Art of Beauty , The art of Dress, The art of Decoration या पुस्तकाने प्रसिद्धी दिली व त्या विषयातला त्यांचा अधिकार सिद्ध झाला. क्लीन्स हाऊस मुळात १७१७ ची बांधलेली. चालस दुसऱ्याची राणी कळेरीन ऑफ ब्रागांझा ही तेथे राहात होती. पुढे कवी व चित्रकार डांटे गॅब्रिएल रोझेटीने ती इमारत विकत घेतली. त्यांच्याशी श्रीमती हॅवेइस् यांचा परिचय म्हणून ती इमारत त्यांच्याकडे आली त्यांनी तिची दुरुस्ती व सजावट अतिशय उत्तम केली.

१६ नोव्हेंबर १८९५ ला जेब्हा स्वामीर्जींनी त्या ऐतिहासिक वास्तूत प्रवेश केला तेब्बा श्री हॅवेइस मोठ्या आवाजात स्वागत करीत म्हणाले, Here comes the Master साऱ्यांनी या राजबिंड्या पाहुण्याचे स्वागत केले. तेथे वैश्विक धर्म या विषयावर त्यांचे व्याख्यान झाले. ता. २३ नोव्हेंबरमध्ये त्याचा गोषवारा प्रसिद्ध झाला. जगातील सर्व धर्मातील समान तत्वांचा स्वामीर्जींनी उल्लेख केला. १५० मान्यवर स्त्री पुरुष उपस्थित होते. The chief secretary for India, Sir F. Arbuthnot आणि स्वामीर्जी

फार जवळचे मित्र बनले. Lord George Ripan हेही स्वामीजींचे मित्र बनले. ते व्हाईसरॉय ऑफ इंडिया १८८०-८४ या कालावधीत होते. लंडनमध्ये असे घर नव्हते की, स्वामीजींना उघडे नव्हते. प्रत्येक वळणावर मार्ग खुला होता नि स्वामीजींनी त्यावरून सरळ मार्गक्रमण केले. In course of his western Mission, the way opened at every turning and he simply strode along.

श्रीमती इसाबेल मार्गेसन यांचे घर चारमजली रो बंगल्यामध्ये होते. त्यांनी स्वामीजींना व्याख्यानासाठी निमंत्रित केले. १५, १६ श्रोते निवडक व आव्हानात्मक विचारांचे होते. त्यातच कु. मार्केट नोबेलल विंबल्डनच्या रहिवाशी होत्या. पुढे त्या सिस्टर निवेदिता म्हणून ओळखल्या गेल्या. त्यावेळी त्यांचे वय २८ वर्षांचे होते. The Master As I saw him हे त्यांचे गाजलेले पुस्तक त्यात स्वामीजींच्या प्रथम भेटीचा उल्लेख आहे. त्यांनी खास नवीन सांगितले नाही पण शरीर-मन याशिवाय आत्मा, स्वत्व आहे. मानवत अगम्य शक्ती आहे. श्रद्धेपेक्षा आत्मसाक्षात्कार हा धार्मिक अनुभवाचा गाभा आहे. the one message of all Religions to lie in the call to Renunciation.

१९ व्या शतकातील इंग्लंड हे सर्वांथर्ने नव्या जगाचा केंद्रबिंदू बनले होते. एक वैचारिक वादळ निर्माण झाले होते. न्यूटनने फारसा गाजावाजा न करता जुन्या ग्रिश्चन धर्माताली विश्वासांना उद्भवस्त केले होते. डेव्हीड ह्याने धर्मरुढीवर प्रहार केला होता. सर्व प्रकारच्या इंद्रियजन्य अनुभवावर प्रहार केले. कवी नि कादंबरीकारही नव्या आविष्काराच्या वाटा शोधत होते. तत्वज्ञ कोटचे विचार प्रभावी बनले होते. जेम्स मिल, जॉन स्टुअर्ट मिल प्रसिद्ध होते. चाल्स डार्विनचे Origin of species हे १८५९ ला तर ऊळीलशर्पीष चरप हे १८७१ ला पुस्तक प्रसिद्ध झाले. थॉमस हवस्टो हे संदेहवादी, शास्त्रज्ञ, तार्किक यांनी उत्क्रांतीवर भाष्य केले. त्यातून नव्या युगाची सुरवात झाली. नव्या पिढीला वाटत होते की विज्ञान आपले सारे प्रश्न सोडवणार. औद्योगिक क्रांतीमधून नवी समाजरचना व स्वातंत्र्य, समानता, भूतदया अशी मूल्येही चर्चिली जात होती.

स्वामीजींना वाटत होते की, इंलंडमध्ये अपेक्षेपेक्षा चांगला प्रतिसाद लाभला आहे. अमेरिकेपेक्षा अधिक काळ येथेच ज्याची संस्कृत व इंग्रजी भाषा चांगली आहे, असे कोणीतरी भारतातून येऊन येथल्या वेदांत प्रचाराच्या कामाला मदत होईल. स्वामी लोकांत-अभेदानंद, रामकृष्णानंद, त्रिगुणातितानंद, सारदानंद यापैकी कोणीतीरी यावे असे स्वामीजींना वाटू लागले. मात्र येथल्या मिशनन्यांच्या दाढेत हात घालून तुमचे अन्न तुम्हाला मिळवावे लागेल. येथे साधू, संन्याशांना किंमत नाही. तुम्ही किंती कठोर परिश्रम करता किंती ज्ञानी आहात याला किंमत आहे, क्रियाशीलतेला महत्त्व आहे.

भारतातल्या रामकृष्ण मिशनच्या संन्याशांना पाश्चिमात्य देशात जाऊन असे धाडस करण्याची भीती वाटत होती. त्यामुळे तिकडे जाण्यास कोणी धजेना. स्वामीजींनी नोव्हेंबरच्या शेवटी इंग्लंड सोडले. स्वामीजींनी भारतातील गुरुबंधूंची उदासीनता पाहून रागारागाने त्यांना पत्रातून आता यापुढे तुमची कोणाचीही मदत नको, मी एकटा जमेल तेवढे करतो असा सूर व्यक्त केला. त्याचा परिणाम म्हणून स्वामी सारदानंद इंग्लंडला जाण्यासाठी बोटीत बसले. स्वामीजींना भारतातही ठिकठिकाणी केंद्रे सुरु करावयाची होती अभेदानंदांनी मिरत येथे, शिवानंदांनी अल्मोरा, अखंडानंदांनी जयपूर व अजमेरला, अलवार, खेतरी येथे शाखा काढाव्यात तर रामकृष्णनंदांनी सर्व बंगालभर शाखा काढाव्यात असे स्वामीजींनी कळवले आहे. किंबहुना साच्या जगभर कार्य पसरावे अशी स्वामीजींची महत्त्वाकांक्षा We must set the whole world afire.

स्वामीजींनी मद्रासच्या अलासिंगांना ब्रह्मवारीत हे इंग्रजी भाषेतील मासिकाबद्दल सविस्तर सूचना दिल्या. पहिले दोन अंक आँकटोबरअखेर त्यांना मिळाले. त्याबद्दल तोंडी स्तुती, थोडा आरडाओरडा स्वामीजींना केला. यापुढे पैसे मी पाठवू शकणार नाही. इंग्लंडमध्ये कमाई काही नाही खर्च मात्र आहे. येथे चांगले मित्र लाभताहेत. ते पुढेमागे मासिकाला हातभार लावतील. मी आणि स्टर्डी मासिकासाठी लेख पाठवू असेही स्वामीजींनी कळवले आहे.

२७ नोव्हेंबरला स्वामीजी लिव्हरपूलहून न्यूयॉर्कला जाण्यासाठी बोटीत बसले. व्हाईट स्टार लाईनची ब्रिटानिक नावाची ती बोट होती. अठरा आठवड्यानंतरच्या वास्तव्यानंतर स्वामीजींनी इंग्लंड सोडले होते. नव्या कामाच्या शुभारंभाबद्दल ते समाधानी होते.

ही बोट वीस वर्षांपूर्वी बांधलेली जुनी, कमी वेगाने चालणारी होती. आर्यलंडच्या पत्रासाठी ती थांबली नि मग अंटलाटिक महासागरात खवळलेल्या समुद्रातत लाटावर हेलकावे खात चालली. या समुद्रप्रवासात स्वामीजींना अतोनात त्रास झाला. शुक्रवारी ६ डिसेंबरला पहाटे ४। ला बोट न्यूयॉर्कजवळ आली तेव्हा उणे सहा अंश अशी गोठवणारी थंडी पडली होती. त्यात भर म्हणून जोराचे वारेही वाहत होते. आकाश निरभ्र होते. सूर्योदयाला मॅनहॅटनला बंदावर बोट लागली. लिअॅन लॅंडस्कॅर्ग (स्वामी कृपानंद) त्यांना न्यायला आले होते. त्यांनी दोन मोठ्या खोल्या भाड्याने घेतल्या होत्या. तेथे स्वामीजी पोहचले.

त्यांचे अमेरिकेतले पुनरागमन पत्रकारांच्या नजरेतून सुटले नाही. रविवारच्या ८ डिसें. १८९५ च्या ‘न्यूयॉर्क वर्ल्ड’ मध्ये वार्ता प्रसिद्ध झाली. तुम्ही प्रिव्हेचन असा, मुसलमान वा ब्राह्मण किंवा नास्तिक, संदेहवादी, कॅथॉलिक त्यांना काही फरक पडत नाही. त्यांच्या मते आतल्या प्रकाशानुसार, विवेकानुसार सद्वर्तन करा एवढेच ते सांगतात. न्यूयॉर्कमध्ये त्यांची मानसशास्त्र ते अध्यात्म या विषयावर व्याख्याने होतील आणि स्वतःची वैशिक धर्माची कल्पना ते मांडतील. ते चार प्रकारची माणसे मानतात -

१) बौद्धिक २) भावनिक ३) गूढवादी ४) काम करणारी.

थाऊजंड आयलंड पार्कमध्ये दीक्षा घेतलेले दोन संन्याशी स्वतंत्रपणे वर्ग चालवीत असतात. एकावषयी स्वामीजींच्याकडे तक्रार येते. त्या व्यक्तीकडूनही स्वामीजींना पत्र येते. मग स्वामीजी सविस्तर पत्राने कळवतात की, ‘मी संन्यास घेतला तेव्हाच ठरवले की कदाचित भुकेने व्याकुळ होऊन आपला मृत्यु होईल. पण त्याबाबत कोणाकडे तक्रार करायची नाही, मला जितके समजले ते हातचे सर्व मी देऊन टाकतो. माझ्यापेक्षा अधिक ज्यांना समजले अशा व्यक्ती वा संस्थाकडे तुम्ही जाऊ शकता. मार्गदर्शन घेऊ शकता. मी येथून काही आर्थिक मदत पाठवू शकत नाही. इंग्लंडमध्ये खर्च करावा लागतो, मला त्यातून प्राप्ती नाही. तुम्ही तुमच्या पायावर उभे राहा.

स्वामीजींच्या अनुपस्थितीत स्वामी अभ्यानंद या महिला संन्याशी व स्वामी कृपानंद या दोघांनी आपापल्या परीने स्वामीजींचे काम चालू ठेवले. त्यात फारशी प्रगती नसली तरी आठवड्याचे वर्ग न्यूयॉर्कमध्ये चालू राहिले व डेझॅर्ट, बुफलो, मिचिगन येथे शाखा सुरु झाल्या. स्वामीजी न्यूयॉर्कला परतल्यावर समुद्रप्रवासाच्या आजारातून बरे व्हायला त्यांना काही काळ लागला. स्वामीजींनी जुन्या काही मित्रांना बोलवून घेतले. न्यूयॉर्कला कामाचा दुसरा टप्पा त्यांना सुरु करायचा होता. शिकागो व डेट्राईट येथेही वर्ग भरवायचे होते. शिवाय जाहीर व्याख्यानापेक्षा खासगी वर्ग व तेही मोफत भरवण्याची इच्छा होती. ख्रिस्तिनाला ८ डिसें. ९५ ला त्यांनी पत्र पाठवले. त्यात ही इच्छा व्यक्त केली. दुसऱ्या पत्रात ते म्हणणतात, ख्रिसमस साजरा करण्यासाठी मी बाहेर

जाणार आहे नि मग कामाला लागणार. परंतु ९ डिसेंबरपासून २३ डिसेंबरपर्यंत स्वामीजी सकाळ व संध्याकाळच्या वर्गात पूर्णपणे गर्के होऊन गेले.

कु. वाल्डोना एक दिवस स्वामीजी म्हणाले, सार्वजनिक स्वयंपाकघर अस्वच्छ राहते. तू माझ्यासाठी स्वयंपाक करशील? त्या आनंदाने तयार झाल्या. त्या खूप दूर अंतरावरून घोडा-गाडीने ये-जा करीत. त्या जेवण बनवित, संपादन, नोट्स घेणे, शिकवणे, व्यवस्था पाहणे, प्रूफस् तपासणे व येणा-जाणाऱ्यांना भेटणे ही सारे कामे करीत. त्यांना स्वामीजी हरिदासी म्हणत.

एक दिवस एलन वाल्डोंच्या डोळ्यांतून अशू येत होते. ते पाहून स्वामीजींनी विचारले, एलन काय झाले? काय घडले का वाईट? ती म्हणाली, दुसरे लोक तुम्हाला त्रास देतात पण त्यांना न रागावता तुम्ही मलाच बोलता. मी तुम्हाला खूश करण्यासारखे काम करीत नाही, यावर स्वामीजी म्हणाले, हे बघ मी त्यांना ओळखत नाही मग त्यांना कसे रागावणार? तो राग तुझ्यावर निघतो. मी आपल्या माणसावर रागावणार नाही तर परक्यांवर? यानंतर मात्र एलनने कधीही स्वामीजींच्या रागावण्यावर तक्रार केली नाही. उलट ती स्वामीजींच्या निकटवर्तीयांपैकी एक बनली.

वेदांत सोसायटीने हेगल्ड व कल्ड या वृत्तपत्रात एक जाहिरात प्रसिद्ध केली. शॉर्टहॅंड रायटर हवा. अनेक तास व्याख्याने आठवड्यातून काही वेळा घेऊ शकेल त्याने अर्ज करा. २२८, पश्चिम ३९ वा रस्ता. यानंतर जोसीह जॉन गुडवीन या तरुणाने अर्ज केला नि तो रुजू झाला. या व्यक्तीने वेदांत चलवळीमध्ये फार मोठे काम केले. स्वामीजींनी यापूर्वीच म्हटले होते की, माझी सत्यावर नितांत श्रद्धा आहे. ईश्वर मदत पाठवेल नि समर्थ हातांची मदतही पाठवेल.

त्याचे आजोबा जोसिंह गुडवीन Josiph Goodwin was a western Minister of Scarborough, Yorkshire होते.

त्यावेळी जे. जे. गुडवीन पंचवीस वर्षाचा तरुण होता. ११ वर्षे वृत्तपत्र व्यवसायात घालवली होती. तीन वृत्तपत्रे संपादित करण्याचा अनुभव होता. स्वामीजींच्या सान्निध्यात तो आला. स्वामीजी त्याला आपल्या भूतकाळातील जीवनाविषयी बोलत. हा तरुण पूर्ण बदलून गेला नि स्वामीजींच्या कार्याला त्याने पूर्णपणे वाहून घेतले. वेदांत चलवळीशी ते एकरूप झाले.

स्वामीजींच्या बोलण्याच्या गतीशी ताळमेळ साधून शब्दबद्ध करणे सोपे काम नव्हते. गुडवीनने ते केले. वर्गातील भाषण त्याचदिवशी टायपिंगही करत. त्यातून स्वतःसाठी फारच थोडा वेळ त्यांना मिळे. नाममात्र पगार घेत. तोही कसाबसा जगण्याला आधार देणारा.

स्वामी कृपानंद (लिआन लॅंडसर्बर्ग) हा या काळात थोडा फटकून वागत होतो. त्याला गुडवीन किंवा कु. वाल्डोंचा सर्वत्र वावर त्याला रूचत नव्हता. आपण किती स्वाभिमानी आहोत, स्वतंत्र भाड्याच्या खोलीत राहतो व स्वामीजींनी आपल्या जेवणात तुही जेव असे सांगितले तरी मी स्वतंत्र जेवतो. या गोष्टी तो सारा बुल या बाईना लिहीत असे उद्देश होता की त्या आर्थिक मदत करीत ती मदत वाढवून मिळावी.

स्वामीजींच्या वर्गाला १२० पर्यंत लोक जमत नि त्या दोन खोल्या भरून जात. एक शिष्य त्यांना म्हणाला, “मला वाईट वाटते. तुमचे इतके मौल्यवान विचार ऐकायला कमी लोक जमतात.” यावर स्वामीजी त्यांना म्हणाले, ”माझ्या मनात असते तर हजारे लोक जमले असते पण मोजके नि निवडक लोकच हवेत. अशी माणसेच खरे आध्यात्मिक कार्य करतील आणि ते यशस्वी

करून दाखवतील. जर आयुष्यात एखाद्याला जरी मी मुक्तीपर्यंत पोहचवू शकतो तर माझे परिश्रम काही व्यर्थ गेले नाहीत. उलट ते सार्थकी लागले, असेच समजेन.”

भक्ती योगावर वर्ग चालू असतानाही ते अशाच अथवी बोलले. जगात इतिहास घडवणारे मूळभर लोकच होते. ते बोटावर मोजण्याइतके बाकीची संख्या निरर्थक. कदाचित माझ्यामागे सर्वस्व अर्पण करणारे १०-१२ च लोक असतील. स्त्री-पुरुष पवित्र आणि प्रामाणिक असतील.

स्वामीजींनी जर कधी सुचवले की एखाद्या दिवस क्लासला सुट्टी द्यायची तर सारे नाराजी व्यक्त करीत. वकील, शिक्षक, उच्चभू समाजातलेही लोक त्या गरिबांना परवडेल अशा ठिकाणच्या त्या जागेत क्लाससाठी येत. वह्या घेऊन शब्द न् शब्द टिपून घेत.

त्यावेळी युरोप-अमेरिकेत सर्वत्र गाजलेली गायिका Emma Thursty इमा थर्डे उपस्थित असत. त्यानी कितीतरी राजे-महाराजेंसमोर गायनाचे कार्यक्रम केले होते. अंटनोईटने स्टर्लिंग (Antinoit Sterling) या १८८० च्या काळात जगप्रसिद्ध बॅलाड सिंगर Ballad Singer होत्या त्याही वर्गाला येत, तर मेरी मेप्स डॉज केट डग्लस विणीत Mary Mapes, Dodge and Kate Dougles या प्रसिध्द लेखिका आवजून उपस्थित राहात. प्रसिध्द कवी Ella wheeler wilcox विलाविलकांक्स व त्यांचा नवरा दोघेही येत. Nikola Tesla निकोला तेसला यांच्यासारखे थोर शास्त्रज्ञही वर्गाला उपस्थित राहात. ते खूप गर्क असत. पण स्वामीजींच्या वर्गासाठी वेळ काढीत. ही सारी मंडळी एकमेकाशी परिचित झाली नि एका कुटुंबासारखी संपर्क ठेवू लागली. ऐगल या वृत्तपत्राचा वार्ताहर लिहितो की, “दोन खोल्याच्या मध्यभागी स्वामीजी बसत आणि दोन्ही बाजूला गरीब, श्रीमंत, अशिक्षित, शिक्षित सारे बसत. सान्यांच्या चेहन्यावर एकच गंभीर भाव. असे केवळ भक्ताचे शब्द नव्हे तर स्वामीजींच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाने एका चुंबकीय शक्तिने सारे भाराहून जात.

लॉरा ग्लेन (Laura Glenn) यांचे नांव देवमाता. त्यांनी या वर्गाच्या अनेक गोष्टी नोंद केल्या. स्वामी अभेदानंदानी लिहिले आहे. स्वामीजींच्या या वर्गाला बसल्यावर ऐकता ऐकता असे जाणवू लागले की माझी कुंडलिनी जागृत होऊन वर वर निघाली आहे. हा संदर्भ १९०० सालातील वर्गाचा आहे. पण त्यापूर्वीचे १८९५ व १८९६ च्या वर्गातही स्वामीजींची असणाऱ्या जातूमय आणि चुंबकासारखा आकर्षणाची शक्ती जाणविल्याचे नोंदले आहे. सियर देवमातानी आपला अनुभव लिहिला आहे, माझा खरा योगी म्हणून तुला आशीर्वाद देतो. या शब्दाबरोबर माझ्यात विद्युलता प्रवाही झाल्याचे जाणवत असे. भक्ती योगावरची स्वामीजींची भाषणे डिसेंबरच्या दर सोमवारी आणि १६ ता व २३ तारखेला वर्ग भरत ‘भक्तियोग’ हे पुस्तक या वर्गाचे संकलन होय.

श्री. स्टर्डीना लंडनमध्ये वर्ग चालवण्यास उपयुक्त ठरावेत म्हणून स्वामीजींनी कर्मयोग, भक्तीयोगची अप्रकाशीत पाने पाठवून दिली. स्टर्डीनी त्याची छान पुस्तके काढली. राजयोगची पत्रके छापली. पण याची स्वामीजींना कल्पना नव्हती. न्यूयॉर्क सोसायटीने त्याचे हक्क घेतले होते. पण काही का असेना पुढच्या पिढीला स्टर्डीच्यामुळे स्वामीजींचे बोल पुस्तक स्वरूपात लाभले.

भूताखेताच्या गोष्टी, चमत्कार, गूढ जगत याबाबत एखादा शिष्य अधिक जाणून घेण्यास उत्सुक असला तर स्वामीजी त्याला रागावत, असल्या फालतू गोष्टींचा विचार करण्यात मौल्यवान वेळ घालून नका असे त्यांचे सांगणे असे. मानवी स्वभावाच्या

मर्यादिमुळे आपण ईश्वराचे मानवी चित्र रेखाटतो . पण मानवी स्वभावाच्या मर्यादापलिकडे गेलो तर ते चित्र किती अपुरे होते समजले. मात्र कोणत्याही परिस्थितीत येशूख्रिस्त किंवा बुद्ध यांना हवेतून उडणारे जादूगार बनवू नका. तसला मूर्खपणा करू नका. येशू आध्यात्मिक नृत्य करायला येतात. असल्या थापा मारणारे लोक मला या देशात भेटले आहेत. हे महात्मे या पद्धतीने कधीही येत नाहीत जर जीवन बदलून जाईल. येशूची महान शक्ति त्याच्या चमत्कारात नाही किंवा व्याधीनिवारणात नाही. एखादा मूर्ख ही अशा गोष्टी करून दाखवेल मी अशी काही माणसे पाहिली आहेत. अशा शक्ति असतात पण त्या राक्षसी शक्ती असतात. म्हणून येशूची पूजा करतात. त्याला प्रार्थना करतात. आम्ही कशाचा शोध घेत आहोत याचे भान ठेवा. करणारा गुलामगिरीतून मुक्त करणारा आणि ईश्वराभिमुख बनवणाऱ्या शक्तीचा शोध घ्या.

धर्म म्हणजे किराणा दुकान नव्हे

भक्तियोगार्थ्यच्या एका वर्गात ते म्हणाले, “धर्म म्हणजे किराणा दुकान नव्हे. देवाजवळ भौतिक गोष्टीची तुम्ही सतत याचना करावी. स्वर्ग ही त्याच मालापैकी एक गोष्ट तुम्ही मागता. भक्त होण्याची पहिली अट म्हणजे त्याने अशा याच्या भौतिक इच्छा सोडायला हव्यात. असा स्वर्ग या पृथ्वीपेक्षा फारसा वेगळा नसतो. तेथे आपणाला काही दुःखे आहेत नि सुखही आहेत. थोडया कमी जास्त फरकाने या गोष्टी आपण अनुभवतो. आपल्या चांगल्या कामामुळे भरपूर खायला प्यायला मिळेल किंवा अगदी कमीही मिळेल. कदाचित वटवाघासारखे हवेतून उडण्याची शक्ती. भिंतीवर उड्या मारता येतील किंवा फलँचेटच्या खोलीत अचानक प्रगट होणे, असल्या गोष्टी येण्यापेक्षा अंधाऱ्या खोलीत पडून राहणे परवडेल. ख्रिश्चन कल्पनेप्रमाणे स्वर्ग म्हणजे तीव्र स्वरूपातील इंद्रिय सुख असते. मग देव असा कसा असू शकेल. हजार वेळा स्वर्गात जाल नि तितक्याच वेळा खाली कोसळाल. प्रश्न असा आहे की अशा निसर्ग नियमापासून तुम्ही तुमची सुटका कशी कराल. आपण इतके अनैसर्गिक बनलो आहोत की नैसर्गिक कसे असते हेच आम्हाला कळत नाही. अस्सल नैसर्गिक आम्हाला समाधानही दऊ शकणार नाही. प्रत्येक गोष्टीला आम्ही घाबरलो. थंडी, सर्दी, पडसे, खाणे-पिणे संपर्कात येणारी माणसे अनेक गोष्टीना घाबरतो. आमचे सारे आयुष्य म्हणजे भीतीचे भलेमोठे गणित बनले आहे.

स्वामीजीनी ख्रिसमससाठी २३ डिसेंबर भक्ती योगावरच्या वर्गाचा समारोप केला. ज्ञान योगावरील वर्गात स्वामीजीनी सांगितले, ज्ञानाच्या प्रकाशाने अज्ञान निघून जाणे महत्वाचे आहे. ज्ञानामुळे दुःखाचा नाश होतो. जग चांगले बनले. आपण मुक्त होतो. पण कोणते ज्ञान रसायनशास्त्र, भौतिकशास्त्र, अवकाश, भूविज्ञान या ज्ञानाला थोडा उपयोग होईल पण तुमच्या स्वतःच्या व्यक्तिमत्वाचा, स्वभावाचे ज्ञान, आत्मज्ञान महत्वाचे तुम्ही कोण आहात हे तुम्हाला समजले पाहिजे. तुमच्यातील अर्मर्याद शक्तीची जाणीव तुम्हाला व्हायला हवी. मग तुमची सारी बंधने, शृंखला तुटून पडतील.

६ जाने १८९६ रोजी स्वामीजीनी श्रीयुत स्टर्डीना पत्र लिहिले. कर्मपुराणातील काही मजकूर मला माझ्या नोटसूमध्ये सामाविष्ट करायचा आहे. पातंजली योगसूत्रांचे मुक्त अनुवाद व त्यावरील भाष्य राजयोगात समाविष्ट आहे. स्वामीजीनी कु. वाल्डोना हा मजकूर सांगितलेला नाही, असे अलीकडे स्पष्ट झाले. ते Class talks वर्गातील विचार होते.

मध्यंतरी सर्व धर्माना सामाविणारी छेम्पle Universal नावाची संख्या स्थापन केली. Indian Mirror च्या २२ ऑगस्ट

१८९५ ला तशी बातमी प्रसिद्ध झाली. The Swami has established in every principal town in the united states a branch of his new association called Temple Universal. पुढे स्वामीजींनी या नावात बदल करून 'मुमुक्षु' असे ठेवले व ३० हा सर्वाबदल आदर पूज्यभाव व्यक्त करणारे बोधचिन्ह ठरवले. विचाराचा प्रसार करण्यासाठी संस्थेची गरज स्वामिजीना पटली व त्याचे सभासदही वाढवण्याचे त्यानी योजले. त्यानंतर Vedant Society ची स्थापना झाली.

'हेराल्ड' सारख्या वृत्तपत्रात स्वामीजींच्या विचारावर आधारीत कृपानंदाचे लेख प्रसिद्ध होऊ लागले. शाकाहारी आहार घेत दिवस-रात्र स्वामीजी कष्ट उपसत होते. त्यांच्या काही भक्तांना वाटत होते की अशा परिश्रमाने स्वामीजी आजारी पडतील.

न्यूयॉर्क जानेवारी / फेब्रुवारी १८९६

श्री. लिंगेट यांच्या हडसन नदीकाठच्या, न्यूयॉर्कपासून ८० मैलावरच्या निवांत जागी स्वामीजींनी दहा दिवस घालवले. त्या निसर्गरम्य ठिकाणी स्वामीजी ताजेतवाने झाले. त्यांची प्रकृती उत्तम होती. शारीरिकदृष्ट्या ते सामर्थ्यवान होते. ते न्यूयॉर्कला परत आले. ३ जाने ८६ रोजी त्यांनी श्रीमती बुलना पत्राने वृत्तांत कळवला. बाल्टीमोअरला जाण्याचे योजले होते. काही ठिकाणचे (Procopoeia) डेट्राईट शिकागो येथे जाण्याची शक्यता नाही, असेही त्यांचे कळवले.

यानंतरचे साडेतीन महिने स्वामीजींनी प्रचंड ताण सहन करीत अविश्रांत कामात घालवले. ५ जानेवारीपासून हार्डमन (Hardman Hall) हॉडमध्ये पहिल्या चार रविवारी स्वामीजींची व्याखाने झाली. थंडीचा कडाका असतानाही न्यूयॉर्कवासीयांनी गर्दी केल्याचे वृत्त न्यूयॉर्क वर्लट टेलिग्रामने ६ जानेवारीला प्रसिद्ध केले. त्यात स्वामींनी अमेरिकेत आल्यापासून त्यांनी येथे घर केले आहे. त्यांच्या विव्दतेने अनेक जण भारावून गेले. त्यांची न्यूयॉर्क डेट्राईट शिकागो, सिनसिनाटी, बोस्टन्स, बुकलीब या ठिकाणी त्यांना असंख्य अनुयायी लाभले आहेत. उंचपुरे, सुंदर व्यक्तिमत्त्व, एखाद्या चित्राचा विषय ठरावेत, असे देखणेपण स्वामीजींना लाभल्याचा उल्लेख आढळतो. त्यांचे तत्वज्ञानाचे वर्ग मोफत असल्याचाही उल्लेख आहे. पण स्वतःकडे स्वामीजीचे फारसे लक्ष नसायचे याबाबत एक प्रसंग वाल्डोनी दयामातांना सांगितले. तो पुढीलपमाणे-दोन उंच खिडक्यात एक आरसा लावलेला होता. तो जमिनीपासून छतापर्यंत उंच होता. त्याचे स्वामीजींना आकर्षण वाटत होते. पुनःपुन्हा ते आरशासमोर उभा राहात होते. जिण्यावरून विचारमग्न होऊन ते खाली वर चालत होते. कु. वाल्डो ते पाहत होत्या स्वप्रेमाचा आता फुगा फुटण्याची वेळ आली असे त्यांना वाटते. इतक्यात स्वामीजी त्यांच्याकडे वळले नि म्हणाले, एलन ही एक आश्चर्याची गोष्ट आहे. मी कसा दिसतो हे मलाच आठवेना. आरशासमोर उभा असतो. तेवढ्यापुरतेच शरीरभान राहाते. पाठ फिरवली की भान हरपते.

श्री गुडवीन यांनी श्रीमती बूट यांना पत्राने कळविले की, न्यूयॉर्क सासायटीकडे The claims of Religion Imortality विषयावर ५ जाने १७ जाने .व १५ डिसें १५ चार वर्गतील विचार टाईप स्वरूपात उपलब्ध आहेत. त्यानंतर त्या छापील स्वरूपात निघाल्या. गुडवीन टाईप करत वाल्डो संपादन करत व स्वामीजी तपासत मग प्रूफरीडिंग, मुद्रण या मागाने पुस्तिका प्रसिद्ध होऊ लागल्या. The Ideal of a Universal या १२ जाने. रविवारी या विषयावरचे व्याख्यान या सान्या छोट्या पुस्तीका १० सेंटला एक या किंमतीत व्याख्यानाच्या ठिकाणी विक्रीसाठी उपलब्ध केल्या गेल्या. अमेरिकेतली स्वामीजींची पहिलीच प्रकाशने

होत. स्वामीर्जीनी अमेरिका सोडली तरी या वैचारिक समृद्धीचा वारसा त्यांनी मागे ठेवला .

हार्डमन हॉडमये १९ व २६ जाने रोजी दिलेल्या व्याख्यानाचे विषय होते. The cosmos, The micro cosm या व्याख्यानाची पुस्तिका कॉसमॉस नावाने प्रसिद्ध झाली व न्यूर्यॉकमधील ब्रॉन टॅनोच्या साहित्य ग्रंथालयात विक्रीसाठी उपलब्ध झाले.

५१ वर्षांच्या सारा बन्हर्ट Sara Bernhardt आणि श्रीमती पिटर कुपर, हेवीट लेफ्टन आणि श्रीमती गियानी बेटीनी, बिहक्टर मोरेल, कॅरोलीन ड्युअर, चालूर्थ मॅथ्यून, क्रेगटॉन वेब, नॉर्मन डिब्हाईट हाऊथ, फॅडीरिक बाल्डवीन आणि प्रेफेसर निकोला अशी नामवंत मंडळी श्री व श्रीमती ऑसिटब कोबीन यांनी बोलावलेल्या पार्टीला उपस्थित होती. ही पार्टी उच्च अभिरूचीची सांस्कृतिक मैफल होती. त्यांना अतिशय तज्ज्ञ व प्रसिद्ध गायक, वादक, वक्ते यांना अविष्काराची संधी होती.

सारा बन्हर्ट त्यावेळच्या प्रसिद्धीच्या शिखरावर पोहचल्या होत्या. त्यांच्या Izeyl नाटकाला स्वामीजी अर्बे थिएट्राला गेले. स्वामीजीच्या निवास्थानाजवळच थिएट्र होते. हे नाटक भगवान गौतम बुद्ध व तत्कालीन सौदर्यवती आप्रपालीच्या जीवनावर होते. ते पॅरिसमध्ये गाजले होते. ते सणसणाटी ठरले होते त्यात इंजिप्सियन, अरेबिक, कॉपटिक (Coptic) आणि अस्सल भारतीय दृश्येही होती. सारा बन्हर्ट यांनी भारतात अनेक ठिकणी स्वतः जाऊन अभ्यास केला होता. या सान्या कष्टाबद्दल स्वामीजीनी सारा बन्हर्ट यांच्यासोबत कौतुक वाटत होते.

स्वामीजी नाटकाला प्रेक्षकात बसल्याचे साराने पाहिले नि तिने स्वामीर्जीची मुलाखतीची वेळ मागून घेतली. त्या फ्रेंच असल्याने त्यांचे इंग्रजी चांगले नव्हते. त्यामुळे दुभाषकाच्या मदतीने काही तास ही मुलाखत रंगली. जीवनाचा यशस्वी वळणावर साराला जीवनाचे रहस्य जाणून घेण्याची इच्छा झाली. त्यावेळी साराची छोटीशी इच्छादेखील मोठमोठ्या सम्राटांना नमवणारी ठरली होती. स्वामीजीना ती बदचलन रस्ती आहे असे वाटले असते तर त्यांनी तिच्याशी प्रदीर्घ वार्तालापही केला नसता पण डेट्रॉइट प्री प्रेस मार्च १ न्यूर्यॉर्कवर्ल्डसारख्या वृत्तपत्रांनी मात्र स्वामीजी-सारा बन्हर्ट, बुद्ध-आप्रपाली अशी तुलना करीत. पण १८७० च्या दरम्यान पॅरिसमध्ये निःस्वार्थी नर्सिंग सेवाही हे देशबांधवासाठी केली .स्वामीजी म्हणून की जेथे जेथे मोठेपण प्रगत होत तेथे ईश्वराचा वास असतो. सारा पुन्हा स्वामीजीना १९०० सार्ला पॅरिसमध्ये भेटली तेव्हाही ती म्हणते की भारताची फार प्राचीन संस्कृती आहे. ती भारत हे तिचे स्वप्न आहे.

निकोला तेसला Nikola Tesla या शास्त्रज्ञ मुळचे युगोस्लाव्हियाचे. त्यावेळी चाळीशीतले. गृहस्थ इलेक्ट्रोमॅग्नेटिक्स वेब्हजचे गुणधर्म त्यांनी एडिसनपेक्षा सूक्ष्मतेने मांडले होते. पॉलिफेज अलटरनेटिक्स करंट, उच्च दाब, उच्च फ्रिकेन्सी याबाबत ते सत्याचे संशोधन जगप्रसिद्ध आले होते. स्वामी विवेकानंदांच्या वेदांत कॉसमॉलॉजी व्याख्यानाविषयी स्वामीर्जीशी त्यांची तासन् तास चर्चा चाले. १८९६ साली नायगारा धबधव्यावर उभारलो. पॉवर हाऊसची संकल्पना तेसला यांचीच होती. तेथली वीज उच्च दाबाने कितीतरी मैलापर्यंत पाठवता येत होती याचे जनकत्व तेसला यांनाच जाते. अशा थोर शास्त्रज्ञ स्वामीर्जीच्या हॉर्डमन हॉल किंवा मीडियन चौक हॉड येथे वर्गाना आवर्जून उपस्थित राहात असे. स्वामीजीही त्यांना विज्ञानविषयक अनेक प्रश्न विचारीत.

८ फेब्रुवारीला तेथे हानी स्वामीर्जीना पत्र पाठवले. त्यात लिहिले की, तुमच्या प्रश्नांची उत्तरे पत्रात देणे शक्य नाही. तुम्ही प्रत्यक्ष माझ्या प्रयोग शाळेला भेट द्या. तुमच्या भेटीने मला आनंद होईल. प्रबुद्ध भारत मार्च १९७२ पृष्ठ ११०-२०) १८९६ मध्ये

स्वामीजीनी एका व्यक्तीला संन्याशाची दिक्षा दिली होती. आता १८९८ मध्ये तीन लोकाना दीक्षा दिली. डॉ. स्ट्रीट याचे नाव आता स्वामी योगानंद झाले. ब्रह्मचाराची दीक्षा अनेकाना दिली होती..

स्वामी अभेदानंदानी आपल्या डायरीत लिहीले होते की, डॉ. स्ट्रीट हे धार्मिक शिक्षक होते. स्वामीजींना भेटण्यापूर्वी ते स्फटीकावर त्राटक करण्याचा अभ्यास करीत असत. भारतीय हट्योगाची ही शाखा ते बरेचवर्षे अभ्यासत होते. त्यानी इंजिप्शन गूढवादाचा अभ्यास केला होता व त्यावर एक पुस्तकही लिहीले होते. दूरवर घडणाऱ्या घटना ते स्फटिकांत पाहू शकत होते. स्पॅनिश-अमेरिकन युद्ध १८९८ मध्ये झाले. त्यावेळी अमेरिकन स्त्री-पुरुष डॉ. स्ट्रीट यांचे बरोबर स्फटिक गोलात पाहताना अच-अनक डॉ. स्ट्रीट म्हणाले, अमेरिका युद्धनौका Mine मैने ही क्यूबाबरोबर सॅटीगो बंदरात स्पॅनिश सैन्यानी उडवली. हे अचूक दृश्य त्यानी पाहिले नि अमेरिकेने स्पेन विरुद्ध युद्ध पुकारले.

डॉ. स्ट्रीट, आताचे स्वामी योगानंद हे सरल प्रामाणिक थोर गूढवादी होते. मात्र ते वेदांताचा उच्चार वंदंता असा करीत. जून १८९६ मध्ये या यांकी संन्याशाने ब्रुकलीनमध्ये वेदांताचा वर्ग सुरु केला नि न्यूयॉर्कच्या वेदांत सोसायटीशी ते निकटच्या संपर्कात होते. स्वामीजींचे ब्रह्मचारी अनुयायी व संन्याशी शिष्य हे तसे एकाकीच होते. त्याना खाद्यांचा संन्याशी गटाचा व संस्थेचा आधार नव्हता. आपापल्या घरट्यात सुरक्षित होते. To be in the world, but not of it. जगात वावरायचे पण अलिस व्हायचे नाही. ही संन्यासी धर्माची वृती त्या सान्यानी आदर्श मानली होती.

कु. वाल्डो तर रात्रिंदिवस काम करायची. कोणीतरी तिला अरेबियन नाईट्समधल्या भूताची उपमा दिली होती. एकदा का बंद बाटलीतून ते भूत बाहेर पडले की त्याचा सर्वत्र संचार व्हायचा तसे त्यांचे काम होते सर्वत्र संचार होता. ती स्वामीजींच्या सर्वाधिक जवळ वावरायची नि मग काहींच्या मनात तिच्याविषयी असूया निर्माण व्हायची. तिची स्वामीजींवर अढळ श्रधा भक्ती होती. तो शॉर्टहॅंड मॅन गुडविन तो ही दिवसेंदिवस स्वामीजींच्या सानिध्यात ओढला गेला होता. स्वामीजींची पुस्तके मुदण, प्रकाशन, वितरण या गोष्टीसाठी प्रचंड आर्थिक तरतुदीची गरज होती. शिवाय ही जबाबदारी पेलणारी व्यक्तिही हवी होती. स्वामीजींच्या नजरेत अशी एक व्यक्ति होती ती म्हणजे श्रीयुत स्टर्डो. न्यूयॉर्कमध्ये एक कार्यकारी मंडळ स्थापन करण्याचा विचार स्वामीजीनी केला. अर्थात या मंडळालाही समर्थ नेतृत्व हवे ते श्री. ब्रुट व श्री. लिंगेट देऊ शकतील असे स्वामीजीना वाटले.

श्री बुल यांचे व्यापक सामाजिक संबंध त्यांचे व्यवस्थापकीय कौशल्य आणि अनुभव त्यांचे उच्च शिक्षण त्यांचा व्यावसायिक दृष्टीकोन, स्वभावाचा सरल नि चांगुलपणा, त्यांची व्यावहारिक दृष्टी सान्या प्रकाशन कार्याचे नेतृत्व करण्यास समर्थ बनली होती.

श्रीमती बुल यांची स्वामीजींच्याकडे पहाण्याची दृष्टी खाद्यांचा वयस्क माणसाची तरुणाकडे असते तशी कौतुक मिश्रीत होती. गुरु शिष्य अशी नव्हती त्यामुळे कार्यपद्धतीत फरक होता काहीवेळा मताभिन्नताही राहात होती.

२३ फ्रेबु. हा रामकृष्ण परमहंसांचा वाढदिवस. त्या दिवशी वेंदात सोसायटीने स्वामीजींचा कर्मयोग हा खंड प्रसिद्ध केला. त्याचप्रमाणे २३ व २६ फ्रेबु. रोजी स्वामीजींची मॅडियन स्केअर हॉलमध्ये वेदांत सोसायटीने व्याख्यानेही आयोजित केली. विषय होता My Master His life and Techings. प्रवेश मोफत होता. आकाशात सुर्य तळपतो तोपर्यंत तारे दिसत नाहीत. त्याप्रमाणे स्वामीजी जोपर्यंत न्यूयॉर्कमध्ये होते तेव्हा कार्यकर्ते, त्यांची नावे पुढे आली नाहीत. मात्र स्वामीजीनी न्यूयॉर्क सोडल्यावर खन्या अर्थात वेदांत सोसायटी प्रकाशात आणि कार्यकर्ते पुढे आले.

माझे गुरुदेव या विषयावर स्वामीजीनी इंग्लंडमध्ये मध्ये आणि न्यूयॉर्कमध्ये १८९६ मध्ये व्याख्याने झाली. रामकृष्णांच्या जीवनातील बदलाचे महत्वाचे टप्पे त्यानी स्पष्ट केले. ब्राह्मण कुंटुंबात जन्मल्याने प्रारंभी त्यांच्या मनात सामाजिक उच्चनीचेतेच्या कल्पना होत्या. मग त्यांच्या मनातील संघर्षात हा भेद त्यानी एखादा रूढीप्रमाणे काढून टाकला. सामाजिक श्रेष्ठ जातीची प्रौढी त्यांनी सोडून दिली. सारे समान आहेत ही भावना त्यांच्या मनात स्थिर झाली. दुसऱ्या टप्प्यात त्यांच्या असे लक्षात आले की पूर्णत्व प्राप्त करायचे असेल तर स्त्री-पुरुष हा भेद निघून जायला हवा, कारण आत्म्याला लिंगभेद असत नाहीत. तो स्त्री ही असत नाही. पुरुषही असत नाही. लिंगभेद असत नाहीत. लिंगभेद हा शरीराशी निगडीत आहे. आत्म्यापर्यंत ज्यांना पोहचावयाचे आहे. त्यांना एकत्वाचा विचार जोपासावा लागतो. रामकृष्णाचे मन रुंपातरीत झाले नि त्यांच्या मनातून हे भेद निघून गेले. त्यांचा जगाकडे बघायला दृष्टीकोनच बदलून गेला. सर्व स्त्रियांच्याकडे ते प्रेम व आदराने पाहू शकत त्या स्त्रियांच्या चेहेच्यामागे दैवी मातेचा चेहरा त्यांना दिसे. तो आशीर्वाद देणारा मानवी जमातीला संरक्षण देणारा होता. याचा अर्थ स्त्रीमध्ये दिव्यत्व फसवणार नाही? तो दैवी शक्ती कधीही, कोणलाही फसवत नाही. स्त्रीकडे पाहण्याचा असा विशुद्ध दृष्टिकोन प्रत्येक देशात असण्याची गरज आहे.

जीवनाचे खरे सुत्र आहे की तुम्ही शोधायला बाहेर जाऊ नका. तुमचे हृदय कमळ विकसित होऊ दे. मग संतुलन होऊ दे. मग बाकी गोष्टी आपोआप येतील. मानवात सुसंवाद संतुलन हवे. बुधिमत्ता, भक्ति, गूढता, क्रियाशिलता यांचा संगम हवा. या चारी गोष्टी एकाच मानवात नांदू शकतात आणि हीच गोष्ट भविष्यात मानवजात करणार आहे. अशी रामकृष्णांची धारणा होती. त्यांनी कोणाला नाकारले नाही पण साज्यांच्यात चांगलेच पाहिले आणी त्यागाशिवाय काही लाभत नाही. रामकृष्णांच्यात त्याग हे मूल्य पूर्णपणे उतरले होते.

स्वामीजीनी तरूण-तरूणीन आवाहन केले. त्यागाचे पवित्रपूर्ण जीवनाचे नि समाजासाठी सर्वस्व अर्पण करण्याचे. पाश्चिमात्य राष्ट्रात चंगळवादाची लाट आली आहे. त्यात बुडाल तर सर्वस्वाचा नाश होईल. ईश्वर त्यांचा मुलांची काळजी घेतो. The Lord takes care of his children. नमाज शरीराच्या रक्त वाहिन्यात अपावित्र्याची, लैंगिकतेची शक्ती शिरली असून समाजाची अधोगती घडवित आहेत. तुमच्या पैकी सत्ता नि वासनेचा त्याग करण्यांनी पुढे येण्याची गरज आहे. पण हे वृद्ध आणि थकलेले, गांजलेले करू शकणार नाहीत तर पृथ्वीवरील सर्वोत्तम, सर्वोत्कृष्ट सबळ तरूण सुंदर असे स्त्री पुरुष करू शकता. Stand you up and realise God. उभे राहा. उठा आणि ईश्वर साक्षात्कार अनुभवा.

स्वामीजीच्या या ओजस्वी व्याख्यानाने श्रोते इतके भारवून गेले की ते मौनातच निघून गेले. तर काहींचे जीवन पूर्णपणे बदलून गेले. आता बोलण्याची नाही, कृतीची गरज आहे. म्हणून स्वामीजी म्हणाले Renounce for the sake of humanity. The call now is, Do ! Leap in to the breach and save the world.

न्यूयॉर्कमध्यला स्वामीजीचा या क्रतुतला दुसरा नि शेवटचा हा वर्ग होता. ९ डिसेंबर ते २५ फेब्रु या कालावधीत सत्तर वर्ग त्यांनी घेतले. दहा जाहीर व्याख्याने दिली. त्याशिवाय अनेक मुलाखती दिल्या. अनेकांना दीक्षा दिल्या प्रचंड पत्रव्यवहार केल. लेख लिहिले. धर्मग्रथांचा अनुवाद पुस्तक प्रकाशनासाठी मजुकर संपादन आणि त्यांचा संदेश प्रत्यक्षात उतरण्यासाठी, संघटनात्मक कार्य असा प्रचंड व्याप अशी दुर्दम्य क्रियाशीलता या तीन महिन्यात स्वामीजीनी प्रगट केले. या साज्या कामाने ते पुरेपुर थकले होते. पण अजुन खूप काम करायचे बाकी उरले होते. याचीही त्यांना जाणीव होती.

डिसेंबर १८९५ आणि जानेवारी व फेब्रुवारी १८९६ या काळात स्वामीजींच्या कार्याचा व्याप गतिमान बनला होता. विविध वर्गांच्या माध्यमातून जे विचार प्रगट झाले ते कर्म-योग, भक्ती योग, राजयोग या पुस्तकांच्या स्वरूपात प्रगट झाले तर *The science and philosophy of Religion* विज्ञान आणि धर्माचे तत्वज्ञान या पुस्तकात न्यूयॉर्कमधल्या ज्ञानयोग विषयावरील वर्गातील विचार मांडले होते. त्यात पुढे सात जाहीर व्याख्यानांचाही समावेश केला गेला. या साच्या प्रयत्नातून त्यांचे वेदांत तत्वज्ञान समग्ररित्या प्रकट होत होते.

डिसेंबर १८८५ मध्ये लंडनहून परतल्यापासून स्वामीजींनी डेट्राईटला भेट देण्याचे ठरवले होते. दोन वर्षांपूर्वी ते येथे आले होते. ख्रिश्चन मिशनन्यांनी त्यांना कडवा विरोध केला होता आणि आताही तोच अनुभव आला. अध्यात्मिक ज्ञानी व्यक्ती होते. त्यांच्या केवळ सानिध्याने पाश्चिमात्य लोकांची संस्कृती बदलली असती, पण तत्कालीन बुद्धिवादी आणि व्यवहारी जगाच्यादृष्टीने तत्वज्ञानाचे स्वरूप तर्कशास्त्रदृष्ट्या मांडणे गरजेचे होते. त्यामुळे न्यूयॉर्क या केंद्रस्थानी स्वामीजींनी लक्ष्य दिले.

डेट्रॉईटच्या वर्गाची तयारी करण्यासाठी जे. जे. गुडवीन, सिस्टर ख्रिस्तीना, मेरी फंक यांनी चांगल्या लोकवस्तीत व्याख्यानासाठी आणि स्वामीजींच्या निवासासाठी व्यवस्था केली होती. स्वामीजींना दोन वर्षांपूर्वी वृत्तपत्रांच्या प्रसिद्धीचा त्रासच झाला होता. त्यामुळे प्रसारमाध्यमापासून ते दूच राहिले. परंतु वृत्तपत्रांना स्वामीजी पुन्हा डेट्रॉईटला येणार असल्याचे समजले.

त्यातच स्वामी कृपानंदनी अचानक ठरवले की, आपणही डेट्रॉईटला चार दिवस अगोदरच जायचे. श्रीमती बुल आणि गुडवीन यांना त्यांनी आपण येणार नसल्याचे लिहिले होते पण अर्धा तासात निर्णय बदलला नि डेट्रॉईटला स्वतंत्र जागा भाड्याने घेऊन राहिले. या काळात कृपानंदला आपण कोणीतरी मोठे तत्ववेत्ते आहोत, असे वाटू लागले. त्याने परस्पर वृत्तपत्रांना मुलाखती दिल्या. त्यांनी दीक्षा दिलेले श्री व श्रीमती ट्रॅलर यांच्या घरी दोन दिवस आरामात घालवले. वृत्तपत्रांना रामकृष्णांचा फोटोही दिला. फ्री प्रेस वृत्तपत्राने कृपानंद स्वामींचे आगमन ह्या बातम्या दिल्या. विविध धर्मातील संतुलन या विषयावर व्याख्यानही झोडले.

या साच्यामुळे १ रे ख्रिश्चन मिशनन्यांनी पुन्हा अपप्रचाराची मोहीम आखली. २ मार्चच्या इन्हिनिंग न्यूजमध्ये सेंट्रल चर्चचे धर्मोपदेशक थोर्बर्न (Thoburn) यांनी जहरी टीका सुरु केली की, मी भारतात विशेषत: कोलकत्यात काही वर्षे राहिलो. तेथे चौकशी केली तेव्हा कळले की, हे मूळचे बाबू एन. एन. दत्त वकील होते. ते कोलकत्यातून अचानक गायब झाले. मद्रासला जाऊन त्यांनी विवेकानंद हे नाव धारण केले, नि शिकागो परिषदेत हिंदूंचे प्रतिनिधी म्हणून उपस्थित राहिले. त्याच लेखात रामकृष्णांचा फोटोही छापला. (हा फोटो कृपानंदने पुरवला होता.) पण त्यामुळे स्वामीजींचे डेट्रॉईटमध्ये शिष्य दुखावले गेले. रामकृष्ण हे विवेकानंदांच्या पंथाचे प्रमुख असून हा पंथ भारतात कोठेही प्रसिद्ध नाही अशा तन्हेची टीका वाचून कु. वाल्डोनी श्री. बुलना पत्राने व्यथित अंतःकरणाने कळवले.

१ फेब्रुवारी १८९५ च्या मिशनन्यांच्या वृत्तपत्रात भारत, लंकेत पाठवलेल्या या वृत्तपत्राने मिशनन्यांनी स्वामीजींच्या विरोधात आघाडी उघडली. त्याला मूळभर स्वामीजींचे चाहते प्रत्युत देण्याचा प्रयत्न करत होते. त्यातच भर म्हणून खुद कोलकत्यातही काही लोक स्वामीजींच्या विरोधात भाषण देत. त्यात बंगाली बॅरिस्टर के. सी. बॅनर्जीही होते. जून १८९४ ला शिकागोतल्या परिषदेतही स्वामीजींचे यश पाहून द्वेषबुद्धी जागी झालेल्यापैकी हे बॅरिस्टर एक होते. त्यांनी भाषणात सांगितले की, विवेकानंद हे स्वघोषित

स्वामी आहेत. जे. एम. थोर्बन यांनी स्वामीजींच्या विरोधात डेट्रॉईटला ३ मार्चला भाषण दिले. त्यात ते म्हणाले की, संदेहवादी बॉब इंगरसोलपेक्षा विवेकानंद जास्त धोकादायक आहे. कारण ते अधिक सूक्ष्म आहेत. ख्रिश्चन धर्मीयांची मते बिघडवण्याचे काम करीत असून धर्मापासून दूर नेत आहेत. आपल्या लोकांचे डोळे उघडण्याची गरज आहे.

कृपानंदांनी टीकेला उत्तर देण्याचा प्रयत्न केला. भारतातले राजे-महाराजे विवेकानंदाचे शिष्य आहेत. त्यांना भारतात आदर-सन्मानाने वागवले जाते. कृपानंद हे नाव मी संन्यास घेतल्यानंतर घेतले आहे. पण इव्हिनिंग न्यूज या पूर्णपणे ख्रिश्चन वृत्तपत्राने अग्रलेखात कृपानंदांना हे उच्चभू अमेरिकन समाजाने जोपासलेले फॅड आहे, असाही शेरा मारला. ख्रिश्चन धर्माचा ज्यांचा अभ्यास नाही तेच विवेकानंदांचे शिष्य बनलेत. कृपा करून पूर्वेंकडच्या या धर्माचा बाऊ करू नका. ३ मार्चला रात्री उशिरा स्वामीजी डेट्रॉईटला पोहचले. त्यांना या अपप्रचार मोहिमेची, वृत्तपत्रांच्या टीकेची काहीच कल्पना नव्हती. दुसऱ्या दिवशी सकाळी त्यांना हे सारे समजले. पण त्या वृत्तपत्रातील जहरी टीकेचा उलटाच परिणाम झाला. स्वामीजींनी जे वर्ग खासगी घेण्याचे ठरवले होते. ते आता सार्वजनिक बनले. प्रचंड गर्दी जमू लागली. हॉटेल रिचेलेऊचे Hotel Richelieu सभागृह श्रोत्यांनी तुडंब भरले. प्रथम टीकेमुळे स्वामीजी नाराज बनले होते. पण लोकांचा प्रचंड प्रतिसाद पाहून ते उत्साही बनले. कृपानंदाचा प्रसिद्धी हव्यास स्वामीजींना आवडला नाही. त्यामुळे या वास्तव्यात तो दूर फेकला गेला. मग आपण अपमानित झालो, असे कृपानंदाने श्रीमती बुल या आश्रयदात्या बाईंना पत्राने कळवले.

डेट्रॉईटमध्ये तीन लाख लोकवस्तीत ख्रिश्चन मिशनन्यांचा पगडा होता पण तरुण पिढी नवी क्षितीजे धुंडाळत होती. स्वामीजींच्यावरच्या टीकेमुळे जुने काही चाहते फिरकले नाहीत. मात्र नवनवे लोक पुढे आले. गर्दी, औत्सुक्य वाढतच गेले. डेट्रॉईटका विरोध आणि तितकेच तीव्र प्रेम कोणत्याही इतर अमेरिकन शाहरात स्वामीजींना लाभले नाही.

मात्र ख्रिश्चन मिशनन्यांच्या तोफा धडधडतच राहिल्या. ९ मार्चला जे. एम. थोर्बनने भाषणात सांगितले की, भारतातल्या श्रीकृष्णाने दहा हजार भ्रष्ट ख्रियांना आपल्या पत्नी बनवल्या, असा हा हिंदू धर्म आहे. विवेकानंद अशा धर्माचा प्रचार करून अमेरिकन बायांना गुलाम बनवीत आहेत. रब्बी ग्रासमन Rabbo Grossmann यांनी मात्र Evening News या वृत्तपत्रात थोर्बनच्या विचारांचा कडाइन समाचार घेतला. त्यांनी भारतात घालवलेली चार वर्षे फुकट घालवली. त्यांना पौर्वात्य धर्माचा अर्थच कळला नाही. केवळ मूठभर रुढीवादी ख्रिश्चन मिशनन्याबरोबर त्यांनी वेळ घालवल्याने ते विरोधासाठी विरोध करतात व आपले हसे करून घेतात पण मी काही विवेकानंदांची बाजू घेऊन लढत नाही, असा घरचाच आहेर द्वेष बुद्धीच्या थोर्बनला मिळाला. रब्बींनी फेब्रुवारीत व्याख्यान दिले. त्याचा विषय होता. What Vivekanand has taught us. विवेकानंदांनी आम्हाला काय शिकविले? या हिंदू संन्याशाने असे सांगितले, ‘की ईश्वर सर्वाभूती वास करतो. कायमपणे तो निसर्गातल्या प्रत्येक फुलात वास करतो. प्रत्येक श्वासात तो आहे, हृदयाच्या प्रत्येक धडकणीत तोच आहे.’ रब्बींचे हे एक प्रकारे धाडसच होते. वृत्तपत्रांनी दोन वेळा स्वामीजींच्याविरुद्ध उघडलेली आघाडी आपोआप थंड झाली. डेट्रॉईटच्या लोकांनी मोकळ्या मनाने स्वामीजींचे स्वागत केले. ही लढाईही स्वामीजींनी जिंकली. स्वामीजींनी भारतात लिहिलेल्या पत्रात कळवले की, “‘गुरुच्या कृपेने येथे ज्ञानदीप लावला आहे, तो कोणत्याही प्रकारच्या वादळ, पावसातही विझणार नाही.’”

यावर्षी स्वामीजी सकाळ-संध्याकाळचे वर्ग व दुपारी मुलाखती देण्यात गर्क होते. त्यांना फारच कमी वेळ फुरसतीचा मिळत

होता. अर्थात जवळच्या मित्राकडे ते जेवण्याचे निमंत्रण स्विकारीत. त्यांनाही खूप आनंद होई. हजारो लोकांना व्याख्यानाने मंत्रमुग्ध करणारे स्वामीजी एखाद्या कुटुंबात लहान मुलाबरोबर त्यांच्यापेक्षाही लहान बनून समरस होऊ शकत. स्वामीजींनी काहीवेळा तर स्वतःच स्वयंपाक घराचा ताबा घेऊन सांच्यांना चक्रीत केले होते. त्यांच्याबरोबर मद्रासहून आलेली चटणी व मसाले असत. त्यांनी बनवलेले जेवण अमेरिकन स्त्री-पुरुष मित्र मंडळींनी मिटक्या मारीत संपवले. बच्यापैकी तिखट असणारे हे जेवण स्वामीजींना आवडते पण ते त्यांच्या लिहरला योग्य नाही असे तेथले डॉक्टर मित्र सांगत.

डेट्राईटला स्वामीजींच्याकडून दीक्षा लाभलेले असंख्य स्त्री-पुरुष होते. कृपानंदाने वृत्तपत्रातले युध्द सुरु केले व त्याची मोठी किंमत मोजावी लागली. त्यामुळे त्याला तेथला वारस नेमणे स्वामीजींनी ठाळले. कृपानंद ही नवी डोकेदुखी बनली होती. स्वामीजींनी गाव सोडले की, तो मन मानेल तसे कुंडलिनी जागृतीवर भाषणे देत असे. त्याच्याकडे स्वामीजींनी काम सोपवले होते की, मद्रासहून प्रसिद्ध होणाऱ्या ब्रह्मवादिन मासिकासाठी त्याने लिहावे. काही वेळा स्वामीजींच्या भरगच कार्यक्रमामुळे मद्रासला कृपानंदाने काय मजकूर पाठवला हे स्वामीजींना माहितही नसायचे. एकदा एक लेख छापून आला आणि त्याबद्दल स्वामीजींचा एक चाहता विल्यम जोसेफ फ्लॅग दुखावले गेले. त्यांनी १३ मार्चला स्वामीजींना पत्र पाठवून विनंती केली की, “कृपानंदांनी लिहिलेल्या मजकुरासारखा मजकूर यापुढे ब्रह्मवादीनमध्ये छापला जाऊ नये.”

स्वामीजींना डेट्राईट सोडल्यावर त्यांना हे पत्र मिळाले. कारवाईसाठी त्यांनी श्रीमती बुल यांच्याकडे ते पाठवले. बुलनी त्या पत्राची कॉपी कृपानंदाला पाठवली. त्यावर कृपानंदाने उत्तर पाठवले की, “स्वामीजींना मी लिहिले ते बरोबर मानावे लागेल, नाहीतर आपले मन बदलले आहे, असे कबूल करावे लागेल.” कृपानंद एकापाठोपाठ एक चूक करीत गेला नि त्याची मजल स्वामीजींना नाकारण्यापर्यंत गेली पण स्वतः स्वामीजींनी त्याबद्दल राग मनात धरला नाही. ते अशा प्रसंगी शिव-शिव म्हणत नि कामाला लागत.

दि न्यूज ट्रिब्युन या वृत्तपत्राने स्वामीजींच्या विरुद्ध अग्रलेखच लिहिला. पण व्याख्यानाला प्रचंड गर्दी झाली. India's message to the west हा विषय ऐनवेळी बदलून स्वामीजी The ideal of a Universal Religion वैशिक धर्माचे उद्दीष्ट या विषयावर बोलले. चार-पाच हजारांवर श्रोत्यांनी गर्दी केली. वृत्तपत्रांनाही त्याची दखल घ्यावी लागली. श्री. गुडवीन व स्वामीजी लंडनला आल्यावर गुडवीनने सांगितले, “डेट्राईटला तुम्ही बोललात ते दैवी शक्तीने. मी तर आनंदाने वेडाच झालो.”

सिस्टर ड्रिस्टींना दोन वर्षांपूर्वी डेट्राईटमधल्या व्याख्यानांना उपस्थित होत्या. थाऊजंड आयलंड पार्कमध्येही होत्या नि आताही होत्या. त्यांना आता व्याख्यानातला फरक नोंदता येऊ शकत होता. त्यांनी लिहिले की, एक मानवी शक्ती स्वामीजींच्यातून बोलकी झाली होती. स्वतः स्वामीजींना विचारले की, तर ते म्हणाले, नाही. परंतू रात्री कोणीतरी जे बोलते तेच मी सकाळी भाषणातून बोललो. कोणा दिव्य शक्तीने हे ज्ञान पुरवले. पण ते कोण होते माहीत नाही. पण काहीही असले तरी तो दिव्य शक्तीचा अनुभव होता. स्वामीजींच्या शब्दाशब्दातून तो प्रकट होता. त्या शक्तींच्या प्रवाहापुढे सारे क्षुद्र विरोध, टीका वाहून गेली. विविध पंथांच्या (एकत्रिकरणातून नव्हे तर इतके पंथ वाढतील की मानव हाच पंथ (Sect) बनेल. त्यातून वैशिक धर्म आकार घेईल.) हा स्वामीजींचा विचार अनोखा होता.

श्रोत्यांत काहींचा अनुभव असा होता की, प्रारंभीचे काही विचार ध्यानात राहिले नंतर मने इतक्या उच्च वातावरणात गेली.

त्यानंतर काही काळ पूर्ण शून्यवत बनला. नेहमीचे मन काम करीत नव्हते, जाणीवेची उच्च पातळीच अनुभवास येत होती. तर्क आणि स्मृती पलिकडे मन गेले होते. हेच स्मृतीमध्ये ठसले होते. डेट्रॉईलमधले त्यांचे भाषण शेवटचेच होते पण त्यांचे वर्णन अनेकांनी स्वर्गीय सौंदर्य, मधुर अमृत वाणी आणि दैवी बोल याचा संगम असेच केले आहे. सोमवार १६ मार्च १८९६ हा तो दिवस होता. त्यावेळी कोलकत्याच्या टाऊन हॉलमध्ये चार हजार लोकांच्या उपस्थितीत राजा पीअरी, मोहन मुखर्जी यांच्या अध्यक्षक्षतेखाली सभा झाली. तीत स्वामीजींचे अभिनंदन करणारा ठराव पास झाला. स्वामीजी हे आम्हा हिंदूंचे अधिकृत प्रतिनिधी म्हणून अमेरिकेला गेले. हिंदू धर्माचे प्रतिनिधित्व केले व ते सच्चे संन्याशी आहेत. ते आदरणीय स्वामी असून त्यांनी ईश्वरदत्त कार्य असेच जोमाने पुढे न्यावे अशी कळकळीची विनंती आहे. जर आम्ही तुमच्या कार्याबद्दल कृतज्ञता व्यक्त केली नाही किंवा तुमचे अभिनंदन केल नाही तर आम्ही कर्तव्यात कसूर केली तसे होईल.” हे पत्र डेट्रॉईलच्या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाले आणि तेथल्या टीकाकारांची तोंडे कायमची बंद झाली.

पुढे स्वामीजींनी डेट्रॉईट सोडले. ७ जूनला अलासिंगा पेसमल यांचा डेट्रॉईट संडे न्यूज ट्रिव्यूनमध्ये थोर्बर्न यांच्या टीकेला प्रत्येक मुद्याला सविस्तर उत्तर देणारा लेख प्रसिद्ध झाला.

डेट्रॉईटमधून स्वामीजी निघाले ते रेल्वेने साडेसातशे मैलाचा प्रवास करून गुडवीन यांच्याबरोबर बोस्टनला १८ मार्चला दुपारी पोहोचले. कडाक्याची थंडी होती. गोठवण्याच्या तपमानाची व पाऊस पडत होता. दुसऱ्या दिवशी मंगळवारी प्रोग्रेस क्लबमध्ये स्वामीजींचे भाषण होते. ओले बुल, इमा थर्सबी, अँटोनी स्टर्लिंग हे सन्माननीय निमंत्रित उपस्थित होते. दि बोस्टन इव्हिनिंग ट्रान्सक्रिप्टने त्याचा वृत्तांत प्रसिद्ध केला. (२० मार्च) व्होकॅलिस्ट इमा थर्सबी आणि अँटोनी स्टर्लिंग हे जगप्रसिद्ध वादक, गायक श्रीमती बुल याही प्रथम दर्जाच्या गायिका होत्या. त्यांच्या गायनाचा कार्यक्रम व स्वामीजींचे भाषण यामुळे प्रचंड गर्दी जमली होती.

बोस्टन स्वामीजींना नवे शहर नव्हते. जागतिक धर्म परिषदेपूर्वी १८९३ मध्ये त्यांचे पहिले व्याख्यान याच शहरात झाले होते. याच शहरात त्यांचा विचित्र वेष पाहून मुले व लोक त्यांच्यामागे धावली होती. मित्रांच्या सल्ल्यानुसार याच शहरात वेशभूषेत फरक केला होता. पुन्हा मे १८८४ मध्ये ते या शहरात आले, पुन्हा सप्टेंबरमध्ये त्यांनी आजूबाजूच्या शहरातही व्याख्याने दिली. ‘डेली ग्लोब’ या वृत्तपत्राने तर म्हटले होते की, “Society, fasionable, intellectual, and faddist went wild over him.” फॅशनेबल, बुद्धिवादी आणि फॅडिस्ट समाज त्यांच्यावर फिदा झाला होता. श्रीमती ओले बुल या Procopeia Club च्या सदस्य होत्या. त्यामुळे क्लबमागे बौद्धिक परंपरा व उदात्त ध्येयवाद आहे सांच्यांना परिचित होते. १८९६ पूर्वी स्वामीजींना या क्लबविषयी माहिती होती. या क्लबमध्ये स्वामीजींची पाच भाषणे झाली. प्रारंभी यातील चार भाषणे वर्गामध्ये होती व एक जाहीर होते पण याठिकाणी वृत्तपत्रांचा हल्लाबोल नव्हता. शहरात व्यक्ती-व्यक्तीकडून सांच्यांना समजले की, स्वामीजी शहरात आलेत त्यामुळे इतका प्रचंड प्रतिसाद लाभला की, खासगी वर्गारेवजी अल्लन जिम्मेशियम बिल्डिंग भाड्याने घ्यावी लागली व जाहीर व्याख्याने घ्यावी लागली.

The Boston Evening Transcript हे काही सारे साधे वृत्तपत्र नव्हते. बोस्टनच्या घराघरात चहाच्यावेळी पोहचणारे त्यांच्या आशा-आकांक्षांचे प्रतिबिंब तर रहिवाशांना मार्गदर्शन करणारे वृत्तपत्र. या वृत्तपत्राने अतिशय सुरेख असा स्वामीजींच्या व्याख्यानाचा आढावा घेतला. स्वामीजी मात्र आता स्तुती-निदेपलीकडे गेलेले होते. हिंदू शहाणपण आणि पाश्चिमात्य धर्मकल्पना

यांची स्वामीजींनी तुलना केली.

पहिल्या तीन व्याख्यानांचे विषयही उल्लेखनीय होते – The science of work, Dvevation and Realization Ultimate of Religion कामाचे विज्ञान, भक्ती आणि आत्मसाक्षात्कर, धर्माचे अंतिम ध्येय असे होते.

स्वामीजींचे बोस्टनला खूप मित्र होते. श्रीमती बुल यांच्या घरी अनेक मित्र जमले होते. तीन वर्षांच्या सततच्या कामामुळे स्वामीजी थकून गेले होते. अलासिंगांना २३ मार्चला लिहिलेल्या पत्रात स्वामीजी म्हणतात my nerves are almost shattered. स्वामीजींनी सिस्टर खिस्तीना व श्रीमती फंके यांना पत्राने बोस्टनला आपण खूप आनंदात आहोत, मजेत आहोत असे कळवले आहे. कृ. वाल्डो, गुडवीन त्यांच्या बरोबर आहेत. प्रो. राईट कुटुंबियांचा स्वामीजींचा धर्मपरिषदेपूर्वीपासूनचा बोस्टनमधला जिव्हाळा, प्रो. विल्यम जेम्स, फ्रॅक्कलीन सनबॉर्न, प्रसिद्ध ज्युलिआ वार्ड होवे, थॉमस हिगिनस्टन हे सारे जुने मित्र स्वामीजींना भेटत होते. १२ एप्रिलला रविवार होता. स्वामीजींनी तीन तास श्री. फॉक्स यांच्याशी चर्चा करण्यात घालवले. (फॉक्स गुडवीन यांचेबरोबर केंब्रिजहून आले होते.)

१५ एप्रिलला स्वामीजी समुद्रमार्गे इंग्लंडला निघाले. त्यापूर्वी निरोपाचा व्याख्यानात स्वामीजींनी अमेरिकेतल्या मित्रांचे व विद्यार्थ्यांचे कौतुक केले. त्यांच्या व्यक्तीस्वातंत्र्याची व संस्थांच्या स्वतंत्र कार्यपद्धतीबद्दल गौरवोद्गार काढले. त्यामुळे वेदांत तत्त्व-ज्ञान ते समजू शकले, मोकळेपणाने स्वागत करू शकले, असे स्वामीजींनी मनोगत व्यक्त केले. प्रत्येकातली सर्वोत्तम पृष्ठभागावर आणण्यास अमेरिकेतले समता, बंधुता, स्वातंत्र्य या गोष्टी कारणीभूत ठरतात. स्वावलंबन, तरुणातील जोश असे अमेरिकेचे वारे वेदांत तत्त्वज्ञान फोफावायला अनुकूल असल्याचे स्वामीजींनी मेरी हेल यांना लिहिलेल्या पत्रात म्हटले आहे. काही दिवसानंतर स्वामीजींनी लाहोर येथे दिलेल्या व्याख्यानात सांगितले की, प्रत्यक्ष वेदांत जीवनात उतरवण्यास आमच्यापेक्षा अमेरिकन अधिक योग्य आहेत. अमेरिकेतील दोन अडीच वर्षांच्या वास्तव्याच्या शेवटी स्वामीजींनी अनेकांना कृतज्ञतेने पत्रे लिहिली. जाताना आपल्या कामाची धुरा श्रीमती बुल यांचेकडे सोपवली. त्याच पत्रात मुंबईहून एक अनोळखी भारतीय आला नि मला भेटला. त्याला लोखंड कसे बनवायचे ते तंत्र जाणून घ्यायचे होते. मी त्याला काही पैसे दिलेत. तुम्ही त्याच्याशी बोलून योग्य तो सळ्हा द्या. शक्य असेल तर मदत करा, अशी विनंती स्वामीजींनी केली. माझ्या भारतीयांनी या नव्या जगाच्या, शोधांच्या दिशेने जाण्याची गरज आहे असे स्वामीजी लिहितात. भारतातल्या आपल्या गुरुबंधूना पत्र पाठवले त्यात रामकृष्ण नावाचा पंथ बनवू नका, असाही इशारा दिला. व्हाईट स्टार लाईनच्या जर्म्यानिक (Germanic) बोटीवर १५ एप्रिल १८९६ बुधवारी दुपारी १२ वा. स्वामीजी डेकवर उभे राहिले. तपकिरी रूमाल फडकावत त्यांनी बंदरावर जमलेल्या अनेक मित्रांना, शिष्यांना निरोप दिला. अशा रितीने स्वामीजींची पहिली अमेरिकन यशस्वी भेट समाप्त झाली.

इंग्लंडमध्ये पुनरागमन

जर्म्यानिक बोटीचा प्रवास सुखाचा झाला. गेल्या वेळी इंग्लंडहून अमेरिकेला जाताना समुद्रप्रवासाचा आणि डिसेंबरच्या कडाक्याच्या थंडीचा स्वामीजींना त्रास झाला. व प्रवासाला नेहमीपेक्षा दीर्घकाळ लागला. यावेळी मात्र तितकाच प्रवास अर्ध्या वेळेत पार पडला. त्यांचे मित्र विल्यम फ्लाग यांनी समुद्रप्रवासात होणाऱ्या त्रासासाठी औषध्याची दिले होते. जहाज क्वीन्स्टाऊन या आयर्लंडच्या दक्षिण किनाऱ्याला लागले. तेथे काही तास ते थांबले तेवढ्यात स्वामीजी आणि गुडवीन जहाजातून बंदरात उतरले थोडा

फेरफटका मारला नि पुन्हा जहाजात चढले. लिव्हरपूलला पोहचले. रेल्वेने पुढे निघाले. गुडविनने आपल्या आईला भेटण्यासाठी ट्रेन बदलली नी स्वामीजी २० एप्रिलला कॅब्हरशाम येथे पोहोचले. श्री. स्टर्डीं व इतर मित्रमंडळीत स्वामीजींचे गुरुबंधू स्वामी सारदानंदही होते. हे दोघे १८९१ पासून एकमेकांना भेटले नव्हते. त्यामुळे हे दोघे निवांतपणे चालत चालत थेम्स नदीच्या काठावर फिरत असत. अर्थात सर्व संभाषण बंगालीमधूनच चाले. सारदानंदांनी आहमबङ्गार येथेल्या मठातील घटना सांगितल्या तर स्वामीजींनी अमेरिकेतल्या यशाच्या कथांनी गुरुबंधूना चकीत केले. रामकृष्णांच्या इतर शिष्यांविषयी गेली तीन/चार वर्षे स्वामीजींनी काही ऐकले नव्हते. सान्यांची ख्यालीखुशाली समजली. त्यामुळेच त्यांनी गुरुबंधूना दीर्घ पत्र लिहून सान्यांनी एकत्र येऊन संस्थेच्या रूपात काम करण्याची गरज व्यक्त केली. मठाची दैनंदिन नियमावलीही याचकाळात स्वामीजींनी तयार केली. थेम्स नदीकाठावरच्या आँक्सफर्डशायर गावात बनवलेली ही नियमावली पुढे गंगेकाठच्या बेलूरच्या रामकृष्ण मठातील व्यापक नियमावली ठरली. मध्यांतरी पुस्तक प्रकाशनाबद्दल स्टर्डीं थोडे नराज झाले होते. परंतु त्यांनी काम थांबवलेले नव्हते. ते साप्ताहिक वर्ग घेतच होते. श्रीमती इझाबेलानी स्वामीजींच्या वर्गसाठी आपले घर सुसज्ज बनवले होते. ते घर स्टर्डींनी पाहिले नि पाच महिन्यासाठी ठरविले. या घरात गेल्या वर्षी थंडीच्या रविवारी छोट्या गटासमोर स्वामीजी बोलले होते. त्याला इझाबेल मार्गेसन आणि मागरिट नोबेल (Miss Margaret Nobel) उपस्थित होत्या.

वर्ग सुरु करण्यापूर्वी सारदानंदाना बरोबर घेऊन स्वामीजी पिंकनेज ग्रीन या खेड्यात श्रीमती मुलर यांच्या घरी काही दिवस राहिले. तेथे स्वामीजींचे बंधू महेंद्रनाथ दत्त येऊन सहभागी झाले. कायद्याचे उच्च ज्ञान घेण्यासाठी ते इंग्लंडला आले होते आणि शेजारच्या शहरात ते उतरले होते. महेंद्रनाथ दत्तनी आपल्या थोर बंधू बरोबर घालवलेले दिवस तीन खंडातून प्रसिद्ध झाले. London Swami Vivekanand (Swami Vivekanand in London) स्वमीजींनी १८९० ला कोलकत्ता सोडले. त्यावेळेपासून महेंद्रची भेट झाली नव्हती. आपला भाऊ किती मोठा प्रसिद्धपुरुष बनला आहे हे पाहून महेंद्रला आशर्च्य आणि आनंदाचे उधाण आले.

एकदा मुलर यांच्याकडे चहा घेताना स्वामीजी म्हणाले, “गेल्या खेपेक्षा यावेळी मला लंडनमध्ये खूप काम करावे लागणार आहे.” यावर मुलरना म्हणाल्या, “प्रत्येक कामाला कोठेतरी पूर्णविराम द्यायला हवा. त्याला शेवट हवा.” यावर स्वामीजी मुलरना म्हणाले, “या खेपेला अगदी शेवटच्या क्षणापर्यंत मी काम करणार.” थोड्या वेळाने पुन्हा स्वामीजी म्हणाले, “अमेरिकेत मी एक-दोन लाटा निर्माण केल्या आता प्रचंड पर्वतप्राय लाट निर्माण करेन. समाजाची उलथापालथ करेन, जगाला नवी संस्कृती द्यायला हवी, मग जगाला कळेल की ती शक्ती काय आहे? आणि मी का आलो आहे हे ही कळेल.”

स्वामीजी सारखा ईश्वराचे साधन, प्रेषितच अशी भाषा बोलू शकतो! एके दिवशी पिंकनेज ग्रीन येथे श्री आणि श्रीमती स्टर्डीं १२ मैल अंतरावरील कॅब्हरसहॅम येथून स्वामीजींना भेटायला सायकलवरून आले. त्यादिवशी लंडनमधल्या कामाची रूपरेखा आखण्याविषयी चर्चा झाली. ती दुसऱ्यादिवशीही चालू होती. आदल्या दिवशी स्टर्डीं नव्हते. दुसऱ्या दिवशी स्वामीजी व सारदानंदांनी सायकल चालवण्याचा अयशस्वी प्रयत्न केला. महेंद्रनाथ दत्त यावेळी उपस्थित होते. ते लिहितात, “आज नरेनच्या अंगात बालपण संचारले होते. दिवसभर हास्य विनोद करीत होता. त्याच्या मधूर आवाजात त्याने एक बंगाली गीतही गायले. इच्छेच्या बोटीत बसून मी तरंगत तरंगत जात आहे. वसंत क्रतुतली हवा मला माधुर्य देत मी आनंदाने जलविहार करीत आहे.” अशा आशयाचे ते गीत होते. असे पाच दिवस मजेत निघून गेले.

६ मे ला स्वामीजी लंडनमध्ये होते. दर आठवड्याला चार नियमित वर्ग व एक प्रश्नोत्तराचा वर्ग स्वामीजी घेत होते. आणि दुपारची वेळ लोकांना भेटण्यासाठी ठेवली होती. कमी रूंदीच्या चाळीप्रमाणे ही इमारत होती. पाच मजली इमारतीत हॉलमध्ये साधारण १०० लोक बसू शकत. येथे वर्ग भरत. अर्थात याठिकाणी स्वामीर्जींची बेडरूम, अन्नपाणी हा दर्जा काही खास चांगला नि आरामदायी नव्हता.

या घरात मात्र सारी तरुणाई अवतरली होती. कु. मुलर फक्त ४५ वर्षांच्या होत्या. स्वामीजी ३३, सारदानंद ३०, स्टर्डी ३६, महेद्र २६, गुडवीन २५, जॉन फॉक्स २३. या सांच्यांच्या उपस्थितीमुळे घराला घरपण आले होते आणि नवा जोम, उत्साहामुळे घर जिवंत, हसरे बनले होते. एक अध्यात्मिक शक्ती घरात भरून गेली होती.

सकाळी ९ वा. स्वामीजी गाऊन आणि स्लिपर घालून खाली न्याहरीसाठी येत. अनेक वेळा रात्री स्वामीर्जींना रात्री झोप नीट लागत नसे त्यामुळे थोडे उशीरा उठत. न्याहरीला शाकाहारी पदार्थ असत. अंडेही नसे नि मटण नसे. स्टर्डी, मुलर नि गुडवीनही कडक शाकाहारी बनल्या होत्या. न्याहरीनंतर स्वामीजी त्यांच्यासाठी ठेवलेल्या आरामखुर्चीत बसत नि गुडवीन व सारदानंदाशी बातचीत करीत. स्टर्डी भारतीय आदर्श (Indian Ideals) ही पुस्तकमालिका काढणार होते. त्यातील पहिले ‘नारद सुत्र’ हे प्रसिद्ध झालेच होते. पुढील संस्कृत ग्रंथाचा इंग्रजी अनुवाद करण्यात ते गर्क होते. हे एकप्रकारे वेदांत तत्त्वज्ञान पसरवणारे काम होते. त्याकाळी संस्कृतमधले फारच थोडे इंग्रजीत भाषांतर झाले होते. या कामामध्ये मदत व्हावी या उद्देशाने स्वामीर्जींनी एका गुरुबंधूना इंग्लंडला बोलावले होते.

सकाळच्या वृत्तपत्रातील एखादी बातमीही स्वामीर्जींना व्याथित करून सोडे. त्यावर चर्चा होई. झार निकोलस दुसरा याचा राज्याभिषेक सोहळ्याच्यावेळी समारंभाला जमलेली गर्दी बेशिस्त होती. कार्यक्रमाचे नियोजन चुकीचे होते. त्या गोंधळात भेटवस्तू वा अन्य गोष्टी वाटल्या गेल्या त्या मिळवण्याच्या गडबडीत सुमारे दोन हजार गरीब शेतकरी चिरडते गेले नि त्याहून कहर म्हणजे तिथल्या अमानुष पोलिसांनी गोळीबार केला. त्यातही अनेकांनी प्राण गमावले. या घटनेवर स्टर्डी आणि गुडवीन यांनी झारच्या रानटी राजवटीवर टीका केली. स्वामीजी शांतच होते. येरझांच्या घालताना म्हणाले, “गरीब शेतकरी कवडीम लेलाची वस्तू एक कप मिळविण्यासाठी खेडे सोडून आले नि प्राण गमावून बसले. किती हे दारिद्र्य, दुःख.” डोळ्यात दुःखाशू जमले नि स्वामीजी अस्वस्थ बनून येरझांच्या घालू लागले.

काही वेळा गरम गरम वादविवाद होत. स्टर्डी गुडवीन इंग्लंडची बाजू घेत मग स्वामीजी ब्रिटीशांनी जगभर केलेल्या अन्यायाचा पाढा वाचीत मग मात्र हे दोघे इंग्लिशमन चूपचाप ऐकत. स्वामीर्जींचे अनेक वर्ग, त्यातील भाषणे श्री. बुल यांच्या कागदपत्रात मिळाली. ती प्रकाशित झालीच नव्हती. गुडवीनने श्रीमती बुलना ती हस्तलिखीत प्रत त्यांच्याजवळच ठेवण्याची पत्राने विनंती केली होती.

सिसेम क्लबमध्ये स्वामीर्जींचे भाषण झाले. त्यांचा गोषवारा डेली क्रॉनिकलने १४ मे ला प्रसिद्ध केला. त्यात शारीरिक शुद्धता, नैतिकता ही माणसाला शक्ती देते, बौद्धिकरित्याही तो सामर्थ्यशील बनतो असा विचार मांडला. शालेय जीवनापासून पावित्र्याचे महत्त्व तरुणावर बिंबवण्याविषयी त्यांनी आग्रही मत मांडले. या क्लबचे सदस्य स्त्री-पुरुष दोन्हीही होते. सारे सदस्य समाजात बुद्धिवादी म्हणून ओळखलेले होते. इसाबेल मार्गेसन सेक्रेटरी होत्या, तर ऑशटॉन जॉन्सन हेही सहसचिव होते. दोघेही

स्वामीजींना ओळखणारे होते.

या व्याख्यानानंतर स्वामीजींच्या वर्गाना गर्दी वाढू लागली. मध्यम वयाच्या रशियात जन्मलेल्या एक बाई येत. रशियात त्यांचे तरुणपण गेले. तेथे असताना त्यांना एक गमतीशीर स्वप्न पडले. ते स्वप्न त्यांनी स्मृतीच्या हळवार कप्यात जपून ठेवले होते. स्वप्नात त्यांना एका तेजस्वी माणसाने बोटीच्या प्रवासाला नेले. ती अंधारी रात्र होती. आणि समुद्रात ती बोट जात होती. त्यानंतर दुसरी एक व्यक्ती आली. त्याचा चेहरा त्यांनी स्पष्ट पाहिला ती व्यक्ती म्हणाली “काही भीती नाही. अंधारात देखील बोट योग्य ठिकाणी सुरक्षित पोहचेल.” तिची भीती गेली. ती जागी झाली. पुढे रशिया आणि इंग्लंडमध्ये त्या चेहन्याचा शोध घेतला. पण काही यश आले नाही. त्यानंतर ऑक्टोबर १८९५ मध्ये प्रिंसेस हॉलमध्ये स्वामीजींचे भाषण त्यांनी ऐकले आणि तोच तो चेहरा समोर होता. त्यांच्या स्वप्नातली व्यक्ती प्रत्यक्षात समोर उभी होती. स्वामीजींचे वर्ग ऐकणाऱ्यांमध्ये काही समाधी अवस्थेपर्यंत पोहचणारे होते. तर याउलट परंपरागत कल्पना जोपासणारे खूप अस्वस्थ झाले. नव्या थोड्या चमत्कारिक कल्पनामुळे त्यांच्या रुळलेल्या परिचित शब्दानाच कोणीतरी उद्धवस्त केले होते. काहींच्या मनातील उदात विचारांचा सन्मान झाला असे वाटले. सकाळचे वर्ग तास-दीडतास चालत. मग त्यांच्याभोवती जमलेल्यांशी स्वामीजी गप्पा-गोष्टी-चर्चा-हास्यविनोद करीत. बौद्धिक तेजाने चकीत करणाऱ्या शिक्षकापासून एका जिवलग मित्रासारखे नाते श्रोते नि वक्ता-विद्यार्थी-शिक्षकांत निर्माण झालेले असे.

जेवणासाठी कु. मॅकलिओड व एका दोघाबरोबर जेवणासाठी स्वामीजी बाहेर जात. काही वेळा मित्रांनी बोलावले तर निमंत्रण स्वीकारीत. एकदा तर कामाच्या गडबडीत एक निमंत्रण विसरून गेले मग ऐनवेळी ते धडपडले. तयारी करताना गुडवीन त्यांना मदत करीत होते त्यांनी वाहन बोलावले नि मित्राकडे वेळेत स्वामीजी पोहोचले. मग गप्पात इतके रंगले की रात्री उशीराच परतले. केवळ वर्गातूनच नव्हे तर मैत्रीतून स्वामीजींनी इंग्लंडमध्ये असंख्य लोक जोडले. एकदा स्वामीजी सारदानंदांना म्हणाले, ‘English people see India with new eyes’ आता इंग्लिश माणसे भारताकडे नव्या दृष्टीने पाहतील

स्वामीजींना काहीवेळा सारदानंद वा महेंद्रनाथना ब्रिटीश वयस्क स्नियांशी वागताना कोणत्या पद्धतीने वागायला हवे हे सांगावे लागे. श्रीमती मुलर व हे भारतीय काहीवेळा नको त्या गोष्टीवरून वाद घालीत. एकदा मुलर बाईंनी भारतात म्हाताऱ्या गाई पाळत बसू नये त्यांना खाटक्यांना द्यावे असे मत व्यक्त केले. त्यावर सारदानंदांनी वाद घातला. स्वामीजींना हे वाद नको होते. स्वामीजी इंग्लिश पद्धतीच्या त्याच त्याच जेवणाला कंटाळून जात. मग सारदानंदांनी आणलेले सारे मसाले वापरून स्वतः भात आमटी बनवीत. एकदा ती इतकी तिखट झाली की स्वतः ते खाऊ शकले नाहीत. कु. मुलर स्वामीजींना एका लग्नसमारंभाला घेऊन गेल्या. त्यासाठी खूपच वेळ अनाठारी खर्ची पडला स्वामीजींनी ३० मे ला मेरी हेलना पत्रात लिहिले (tiring Nonsense! Certainly the only thing to do after that was to rush to the kitchen and cook a la Indiene) कंटाळवाणा मूर्खपणा, यानंतर खात्रीने एकच गोष्ट करता येणे शक्य होते की लौकरात लौकर स्वयंपाकघरात जाऊन भारतीय पद्धतीचे जेवण तयार करणे.

मॅक्समुलर यांची भेट

२८ मे रोजी इंग्लडच्या वायव्य दिशेला ६४ मैलावर स्वामीजी आणि स्टर्डी दोघेजण रेव्वेने मॅक्समुलरना भेटायला ऑक्सफर्डला

गेले. इंग्लंडमधील अतिशय महत्वाची अशी ही भेट होती. मँक्समुल जर्मनमध्ये जन्मले पण वयाची पन्नास वर्षे त्यांनी इंग्लंडमध्ये संस्कृत भाषेचा व तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करण्यात घालवली. स्वामीजी या महान व्यक्तीला भेटण्यास खूपच आतुर आणि उत्साही बनले होते. प्रो. मुलर यांनी ऋग्वेदाचे सहा खंड भाषांतरीत व संपादित केले होते. तर (Sacred Books of the East)च्या पन्नास खंडांचे ते संपादन करीत होते. त्यांच्या भेटीनंतर स्वामीजींनी पुढे ब्रह्मवादीन मध्ये लिहिले की, (It was neither the philologist nor the scholar that I saw, but a soul that is every moment expanding to reach oneness with the universal realising its oneness with the Brahman where others loose them ches in the desert of dry details he has struch the well spring of life Indeed his heartbeats have caught the rhythm of the Uprishands)

मी तत्त्वचिंतकाला वा विद्वान माणसालाच भेटलो असे नाही तर नित्यनियमाने ब्रह्माशी, विश्वाशी ऐक्य अनुभवणारा तो महात्मा होता. इतर अनेकजण तर्काच्या वाळवंटात रुक्ष बनतात. पण मँक्समुलरना जीवनाचा, चैतन्याचा कारंजा मिळाला आहे. उपनिषदांचा स्वरमेळ, ताल त्यांच्या हृदयाने छेडला आहे.

प्रोफेसर फ्रेडरिक मँक्समुलर हे ऑक्सफर्ड विद्यापीठात तुलनात्मक तत्त्वज्ञान विषयाचे प्रमुख होते. त्यांना अलिकडेच बहुमानाचे पद देण्यात आले होते. त्यांनी स्वामीजी व स्टर्डी दोघांना खूप आदराची वागणूक दिली. त्यांनी आपल्या पत्नीची, कुटुंबियांचा परिचय करून दिला. त्यांच्या घराला ते आश्रम म्हणत. त्यांच्या गुलाबाने भरलेल्या इंग्लिश बागेत घेऊन गेले. जेवणाला ठेवून घेतले. ऑक्सफर्डमधली विविध कॉलेजीस दाखवली. बोडलेईन ग्रंथालय (Bodleian Library) दाखवली त्याचे ते संचालक होते. त्यात असंख्य पौर्वात्मक हस्तलिखिते, दुर्मिळ ग्रंथ होते. सायंकाळी ते स्वतः रेल्वेस्टेशनला घेऊन गेले. व निरोप दिला त्यावेळी ते स्वामीजींना म्हणाले, “गामकृष्ण परमहंसांच्या शिष्याची अशी भेट दुर्मिळच! रोज रोज कधी अशी भेट होत नसते.” स्वामीजींनी या भेटीचे वर्णन सुंदर, काव्यात्मकरित्या केले आहे. ती झाडे, ती निरव शांतता, आणि निरभ्र आकाश हे सारे पाहून माझे मन भारताच्या वैभवशाली भूतकाळात ओढले गेले. ब्रह्मर्षि, राजर्षि, वानप्रस्थाश्रमातील लोक, असंधती आणि वशिष्ठांचा तो काळ माझ्या डोळ्यासमोर आला. (मँक्समुलर पती पत्नीना पाहताना ही जोडी आठवली) हे दोघे गृहस्थी जीवन ऋषी-मुर्नीसारखे घालवत होते. प्रो. मँक्समुलरना भेटण्यापूर्वीही स्वामीजींची त्यांच्याविषयीची धारणा होती की १४व्या शतकातला कोणी ऋषीनेच पूर्नजन्म घेतला असावा. ऋग्वेदावरचे भाष्य पुन्हा नव्या स्वरूपात मांडण्यासाठी हा जन्म घेतला असावा. नाहीतर एकोणीसाव्या शतकात या माणसाचे प्राचीन भारतीय ग्रंथाबद्दल इतके सखोल जन्मजात प्रेम कोटून आले? तेही पाश्चात राष्ट्रात? आणि अती शुभ्र केसांचा आणि शांत व आनंदी चेहन्यामागून प्राचीन ऋषीच बोलका झाला आहे.”

प्रो. मँक्समुलर यांचा निरोप घेताना स्वामीजी त्यांना म्हणाले, “तुम्ही भारतात केव्हा येणार? प्रत्येक भारतीय हृदयापासून तुमचे स्वागत करेल कारण त्यांच्या पुर्वजांचे ज्ञान इतक्या योग्यरितीने नव्या प्रकाशात तुम्ही जगापुढे आणलेत.”

या वयोवृद्ध क्रषीचा चेहरा आनंदाने चमकू लागला. त्यांच्या डोळ्यात अशू उभे राहिले. त्यांनी शांतपणे मान डोलावली. ते म्हणाले, “मग मी तेथून परतणारच नाही, तेथेच माझ्यावर अंत्यसंस्कार करावे लागतील.” प्रो. मँक्समुलर नेहमी सांगत माझ्या गत जन्मातील मैत्रीचे नाते हृदयात खोलवर जिवंत आहे. प्रो. मुलर यांच्या विद्वातपूर्ण सर्वच निष्कर्षांशी स्वामीजी सहमत होत नव्हते. पॅरीसमधल्या धर्माचा वरील प्रोफेसर मुलर यांच्या निष्कर्षावर मतभेद व्यक्त केले होते पण त्यांच्याबद्दलचा आदर तसूभरही कमी झाला नाही. २ एप्रिल १६ ला प्रो. मँक्समुलरनी स्वामीजींना एक पोस्टकार्ड टाकले त्यावर पुढील मजकूर होता.

‘आदरणीय, महोदय, तुमच्या महत्वाच्या पुस्तिकेबद्दल आभारी आहे. रामकृष्ण परमहंसांचे तुम्ही विद्यार्थी आहात त्यामुळे मला तुमच्या कार्याबद्दल आदर आहे. अमेरिकेत तुम्ही तुमचे कार्य पुढे चालू ठेवाल अशी आशा बाळगतो त्यामुळे शंकर आणि रामानुजांबद्दल व्यापकपणे लोकांना समजेल. तुमचा विश्वासू- मॅक्समुलर.’ स्वामीजींनीही त्यांना तसेच आदरपूर्वक पत्र लिहिले असावे त्यामुळे अधिक जवळीकरेने प्रोफेसरांनी त्याच महिन्यात पुन्हा लिहिले.

‘रामकृष्णाच्याविषयी मला काय वाटते हे कसे सांगू. मी हृदयापासून त्यांची पूजा करतो. त्यांच्या स्मरणाने माझ्या डोळ्यात अशू येतात. मी त्यांच्याविषयी एकू शकलो हेच माझे भाग्य होय. त्यांच्या अस्तित्वाने पुनित झालेल्या जागेला भेट देण्याची माझी इच्छा आहे. माझी इच्छा पूर्ण व्हावी हीच प्रार्थना!

केशवचंद्र सेनांच्या आयुष्यात अचानक झालेला बदल हा दक्षिणेश्वर, कोलकत्याच्या रामकृष्णामुळे झाला हे समजल्यावर प्रो. मॅक्समुलरनी दक्षिणेश्वरचे रामकृष्ण कोण याचा शोध घेतला. ‘नाईर्टीथ सेंचुरी’ या प्रचंड खपाच्या मासिकात प्रो. मुलर यांनी (A Real Mahatma) नावाचा लिहिला. त्यांची विस्तारात आवृत्ती लिहिण्याची इच्छा त्यांनी स्वामीजींना कळवली आणि त्यासाठी योग्य ती माहिती पुरवण्याची विनंती केली. स्वामीजींना त्याचे जागतिक महत्त्व माहिती होते. त्यांनी त्वरीत रामकृष्णनंदांना लिहिले की सर्व माहिती गोळा करून ती त्वरीत पाठवा. त्यानुसार पुढे प्रो. मुलर यांनी The Life and saying of Ramkrishna हे पुस्तक लिहिले.

दुपारच्या वेळी स्वामीजींना निमंत्रण असले की ते जात तर बच्याचेळा अनेक लोक त्यांना भेटायला घरी येत. काहीजण अध्यात्मिक मार्गदर्शनासाठी येत. व्यक्तीगत जीवनातील प्रश्नाविषयी बोलण्यासाठी येत. त्यातून काही मौलिक सूचना मिळतील अशी आशा त्या लोकांना होती. जणू ते जवळची, घरची वडीलधारी व्यक्ती आहे. जणू स्वामीजींचा खूप जुना परिचय असल्याच्या भावनेतून ते येत. आणि ज्या दुपारी कोणी भेटण्यासाठी येणार नसेल तर स्वामीजी, सारदानंद, स्टडी, गुडवीन, महेंद्र, जॉन फॉक्स यांच्याशी चर्चा करीत. महेंद्र जवळ जवळ कायमच स्वामीजींच्याबरोबर असत त्यामुळे त्यांनी केलेल्या नोंदी या फार महत्त्वाच्या ठरल्या आहेत. त्यापैकीच एक –

एके दुपारी स्वामीजी आरामखुर्चीत निवांत बसले होते. डोळे मिटलेले. पाय एकावर एक ठेवलेले. बराच वेळ शांत बसले होते. काहीतरी चिंतन चालू होते. खोलीतील बाकीचे सारेही स्वामीजींचे मौन केव्हा संपते याची वाट पहात होते. अचानक स्वामीजींनी पाय सरळ केले नि जॉन फॉक्सकडे पहात म्हणाले, ‘मी विचार करीत आहे की, सेंट पॉलना इतका कडवा विरोध असतानाही त्यांनी भगवान येशूचा संदेश कसा सर्वदूर पसरवला असेल? पॉल हा शिकलेला एककळी होता, तुम्हाला माहिती आहे मी शिकलेला आहे आणि मला अनेक सुशिक्षित कडवी माणसे निर्माण करायची आहेत. केवळ एककळीपणा किंवा कडवेपणा उपयोगी पडत नाही. उदात्त ध्येयाने माणूस भारावलेला असावा लागतो.’

काहीवेळा स्वामीजी वर्गात किंवा व्याख्यानात बोलायला लागले की, घरात प्रकाशाची धग निर्माण झाल्यासारखे भासायचे. ब्रह्मज्ञानाचा लोट पसरला आहे असे वाटायचे. तो सहन व्हायचा नाही. तेजच आगळे असायचे. काहीवेळा ते इतके गंभीर, सखेल चिंतनात गर्क असत की, त्यांच्याजवळही जाण्याचे कोणी धाडस करीत नव्हते. स्वतः स्वामीजीच एक अथांगता बनत. पण काहीवेळा स्वामीजी बालकभावात जात आणि परमहंसवृत्तीने वावरत, बंगाली गीत गात, त्या गाण्यातून त्यांच्या आतला आनंद

स्वरातून प्रवाही बने. एखादा दिवस असाही उगवे की ते दिवसभर आनंदाच्या प्रवाहात यथेच्छ डुंबत असत. एके दिवशी शुक्रवार होता. नि स्वामीजी व्याख्यानाच्या टेबलजवळ गात गात नृत्यही करू लागले.

एके दिवशी ते शांत भावात बसले होते नि अचानक मोठ्याने सोहं, सोहं चा जप करू लागले. त्यांचा चेहरा तेजाळला होता नि आवाजही सखोलतेतून येत होता. त्यांची चाल नृत्यासारखी होती. ते दृष्य पाहून उपस्थित आश्चर्यानि अवाक् बनले. मग स्वामीजी शांत झाले नि खुर्चीत बसले. ते नॉर्मल बनले. स्वतः स्वामीजीनीही श्री. लिंगेट यांना ६ जुलैला लिहिलेल्या पत्रातही आपली अध्यात्मिक अवस्था कळवली.

“कोणाला दोष द्यायचा? कोणाची स्तुती करायची? सारा ‘त्याचाच’ खेळ. बुद्धी, तर्क, बोलणे या पलिकडे तो प्रेममूर्ती, परममित्र आहे. हे प्रियोत्तमा मला कप भरून ‘साकी’ दे की, ज्यामुळे तुझ्या चिंतनाने माझा दोष उडून जाईल मी तुझ्या प्रेमाने वेढा बनेन.”

स्वामीजीच्या विविध विषयातील आणि अनेक अचूक तपशीलाचे ज्ञान पाहून तरुण अमेरिकन विद्यार्थी अचंबित होत. स्वामीजी गुडवीन बरोबर राजकारणावर बोलत तर फॉक्सबरोबर इतिहासावर चर्चा करीत. फॉक्स हा हॉर्वर्ड विद्यापीठाचा पदवीधर होता. त्याने अनेक विषयातील कोर्स पूर्ण केले होते. त्यालाही स्वामीजीनी चकीत केले. इतके तलस्पर्शी ज्ञान स्वामीजीनी केव्हा, कसे, कोठे मिळवले याबाबत फॉक्सने श्रीमती बुलना १७ जूनला पत्र पाठवून आश्चर्य व्यक्त केले. ‘मला फार उशीरा लक्षात आले की, स्वामीजीना प्रत्येक देशाची नि त्याच्या भूत, वर्तमानाची इत्यंभूत माहिती आहे. खरे तत्वज्ञ स्वामीजी आहेत. अमेरिकेत वाहनांची चाके कशी बनवतात येथपासून ते जर्मन शास्त्रज्ञांच्या नव्या शोधापर्यंत त्यांना माहिती आहे. ज्युईश कॅबाला, खगोलशास्त्र, विज्ञानाच्या इतर शाखा, व रशियातील चालीरिती, युरोपमधल्या राजकीय घडामोडी, आणखी काहीही विचारा चालता बोलता ज्ञनकोषच. कोणत्याही विषयावर बोलत आजचा संदर्भ ते विसरत नाहीत. भारताला ते विसरत नाहीत. आपल्या देशबांधवांची सद्यस्थिती कशी सुधारेल या विषयी ते चिंतन करीत असतात. युरोपमधल्या सर्वसामान्यांची भरघोस प्रगती आणि भारतीयांचे दारिद्र्य याची तुलना करताना स्वामीजी दुःखी बनतात. ही सारी चर्चा चालली असताना त्यांचे आजूभोवती लक्ष असते. उदा. त्यांचे धाकटे बंधू महेंद्रनाथ जरी व्यवस्थित कपडे घातले नसतील तर त्याविषयी सुचना देत. स्वतः स्वामीजी ब्रिटीशांचे आचार, पद्धती संभाळत. भारतीय संस्कृतीमधल्या काही म्हणी, वाक्यप्रचारामुळे निर्माण होणारे विनोदही ते सांगत. पाश्चिमात्य देशातील मित्रांना याबाबत ते पत्रातून कळवीत असत.

सारे वातावरण हसत खेळत, विनोद, चर्चा यामुळे चैतन्यमय बनायचे. स्वामीजींचा येथे दहा आठवडे मुक्काम होता. ते दिवस भारावलेले तर होतेच पण चिरस्मरणीय ठरले. सारदानंद सोडले तर बाकी मंडळी एका दबावाखालीही वावरत. कु. मुलर स्वामीजींना म्हणायची, ‘तुम्ही मला चर्चेत गप्प बसवाल पण मला पटवता येणार नाही. माझी खात्री होईल असे नाही.’ तर श्री स्टर्डी यांच्या दृष्टीने १७ वर्षे भारतीय संस्कृतीचा अभ्यास केला त्याचे हे वैशिष्ट्यपूर्ण उदाहरण होते. ते महापुराण आहेत पण माझे त्यांच्याविषयीचे मत वेगळे आहे. त्यांच्या अनुपस्थित त्यांचे काम यशस्वी करणे कठिण असते. स्टर्डीनी हे विचार कु. मँकलिओडनी भगीनी निवेदितांना पत्राने कळवले. ‘बिचारा स्टर्डी त्याने अमर्यादिला स्वतःच्या तोटक्या मोजपट्टीने मोजायचे ठरवल्यावर काय पदरी पडणार?’ (You have tried to limit the limitless by your little yard measure & you

couldnot even come to the knee) (नोव्हें. १८९९)

स्टर्डी यांनी एकदा स्वामीजींच्यासाठी साधा-स्वस्तातला तंबाखू आणला. स्वामीजींना त्याची चव काही आवडली नाही. त्यांनी गुडवीनला सांगितले, “तो तंबाखू फेकून दे नि चांगला तंबाखू आण! कामाच्या रागड्यात माझा जीव चालला आहे. क्षणाची फुरसत मिळत नाही. क्षणभर तंबाखू ओढावा म्हटले तर असला भिकार तंबाखू!”

स्टर्डीना नंतर आपला तंबाखू स्वामीजी वापरत नाहीत हे समजले. ते श्रेष्ठे नाराज झाले. गुडवीन मात्र स्वामीजींची प्रत्येक गोष्ट भक्तीभावाने लक्षपूर्वक पूर्ण कीरीत.

आपला छोटा भाऊ महेंद्रला स्वामीजी मोहिन म्हणत. तो दोन महिने लंडनला होता. स्वामीजींची इच्छा होती की, मोहिनने इलेक्ट्रीकल इंजिनिअर व्हावे. पण मोहिनची इच्छा त्याने बैरिस्टर व्हावे. आणि लंडनइतकी चांगली संधी अन्यत्र मिळणार नाही. स्वामीजींना वाटे की त्यांचे वडील वकील होते. एकाच घरात अधिक वकील आले की भांडणे सुरु होतात शिवाय भारतात वकील ढिगाने आहेत. नवा वकील येणे म्हणजे जुन्यांच्या पोटावर पाय आणण्याचा प्रकार.

२७ मार्चला प्रोफेसर राईट केंब्रिजहून बोस्टनला परतले. त्यानंतर स्वामीजींनी त्यांच्या घरी भोजन घेतले. मग तासन् तास दोघांच्या गप्पा झाल्या. स्वामीजींनी गेल्या वर्षभराच्या कामाचा आढावा घेतला. मिळालेले मान-सन्मान, टीका, इंग्लंड भेट, झालेले स्वागत सारे काही मन मोकळे केले. श्रीमती राईट व प्रो. राईटना स्वामीजींच्या वर्षभरात झालेला बदल जाणवत होता. आलासिंगांना स्वामीजींनी प्रो. राईट यांचेबाबत कळवले होते. “अमेरिकेत माझा मित्र म्हणून खंबीरपणे माझ्यामागे उभा राहिलेला पहिला अमेरिकन म्हणजे प्रो. राईट.”

आता स्वामीजींच्यात झालेला बदल म्हणजे त्यांनी आपला संदेश नीट रचला होता. पाश्चिमात्य देशातील त्यांच्या कार्याची रुपरेखा ठरली होती. त्यानुसार ते शिकवू लागले होते. हा वादळी हिंदू आता स्थिरावला होता. अढळ बनला होता. आता ते अधिक सभ्य वाटत होते. त्याच्यातील युद्ध प्रसंग शांत झाले होते. संघर्षाचे रूपांतर विजयात झाल्याने स्वामीजी अधिक स्थिर व शांत बनले होते.

दि चीफ सेक्रेटरी ऑफ इंडिया सर एफ अर्बुथनॉट यांचे मनही स्वामीजींनी जिंकले व ते दोघे जवळचे मित्र बनले.

विल्यम जेम्स हे स्वामीजींना Master म्हणून संबोधत. त्यांनी अत्यंत तळमळीने स्वामीजींचे भेट मागितली. आपल्या घरी त्यांनी यावे म्हणून विनंती केली. स्वामीजींची त्यांची सखोल चर्चा झाल्या. अर्थात सारेच विचार जुळत होते, असे नाही पण स्वामीजी हे सर्व थरातील लोकांच्या आकर्षणाचे केंद्र बनले होते. विल्यम जेम्स यांच्या हॉवर्डमधल्या मानसशास्त्राच्या प्रयोगशाळेतही स्वामीजींचे व्याख्यान झाले. १८९६ मध्ये या प्रयोगशाळेत दोन मोठ्या खोल्या व एक प्रशस्त सभागृही होते.

दि कोलंबिया विद्यापीठाने स्वामीजींना संस्कृत विषयाचे प्रमुखपद (Chair of sanskrit) देऊ केले होते पण संन्याशी असल्याने ते आपण स्वीकारू शकत नाही असे स्वामीजींनी कळवले. त्याप्रमाणे हार्वर्ड विद्यापीठात पौर्वात्य तत्वज्ञान विषयाचे प्रमुखपदही त्यांना स्वीकारण्याची विनंती केली होती. परंतु ती न स्वीकारण्याचा स्वामीजींनी मनोदय व्यक्त केल्याने त्यांना कार्यालयीन पत्र पाठवण्याची कारवाई झालीच नाही. त्यामुळे दोन्ही विद्यापीठांचे कागदोपत्री नोंद झाली नाही. अधिकृत रेकॉर्ड

बनले नाही. सामिलीकरण्याचा (Unification) परंपरागत विचार बाजूला ठेऊन फरकाचा (Verification) विचार केला आहे. वैशिक तत्वज्ञान, वैशिक पुराणकथा, वैशिक रुढी म्हणजे त्यांचा वैशिक धर्म नव्हे. प्रत्येकाचे स्वतंत्र आस्तित्व प्रत्येकात फरक, मोठ्या चक्रात फिरणारे लहान चक्र त्यातील घर्षण, संघर्ष, त्या चक्राला ग्रीसींग. मग त्यांचेविना आवाज, चालणे या सान्यातून प्रत्येकाचे स्वतंत्र आस्तित्व आपण मान्य करू या. सत्व हे हजारो मार्गाने प्रगट होऊ शकते हे मान्य करू या. एकाच गोष्टीकडे विविध दिशातून पाहता येते हे मान्य करू या आणि तरीही ते एकच सत्य असू शकते. समाजात विविध स्वभावाची माणसे दिसतात पण स्वामींजींनी चार प्रकार पाडले. क्रियाशील माणूस, भावनिक माणूस, गूढ माणूस, शेवटी तत्वज्ञ माणूस. प्रत्येकाला आपणाला योग्य ठरेल त्या मार्गाने सत्याकडे वाटचाल करायला हवी.

शनिवारी २८ मार्चला The Twentieth century club मध्ये त्यांचे बोस्टनला शेवटचे व्याख्यान झाले. त्यानंतर इंग्लंडमार्गे भारताला जाणार असल्याची वार्ता वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाली. हॉर्वर्ड विद्यापीठाच्या श्रीमती बुल यांच्या घरी त्यांना स्वामींजींच्याकडून बुद्धिज्ञम, इच्छा स्वातंत्र्य, वेदांताची उत्क्रांतीविषयक कल्पना या विषयावर विचार ऐकवायचे होते. ही चर्चा प्रश्नोत्तरे स्वरूपाची होती असे कु. एमा थर्स्बे यांच्या नोंदीवरून लक्षात येते. हॉर्वर्डच्या तत्वज्ञान विषयातले हे विद्यार्थी स्वामींजी काय बोलले हे व्यवस्थित समजू शकले. प्रोफेसर विल्यम अर्नेस्ट हॉर्किंग हे अमेरिकेतले प्रसिद्ध आदर्शवादी(Idealist). त्यांनी स्वामींजींचे दोन वेळा भाषण, संभाषण, चर्चा ऐकल्या. बरेच वर्षानंतर स्वामींजींच्या विचारामुळे माझ्या तत्वज्ञानिक बैठकीचा पुनर्विचार मला करावा लागला, असे त्यांनी नमूद केले.

त्यावेळी हॉर्वर्ड विद्यापीठात नामवंत तत्वज्ञ व मानसशास्त्रज्ञांचा समावेश होता. सान्या अमेरिकेतील तत्वज्ञानाच्या विविध शाखांचा तो स्वरमेळ होता. त्यात जॉर्ज एच पामर (George H. Palmer, William James, Josiah Royce, Hugo Mansterberg, George Santayana विल्यम जेम्स, जोसीह, रुसे, व्ह्युगो मुनस्टर्बर्ग, जॉर्ज संतायन या विद्वान तान्यांचा समूहच एकत्र आला होता. विविध तत्वज्ञानाच्या विचार शाखांचा उलट सुलट विचार तेथे होत होता. एकमेकांबद्दल आदर होता, मत स्वातंत्र्य होते. चर्चेला, चिकित्सेला वाव होता. अशा झाहलश्रीहिल्लरश्रे चे २५ मार्चचे निमंत्रण जॉन पी. फॉक्स यांच्यामुळे आले नि, ते स्वामींजींनी स्विकारले. विल्यम जेम्सनी लिहिले होते, "That Man is simply a wonder for oratorical Power." त्या माणसाची वकृत्वाची शक्ती हाच चमत्कार आहे. त्या व्याख्यानात प्रश्नोत्तरात भारतातील जातीव्यवस्था यावर प्रश्न विचारला गेला.

श्री. लिंगेट यांनी पंधरा दिवसातच या व्याख्यानाच्या पुस्तिका काढण्याचा सर्व खर्च केला. श्री. गुडवीन यांनी स्वामींजींच्या बरोबर पूर्ण मजकूर तयार केला होता. त्यात स्वामींजींनी तीन पाने लिहून विषय सोप्या भाषेत मांडला.

या पुस्तिकेला डॉ. एव्हरेटे यांनी प्रस्तावना लिहिली. त्यात ते म्हणतात, “एकात अनेकत्व सामावलेले असते हे स्वामी विवेकानंदांनी पाश्चात्य लोकांना समजून दिले. एकत्वाचे सत्य सांगितल्याबद्दल प्रभावीपणे स्पष्ट केल्याबद्दल स्वामी विवेकानंदांच्याविषयी आम्ही कृतज्ञ आहोत.”

हॉर्वर्डची प्रोफेसरशिप म्हणजे तेथेच संपूर्ण जीवन घालवणे आणि हे पद तसे साधेसुधे नव्हते नि सहजासहजी कोणाला दिले जात नव्हते. स्वामींजी सारे आयुष्य प्रोफेसर बनून हॉर्वर्डला राहणे शक्य नव्हते पण तसे निमंत्रण हाच एक मोठा सन्मान होता

आणि तोही एका संन्याशाला !

डेट्रॉईट सोडण्याच्या दिवशीच लंडनहून १७ मार्च १८९६ ला स्वामीजींना एडवर्ड टी. सर्डी यांचे पत्र आले आणि त्यात स्वामीजींच्या काही पुस्तकांचे प्रकाशन लंडनमधून करण्याची योजना जवळजवळ पूर्ण झाल्याचे त्यांनी कळवले. लाँगमन कंपनीतर्फे ती पुस्तके प्रकाशित होणार होती. या पत्रामुळे अमेरिकेतले वेदांत सोसायटीचे कार्यकर्ते खडबडून जागे झाले. शेवटी स्वामीजींना सर्डींना त्यापासून परावृत्त होण्याची कळकळीची विनंती केली. व्याख्यानाचा खर्च, टायपिंग, प्रुफ करेक्षन, मजकुरात योग्य तो बदल, सुधारणा या सान्या गोष्टी अमेरिकेतल्या स्वामीजींच्या मित्रांनी, भक्तांनी केल्या होत्या. त्यामुळे इंग्लंड हा देश इंग्रजी भाषेसाठी व पुस्तके इंग्रजीत प्रकाशित करण्यास योग्य आहे, असा वृथा अभिमान बाळगू नका. त्यामुळे माझ्या अमेरिकेतल्या सान्या कामावर विपरित परिणाम होईल, असे स्वार्मानी सर्डींना कळवले. मेटॅफिजिकल पब्लिशिंग कंपनी व लाँगमन कंपनीशी कायदेशीर चर्चा करणे क्रमप्राप्त बनले.

श्री. स्टर्डींनी स्वामीजींना उत्तर पाठवले. त्यात त्यांचा स्वतःचा झालेला खर्च व शिळ्क प्रतींचा तपशील कळवला. थिओसॉफिकल सोसायटी गीता, उपनिषदावरची पुस्तके दर्जेदार पण स्वस्तात लंडनमध्ये विकतात हेही त्यांनी कळवले. त्यामानाने अमेरिकन्सनी छापलेली तुमची पुस्तके महाग वाटतात. त्यामुळे कमी लोक ती घेतात. तुम्ही मेपर्यंत लंडनला येणार आहात असे मी गृहित धरतो असेही स्टर्डींनी कळवले. तोपर्यंत स्टर्डींनी काही पुस्तके छापलीही होती. पण स्वामीजींच्या इच्छेनुसार त्यांनी त्याची विक्री थांबवली पण वृत्तपत्रांना अभिप्राय देण्यासाठी व लोकांपुढे ठेवण्यासाठी काहीच साहित्य राहिले नाही. अशी आपली कोंडी झाल्याचे स्टर्डींनी कळविले. मात्र या मागे अमेरिकन्सचा राष्ट्रवाद किंवा द्वेष कारणीभूत असावा अशीही शंका स्टर्डींनी व्यक्त केली कु. वाल्डो पुस्तकाच्या सर्व प्रक्रियेत समरस झाल्यामुळे तिचा कल अमेरिकेतच पुस्तके प्रसिद्ध व्हावी पण श्रीमती बुल व गुडवीन यांचा कल स्टर्डींच्या बाजूने होता. पॉवर ऑफ ॲटर्नी बुल यांच्याकडे होती. याचा अर्थ अमेरिकन कार्यकर्त्यांत पुस्तक प्रकाशनाबाबत मतभेद होते. शेवटी राजयोगाची मुद्रित प्रत लंडन पाठवण्याचे ठरले. कु. वाल्डो मात्र पूर्णपणे दुःखीकर्णी बनल्या.

फोरेन्स ॲडाम्स या तिशीतल्या अमेरिकन बाई या ग्रॅंड अॅडिटोरियम थिएटरचे व्यवस्थापक मिलवर्ड यांच्या पत्नी हे थिएटर चालवीत ते जगातले एक सर्वोत्कृष्ट थिएटर होते. श्रीमती फ्लोरेन्स ह्या अभिनेत्री होत्या व व्याख्यात्याही होत्या अभिव्यक्ती (The Art of Expression) कला या विषयावर त्यांची व्याख्याने प्रसिद्ध होती. बोलणे, चालणे, हावभाव, उभे राहणे अशा कलाही त्या शिकवित. स्वामीजींनी त्यांच्याकडून चालण्याचे धडे घेतले. मार्च १८९५ ला स्वामीजींनी इझाबेल मॅकिंडले यांना पत्राने कळवले. ते थोडे विनोदी भाषेत आहे. ‘मी चालण्याचे काही धडे घेतले, परंतु उपयोग झाला नाही. माझ्या पोटाचे वाढणारे वजन पुढे वाकून चालू देत नाही. गुरुत्वाकर्षणाचे केंद्र पृष्ठभागावर येते नि मग माझी पुढची गोलांटी उडी सुरु होते.’

स्वामीजींच्या भाषणाला आणखी काही मान्यवर मंडळी उपस्थित राहात होती. काही वेळा ते आँपेराला जाऊन बसत. तेथे उच्चभू समाजातील स्त्री-पुरुष नटून थरून उपस्थित राहात. तेथे स्वामीजींना जुने मित्रही भेटत. त्यात प्रिन्स वोलकोन्स्की (Prince Wolkonsky)हेही होते. २ एप्रिल रोजी स्वामीजींची दोन व्याख्याने झाली. श्रीमती बुल यांनी स्वामीजींच्या खर्चासाठी श्रीमती ॲडाम्सना चेक पाठवला होता पण त्यांनी तो साभार परत केला. कारण स्वामीजींची व्यवस्थेवर स्वतः त्या खर्च करू शकत होत्या. डॉ. एच. एस. पर्कीन्स यांच्याकडे स्वामीजी पाहुणे म्हणून राहिले. नेहमीप्रमाणे हेल कुटुंबामध्ये ते राहिले नाहीत. कारण ते सर्वजण

त्या दरम्यान बाहेरगावी गेले होते.

इंटर ओशन या वृत्तपत्रात रविवारी २ एप्रिलच्या अंकात मिस्टर विवेकानंद, कलकत्ता हे डॉ. एच. एस. पर्कीन्स नं. १६२८. इंडियन अऱ्हेन्यू येथे पाहुणे म्हणून उतरणार आहेत. डॉ. पर्कीन्स हे शिकागो नॅशनल कॉलेज ऑफ म्युझिकचे संचालक होते. या काळात स्वामीजींची असंख्य रेकॉर्डिंग्स वॉल्टन पॅलेस फ्लॅट्वर एडिसनच्या फोनोग्राफ मशीनवर करण्यात आली. या प्राथमिक स्वरु-पाचे रेकॉर्डिंग सिलेंडर्सचे काय झाले समजत नाही. कायम स्वरुपाचा ठसा न घेतल्याने ते काळाच्या ओघात खराब झाले असण्याची शक्यता अधिक आहे. कारण तो आवाज मेणाच्या तबकडीवर साठवला जाई व मेण हे दीर्घकाळ जसेच्या तसे राहू शकत नाही.

या काळात स्वामीजींच्या तब्येतीच्या तक्रारी सुरु झाल्या होत्या. ६ एप्रिलला त्यांनी श्रीमती बुलना पत्र पाठवले, की दोन-तीन दिवस मला ताप आहे. त्यामुळे नेहमीप्रमाणे दीर्घपत्र लिहिले नाही. सिस्टर श्रिस्तिनाला ६ एप्रिलला स्वामीजी कळवतात, की ९ किंवा १० तारखेला मी न्यूयॉर्कला जाणार आहे. नि १५ ला इंग्लंडला प्रत्यक्षात ९ ऐवजी १० ला ते न्यूयॉर्कला गेले. १२ एप्रिलला रविवार होता. स्वामीजींनी तीन तास श्री फॉक्स यांच्याशी चर्चा करण्यात घालवले. (फॉक्स गुडवीन यांचेबरोबर केंब्रिजहून आले होते.) १५ एप्रिलला स्वामीजी समुद्रामार्गे इंग्लंडला निघाले. त्यापूर्वी निरोपाच्या व्याख्यानात स्वामीजींनी अमेरिकेतल्या मित्रांचे व विद्यार्थ्यांचे कौतुक केले. त्यांच्या व्यक्तिस्वातंत्र्याबद्दल व संस्थांच्या स्वतंत्र कार्यपद्धतीबद्दल गौरवोदगार काढले. त्यामुळे वेदांत तत्त्वज्ञान ते समजू शकले, मोकळेपणाने स्वागत करू शकले, असे स्वामीजींनी मनोगत व्यक्त केले. प्रत्येकातली सर्वोत्तम गोष्ट पृष्ठभागावर आणण्यास अमेरिकेतले समता, बंधुता, स्वातंत्र्य कारणीभूत ठरतात. स्वावलंबन, तस्रणातील जोश असे अमेरिकेचे वारे वेदांत तत्त्वज्ञान फोफावायला अनुकूल असल्याचे स्वामीजींनी मेरी हेल यांना लिहिलेल्या पत्रात म्हंटले आहे.

काही दिवसानंतर स्वामीजींनी लाहोर येथे दिलेल्या व्याख्यानात सांगितले की, प्रत्यक्ष वेदांत जीवनात उतरवण्यास आम च्यापेक्षा अमेरिकन अधिक योग्य आहेत. अमेरिकेतील दोन अडीच वर्षांच्या वास्तव्याच्या शेवटी स्वामीजींनी अनेकांना कृतज्ञतेने पत्रे लिहिली. जाताना आपल्या कामाची धुरा श्रीमती बुल यांच्याकडे सोपवली. त्याच पत्रात, “मुंबईहून एक अनोळखी भारतीय आला नि मला भेटला. त्याला लोखंड कसे बनवायचे ते तंत्र जाणून घ्यायचे होते. मी त्याला काही पैसे दिलेत. तुम्ही त्याच्याशी बोलून योग्य तो सल्ला द्या. शक्य असेल तर मदत करा अशी विनंती स्वामीजींनी केली. माझ्या भारतीयांनी या नव्या जगाच्या, शोधांच्या दिशेने जाण्याची गरज आहे” असे स्वामीजी लिहितात. भारतातल्या आपल्या गुरुबंधूना पत्र पाठवले त्यात रामकृष्ण नावाचा पंथ बनवू नका असाही इशारा दिला. व्हाईट स्टार लाईनच्या जर्मेनिक (Germanic) बोटीवर १५ एप्रिल १८९६ बुधवारी दुपारी १२ वा. स्वामीजी डेकवर उभे राहिले. तपकिरी रूमाल फडकावत त्यांनी बंदरावर जमलेल्या अनेक मित्रांना, शिष्यांना निरोप दिला. अशा रितीने स्वामीजींची पहिली अमेरिकन यशस्वी भेट समाप्त झाली.

स्वामीजींनी आपल्या मित्रांचा सल्ला विचारला. काहींनी १०० डॉलर त्यासाठी देऊ केले होते. ते स्वामीजींनी नाकारले. मे-जून-जुलै महिन्यात स्वामीजींनी साधारणपणे ४५ वर्ग आणि रविवारचे ६ वर्ग घेतले. १४ मे च्या वर्गातील व्याख्यानाची टंकलिखित प्रत दीडशे वर्षानंतर हाती लागली. कु. वालडोंनी ती प्रत देवमातांना पाठवली होती आणि कोहासेट येथल्या वेदांत सेंटरने जतन केली होती. या सुंदर व्याख्यानात जगातील थोर प्रेषितांनी, साक्षात्कारी व्यक्तींनी दिलेला संदेश स्वामीजींनी मांडला होता. त्यादिवशी

त्यांचे व्याख्यान ऐकणाऱ्या श्रोत्यांना कदाचित कल्पनाही आली नसेल की अशाच एका प्रेषिताच्या मुखातून आपण अमृतवाणी ऐकत आहोत. स्वामीजींनी वेदाबद्दल म्हटले आहे की, “वेद हे अनादि अनंत आहेत. याचा अर्थ निसर्गाला आदि नाही आणि अंतही नाही. निसर्ग नियम अनादि अनंत आहेत. एखाद्या ग्रहाच्या संदर्भात जन्म, अंत असे म्हणता येते पण विश्वासंबंधी नाही. भौतिक नियम, मानसिक नियम आणि अध्यात्मिक नियम हेही तसेच अनादि अनंत आहेत. मानवाला ते काही हजार वर्षांपूर्वी समजले पण त्यापूर्वीही ते होते. वेदापासून आपण हे शिकतो की धर्म हा खूप अलिकडचा आहे. अध्यात्मिक सत्यांचा समुद्र आपण शोधायचा आहे. जगाने हजारो प्रेषित पाहिले नि पुढे लाखो प्रेषित निर्माण होतील. पूर्वी अनेक प्रेषित प्रत्येक धर्मात निर्माण झाले पण यापूढे जगाच्या प्रत्येक शहरातील प्रत्येक रस्त्यावरून प्रेषित चालताना दिसतील.

हजारो वर्षांपूर्वी माणसाला एक निसर्ग रहस्य समजले. ख रा हश मी तोच आहे तत्व मसि. तो एक असा आहे की त्याच्यात सारे विश्व सामावले आहे. त्यालाच ईश्वर, ब्रह्म किंवा अल्ला जेव्होवा म्हणतात, स्वामीजींना अभिप्रेत असणारा वेदांत सांगतो की, धर्म हा येथे आहे नि आता (वर्तमानात) आहे. Religion is here and now याची कारण मीमांसा स्वामीजींनी दिली. त्यांच्या मते हा जन्म आणि तो जन्म. जन्म आणि मृत्यू, हे जग आणि ते जग. हे सारे भ्रम आहेत. पूर्वग्रह आहेत. धर्माचरण म्हणजे तुम्ही स्वतः काम करा नि धर्म जाणून घ्या. गोष्टी स्वतः पाहा मगच तुम्ही धार्मिक ठरता.

परिश्रमच आपणाला धर्मापर्यंत नेते. प्रथम धर्माची मूलतत्वे जाणून घ्या, ध्येयाच्यारितीने वाटचाल करा, मग धर्माचा अर्थबोध होईल. प्रत्येकाचा मार्ग वेगवेगळा असतो. दोघेजण एकाच मागाने साक्षात्कारापर्यंत पोहचू शकत नाहीत. कोणताही मार्ग स्वीकारा, कोणत्याही आवडत्या प्रेषिताच्या संदेशाप्रमाणे वागा. फक्त तुमच्या स्वतःच्या स्वभावाला जुळणारा मार्ग अंगिकारा. विज्ञानाप्रमाणे धर्म वस्तुस्थिती जाणून घेतो. घटना शोधतो. वस्तुनिष्ठरित्या पाहतो आणि हे तेव्हाच शक्य होते जेव्हा पंचेंद्रियांच्या पलिकडे तुम्ही जाता. धार्मिक सत्याचा पडताळा सान्यांनाच यायला हवा. ईश्वर दर्शन हे एकमात्र ध्येय हवे. सत्ता नव्हे, शुद्ध अस्तित्व, ज्ञान व प्रेम साध्य करणे, हे ध्येय हवे आणि प्रेम म्हणजेच ईश्वर.” स्वामीजी काही वेळा बुद्ध काळातल्या कथा सांगत. काही सायंकाळी गरम पाण्याने स्नान करून आपल्या छोट्याशा बेडरूममध्ये एकटे पडून राहत. मग त्यांच्या मनात इतका आनंद निर्माण होई की, त्यांना पडून राहणे शक्य नसे. आनंद सान्या सान्यात भरून उरलेला असे. मानव प्राणी, पशुपक्षी, आकाश आणि सारी पृथ्वी आनंदाने भरून गेली असा अनुभव येई. सारे सारे आनंदाने संयुक्त झालेले दिसे. आनंद फक्त माझ्यापुरताच न राहता सान्या जगाचा बनलेला आहे असे वाटे.” मग उपस्थित लोकांकडे बघून स्वामीजी म्हणाले, “Be happy, don't be depressed, the mother is everywhere, all will be filled with bliss. सतत आनंदी राहा, जगदंबा सर्वत्र आहे. सारे काही आनंदाने संयुक्त बनेल.”

लंडनमध्ये डेली क्रॉनीकल, दि कंट्री हाऊस, लंडन संडे टाईम्स या वृत्तपत्रांनी स्वामीजींची त्यांच्या व्याख्यानाची चांगली दखल घेतलेली होती. एके काळची विरोधक संस्था थिअॉसॉफिकल सोसायटीने स्वामीजींना व्याख्यानासाठी लंडनमध्ये निमंत्रण दिले. आता स्वामीजींची स्वतंत्र ओळख निर्माण झाली होती. डॉ. ॲनी बेझंट यांनी १८८९ ला थिअॉसॉफिकल सोसायटीला जीवन अर्पण केले. ब्लॅक्हाट्स्की त्यांच्याबद्दल म्हणत, “She is one single unbroken diamond. अभंग असा एकमेव हिरा म्हणजे ॲनी बेझंट.

त्यावेळी लंडनमध्ये १९, अंबेन्यू रोड, सेंट जॉनस् वूड या जागी थिअॱ्सॉफीकलचे मुख्य कार्यालय होते, त्याला ब्लॅंब्हाटस्की लॉज म्हणत पूर्वी ही जागा बेझंट कुटुंबाची होती. त्यांनी ती दान केली. पाठीमागे मोकळ्या जागेवर बैठकीसाठी लॉज बांधला होता. बाहेरून त्याची रचना साधी होती. आतमध्ये गुंतागुंतीची धर्मिक, तांत्रिक डिझाईन्स, गूढ चित्रे, झोडियाक बोधचिन्हे लावून हॉल सजवलेला होता. एका टोकाला छोटे व्यासपीठ व त्यावर आरशामध्ये थिअॱ्सॉफीकल सोसायटीचे बोधचिन्ह ‘तारा’ सिंहाचे तोंडाचे चित्र, उडणारा विंचू व इतर चिन्हे होती. अशा या हॉलमध्ये स्वामीजी ९ जुलै रोजी भाषणासाठी उभे राहिले. त्यांचा विषय होता ‘भक्ती योग’. त्यांच्या व्याख्यानाला चांगली गर्दी जमली होती. दुदैवाने या भाषणाचे टिपण कोठेच उपलब्ध नाही. मात्र स्वतः स्वामीजींनी ८ ऑगस्टला आलासिंगाना लिहिलेल्या पत्रात आढळते. स्वामीजींनी लिहिले आहे की, श्रीमती अॅनी बेझंटनी मला निमंत्रित केले होते. मी तेथे भक्तीयोगावर बोललो. कर्नल अलकॉटही उपस्थित होते. मी सर्वच पंथांविषयी मला सहानुभुती आहे हे दाखवले. १८९७ ला मद्रासमध्ये स्वामीजींचे भाषण झाले. त्यात ते म्हणाले की, एखाद्याविषयी आदर, प्रेम असणे वेगळे आणि दुसऱ्याचे विचार टीका. टिप्पणी न करता, विश्लेषण न करता गिळणे हे गोष्ट वेगळी.” स्वामीजींच्या मनात गूढवादी संघटना आणि विश्वास या गोष्टी भारतासाठी अत्यावश्यक सदरात बसत नाहीत. इंडियन थिअॱ्सॉफीकल मासिक Light of East च्या संपादकांनी १८९६ मध्ये लंडनमध्ये स्वामीजींकडे हे मासिक सुधारण्यासाठी सूचना मागितल्या. स्वामीजींनी लिखित स्वरूपात त्या दिल्या. पुढे Indian Social Reformer ने ३१ १८९७ ला पुनर्मुद्रित केल्या. स्वामीजी लिहितात, “माझ्या आयुष्यभरच्या अध्यात्मिक जीवनाचा अनुभव म्हणजे गूढवाद हा मानवतेला दुर्बलता आणणारा इतर कोणत्याही जमातीपेक्षा सामर्थ्याचा विचार हवा. शतकानुशतके आमच्या माथी गूढवाद मारलेला आहे. तो इतका की आमची बौद्धिक आणि आध्यात्मिक ताकद खच्ची करण्यात आली आहे. एक मात्र खरे की जो आपल्या बांधवांना निस्वार्थीपणे मदत करू इच्छितो व त्यांच्यावर मनापासून प्रेम करतो ती शक्ती आश्चर्यकारक परिणाम दाखवते. अद्वैत ही अखंड, शाश्वत, शक्तीचे भांडार आहे पण ते प्रत्यक्ष आचरले पाहिजे. स्वामी रामकृष्णानंदाना जून २५ ला स्वामीजींनी पत्र पाठवले. त्यात लंडनचे सेंटर सुरु करण्यासाठी काही फंडस् उपलब्ध होत आहेत. पुढील महिन्यात स्वितझर्लंडला जाणार असल्याचे स्वामीजींनी कळवले आहे. तेथून पुन्हा लंडनला येऊन येथे कायमस्वरूपी कार्याची मुहूर्तमेढ रोवण्याचा त्यांचा निश्चय आहे. लंडन हे जगाचे महत्त्वाचे केंद्र आहे नि भारताचे हृदय येथे आहे. त्यामुळे पायाभूत कार्य येथे न करताच मायभूमीला परतणे मूर्खपणा आहे.”

स्वामीजींनी श्रीमती हेलनाही पत्र पाठवले आहे. त्या दरम्यान त्या युरोपमध्ये होत्या. स्टॉकहोममध्ये असताना त्यांना स्वामीजींचे पत्र मिळाले. व्हेंकोव्हरला २३ जुलै १८९३ रोजी आल्यापासून तीन वर्षात पहिल्यांदाच स्वामीजी दोन महिन्यांच्या विश्रांतीसाठी कॅप्टन आणि श्रीमती सेन्हियर यांचे पाहुणे म्हणून मिस मुलर यांच्याबरोबर स्वीतझर्लंडला निघाले होते. प्रचंड कामाच्या ताणामुळे त्याला ती गरजही होती.

स्वितझर्लंडमध्ये स्वामी विवेकानंद

हिमालय आणि स्वीतझर्लंडमधल्या आल्प्सच्या रांगा यातील सौंदर्य, एकांतवास हा स्वामीजींना प्रिय होता. १८९० च्या काळात प्रवासी या दोन्ही ठिकाणी प्रचंड संख्येने येत नव्हते. त्यामुळे पर्यावरणाचे प्रदूषण मोठ्या प्रमाणात झालेले नव्हते. आल्प्सच्या

केला. जगाला देण्यासाठी माझ्याजवळ संदेश आहे आणि तो निर्भयपणे मी मांगणार. मला तरुण, उत्साही, देशासाठी समर्पित तरुण हवेत. तेच भारतात व जगाला खरा धर्म समजून सांगतील. एक क्रांतीची लाट आणतील. डोंगराएवढऱ्या संकटांना सामोरे जाणारे मला तरुण हवेत. सारा समाज एका राष्ट्रीय नावेत बसला आहे. लाखो वर्षे या नावेने समाजाला पैलतीराला नेले. आता ती थोडी नादुरुस्त आहे. तुम्ही शिव्याशाप देत बसण्यापेक्षा ती दुरुस्त करा आणि जर मनापासून हे काम करणार नसाल तर मग फुकट मरून जा. तुम्ही अमृताचे पुत्र आहात, ईश्वरपुत्र आहात. सर्व सामर्थ्य पणाला लावा. विजय तुमचाच आहे. ट्रिपलीकेन लिटररी सोसायटी, मद्रास येथेही स्वामीजींचे भाषण झाले. *The work before us The future of India* या विषयावर ते बोलले. मद्रासच्या चेनापुरी आनंद समाज या धर्मादाय संस्थेच्या वार्षिक संमेलनात अध्यक्षपदावरून भाषण झाले.

मद्रासहून स्वामीजी आपल्या बरोबरच्या इंग्लिश भक्तांना बरोबर घेऊन कोलकत्याला जहाजाने सोमवार १५ फेब्रुवारीला निघाले. जहाजातून खिदिपूर येथे उतरले. शियालदह स्टेशनवर जाण्यासाठी एक खास रेल्वे उभी होती. कोलकत्ता शहरातील रस्ते स्वागतासाठी सुशोभित केले होते. प्रचंड संख्येने जमाव स्वामीजींचे दर्शनासाठी उभा होता.

शियालदह स्टेशनवर विवेकानंद स्वामीजी की जय च्या जयजयकाराने स्टेशन निनाढून गेले. गाडीतून उतरत स्वामीजींनी उपस्थित जनतेला हात जोडून नमस्कार केला. बाबू नरेंद्रनाथ सेन व स्वागत समितीच्या सदस्यांनी अलोट गर्दीतून वाटत काढीत स्वामीजींना सुंदर पुष्पमालांनी स्वागत केले. स्वामीजी व त्यांचे परदेशी शिष्य चार घोड्यांच्या बगीत बसले. अनेक स्वागत कमानी ओलांडून वाहन रिपन कॉलेजसमोर आले. तेथे उपस्थितांशी बातचीत करून स्वामीजी बागबङ्गार निवासी रायबहादूर पशुपतिनाथ बसु यांचे घरी दुपारचे जेवण घेतले व सायंकाळी काशीपूरच्या गोपाललाल शील यांच्या उद्यानगृहात जाऊन थांबले. तेथे काही दिवस विश्रांती घेण्याची स्वागत समितीने त्यांना विनंती केली. जाहीर सत्कार समारंभ २८ फेब्रुवारीला एक आठवड्याने राजा राधा कांत देव बहादूर यांच्या शोभा बङ्गार येथील राजवाड्यात पार पडला. राजेसाहेब अध्यक्षस्थानी होते. त्यांच्या छोट्याशा भाषणानंतर मानपत्र वाचन झाले.

२९ मे १९०० कोजी क्ष्यामी विवेकानंदाचे कॅनफ्रान्किसक्ट्स येथे दिलेल्या भाषणाचा विषय होता गीता, उपनिषद पुकोहित –

“प्रत्येक देशात पुकोहित हे जुन्याला चिन्हटून काहणाके वा पुकाणमतवादी अक्षतात त्याला ढोन आवणे आहेत. एक तक त्यांचा उद्देश्यवाद अवलंभून अक्षतो आणि दुःखके म्हणजे ते थेवळ लोकांषकोषक पुढे जाळ शक्तात. लोक जक म्हणतील ‘ढोन हजार देवांचे प्रतिपादन अका.’ तक पुकोहित तके अक्षतील. जो लोकजमूह त्यांना पैक्के देतो त्यांचे ते क्षेत्र अक्षतात. ईश्वर त्यांना पैक्के देत नाही. म्हणून पुकोहितांना ढोष देण्यापूर्वी क्षतःला ढोष द्या. तुमची अशी पात्रता अक्षेल तक शक्तन तक्षाच धर्म व तक्षेच पुकोहित तुम्हाला लाभतील त्याहून अणभक्ती अक्षेल लाभणाक नाहीत.” (यान २७ शोध क्ष्यामी विवेकानंदांचा)

रांगांमध्ये युरोपीयन आणि इंग्लिश लोक यांना आरामदायी हॉटेल उपलब्ध होती. गिर्यारोहक आणि हौशी निसर्गप्रेमी त्याठिकाणी येत होते. स्वामी विद्यात्मानंद यांनी 'विवेकानंद स्वित्ज़र्लंडमध्ये १८९६' या लेखात स्वामीजींच्या वास्तव्याची माहिती तपशीलात दिली आहे. पर्वताच्या उंच खिंडीतील प्रवास, हिमनद्यावरील प्रवास, घोडगाडीतून स्वामीजी जाताना, पायी चालताना, खेचरावरून सफर करताना आणि रेल्वेचा प्रवास ही सारी वर्णने डोळ्यासमोर येतात. प्रबुद्ध भारतमध्ये (एप्रिल १९७३ पृष्ठ १८४)

स्वामीजी आणि तिघेजण (मुलर, सेब्हियर पती-पत्नी) यांनी १९ जुलैला डोळ्यासमोर तेथून पॅरीसला रेल्वेने पोहोचले. तेथे हॉटेलमध्ये मुक्काम करून ट्रेनने जिनेब्हाला पोहोचले. लेमन तळ्याच्या काठच्या एका हॉटेलमध्ये ते उतरले. येथून स्वामीजींची सुट्टी सुरु झाली. पहिली गोष्ट त्यांनी केली ती म्हणजे बलूनमध्ये ते बसले. एका प्रदर्शनामध्ये हा हैड्रोजन बलून होता. त्यात सायंकाळी चौधे बकेटमध्ये बसले. एखाद्या पक्षाच्या पंखावर बसून आकाशात भरारी मारावी तसे बलून वर वर गेले. स्वामीजींनी ही अल्पकालीन भरारी खूपच आनंदात घालवली. पुन्हा त्यांना बसायची इच्छा होती पण साच्यांना भूक लागली म्हणून सारेजण एका रेस्टॉरंटमध्ये गेले.

दुसऱ्या दिवशी सारे चिलॉनचा किल्ला पहायला गेले. कवी बायरनने The Prisoner of Chillon म्हणून एक काव्य लिहिले आहे तो हा ऐतिहासिक किल्ला. दरम्यान Rhone नदीत स्वामीजींनी आंघोळ्ही केली. जिनेब्हामधून परत आल्पपर्वत रांगात निघाले. त्याची नीट तयारीही साच्यांनी केली. तेथून फ्रान्समधल्या chamoniy येथे रेल्वेने आले. २४ जुलै १ शुक्रवारी ते पोहोचले. आल्प्सचा सर्वात उंच Mount Blank माऊंट ब्लॅक येथे तर साच्या जगाचा विसर पडावा असे वातावरण होते.

Mer-de Glace या हिमनदीवरून त्या साच्यांनी प्रवास केला तो चित्तश्वराक होता नि सोबत्यांच्या हृदयाचे ठोके चुकत होते. पंचेचाळीस मिनिटाच्या दमछाक चढाईनंतर साच्यांना गरम कॉफी एका तंबूत मिळाली. परतीचा प्रवास दुसऱ्या बाजूने खेचरावर बसून करता आला. त्यावेळी स्वामीजी उत्साही होते नि त्यानी हिमालय व आल्पची तुलनाही केली. याच प्रवासात हिमालयात एका आश्रम बांधण्याचे स्वामीजींचे स्वप्न होते, असे सेब्हियर दांपत्यांना कळले.

पूर्वी थाऊजंट आयलंड पार्कमध्ये छोट्या गटाला स्वामीजींनी वेदांताचे प्रात्यक्षिक वर्ग घेतले. तशाच स्वरूपाचे वर्ग हिमालयात घ्यावेत व त्यासाठी एक आश्रम उभा करावा हे स्वामीजींचे स्वप्न होते. वेदांत तत्वाचा साक्षात्काराची अनुभूति घेण्याची अभिप्सा असणारे साधक तेथे जमावेत ही त्यांची इच्छा होती. स्वामीजींचे भारतीय व पाश्चात्य शिष्य तेथे राहावेत, असे त्यांना वाटू लागले. सेब्हियर दांपत्यांनी मायावतीत एक छोटा चहाचा मळा विकत घेतला. पुढे या ठिकाणीच मायावतीचा अद्वैत आश्रम साकारला.

मायावती आश्रमाच्या स्थापनेचा उद्देश तेथील कार्याची पद्धत व ध्येय आणि भारतीय आणि परदेशी लोकांना अद्वैताचा संदेश जगभर पसरविण्यासाठी शिक्षित करण्याचे हे केंद्र बनले. त्यानुसार तेथून अनेक ग्रंथ छापून प्रकाशित करण्याचे निश्चित झाले. श्रीमती सी. ई. सेब्हियर व जे. एच. सेब्हियर यांच्या सहीने एक मसुदा Charlotte Elizabeth Sevier तयार झाला. त्यावर आपले नाव असले आणि नसले तरीही चालेल असे स्वामीजींनी यापूर्वीच कळवले होते. स्वामीजींना हे केंद्र आध्यात्मिक व बौद्धिक अभ्यासाचे ठिकाण बनवायचे होते. अर्थात हा अभ्यास तीव्र व प्रात्यक्षिक स्वरूपाचा होता. या विद्यार्थ्यांत गृहस्थही दाखल होऊ शकत होते नि संन्याशीही. त्यात स्त्री-पुरुष, देश, जीवनात कोणत्या क्षेत्रात काम करतात याला काहीही प्राधान्य दिले नव्हते. मानवातील दिव्य मानवाचा आविष्कार महत्वाचा होता. स्वामीजी म्हणत, " Shall rise and cast off these kindergartens of religion and shall make vivid and powerful the true religion, the worship of the spirit by the spirit "अशी माणसे

बालवाडीतील धर्मामधून पुढे जातील आणि खरा, स्पष्ट, शक्तीमान धर्म आचरणात आणतील. एका चैतन्याने दुसऱ्या चैतन्याची पूजा करण्याचा हा प्रयत्न असेल. हा आश्रम प्राचीन उपनिषदकालीन जंगलातील आश्रमाप्रमाणे असेल पण साच्या जगासाठी तो मुक्त असेल. अर्थात यातून नवे तत्वज्ञान मांडायचे नव्हते पण आध्यात्मिक साधनेची नवी पद्धत स्वामीर्जीना प्रत्यक्षात आचरणात आणावयाची होती. जुन्या अंधश्रद्धा निघून जायला हव्या होत्या. कौटुंबिक भाऊ, जातभाई, देशबंधू हे सारे वेदांताचा साक्षात्कार होण्यातील अडथळे होते.

काहींचे मते आहे, की अद्वैत वेदांती होणे साच्यांना शक्य नाही. त्यामुळे पूजा, पाठ, भक्ती असे पायरी पायरीने जावे. ठीक आहे. कोलकत्त्याच्या आश्रमात तसे करण्याची मुभा आहे पण हिमालयात मला असे केंद्र हवे की, जेथे या गोर्झींना प्रवेश नाही. शुद्ध अद्वैत वेदांताचा अभ्यास व प्रात्यक्षिक हवे. येथे मुलांना निर्भय आणि अंधश्रद्धा मुक्त घडवायचे आहे. प्रत्येक जण दिव्य चैतन्याचा अंश आहे, असे पाहिले पाहिजे. ते प्रत्येकासमोर ध्येय असेल. मी रामकृष्णांचा केवळ संदेश आहे. मला प्रयोग करायचा आहे. वेदांताची सूत्रे मी तुम्हाला सांगितली. खन्या अर्थात त्यांचे जीवनात यापूर्वी प्रयोग झालेले नाहीत. जरी वेदांत तत्त्वज्ञान हे जगातले प्राचीन तत्त्वज्ञान असले तर नेहमीच अंधश्रद्धा, जातपात व इतर अनावश्यक गोष्टी मिसळल्या गेल्या आहेत. साधेपणा, ब्रह्मचर्य आणि आज्ञाधारकपणा हे तीन गुण प्रत्येक साधकाने पाळण्याची महत्वाची अट या आश्रमात होती. शारीरिक, बौद्धिक व अध्यात्मिक सदृढता लाभलेल्या संन्याशानी शिक्षकाची भूमिका स्विकारली. पुढे तीस वर्षे प्रबुद्ध भारत मासिकाचे संपादन याच मायावती आश्रमातून करण्यात आले.

१९०१ मध्ये स्वामीजी मायावती आश्रमात आले. तेव्हा एका खोलीत रामकृष्णाची पूजा होत होती. तेव्हा स्वामीर्जींनी या गोष्टीला कडाडून विरोध केला. श्रीमती सेन्हियर व स्वामी स्वरूपानंदाना त्यांनी बजावले की या आश्रमात पूजा-बिजा हे प्रकरण नको आहे. या आश्रमाच्या नियमाविरोधात ते आहे. स्वामीर्जींचा हेतू स्पष्ट होता. त्यानंतर कर्मकांड बंद झाले. स्वामी कृपानंद मात्र स्वामीर्जींच्या कार्यात केवळ अडथळाच नव्हे तर बदनामी करणारा घटक बनला. श्रीमती बुल यांच्यासारख्या दानशूर व्यक्तीला पत्राने त्याने कळवायला सुरु केले पण त्याचा उलटा परिणाम झाला. श्रीमती बुलनी त्याची चांगलीच कानउघाडणी केली व स्वामी विवेकानंद कोण आहेत, हेच तुला कळले नाही. तेवढी तुझी पात्रताच नाही, असेही त्याला खडसावले. पण स्वामीर्जींनी त्याला आपला शिष्य मानले व त्याचे सारे अपराध पोटात घातले. त्याला क्षमाच केली. १ आणि २ ऑगस्टला श्रीमती बुलनी मात्र त्याला स्वामी कृपानंद न म्हणता ‘लिअॉन लॅंडसर्बर्ग’ या मूळ नावानेच पत्र पाठवले व त्याचे संन्यासी ब्रतापासून झालेली अधोगती स्पष्ट केली. एखाद्या दारुच्या बारमध्ये ग्राहकांना दारु देण्याची नोकरी करण्याचा त्याचा अधमपणा श्रीमती बुलना धक्कादायक वाटला. त्यामुळे लॅंडसर्बर्गचे अधःपतन त्यांना चीड आणणारे ठरले. कारण त्यांनी एखाद्या आईच्या ममतेने सारी मदत केली होती. त्याला नाकारल्यावरही श्रीमती बुल दुसऱ्यांच्या मार्फत त्याला आर्थिक मदत करतच राहिल्या.

झरमॅट Zermatt पासून न्होन व्हॅलीतून सास फी सास ग्रुंड या व्हॅलीमध्ये स्वामीजी व त्यांचा ग्रुप आला. तीन हिमनद्यांनी वेढलेला बर्फाच्छादित प्रदेशात स्वामीजी खूप आनंदी व उत्साही होते. त्यांनी स्टर्डी, डिस्टीना ग्रीन्स्टीडेल यांना पत्रे लिहिली ४ ऑगस्ट ते १९ ऑगस्ट असे दोन आठवडे ते येथे राहिले. या काळात प्रोफेसर मॅक्समुलर यांचे छान पत्र त्यांना मिळाले. ते २ ऑगस्टला इंग्लंडमधल्या ड्रॉइंटवीक नावाच्या छोट्या शहरातून लिहिले होते. श्रीरामकृष्णांच्यावरचे प्रो. मुलर यांचा लेख XIX

Century या जगप्रसिद्ध मासिकात प्रसिद्ध झाला होता.

स्वामीजी मात्र ताजेतवाने बनले होते नि उच्च आध्यात्मिक भावामध्ये स्थित होते. ल्यूझर्न डर्लशीप हून स्कॉफहाऊसन Schaffhausen या ठिकाणी स्वामीजीसह सेन्हियर दांपत्य आले तेथे एक प्राचीन मठ होता तो स्वामीजींना पाहायचा होता. तेथे उंच धबधबा व निसर्गसौंदर्याचा आनंद घेऊन त्यांनी जर्मनीमध्ये प्रवेश केला. स्टुटगर्डमार्गे हिडलबर्गला ते पोहोचले.

जर्मनीमध्ये स्वामीजी

हिडलबर्गला सहा-सातशे वर्षापूर्वीचे विद्यापीठ प्रसिद्ध आहे. राजेशाही थाटाच्या इमारती, उच्चशिक्षित लोक, श्रीमंत समाज याचा स्वामीजींच्यावर प्रभाव पडला. सेन्हियर कुटुंबियांसमवेत त्यांनी विद्यापीठाला भेट दिली. भग्नावस्थेतला किळाही चून पाहिला. गोथिक, बारोक्यू पद्धतीच्या रचनेच्या इमारती न्याहाळल्या.

न्हाईन नदीकाठच्या कोबलेश या शहराला त्यांनी भेट दिली. मग १ सप्टेंबरला स्टिमरने ते कोलोजला पोहोचले. न्हाईन नदीतून जाताना मोठमोठ्या बागा, किल्ले ते पाहात. हा पाच तासांचा व साठ मैलांचा प्रवास होता. रोमन काळापासून कोलाज हे शहर आहे. यात अनेक मनोरे व दरवाजे, कमानी होत्या. कवी कोलरीजने या शहराविषयी लिहिले आहे. १३२० मध्ये बांधलेले गोथिक शैलीतील चर्चही त्यांनी पाहिले. सेन्हियर कुटुंबिय स्वामीजींना जेथे हवे तेथे व जसे हवे तसे घेऊन जात. त्यात त्यांना खूप आनंद होत होता. स्वामीजींची प्रत्येक गोष्ट जाणून घेण्याची क्षमता व इच्छा या बदल त्यांना मनापासूनच आदर व आत्मियता होती.

बर्लिन शहर म्हणजे जर्मन देशाचे शक्तिकेंद्र ६ सप्टेंबरला ते बर्लिनमध्ये राहिले, तेथे महत्त्वाची ठिकाणे त्यांनी पाहिली मात्र प्रोफेसर ड्युमेन यांची पूर्व नियोजित भेट चुकवायची नसल्याने सारे ९ सप्टेंबरला ठरल्यावेळी प्रोफेसरसाहेबांच्या घरी पोहोचले. डॉ व श्रीमती ड्युसेन यांनी त्यांचे स्वागत केले व तात्काळ चर्चेला सुरवातही केली. दोघांनाही संस्कृत उत्तम येत होते. त्यांची चर्चा संस्कृतमध्ये झाली. काहीवेळा चर्चा इंग्रजीमध्येही होत होती.

सकाळी चर्चा सुरु झाली. स्वामीजी निरोप घेऊ लागले तर दुपारच्या जेवणाचा आग्रह झाला जेवणानंतर स्वामीजी निघाले तर चहाचा आग्रह झाला. त्यादिवशी प्रो. ड्युसेन यांच्या कन्येचा वाढदिवस होता. इरिकाचा वाढदिवस थोर माणसाच्या आशीर्वादाने संपन्न झाला. स्वामीजींची भेट झाली. त्यावेळी प्रो. ड्युसेन ५१ वर्षांचे होते. ते Keil केल विद्यापीठात तत्त्वज्ञान विषयाचे प्राध्यापक होते. त्यांचे Vedant sutras with sanskrit commetry १८८७ ला प्रकाशित झाले. System of Vedant आणि General History of philosophy हे मोठे काम केले होते. मँक्समुलर प्रो. ड्युसेन यांच्याकडे आपले वारस म्हणून पाहात होते.

ड्युसेन यांनी ६० उपनिषदांचा अनुवाद केला होता. स्वामीजींनी अतिशय आत्मविश्वासपूर्वक व नेमकेपणाने ड्युसेन यांच्या भाषांतरातील अपूर्णता त्यांच्या लक्षात आणून दिली. पॉल ड्युसेन यांचे काम इतके मोठे होते की ते भारतीयांना तसेच परदेशीयांना महत्त्वाचे ठरले. स्वामीजी म्हणत अमेरिका व युरोपमध्ये मी भारतीय तत्त्वज्ञानाचे अभ्यासक पाहिलेत

पण भारतीयांचे नि भारतीय विचारांचे सच्चे मित्र दोनच भेटले मँक्स मुलर आणि पॉल ड्युसेन.

पॉल ड्युसेन यांना स्वामीजी चर्चेत गुंतावेत असे वाटत होते, पण त्या दरम्यान स्वामीजी काव्य वाचनात दंग होते. थोड्या वेळाने त्यांच्या लक्षात आले की, आपणाला ते बोलावत होते तेव्हा स्वामीजींनी आपले संपूर्ण लक्ष काव्यवाचनात लागल्याने मला तुमची हाक ऐकू आली नाही त्याबद्दल क्षमा मागितली. स्वामीजींच्याबाबत अशा घटना अनेकवेळा होत. त्यांची एकाग्रता इतकी तीव्र असे की, त्यांना जवळच्याने मारलेली हाकही ऐकू येत नसे. त्यानंतर चर्चा पुढे चालू झाली. भारतीय योग्याची समाधीअवस्था. स्वामीजींनी स्वानुभावाने सांगितले, की ती अशी सखोल मनातीत, शरीरातीत अवस्था असते की जळता निखारा अंगावर ठेवला तरी भान राहात नाही, प्रोफेसर ड्युसेन म्हणाले, की आता यापुढे मात्र माझा अशा गोष्टीवर विश्वास असेल.

चहापानानंतर प्रो. ड्युसेन यांनी जर्मनीत भरलेल्या कला व औद्योगिक प्रदर्शनाला भेट देण्याविषयी विनंती केली. दुसऱ्या दिवशी गुरुवारी १० सप्टेंबरला ड्युसेन यांच्याबरोबर कील (घळशश्र कीलेंगी)ला भेट दिली. जर्मनीचे ते महत्त्वाचे बंदर होते. बाल्टीक व उत्तर समुद्राला जोडणारे ते ठिकाण होते. स्वामीजींनी फिरता फिरता लंडनला जाण्याचा विचार मांडला. त्याला प्रोफेसरनी विरोध केला. दोन थोर पुरुषातील ज्ञानाच्या आदान प्रदानाला यापेक्षा चांगली वेळ आणि जागा कोठली? प्रोफेसर साहेबांचे ग्रंथालयदेखील महत्त्वाच्या ग्रंथामुळे श्रीमंत बनले होते. स्वामीजींना थांबता येत नव्हते. मग प्रोफेसरच त्यांच्याबरोबर काही दिवस घालवण्याचे ठरले. ते सारे ॲमस्टरडॅमला आले. तेथे तीन दिवस घालवले. तेथून ते सेव्हियर दांपत्य व स्वामीजी बुधवारी १६ सप्टेंबरला हार्वीच या इंग्लंडच्या बंदराला पोहोचले. समुद्र खवळलेला होता. प्रवास त्रासदायक झाला. तेथून ते लिव्हरपूल येथे सकाळी ८.४५ ला पोहोचले.

प्रो. ड्युसेन यांनी आपल्या 'Mein Leben' या आत्मचरित्रात जर्मन भाषेत स्वामीजींच्या विषयी लिहिले आहे. परंतु स्वामीजींची आध्यात्मिक महत्ता त्यांच्या कधी ध्यानात आली नाही. शिवाय स्वामीजींच्या हयातीनंतर १९२२ मध्ये ते पुस्तक प्रकाशित झाले. त्यामुळे स्वामीजींना त्यांचा दृष्टिकोन माहित नव्हता पण तो असता तरी त्या पुस्तकातील मजकूर स्वामीजींनी हसण्यावरी नेला असता.

प्रो. मँक्समुलर यांना विवेकानंदांच्या गुरु बंधूकडून आलेला रामकृष्ण परमहंसांच्याविषयीचा मजकूर फारसा समाधानकारक वाटला नाही. ब्रह्मवादीनच्या अंकात व भारतातून आलेल्या माहितीच्या आधारे मँक्स मुलरनी रामकृष्ण परमहंसांच्याविषयी छोटे पुस्तक प्रकाशित केले. मात्र ख्रिश्चन मिशनरीज आणि ब्राह्मो समाज यांनी त्यावर कडाडून टीका केली. त्या पुस्तकाचे नाव होते 'Ramkrishna : His Life and Sayings'. ते १८९८ नोव्हेंबरमध्ये प्रकाशित झाले. दोनशे पेजीसच्या पुस्तकामुळे जगभर रामकृष्णांचे नाव गेले.

रामकृष्णांचे काही आध्यात्मिक अनुभव, समाधी, चमत्कार या गोष्टी टीकाकारांनी सोडल्या नाहीत. मँक्समुलरनी संमोहन विद्या व समाधी या पाश्चात्य संदर्भात गोष्टी मांडल्या. त्यामुळे मँक्समुलर यांचेवर अनेकांनी टीका केली. मात्र स्वामीजींनी शेवटपर्यंत त्यांच्याविषयी आदर व कृतज्ञतेची भावना जोपासली. स्वीतझर्लंडमधल्या विश्रांतीनंतर स्वामीजी ताजेतवाने झाले. प्रो. ड्युसेन आणि स्वामीजी लंडनमधून विंबल्डन या उपनगरात एकत्रित प्रवास करून पोहोचले.

स्वामीजी कु. मुलर यांच्याकडे उतरले तर प्रो. ड्युसेन त्यांच्या मित्राकडे. मात्र हे दोघे वारंवार भेटत होते. त्यांच्या संस्कृत भाषेत चर्चाही चालत.

स्वामीजींनी सारदानंदाना अमेरिकेला पाठवले. त्यामुळे गुरुबंधू काली (स्वामी अभेदानंदाना) लंडनला पाठवण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे स्वतः पत्ता शोधत सप्टेंबर महिन्यात कार्ल कु. मुलर यांच्या घरी पोहोचले. स्वामीजींनी त्यांना येताना युजुर्वेद, सामवेद, अथर्वसंहिता, अनेक ब्राह्मणे, शतपथ, काही सूत्रे यास्क निसक्त, भारतातून आणायला सांगितले होते. त्यांच्याकडे फक्त क्रग्वेद संहिता होती. त्यामुळे स्वामीजी आलेले ग्रंथ पाहून खूष झाले.

स्वामीजींनी लवकरच वेदांत तत्त्वज्ञानावर लिहायला सुरु केले. विंबल्डन त्यावेळी सप्टेंबरमध्ये निसर्ग सौंदर्याने भारलेले होते. पुन्हा याठिकाणी स्वामीजी सायकल चालवायला शिकले. मग ते दररोज सकाळी सायकलवरून फेरफटका मारीत. जवळच मागरिट नोबेल यांचे कुटुंब राहात होते. मुलर यांच्या घरी स्वामीजींची वेदांचे तत्त्वज्ञान विषयावर ५-६ अँकटोबरला व्याख्यान झाले. ३०-४० श्रोते उपस्थित होते. अधिकतर महिला होत्या. ‘पोस्ट’ या वृत्तपत्राच्या पहिल्याच अंकात ९ ऑक्टो. १८९६ स्वामीजींच्या भाषणाचा वृत्तांत प्रसिद्ध झाला आहे. स्वामीजींनी अंटमला लांबी वा रुंदी असत नाही. पण दोन अंटम एकत्र आले तर मात्र त्यांना लांबी-रुंदी येते. परमाणुंचे एकत्र येणे महत्वाचे. स्वामीजींच्या भाषणात वैज्ञानिक संदर्भ येणे हे आशर्चयच होते. भौतिक जगाच्या, इंद्रियजन्य ज्ञानाच्या पलिकडचे हे त्यांचे पाहणे होते. स्वामीजींच्या या भाषणानंतर दुसऱ्या वर्षी इलेक्ट्रॉनची कल्पना पुढे आली.

विवेकानंदांचे हे वैज्ञानिक ज्ञान की विज्ञानाच्या उद्या अगोदरचे (Prescience) ज्ञान?या भाषणाच्या वृत्तांतात पुढे छापले आहे, मनच तुमच्या पाहण्याला अर्थ प्राप्त करून देते. जेव्हा मी खुर्ची पाहतो, ती खुर्ची नसतेच पण बाह्य प्रतिमा आणि मन यांच्या संयोगातून खुर्चीचे ज्ञान आपणाला होते. त्यामुळे जडवादी माणूसही अतिभौतिक बनलेला असतो. १९ व्या शतकातील वैज्ञानिकांना स्वामीजींची भाषा अनाकलनीय वाटली असेल पण २० व्या शतकात धर्म आणि विज्ञान यातील भेद गळून पडत चालला नि स्वामीजींच्या विचारांना उजाळा मिळाला. वेदांताच्या आधारे येऊ घातलेल्या विज्ञानाची दिशा त्यांना समजली असावी. त्यामुळे भविष्यातल्या विज्ञानाला आधारभूत ठरेल असे धर्म आणि तत्त्वज्ञान स्वामीजींनी मांडले. जून २७ रोजी स्वामीजी, गुडवीन हे दोघे इंग्लंडहून बोटीने निघाले व २ जुलै रोजी न्यूयॉर्कला पोहोचले. त्यापूर्वीच गुडवीन यांनी श्रीमती बुलना पत्र पाठवून कळवले होते की स्वामींना घेऊन मी न्यूयॉर्कला न थांबता बोस्टनला घेऊन येऊन आणि तुमची परवानगी असेल तर त्यांना केंब्रिजला घेऊन जातो. यापूर्वी पुस्तक प्रकाशनाच्या प्रकरणी गुडवीन आणि न्यूयॉर्कमध्ये स्वामीजींचे भक्त यांच्यात मतभेद निर्माण झाले होते.

दरम्यान स्वामी सारदानंदांचे पहिले भाषण वेदांत तत्त्वज्ञानावर ७ जुलै रोजी झाले. ते सर्वांना आवडले. स्वामीजींनी त्याची पूर्व तयारी करून घेतली होती. त्यामुळे आता स्वामीजींच्या काही कामाचा भार हलका होणार होता. हल्लूहल्लू सारदानंदांनी राजयोग, कर्मयोग, भक्तीयोग विषयावरचे क्लासेस घेणे सुरु केले.

भारतातून अनेक गुरुबंधू अमेरिकेला आले आणि त्यांनी वेदांत शिकवायचे ठरवले तरी स्वतः अमेरिकन्स जोपर्यंत वेदांत शिक्षक बनत नाहीत तोपर्यंत खन्या अर्थने विचार प्रसारित होणार नाहीत. त्याप्रमाणे कु. वाल्डो आता तयार झाल्या

होत्या. नोव्हेंबर ११ ला त्यांनी पहिल्या व्याख्यानापासून कामाची प्रामाणिक सुरवात केली. प्रारंभी त्याही शिक्षकाची भूमिका स्विकारण्यास टाळाटाळ करीत होत्या. स्वामीजी विंबल्डनहून लंडनला आले. वैदिक धर्माची उद्दिष्टचे 'माया आणि स्वातंत्र्य' अशा विषयावर त्यांची व्याख्याने झाली. मृत्यू कठोपनिषद या विषयावरही ते बोलले. मेरी हेलना लिहिलेल्या एका पत्रात स्वामीजी लिहितात ' I am a socialist not because I think it is a perfect system, but half a loaf is better than no bread'

याठिकाणी १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धातील औद्योगिक क्रांतीमुळे निर्माण झालेलया सामाजिक प्रश्नासंदर्भात स्वामीजी अमेरिका व भारतातील गरीबांच्या बाजूने उभा होते. त्यांचा प्रत्यक्ष राजकारणाशी वा राजकीय पक्षाशी, प्रणालीही संबंध नव्हता. समाजवाद हा शब्द वापरला तो मध्यम व उच्चमध्यम वर्गातील, बुद्धिवादी स्त्री-पुरु, एकत्र येऊन त्यांनी एक सामाजिक चळवळ उभारली होती. त्यातून एक सामाजिक जाणीव निर्माण झाली. त्याअर्थी स्वामीजींनी स्वतःला समाजवादी म्हणवले आहे.

इंग्लंडमध्ये कार्ल मार्क्सच्या या 'Capital' ग्रंथाचाही प्रभाव पसरला होता. पण Fabian Socialists शी त्याचा काही संबंध नव्हता. या ग्रूपमध्ये नामवंत माणसे एकत्र आली होती. त्यातून Fabian Society १८८४ ला स्थापन झाली. त्यांचे सदस्य होते - जॉर्ज बर्नार्ड शॉ, सिडने, ब्रिएट्रेस वेब, सिडने ऑलिव्हर, ग्रॅहम वॉल्स, हर्बर्ट ब्लाँड, अॅनी बेझंट (थिअॅसॉफिस्ट बनण्यापूर्वी) त्यानंतर बर्ट्रांड रसेल.

बदलत्या सामाजिक संदर्भावर ते चर्चा करीत. दर पंधरवळ्याता फॅबियन सोसायटीच्या मिटिंग भरत. पॅपलेट्स, लिफलेट्स, छापणे, अनेक भाषणे देणे, चर्चा करणे आणि साच्या समाजाच्या विविध स्तरात ती मते, निष्कर्ष पसरवणे ही कामे सोसायटी करीत असे. ग्रॅहम वॉल्स याबाबत म्हणत की, A movement towards economic equality to be achieved by democracy ही एक चळवळ आहे, लोकशाही मार्गाने आर्थिक समता आणण्याचे त्यांचे ध्येय आहे. स्वामी विवेकानंदांच्या मतानुसार केवळ आर्थिक उद्धाराने सामाजिक प्रश्न संपत नाहीत व समाजाच्या दर्जाही उंचावत नाही. त्यासाठी नैतिक आचरणाची गरज आहे. (नोबल पारितोषिक विजेते डॉ. अमर्त्य सेन या मूळ भारतीय अर्थतज्ज्ञाने हाच

छौद्ध धर्माने क्षगळ्या जाती, क्षगळे पंथ तात्काळ मोठीत आढले. क्षगळे क्षमान झाले. छौद्ध धर्माने जनतेच्या पुकोहितांनी निर्माण ठेलेल्या शृंखला तोडून टाळल्या. अलफता येथे वेदांताचे घैलू विषयावकील भाषणात क्षामीजी म्हणाले, तुम्ही कोणताही आहाव घ्या. ठेवळ आहावानेच तत्त्वक्षिद्ध होत अक्षेल तक एक्खाद्या थानकाला आयुष्यभक दूध-भाताचा आहाव घ्या. त्यामुळे तो थोक योगी होईल आय? पुराळळदा क्नान ठेल्याने आणि तीर्थक्षेत्राला नक्तीत क्नान ठेल्याने जक क्षर्वग्राप्ती होत अक्षेल तक कर्वग्रथम ती माझ्या पोटात अक्षणान्या माशांना झाली पाहिजे. भाजी पाला क्खाल्याने जक मोक्ष मिळत अक्षेल तक गाई, हवणे व क्षेत्रे यांना ती आपल्या आधी छावयाक पाहिजे.

धागा पुढे नेला व सामुहिक कल्याणांसाठी नैतिकतेची आवश्यकता मांडली.)

स्वामीजींना भारतात परत जाण्याची ओढ लागली. त्यामागे एक महत्वाचे कारण होते. गुडवीन नेहमी म्हणायचे his biggest Project स्वामीजींचा सर्वात मोठा प्रकल्प प्रत्यक्षात आणण्याची स्वामीजींना घाई होती. वेदांत शिक्षक तयार करण्यासाठी त्यांना कलकत्ता येथे एक केंद्र सुरु करायचे होते. १८९६ साली भारतात पडलेल्या भीषण दुष्काळाचा सविस्तर वृत्तांत लंडनच्या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध होत होता. त्यामुळे स्वामीजी मुळापासून हादरून गेले होते. त्यांना शक्य होते तेवढे जास्तीत जास्त पैसे त्यांनी इंडियन मिरर वृत्तपत्राच्या दुष्काळ निधीसाठी पाठवले. परंतु अशा तात्पुरत्या मलमपट्टीने त्यांचे समाधान झाले नव्हते. ते सतत स्वतंत्र मार्ग शोधत आणि नवनव्या उपायांचा, पर्यायांचा विचार करीत. हा काही दैवी कोप आहे, असे समजणाऱ्यापैकी ते नव्हते. उलट ते एकदा म्हणाले, “अशा देवाशी संघर्ष करायला हवा आणि त्याला शिक्षाही करायला हवी.”

स्वामीजी म्हणाले, की भारतात असंख्य देवळे आहेत. प्रत्येक देवळातली अगणित संपत्ती जमा केली तर राजे महाराजेंपेक्षा अधिक भरेल. या संपत्तीचा निस्वार्थीपणे समाजासाठी उपयोग करायचा ठरवले तर मोठे कार्य होईल पण ते पुजारी आपला धंदा सोडणार नाहीत. त्यामुळे भारतीत दुष्काळासंदर्भात या पुजाच्यांना जमेत धरण्यात अर्थ नाही. त्यांना सोडूनच काही योजना आखायला हव्यात. भारतीयांच्या रक्तातच आध्यात्म आहे. त्यामुळे धर्माशिवाय ते जगू शकत नाहीत. त्यासाठी उपनिषदातील उदात्त जीवनाचे तत्वज्ञान, संदेश केवळ जंगलातील आश्रमात आणि गुहांमध्ये बंदिस्त न राहता गोरगरिबांच्या व सर्वसामान्य भारतीयांच्या जीवनात उतरायला हवा. जर प्रत्येक व्यावसायिकाने ठरवले की आपण वास्तविक चैतन्यमय आहोत, आपले खरे स्वरूप दिव्य आहे. आपण सामर्थ्यशील आहोत. आपणच आपली नियती घडवू शकतो. तर तो तो माणूस अधिक चांगला माणूस बनेल. मग तो विद्यार्थी असो, मासे पकडणारा असो वा वकील असो.

खियांनाही सामाजिक गुलामगिरीतून मुक्त करणारा स्वतंत्र मठ स्थापन करायला हवा. या सान्या प्रात्यक्षिक प्रयोगासाठी वारंवार पत्रे पाठवून आपल्या गुरु बंधूंचे मनःपरिवर्तन त्यांनी चालवले होते. या प्रकल्पाविषयी स्वामीजी आपल्या इंग्लिश मित्रांना बोलले होते. त्यांनी त्वरित प्रतिसाद दिला. कु. मुलर यांनी वार्षिक २०० पौँडांची मदत दिली. (पुढे यापेक्षाही जास्त मदत त्यांनी केली, श्री स्टर्डोनी ५०० पौँड दिले. कु. सौटर (Miss Souter) यांनीही दुष्काळ निधीसाठी एक हजार पौँड दिले. त्यामुळे २० नोव्हें. रोजी स्वामीजींनी अलासिंगाना भारतात पत्र पाठवले की, कलकत्ता व मद्रास या दोन ठिकाणी केंद्र स्थापन करण्याचा माझा प्राथमिक विचार आहे.

स्वामीजींना पाश्चात्य मित्राकडून भरघोस आर्थिक मदत मिळाली. त्याचप्रमाणे भारतीय शिष्याकडूनही मदत मिळाली. श्रीमती बुल यांनी स्वामीजींना ३५ हजार रुपयांची मोठी देणगी पाठवली. परंतु स्वामीजींनी ती परत पाठवली. त्यांना कलवळे की, “एवढ्या प्रचंड मदतीची कामाच्या प्रारंभी गरज नाही. काम सुरु होऊ दे. मग छोट्या प्रमाणावर सुरु झालेले काम हळूहळू वाढत जाईल. कु. मुलर यांनी चाळीस हजार रुपयांची देणगी दिली त्यातून स्वामीजींनी बेलूर मठाची जागा १८९८ मध्ये खरेदी केली. त्यावर बेलूर मठ बांधा असे श्रीमती बुलनी सुचवले व त्यासाठी ते पैसे वापरले गेले.

भारताकडे प्रयाण

१४ नोव्हेंबर रोजी स्वामीजींचे मायभूमीकडे परतण्यासाठी Prinz Regent Luitpold या बोटीचे तिकीट आरक्षित केले. ही बोट नेपल्सहून ३० डिसेंबर रोजी समुद्रप्रवासाला निघणार होती. सोबत गुडवीन सारखी प्रामाणिक व्यक्तीही ते घेणार होते. भारतात जाऊन काय करायचे याची गुडवीनना कल्पना नव्हती, स्वामीजींचा विचार त्यांना अतर्क्य वाटत होता. पण प्रत्यक्ष रामकृष्ण जयंतीला हजारो भक्त जमले होते. त्यांच्यासमोर गुडवीन बोलले. गोसारिब भक्ताबरोबर जमिनीवर बसून हाताने जेवले. हे सारे भारतीयांना आश्चर्याचेच होते. गुडवीनना शेकडो नवे मित्र भेटले. असा रिपोर्ट गुडवीननी ६ मार्च १८९७ रोजी श्रीमती बुलना दार्जिलिंगहून पाठवलेल्या पत्रात कळवला. १२ डिसेंबर १८९५ रोजी स्वामिजींना प्रथम भेटल्यापासून दोन वर्ष स्वामीजींच्या मुखातून जेजे बाहेर पडले ते सारे गुडवीननी शब्दबद्ध केले हे त्यांचे स्वामीजींच्या जीवनातील फार मोठे जीवित कार्य ठरले. पुढे केवळ दोनच वर्षांनी त्यांचे निधन झाले. जणू स्वामीजींचे कार्य करण्यासाठीच गुडवीन जन्मले होते.

गुडवीन यांना संन्यास दीक्षा देण्याचे ठरवले होते पण ते कधी घडलेच नाही. मात्र कोलंबो, मद्रास, कलकत्ता, अल्मोरा येथे स्वामीजींचे जे राजेशाही थाटाने स्वागत झाले या नेत्रदीपक समारंभाला स्वतः गुडवीन उपस्थित होते. अलासिंग, जी. जी. डॉक्टर आणि गुडवीन कोलकत्यात मठात एकत्र राहिले. एखाद्या लहान मुलासारखे भजन करीत गुडवीनने नृत्य केले. ‘शिव शिव शंकर ओम ओम भोलेनाथ’ म्हणत तो आनंदाने नाचला. रात्रंदिवस स्वामीजींची त्याने सेवा केली. ८ मार्चला कलकत्याची दमट हवा स्वामीजींनी मानवेना म्हणून ते दार्जिलिंगला गेले. तेथे सेन्हियर दांपत्य अगोदरपासूनच होते. गुडवीनला बरोबर घेऊन स्वामीजी तेथे एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत राहिले. १४ एप्रिलला देहराडून गुडवीनने श्रीमती बुलना पत्र पाठवून प्रवासाचा वृत्तांत कळवला.

मध्यंतरीच्या काळात स्वामीजींनी गुडवीन यांना मद्राससला नवे वृत्तपत्र सुरु करण्यासाठी पाठवले. ‘ब्रह्मवादिन’ सुरु होतेच. परंतु आर्थिक मदतीच्या अभावामुळे हा प्रयत्न अडचणीत आला. कधी वर्णीदार, मद्रासमधले आलशी भारतीय, बदलाला तयार नसलेले, शांत या सान्या वातारवणात गुडवीनसारखा ब्रिटीश संस्कारातला, उत्साही, बुद्धिमान माणूस गुदमरला होता. सुदैवाने पुन्हा तो उत्तर भारतात आला. स्वामीजींच्या जम्मू, लाहोर या दौन्यात सामील झाला. पुन्हा गुडवीन मद्रासला आला. केवळ २८ वर्षांचा तो होता. मद्रासचा कडक उन्हाळा त्याला सहन होईना. आर्थिक हातभार लागावा व आपला भार स्वामीजी व मद्रासच्या भक्तावर पऱ्ह नये म्हणून त्याने ‘मद्रास मेल’ वृत्तपत्रात नोकरी स्विकारली. त्या कामासाठी तो उटकमंड येथे आला. त्या पंधरवड्यातच तो थंडी-ताप (टायफॉइंडने) आजारी पडला नि दुर्दैवाने त्याचे निधन झाले. (२ जून)

अलासिंगाने स्वामीजींना टेलिग्रामने कळवले व सविस्तर पत्रही आल्मोराला पाठवले. गुडवीनच्या भारतातील चाहत्यांनी (Josiah Goodwin) त्याचे उटकमंडला १९६७ मध्ये स्मारक उभारले आहे. स्वामीजींच्या बरोबर अल्मोराला श्रीमती बुल, कु मॅक्लिअॉड, सेन्हियर दांपत्य, निवेदिता, लाला बद्रीसाह हे होते. त्या सान्यांना गुडवीनच्या निधनाचा धक्काच बसला. स्वामीजी तर हळूळले. “माझा उजवा हात गेला. कधीही भरून न येणारे माझे नुकसान झाले.” स्वामीजींनी श्रीमती बुलनी व निवेदितांनी त्याच्याविषयी कविता व लेख ‘ब्रह्मवादिन’ मध्ये लिहून श्रद्धांजली वाहिली.

श्रीमती फ्लोरेन्स अडाम (Mrs. Florence Adams) यांनी स्वामीजींच्यासाठी रशियाच्या दौन्याची आखणी केली होती. एप्रिल १८९६ मध्ये त्या स्वतः प्रिन्स आणि प्रिन्सेस वोलकोन्स्को (Prince & Princess wolkonsky) हे शिकागोमध्ये होते.

त्या काळात राजेशाहीच्या अंमलाखालचा रशिया हा काही जागतिक स्तरावर सांस्कृतिक केंद्र मानले गेले नव्हते. पण स्वामीजींचे दृष्टेपण सांगते की, “The great upheaval which is to bring about a new epoch will come from Russia or China” लवकरच एक क्रांतिकारक बदल होईल. १८९५ सालचे हे भाकीत पुढे प्रत्यक्षात उतरलेले आपण पाहतो.

त्यावेळी रशियामध्ये अति धार्मिक लोक होते. गूढवादाचा मोठा प्रभाव होता. झार सप्राट स्वतः म्हणाला होता की, भारत हा आध्यात्मिक आणि शहाणपणाची भूमी आहे. या झारच्या भारताकडे पाहण्याच्या दृष्टीबद्दल स्वामीजींना आनंद झाला होता. त्यामुळे त्यांनी रशियाला भेट देण्याचे ठरवले होते. पण अचानक बोस्टन व रशियाचा दौरा रहित करून स्वामीजी भारतात परतले. त्यामुळे जपान व चीनचा दौराही पुन्हा भारतातून अमेरिकेला जाताना १८९७ मध्ये करावा असे स्वामीजींनी योजले होते. सिलोमध्ये धर्मपाल यांचेकडे आठवडाभर थांबून त्यांच्या मदतीने जपान-चीन दौरा करायचा असा विचार चालला होता.

यापूर्वी अमेरिकेला १८९३ मध्ये जाताना चीन-जपानमार्गे ते गेले होते. त्यावेळी या देशांची मुलभूत सामर्थ्यशील बनण्याची ताकद त्यांनी ओळखली होती. जपानचा नीटनीटकेपणा, स्वच्छता व आधुनिकीकरणाची धडपड त्यांना महत्वाची वाटली होती. भारतीयांना ते लिहित की, तुमच्या संकुचित मनोवृत्तीतून बाहेर या आणि जपानला दरवर्षी भेट द्या आणि पाहा त्यांच्या प्रगतीची दिशा.

महात्मा गांधींचे पत्र

ज्या ज्या ठिकाणाहून संदेशासाठी निमंत्रण येत असे किंवा जेथे जेथे उन्मुखता होते तेथे स्वामीजी स्वतः जाण्याचा विचार करीत किंवा अन्य कोणाला तरी पाठवण्याचा विचार करीत. त्यामुळे केवळ युरोप व आशिया खंडांतच नव्हे तर द. आफ्रिकेलाही प्रतिनिधी पाठवण्याचा त्यांचा विचार होता. तेथे भारतीय लोकसमूह ब्रिटिशांबरोबर जाचक अटीखाली राहत होता. मुंबईचे एक मित्र सेटलूर (Mr. Setlur) यांनी विनंती केली की, “भारतातून द. आफ्रिकेत आलेल्या लोकांची धार्मिक गरज पूर्ण करेल असा प्रतिनिधी पाठवा. स्वामीजींनी स्वामी शिवानंदांना पाठवण्याचा विचार केला होता. जयपूरहून १८९७ डिसेंबरमध्ये स्वामीजींनी आपल्या गुरुबंधूना लिहिले की, द. आफ्रिकेत काम वाटते तितके सोपे ठरणार नाही. ते काम परिपूर्ण माणसाचे आहे. कारण तेथल्या गोन्या मंडऱींना बाहेरून कोणीही आलेले खपत नाही. भारतीयांची काळजी घेणे व त्याचवेळी शांतपणे गोन्याशी वागणे अशी दुहेरी अवघड जबाबदारी पेलायला हवी. जेणेकरून अधिक डोकेदुखी वाढाणार नाही. आपल्या कामाचा त्वरित परिणाम दिसून येणार नाही. मात्र अंतिमतः भारतासाठी त्याचा उपयोगच होईल. याबाबत तू तुझे नशीब आजमवावेस! जर तुझी तयारी असेल तर तसे मुंबईला श्री. सेटलूर यांना कळव आणि अधिक माहिती त्यांच्याकडून घे.”

याबाबत अधिक माहिती डर्बन येथे राहणाऱ्या एक तरुण भारतीय बैरिस्टरकडून मिळाली. तो भारतीयांच्या हक्कांविषयी तेथे लढा देत होता. त्यांचे एक पत्र मुंबईच्या हायकोर्टाचे एक वकील बी. एन. भाजेकर यांना आले होते. ते स्वामीजींना पाठवले गेले. त्यावेळी स्वामीजी काशमीरमध्ये होते. श्रीमती बुल यांच्या संग्रहातील कागदपत्रात ते मिळाले. श्रीमती बुल यांची नात सिलहिया कटीस यांनी मेरी ल्युईस बर्क यांना ते पत्र दिले. पत्रलेखकाचे नाव होते मोहनचंद करमचंद गांधी. या पत्राची तारीख होती २३ फेब्रु. १८९८. सदर पत्रात गांधीजी लिहितात - मला तुमचे अतिशय महत्वाचे पत्र मिळाले. धार्मिक शिक्षक पाठवण्याची घाई करू नका. रुढीप्रिय सनातनी धार्मिक शिक्षक येथे यशस्वी होणार नाही किंवा युरोपीयन लाईनवर काम करणाराही उपयोगी ठरणार नाही. जरी

येथल्या भारतीयांनी जातिभेद सोडला असला तरी त्यांची मने चुन्या काळातच वावरणारी आहेत; पण मनाने सरळ आहेत.

येथे धर्म शिक्षक हवा, परंतु येथल्या ख्रिश्चन धर्मगुरुपेक्षा अधिक हुशार असायला हवा. तो शुद्ध मनाचा व निःस्वार्थी हवा. पैशावर अवलंबून नसावा. असा शिक्षकच लोकांचा विश्वास संपादन करू शकेल आणि येथल्या भोंदू महाराजांपासून शोषणापासून भारतीयांना वाचवेल. मला आश्चर्य वाटते की, श्री. गुडवीन येथे काय करू शकणार? त्यांना तमिळ वा हिंदी भाषा येते का? (वास्तविक एखाद्या हुशार स्वामीबरोबर गुडवीननाही पाठवण्याची योजना होती. गांधींना वाटले फक्त गुडवीन येतील.)

भारतीयांच्या आरोग्याबद्दल आपण डॉक्टर्स पुरवू; परंतु देशातील धर्म जिवंत ठेवण्यासाठी धर्म शिक्षक हवेत. आम्ही ब्रिटीश सरकारला एखादा धर्मोपदेशरक पाठवा असे सांगू शकत नाही. ते हिंदूंच्या धर्मविषयक बाबीत हस्तक्षेप करीत नाहीत.

स्वतः स्वामी विवेकानंद आम्हाला भेट देतील का? त्यांचे येथील कार्य यशस्वी होण्यासाठी मी सर्वतोपरी मदत करेन. ते युरोपीयन्स आणि भारतीय दोन्ही गटात कार्य करू शकतील. माझ्या मते ते भारतीयांच्यात राजे-महाराजे यांचेबरोबरही मुक्तपणे वावरू शकतात व गरीबातल्या गरीबामध्येही. ते जर दक्षिण आफ्रिकेत आले तर निश्चितच फार मोठे कार्य करू शकतील. त्यांच्या ज्ञानाने, युरोपीयन्समध्ये नवचैतन्य जागृत करतील आणि भारतीय मजुरांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलण्याइतरत त्यांना आपल्या अमोघ वाणीने, व्यक्तिमत्त्वाने संमोहित करू शकतील. येथले युरोपीयन्स कर्मठ आहेत; पण इतके कठीण नाहीत की, तर्कशुद्ध बुद्धिमत्तेला किंमत देत नाहीत किंवा त्यासमोर विनम्र बनत नाहीत.

मी हे पत्र मोकळेपणाने लिहीत आहे आणि परिस्थितीच अशी आहे की, अपरिचितपणाची बंधने झुगारून असे पत्र पुढे ठेवा.

स्वामी विवेकानंदांनी शिवानंदांना द. आफ्रिकेला पाठवले नाही आणि विविध कारणांमुळे ते स्वतःही जाऊ शकले नाहीत. चीन, जपानप्रमाणे द. आफ्रिकेचा दौरा ते करू शकले नाहीत; मात्र अमेरिका व इंग्लंडमध्ये त्यांनी दिलेला चैतन्यमय संदेश आता जगभर पोहोचला आहे.

भारतात परतल्यावर स्वामीजी म्हणाले की, अमेरिकेपेक्षा माझे काम इंग्लंडमध्ये चांगले झाले; पण माझी पाठ फिरली व या कामाचे धागे कच्चे बनतील, मग ते काम ढासल्ले आणि झालेही तसेच. श्री. स्टडीं यांच्यासारख्या व्यक्तीने एकाकी झुंज दिली;

ठद्धोथन या अंगाली मार्किन्हात मार्च १८९९ मध्ये लिहिलेल्या लेखात क्यामीजी लिहितात –

थेश्यापूत्र थोशिष्ठ व नाकद, दक्षीपूत्र शत्याकाम जाखाल, ओळी व्याक्ष, पिता अङ्गात अङ्गलेले कृप, द्रोण, अर्ण इत्याकी शुद्ध शुलातील व्यवती अंगी अङ्गलेल्या क्षवपकाक्माने वा विद्वतेने क्षत्रियापदाला वा आम्हणपदाला पोहोचला. आता अशी वेळ येत आहे की ज्यावेळी जगभक शुद्ध जाती आपल्या शूद्धत्वानिशी प्रभावी व्यवक्षाय याक्षह क्षत्रिय, थेश्य वा थ्राघ्ण न अनता शूद्धत्व थायम ठेथून प्रत्येक क्षमाजामध्ये कंपूर्ण प्रभूत्व पावतील. पाश्यात्य जगात या नवीन क्षतेचा ठक्य झाल्याची चिन्हे हळूहळू दिक्षू लागली आहेत.

पण ती अपुरी पडली. भगिनी निवेदिता यांनी स्वामीजींच्या कार्याची मोठी धुरा वाहिली. भारतीय ख्रियांना, बौद्धिकरित्या, व्यवहारात आणि धार्मिक व सांस्कृतिक क्षेत्रात उचावण्यासाठी स्वामीजींना एक पाश्चात्य देशातील स्त्रीची गरज होती. ती मागरिट नोबेल (भगिनी निवेदिताच्या रूपाने) पूर्ण झाली.

स्वामीजींनी त्यांना भारतातील प्रतिकूल परिस्थितीची कल्पना दिलेली होती. भारतातील घट्ट जातिव्यवस्था, इंग्लिश समाजाकडून उपेक्षा, टीका वाट्याला येणे, राहाण्याजेवण्याची गैरसोय, दमट, घाम फोडणारी हवा. या सांच्या बाबी लक्षात घेऊन समाजकार्यात उत्तरायचे की नाही ते ठरवावे. मात्र स्वामीजींनी सदासर्वदा त्यांना कामात उद्या अपयशी ठरलीस तरी शेवटच्या श्वासापर्यंत मी तुझ्यामागे पर्वतासारखा उभा राहीन, असे आश्वासन दिले होते. स्टर्डी, नोबेलप्रमाणे सेन्हियर दांपत्य हे सिंहाच्या काळजाची माणसे स्वामीजींना इंग्लंडमधूस लाभली होती. सेन्हियरनी हॅंपस्टीड येथील आपली प्रॉपर्टी विकून टाकली नि अमेरिकेतून भारताकडे आपल्या गुरुबरोबर मोठ्या जीवनप्रवासाला जाण्यासाठी सज्ज झाली. गुडवीन यांनीही आपले जीवन स्वामीजींच्या पायावर वाहिले. शेवटपर्यंत स्वामीजींच्या कार्यासाठी त्यानी सर्वस्वाचा त्याग केला. ही त्यागी माणसे हाच स्वामीजींच्या कार्याचा मूलभूत पाया होता.

लंडनमधल्या स्वामीजींच्या कार्याचे फल हे याहीपेक्षा व्यापक होते. शेकडो लोकांच्या जीवनात प्रत्यक्ष मार्गदर्शनाने त्यांनी परिवर्तन घडवले होते.

अनेकांना काही गूढ अनुभवही आले. ते मानसिक असोत वा आध्यात्मिक, पण त्या त्या व्यक्तीच्या जीवनात कायम स्वरूपाचे परिवर्तन घडवणारे ते होते. अनुभूतीची, परिवर्तनाची ही लाट पसरतच चालली होती. एक अध्यात्मिक क्रांतीची ज्वाला भडकली होती.

एकदा बडा बाबा (स्वामी सत्चितआनंद) यांनी स्वामीजींकडे निर्विकल्प समाधीचा अनुभव द्या म्हणून प्रार्थना केली. त्यावेळी स्वामीजी म्हणाले, “कौपीन लावून समाधीत सदानन्दका बसलो असतो तर ती शक्ती इकडे वापरता आली असती; पण ती सारी शक्ती युरोप-अमेरिकेत प्रबोधन करण्यात खर्ची पडली.”

इंग्लंडहून परतल्यावर स्वामीजींची प्रकृती ढासळली. दुसरा विवेकानंद जन्माला आला असता तर फक्त त्यालाच कळले असते की या विवेकानंदनेकायकामकेले आहे, असे स्वामीजी शेवटी शेवटी म्हणत. तेसांगत, “आतामाझ्याशेजारीमी मृत्यूपाहतो आहे. माझ्या जीवनातील ईश्वरनियत कार्य पूर्ण केले आहे. मी कोणत्या कामाचा भाग उचलला ते जगाला समजू दे. पण ते समजायला खूप कालावधी जावा लागेल. या कामाच्या महापुरात प्रत्येक जण वाहून जाईल.”

स्वामीजींचे इंग्लंडहून भारताकडे जाण्याचा दिवस जवळ आला तसे कू. सौटर (Souter) यांनी हा आध्यात्मिक सूर्य कायमच स्मरणात राहावा म्हणून अलफ्रेड इलिस या व्यावसायिक फोटोग्राफरला बोलावले आणि स्वामीजींचे सहा स्टुडिओ फोटो घेतले. त्यातील एक जगप्रसिद्ध ध्यानमग्न फोटो आहे आणि एक समोरून घेतलेला फोटो. (मेरी ल्युईस बर्क यांच्या ग्रंथमालिकेच्या मुख्यपृष्ठावर आहे.)

डिसेंबर महिना सुरु झाला नि एखाद्या शाळकरी मुलाने शाळा संपून सुटी केव्हा सुरु होणार यासाठी दिवस मोजावेत तसा प्रकार स्वामीजींबाबत झाला होता. ते ८, ९ व १० ला क्लासेस घेणार होते. त्यातील एका व्याख्यानाचा विषय होता- The Real and the Apparent man.

स्वामी विवेकानंदांच्या प्रयाणानंतर वृत्तपत्रात काही मजकूर आला त्याची कारणे श्रीमती स्टर्डोनी जतन केली. त्यात छापले होते - व्हिक्टोरिया रोडवरील एका खोलीत भरगच्च श्रोत्यापुढे स्वामी विवेकानंदांचे लंडनमधील शेवटचे व्याख्यान गुरुवारी १० डिसेंबर रोजी झाले. त्यांच्या व्याख्यानमालेची सांगता झाली. सातत्याने बदलणाऱ्या विश्वात अटैत असे तत्त्व कायम स्वरूपाचे नांदते, असा त्यांच्या व्याख्यानाचा विषय होता.

या शेवटच्या व्याख्यानानंतर निवासस्थानी फलॅटवर नजीकच्या शिष्य मंडळीबरोबर अध्यात्मातील अतिसूक्ष्म गोष्ठीविषयी स्वामीजी बोलले. गुडवीनने त्यांच्या शॉर्ट नोट्स घेतल्या. त्या पत्राद्वारे श्रीमती बुलना त्याने कळवल्या. त्यात म्हटले होते की, स्वामीजींचा मूळ अतिशय चांगला होता. ते म्हणाले, की केवळ बुद्ध तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास करून थांबता येत नाही. ते प्रत्यक्ष जीवनात उत्तरायला हवे. चांगले काम चांगले फळ देते. *Good work produces good result.* वेळेचे भान ठेवायला हवे. कोणती योग्य वेळ कोणत्या चांगल्या कामासाठी हे समजायला हवे. मग मुक्तीसाठी, स्वातंत्र्यासाठी त्या दिशेने जोरदार प्रयत्न करायचे मग बन्या वाईटाचा परिणाम आपल्या चांगल्या प्रयत्नावर होत नाही. व्यक्तिगत शिकवण शिष्यासाठी महत्वाची ठरते. येशू पिस्ताने तसे शिकवले तर भगवान बुद्धानी आपली शिकवण वैशिक बनवली. बुद्धांच्या महानिर्वाणावेळी रडणाऱ्या आनंदला त्यांनी शोक करू नको तो व्यर्थ आहे हे समजावले.

प्रत्येक धर्मीयाने आपलाच देव खरा असा हट्ट धरू नये. फक्त येशूच जगातला एकमेव देव असेल तर मग देवत्वापर्यंत इतर कोणी पोहोचू शकणार नाहीत. १३ डिसेंबरला रविवार होता नि त्या दिवशी इन्स्टिट्यूट ऑफ वॉटरकलर पैर्टसच्या सभागृहात स्वामीजींच्या निरोपाचा समारंभ झाला. इंग्लिश मित्रांकडून त्यांना छापील मानपत्र देण्यात आले. साधारण पाचशे स्त्री-पुरुष उपस्थित होते. स्वामीजी व सभागृहातील सारे जण निरोपाच्या समारंभात गहिवरले होते.

इरिक हॅमोंड यांनी लिहिले आहे, ‘मी स्वामीजींच्या सारे काहीही न बोलता उभा होतो ते भारताला परत जाणार होते. ‘गुड बाय’ हे शब्द माझ्या घशातच अडकले. मला काय बोलायचे होते ते त्यांनी जाणले. आजपर्यंतचा माझा अनुभव असा होता की, मी त्यांना जो प्रश्न विचारू इच्छित असायचा तो न बोलताही त्यांच्याकडून उत्तर दिले जायचे. जणू त्यांच्या डोळ्यातून आत्माच माझ्याकडे पाझरत होता. त्यांनी माझा हात आपल्या हाती धरला होता. ते म्हणाले, “होय, होय मी निश्चित परत लंडनला येईन.”’ स्वामीजींनी दिलेला शब्द पाळला.

या निरोप समारंभानंतर सेब्हियर दांपत्य आणि स्वामीजींनी इंग्लिश कालवा ओलांडून फ्रान्समध्ये प्रवेश केला. गुडवीन त्यांना नेपल्समध्ये सामील होणार होते. इटलीमधून स्वामीजींचा प्रवास होणार होता. गुडवीननी श्रीमती बुलना दोन पत्रे पाठवली होती. अर्थात प्रवासाला निघण्यापूर्वी बाथेस्टोन इरींहशरींप या ठिकाणी गुडवीनची आई राहात होती. तिच्यावर त्याचे खूप प्रेम होते. तिच्या सहवासात काही दिवस घालवून गुडवीन भारताकडे निघाले. दुदैवाने गुडवीन यांचा मृत्यू भारतात झाला. ती त्यांची व आईची शेवटचीच भेट ठरली. जून १८९८ च्या पहिल्या आठवड्यात ते उटकमंडला वारले. लंडन सोडण्यापूर्वी स्वामीजींच्या एका मित्राने त्यांना विचारले होते, स्वामीजी चार वर्षे भौतिक सुखाची रेलचेल असणाऱ्या देशात फिरल्यानंतर आपल्याला मातृभूमी कशी वाटेल? स्वामीजी उत्तरले, “इकडे येण्यापूर्वी मी भारतावर फक्त प्रेम करीत होतो आता मात्र भारतातील धुलिकणही मला पवित्र आहेत. भारताची हवादेखील मला पावित्र्याने दरवळलेली वाटेल. भारत आता माझ्या दृष्टिने एक तीर्थ होऊन बसला आहे.”

फ्रान्समधून आल्पस्ची पर्वतश्रेणी मागे टाकून मिलन, पिसा नगरे पाहून सेब्हियर दांपत्यासह स्वामीजी फ्लोरेन्सला पोहोचले.

इटलीच्या ललितकला विद्यांचे माहेरघर असलेल्या या नगरीत अनेक म्युझियम्स व ऐतिहासिक ठिकाणे पाहून एका पार्कमध्ये फिरताना अचानक शिकागोचे हेल दांपत्य भेटले. स्वामीजी शिकागोमध्ये त्यांच्या कुटुंबापैकीच एक बनले होते. दोघांनाही अतिशय आनंद झाला. फ्लोरेन्सहून स्वामीजी रोममध्ये आले. श्रीमती सेव्हियर यांनी कु. मॅकलिओड यांची भाची एलबटी टार्गीस याही रोममध्ये वास्तव्य करणाऱ्या कु. एडवर्ड यांच्याशी संपर्क साधला होता. कु. मॅकलिओड यांची भाची एलबटी टार्गीस याही रोममध्ये राहत होत्या. स्वामीजी एक आठवडा रोममध्ये होते. स्वामीजींच्या प्रभावी व्यक्तिमत्त्वाने या दोन्ही ब्रिटिश महिला स्वामीजींच्या भक्त बनल्या. त्यांनी ऐतिहासिक स्थळे स्वामीजींना दाखवली. रोमहून स्वामीजी नेपल्सला आले. जहाज बंदरात येण्यास अवकाश होता. तेवढ्या वेळात स्वामीजींनी व्हेसुव्हिसस नावाचा प्रसिद्ध ज्वालामुखी आणि पॉम्मे शहर पाहून घेतले. तोपर्यंत साऊथ हॅम्टनहून भारतास जाणारे जहाज बंदराला लागले. त्यात गुडवीन होते. मग सारे जण ३० तारखेला भारताच्या परतीच्या प्रवासाला निघाले.

जानेवारी महिना सुरु झाला. १५ तारखेला सूर्योदयाला तांबूस, उजळ प्रकाशात सिंहलद्वीपची (सिलोनची) तटभूमी दिसू ला-गली. पिवळसर वाळूचा किनारा सुर्वर्णमय भासत होता. वाच्यांनी डोलणाऱ्या गर्द नारळीच्या झाडांनी स्वामीजींना प्रफुल्लित बनवले. जहाज कोलंबो बंदरात शिरले नि नांगर टाकला. जहाजाचा भोंगा झाला. जणू स्वामी विवेकानंदांच्या आगमनाची ललकारीच त्याने दिली. स्वामीजींच्या आगमनाची वार्ता कोलंबो आणि मद्रास इलाख्यात यापूर्वीच पोहोचली होती. सर्व प्रमुख शहरात प्रमुख नागरिकांनी एकत्र येऊन स्वागत समित्या बनवल्या आणि भारतभूमीच्या सुपुत्राच्या शुभागमनाची ते वाट पाहू लागले. कोलंबोला स्वामीजींचे दोन गुरुबंधू व अनेक मद्रासी शिष्य अगोदरच पोहचले होते. स्वामीजींचे पहिले स्वागत करण्याचा मान आपल्याला लाभला आहे या भावनेने कोलंबोच्या हिंदू समाजाने मोठ्या उत्साहाने स्वागताची तयारी केली. इकडे आपल्या छोट्या खोलीत भारताच्या वर्तमान आणि भविष्यातील समस्या सोडवण्यासाठी कोणते उपाय योजावेत याचे स्वामीजी चिंतन करीत बसले होते. बंदरावर किंती प्रचंड जनसमुदाय त्यांच्या दर्शनाची उत्सुकतेने वाट पाहात आहे, याची कल्पना त्यांना नव्हती.

स्वामीजींचे दर्शन होताच स्वामीजींच्या नावाचा जयजयकार झाला. कोलंबोच्या हिंदू समाजाचे प्रतिनिधी म्हणून कुमारस्वार्मींनी अनेक प्रतिष्ठितांसमवेत स्वामीजींना पुष्पहार अर्पण केले. दोन घोड्यांच्या बग्गीतून त्यांनी शहरात प्रवेश केला. ठिकठिकाणी तोरणद्वार बांधलेले होते. रांगोळ्या काढण्यात आल्या होत्या. सुगंधी अगरबत्यांनी वातावरण मंगलमय बनले होते. सुशोभित राजपथावरून जात दालचिनी उद्यानासमोरील प्रचंड मंडपाजवळ शोभायात्रा आली. स्वामीजी रथातून उतरताच अनेकांनी पदस्पर्श करून धुली मस्तकी लावली. स्वामीजी ‘नारायण’, ‘नारायण’ म्हणत त्यांना आशीर्वाद देऊ लागले.

सिलोनचे आमदार व सभेचे अध्यक्ष पी. कुमारस्वार्मींनी मानपत्र वाचन केले. त्या अभिनंदनपर पत्रास स्वामीजींनी उत्तर दिले. मानपत्रात म्हटले होते की, “सर्वप्रथम आपले स्वागत व अभिनंदन करण्याचे भाग्य आम्हा कोलंबोवासीयांना लाभले हे आमचे सुदैव. युरोप व अमेरिकेला भारताच्या वैश्विक धर्माची आपण महत्ता समजावून सांगितली आणि भारतीय क्रषीमुर्मींच्या पावलावर पाऊल टाकून भारताला जगाचा आध्यात्मिक दीपस्तंभ बनवलेत. पाश्चिमात्यांच्या भौतिक यशाने प्रभावित झालेल्या भारतीयांच्या डोळ्यात अंजन घालून भारताची आध्यात्मिक परंपरा किंती थोर आहे हे दाखवून दिलेत. तुमच्या उदात्त आचरण व विचाराने मानवजातीवर कधीही न फिटणारे उपकार तुम्ही करून ठेवले आहेत. आम्ही ईश्वराकडे प्रार्थना करतो की, त्याच्या कृपेने तुमची व तुमच्या कार्याची भरभराट होवो.” स्वामीजींनी उत्तरादाखल छोटे भाषण केले. त्यात ते म्हणाले, एवढ्या मोठ्या प्रेमादराने

तुम्ही स्वागत करून हे दाखवलेत की, हे स्वागत कोणा राजकीय नेत्याचे नव्हते, श्रीमंताचे नव्हते, सैनिकाचे नव्हते तर भिक्षापात्र हाती घेतलेल्या एका संन्याशाचे होते. त्यातून हिंदू मनातील धर्मबद्धता आदरच प्रगट होतो. भारताचा पाठीचा कणा म्हणजे धर्म तो सशक्त राखण्याचे स्वामीजींनी आवाहन केले. हा सन्मान एका व्यक्तीचा नसून तत्त्वाचा आहे.

दुसऱ्या दिवशी १६ जानेवारी १८९७ रोजी स्वामीजींनी फ्लोरल हॉल (Floral Hall) येथे जाहीर व्याख्यान दिले. त्याचा विषय होता ‘पुण्यभूमी भारतवर्ष’ श्री. गुडवीन तर छायेसारखे स्वामीजींच्या बरोबर राहत. त्यांनीच या सर्व भाषणाचा तपशीलवार नोंदी अविश्रांत परिश्रमातून केल्या. त्यामुळे आजही आपण स्वामीजींची अमृतवाणी वाचू शकतो.

स्वामीजी म्हणाले, माझ्याकडून जे थोडेफार काम झाले आहे. ते माझ्यातील आंतरिक शक्तीमुळे नसून तुम्हा सांच्यांच्या प्रोत्साहनामुळे, सदिच्छेमुळे आशीर्वादामुळे होय. पाश्चिमात्य देशात माझ्याकडून चांगले काम झाले आहे. त्यात हा एक भाग माझा आत्मविश्वास दुणावला. आताच अध्यक्ष महोदयांनी भारताचा उल्लेख पुण्यभूमी असा केला. मी आता खात्रीपूर्वक ठामपणे सांगतो की, खरोखरच ही पुण्यभूमी आहे. जगाच्या पाठीवर ही एकमेव आध्यात्मिक भूमी आहे. येथे मानवाचा देवमानव बनू शकतो. जगाने भारताचे क्रणच मानव्याला हवेत. जगाच्या इतिहासात अनेक सत्ताधीश झाले, लष्करशहा झाले, पण रक्ताचे पाट वाढून. आज भारतीय नांगरधारी शेतकऱ्याला विचाराल राजकारण काय आहे, राजकीय वाद, तत्वज्ञान काय आहे तर त्याला कळत नाही पण धर्माचा अर्थ त्याला समजतो; पण पाश्चात्य देशातच उलटे गणित आहे. तेथल्या वैज्ञानिक लाटेमुळे अनेक रूढी-परंपरा हादरून गेल्या आहेत; पण खरा धर्म हादरलेला नाही. तो स्थिरच आहे. भारतीय तत्त्वज्ञान अभंग आहे ‘एकं सद्विप्रा बहुधा बदन्ति’

That which exists is one, sages call it by various names हे महत्त्वाचे सत्य आम्ही जगाला शिकवण्याची गरज आहे; मात्र त्यासाठी जातीभेदाला मूठमाती द्या. तो मनाचा क्षुद्रपणा सोडा.”

कोलंबोनंतर जाफनाच्या हिंदू बांधवांनी स्वामीजींचे स्वागत केले व मानपत्र अर्पण केले. त्यात त्यांनी पिढ्यान् पिढ्याची जाफनामधल्या हिंदूंची व्यथाही प्रगट केली. त्यात म्हटले होते- सिलोनमधले जाफना हे हिंदूंचे महत्त्वाचे धार्मिक केंद्र आहे.

नोठूऱे. १८९४ मध्ये शिळागोहून हकीकात डेक्सार्ड (किंवाणजी) यांना याठवलेल्या पत्रात त्यांनी क्षांगितले.-

“‘आकृतात गरीषामधूनच इतरल्या मोठ्या प्रमाणावक लोण मुक्तलमान झालेले आ आठळतात? ठेवल तलवाकीच्या जोकावक त्यांच्यात अको धर्मातव क घडवून आणले गेले अको म्हणणे महामूर्खपणा होय. त्यांनी धर्मातव क ठेवले जमीनदाकांच्या अवाटव्यातून झुटण्याकाठी, पुकोहितांच्या हातून मुक्त होण्याकाठी, क्षणाधीनतेकाठी म्हणूनच अहुक्षंख्य जमीनदाक अक्षलेल्या अंगालमध्ये मुक्तलमान ठिक्कानांची क्षंख्या हिंदू ठिक्कानायेक्का जाक्त आहे. या लाखो अवनत व दलित नवनार्कींच्या ठळ्काकाची चिंता आहे कुणाक? मूळभक पदवीधक ठिक्का धनिण म्हणजे आही हा देश नव्हे. आपल्यातील नववद टक्के लोण अगढी अशिक्षित आहेत पण त्यांचा विचाक अकायला अवड आहे कुणाला?’”

आमच्या पूर्वजांनी येथे हिंदू धर्म संस्कृती जतन केली मात्र पोर्टुगीज आणि डचांनी आमची महत्त्वाची धार्मिक ठिकाणे उद्धवस्त केली. धर्माचरणावर बंदी आणली; मात्र आम्ही हिंदूंनी आमचे संस्कार, धर्म जतन करून ठेवले. ब्रिटिशांच्या राजवटीत पुन्हा आम्ही हिंदू धर्माचे पुनरुत्थान करीत आहोत. स्वामीजी, तुम्ही पाश्चात्य देशात जाऊन हिंदू धर्माचे महत्त्व त्यांना पटवून दिलेत. हे फार मोठे कार्य झाले. त्यामुळे पाश्चात्य धर्मीयांना भारताकडे धर्मतत्वाची खाण आहे हे समजले. आपल्या या कार्याला यशाचे शिखर लाभो. तुम्हाला तुमचे दैवी कार्य करण्यास उदंड आयुरारोग्य लाभो. यावर स्वामीजींनी वेदांत-धर्म या विषयावर भाषण दिले. त्यात स्मृती, पुराणे याविषयी चर्चा केली. प्रकृती, माया, ब्राह्मण या कल्पनाही मांडल्या. आत्मा, ईश्वर, पुनर्जन्म यांचीही चर्चा केली.

पंबन येथे स्वागत

स्वामीजींचे पंबन येथे आगमन झाले. रामनदचे अधिपती राजा भास्करवर्मा सेतुपती हे स्वतः सामोरे आले नि त्यांनी स्वामीजींचे स्वागत केले. मंडप उभा केला होता. तेथे प्राथमिक स्वागत झाले. मानपत्र वाचन झाले व स्वतः रामनदच्या राजांनी भावपूर्ण भाषण करून स्वामीजींबद्दल आदर व्यक्त केला. स्वामीजींनी स्वागताला उत्तर दिले.

रामेश्वरला आगमन

रामेश्वरला स्वामीजींनी मंदिराला भेट दिली. उपस्थितांसमोर आपला संदेश द्यावा, अशी विनंती केल्यावर स्वामीजी म्हणाले, “ खच्या शुद्ध आणि प्रामाणिक प्रेमात धर्म आहे. धर्म हा धार्मिक उत्सवात नाही. जोपर्यंत मनुष्य शरीर व मनाने शुद्ध बनत नाही तोपर्यंत मंदिरात येणे आणि शिवपूजा करणे निरर्थक आहे. शुद्ध हृदयाच्या पवित्र शरीर व मनाच्या प्रार्थना शिव ऐकतात. त्याला प्रतिसादही देतात. बाह्यपूजा हे आंतरिक पूजेचे प्रतीक आहे. शिवरूपाने वावरणाच्या गोरगरीब, गरजूंची सेवा करा म्हणजे शिव प्रसन्न होतील. केवळ त्यांच्या नाम, भजन, स्तुतीने काही होणार नाही. आरशावर धुळ साठली तरी आपण आपली प्रतिमा नीट पाहू शकत नाही त्याचप्रमाणे, दुष्टबुद्धी आणि स्वार्थ हे धूर आणि धुळीप्रमाणे आत्मदर्शन घडवू देत नाहीत. त्यामुळे निःस्वार्थी बना, त्यागी बना.

रामनद

२५ जानेवारी १८९७ ला स्वामीजी रामनदला आले. सेतुबंध रामेश्वरचे प्राचीन संस्थान म्हणजे रामनद. रामनदाधिपती राजा भास्कर वर्मा सेतुपति हे आपल्या लवाजम्यासह स्वागतासाठी उपस्थित होते. त्यांनी स्वागत केले. श्री परमहंस, यतिराज, दिग्विजय-कोलाहल, सर्वमत-संप्रतिपत्र, परम-योगेश्वर राजाधिराज सेविता श्री विवेकानंद स्वामी, परमपूज्य स्वामी, प्राचीन संस्थान रामनाथपुरम किंवा रामनदच्या प्रजेच्या वतीने भारतभूमीत सर्वप्रथम आपले स्वागत करतो. युरोपमध्यल्या सुसंस्कृत जनतेला आपल्या अमोघ, अमृतवाणीने भारतीय तत्त्वज्ञानाचे महत्त्व प्रभावीपणे मांडून आपण मातृभूमीची सेवा केली आहे. सत्य, प्रेमाचा संदेश सातासमुद्रापलीकडे पोहोचवून भारतीय अध्यात्माचा ध्वज डौलाने फडकवण्याचे ऐतिहासिक कार्य आपण केले आहे. आपण हे कार्य करताना अपार कष्ट झेलले आहेत. त्याबद्दल आम्ही शब्दातून कृतज्ञता व्यक्त करू शकत नाही. तुम्ही सुरु केलेले कार्य अखंड पुढे चालू राहावे व ईश्वर आपणाला दीर्घ आयुष्य, आरोग्य प्रदान करो.”

उत्तरादाखलच्या भाषणात स्वामीजींनी कृतज्ञेने सांगितले की, शिकागोला पाठवण्याची कल्पना महाराजांच्याच हृदयात सर्वप्रथम आली आणि ती अंमलात आणण्यासाठी मला सतत उत्साह दिला. प्रोत्साहन दिले आणि आताही ते माझ्या बाजूस उभे

राहून उत्साहाने माझ्याकडून अधिक कार्याची आशा करीत आहेत. यांच्याचसारखे आणखीही काही राजे जर आपल्या या प्रिय मातृभूमीसाठी कल्याण प्रेरणेने झटकील तर खरोखर देशाचे किती चांगले होईल.” रामनदच्या महाराजांनी स्वतः इतरांबरोबर पंबन येथे स्वामीजींच्या रथाचे घोडे सोडून रथ ओढून आपला आदर व्यक्त केला होता.

परमकुडी येथे स्वागत

रामनद सोडल्यावर परमकुडी येथे मोठ्या संख्येने जमलेल्या चाहत्यांनी त्यांना मानपत्र अर्पण केले. तेथेही स्वामीजींचे व्याख्यान झाले. मानपत्रात म्हटले होते की, चार वर्षांच्या यशस्वी अध्यात्मिक दौन्यानंतर तुमचे स्वागत करताना आम्हाला अतिशय आनंद होतो. भारताच्या प्राचीन आणि गुप्तज्ञानाचा खजिना आपण लोकांपुढे ठेवून त्यांना दिपवून टाकले. आपल्याबरोबर आलेल्या पाश्चात्य शिष्यमंडळींच्या उपस्थितीत म्हणजे आपले केवळ विचार पाश्चात्य लोकांनी समजून घेतले असे नाही, पण ते प्रत्यक्ष आचरणात आणण्यासाठी श्रद्धाही दाखवली. आपल्या व्यक्तिमत्त्वाच्या प्रभावाने हे लोक एखाद्या चुंबकाप्रमाणे भारताकडे आकर्षिले गेले. साच्या मानवजातीला मार्गदर्शन करण्याचे महान कार्य आपल्या हातून पार पडावे, अशी आम्ही सर्व जण ईश्वराकडे प्रार्थना करतो.

स्वामीजींनी कृतज्ञने सांगितले, “माझे मातृभूमीवरचे प्रेम आणि देशबांधवांवरचे प्रेम कायम तसेच गाहील. तुम्ही प्रेमाने स्वागत करा किंवा देशबाहेर पाठवा. कारण गीतेचा संदेश आहे की, कामासाठी काम करता. प्रेमासाठी प्रेम करा. मी पाश्चिमात्य देशात जे काम केले ते तसे फार थोडे आहे. मी वाट पाहतो आहे, माझ्याहीपेक्षा मोठे काम करणारे प्रबळ मनाचे, प्रचंड आध्यात्मिक मनःशक्तीचे देशबांधव पुढे येण्याची.

पाश्चात्याच्या जडवादी विचारांनी भारतासाठी नवे द्वार उघडले आहे. त्यांनी जातिपातीच्या भिंती उद्धवस्त केल्या. मूठभर लोकांची आध्यात्मिक ज्ञानाची मक्केदारी त्यामुळे मोडली गेली. गव्हाणीतील कुत्रासारखे ते स्वतः खात नव्हते निदुसन्यालाही खाऊ देत नव्हते. पश्चिमेकडे आलेली राजकीय व्यवस्था स्वातंत्र्य, समता, बंधुतेचा संदेश घेऊन आपल्याकडे येत आहे. पश्चिमेकडे संपत्ती आणि सत्ताधारी मानवजातीला शाप ठरत आहेत, तर पूर्वेकडे पुजारी वर्ग.

(Swami Vivekanand work page 158 Volume III)

मनमुदरा या ठिकाणी तेथले जमीनदार व नागरिकांनी व शिवगंगा येथल्या लोकांनी स्वामीजींचे स्वागत केले. त्या स्व-गतपर भाषणात म्हटले होते की, आमच्या जीवनातील या सुवर्णक्षणी आम्हाला स्वप्नातही कधी वाटले नव्हते की, आमच्या हृदयसिंहासनावर आरूढ झालेले तुम्ही आमच्या घराजवळही याल. जेव्हा तुम्ही येथे येऊ शकत नसल्याची तार मिळाली तेव्हा दुःखाचे ढग आमच्यावर आले. त्यानंतर त्याच ढगाला तुम्ही येण्याचे मान्य केलेत निचंद्री किनार लाभली. डोंगरानेच मोहम्मदकडे येण्याचे मान्य केले. अनंत अडचणींना तोंड देऊन तुम्ही पूर्वेचा संदेश पश्चिमेकडे नेलात. भारत पश्चिमेचे चंगळवादाचे अनुकरण करण्याच्या वेळेला तुम्ही भारतीय ऋषी ज्ञान त्यांना सांगितलेत, हे काम अद्वितीय आणि अमर ठरले आहे.

स्वामीजींनी सांगितले, माझ्या छोट्याशा कामाचे किती कौतुक माझे देशबांधव करीत आहेत, हे पाहून माझे मलाच आशर्च्य वाटते. जगाच्या इतिहासात आध्यात्मिक स्वर निर्माण करण्याचे कर्य नियतीने भारताकडे सोपवले आहे आणि प्राचीन महात्म्यांनी केलेले कार्य थांबलेले नाही ते अखंडपणे आजही सुरु आहे. भारत मृतवत झाला आहे, असे कोण म्हणते? भारत आजही जिवंत

आहे. पश्चिमेला आम्ही कार्यरत असल्याचे पाहायचे आहे.

मी माझ्या भावी कार्याच्या योजना लवकरच तुम्हापुढे मांडणार आहे. मी त्यात यशस्वी होइन की नाही, माहीत नाही; मात्र उदात्त कल्पना बाळगावी व जीवन झोकून द्यावे. आता लोखंड तापले आहे. मी त्यावर घाव घालून त्याला आकार द्यायला आहे. ही सुवर्णसंधी सोडली तर मी मूर्ख ठरेन.

मदुरा येथे स्वामीजी

आता मदुरा या शहराला मदुराई असे म्हणतात. येथल्या स्वागतपर भाषणात म्हटले आहे की, “आम्ही या प्राचीन शहरातील नागरिकांना आपले हृदयापासून आणि आदराने स्वागत करताना आनंद होतो. आमच्या परंपरेतला एक सर्वसंगपरित्यागी संन्याशी सान्या आसक्तींचा त्याग करतो ; मात्र इतरांसाठी जगतो, अत्यंत आदरणीय कार्य करतो आणि मानवजातीला आध्यात्मिकदृष्ट्या उत्क्रांत बनवतो हीच गोष्ट महत्वाची आहे. तुम्ही तुमच्या आदर्श उदाहरणाने हे दाखवून दिलेत की, नियम आणि रुढी-परंपरा म्हणजे हिंदू धर्म नसून अतिशय उदात्त असे ते तत्त्वज्ञान आहे. ते दीन-दलित, दुःखी लोकांना शांती-समाधान देऊ शकतो. तुम्ही अमेरिकन व इंग्लंड येथल्या नागरिकांत भारतीय तत्त्वज्ञानाविषयी आदराची भावना निर्माण करण्यात यशस्वी ठरलात.

विश्वामध्ये एक थोर आध्यात्मिक कार्य करण्यासाठी भारतीय संस्कृती आजही जिवंत आहे. कलियुगाच्या शेवटी आपल्यासारखा थोर महात्मा जन्माला यावा, हे सुचिन्ह आहे. असेच थोर आत्मे भारतात लवकरच जन्माला येवोत.

भगवान सुंदरेश्वराची ही मदुरा नगरी. योग्यांचे हे द्वादशांतक क्षेत्र आहे. या नगरीचे लोक आपण केलेल्या अमूक कार्याबद्दल आपले अभिनंदन करतात आणि आपणाला उत्साहाचे, ईश्वरी आशीर्वाद लाभलेले दीर्घयुरारोग्य लाभो, अशी प्रार्थना करतात. स्वामीजींनीही त्याला भावपूर्ण उत्तर दिले. त्यात रामनदच्या राजेसाहेबांचा आदर व कृतज्ञतेने उल्लेख केला ते राजे नसून खेरे संन्याशी आहेत. दक्षिण भारतातील ते उदात्त व्यक्तिमत्त्व आहे, असेही त्यांनी गौरवोद्गार काढले. तीन आठवड्याच्या प्रवासाच्या दगदगीने दीर्घ भाषण करणार नसल्याचेही त्यांनी सांगितले.

भारतात सध्या धार्मिक क्षेत्रात प्रचंड बदल होत आहेत; पण त्या क्रांतीच्या बदलाचे फायदे तसे तोटेही आहेत. काही वेळा यातून एककळीपणाचा अतिरेक होऊ शकतो. (Finaticism)मग हे कार्य सुरु केलेल्या लोकांच्या हातातही त्याची सूत्रे राहात नाहीत. मग अनियंत्रित अशा कार्याने हानी पोहचली म्हणून भौतिकवाद आणि रुढीप्रिय सनातनी धार्मिकवाद या दोघेही अतिरेकी टोकात मध्यममार्ग आपणाला शोधावा लागेल. आपणाला पाश्चिमात्य लोकांचे अनुकरण करायचे नाही. भारतीय संस्कृती प्रवाह आता पुढे पुढे चालला आहे तो पुन्हा हिमालयातल्या हिमयुगात नेऊ नका. ते अशक्यही आहे. हे भारतीय संस्कृतीचे संस्कार तुम्ही पूर्णपणे फेकून देऊ शकत नाही. स्थानिक रुढी परंपरात अडकून राहू नका. त्या परस्पर भिन्न आहेत. आपण या स्थानिक परंपरा म्हणजे भारतीयांच्या धर्माचा गाभा आहे, अशी चुकीची समजूत आपण करून घेतो.

दोन प्रकारचे सत्य जीवनात अनुभवतो. शास्त्रात परस्परविरोधी मतेही मांडलेली आढळतात. एक आत्म्याचे शाश्वत स्वरूप एका बाजूला व बदलणारे नित्य व्यावहारिक जग दुसऱ्या बाजूला. पुराणांना सत्य मानू नका. वेदातील तत्त्वांचा अभ्यास करा. स्मृती, श्रुती यापेक्षाही सर्वांतर्यामी सत्याचा विचार करा. त्याला वैशिक गुण लाभले आहेत. भारतात एक काळ असा होता

की गाय, बैल मारून ब्राह्मणही खात होते. पुढे शेतीसाठी उपयुक्त पशुधन महत्वाचे ठरले. त्यामुळे त्यांची हत्या बंद झाली. उपनिषदातील संदेशातून ऋषी बना. त्यामुळे स्वतःचा आणि इतरांचाही उद्धार होईल.

कुंभकोणम् येथे स्वागत

येथे नागरिकांनी उत्सूर्त स्वागत समारंभ आयोजित केला होता. ख्रिश्चन धर्मीयांच्या वेशात हिंदू धर्माचा ध्वज उंचावला. याविषयी खास आनंद व्यक्त केला. स्वामीजींनी उत्तरादाखल सांगितले की, माझे छोटे काम आणि त्याच्या व्यस्त प्रमाणात आपण माझे स्वागत करता. कोलंबोपासून कुंभकोणमपर्यंतच्या प्रत्येक गावागावात माझे झालेले हे अभूतपूर्व स्वागत हे माझ्या कल्पनेपेक्षा अधिक आहे. जगभर फिरताना प्रत्येक जमातीचे एक वैशिष्ट्य असते. एक पाठीचा कणा असतो. भारताचे वैशिष्ट्य, भारताचा कणा धर्म आहे. भारतातला साधा शेतकरीही पश्चिमेकडच्या शिकलेल्या माणसापेक्षाही अधिक धार्मिक असतो.

पाश्चिमात्य देशांतील समाजाचे ध्येय सामाजिक व राजकीय सुधारणा हे असते. त्यामागे असहाय्यपणे देव आणि धर्म धावतो. त्यांचा देव म्हणजे त्यांच्या सोयीनुसार समाज घडवण्याचे काम करणारा. मात्र भारतीयांचा देव आणि धर्म त्यांना सोने देत नाही, दुर्बलांचे शोषण करा असे सांगत नाही. त्यामुळे पाश्चात्यांना वाटते की, भारतीयांच्या धर्मात काहीही नाही पृथ्वीचे हे मर्यादित क्षेत्र हे आमच्या धर्माचे मर्यादित क्षेत्र नाही. आमचा धर्म खरा आहे; कारण त्याच्या दृष्टीने ईश्वर हेच सत्य आहे.

Survival for the fittest ह्या सिद्धांतावर पाश्चात्यांचा विश्वास आहे; पण तो खरा नाही. देशामागून देश जगाच्या व्यासपीठावर आले नि नामोनिशाण न ठेवता विझून गेले; पण भारतासारखा दुर्बल देश आजही आध्यात्मिक सामर्थ्याने टिकून आहे. एक इंग्लिश बाई मला म्हणाल्या, हिंदूनी काय केले? एका वंशाच्या लोकांनाही जिंकले नाही. होय, हे खरे आहे; पण आम्ही सोने आणि सतेच्या मागे लागून वैफल्यग्रस्त बनलो नाही.

ब्राह्मण समाजाला शिक्षणाची वंशपरंपरागत आवड आहे. दीनदलितांना नाही. त्यामुळे ब्राह्मणांच्या शिक्षणावर पैसा खर्च करू नका; परंतु दीनदलित आणि उपेक्षितांच्या शिक्षणावर पैसा खर्च करा. त्यांना आधार द्या. दुर्बलांना सबल करा. जर ब्राह्मण जन्मजातच हुशार असेल तर तो कोणाच्याही मदतीव्यतिरिक्त शिकेल. जर इतर जन्मजात हुशार नसतील तर त्यांना हवे ते शिक्षक

युकोपच्या प्रवाक्षातील दैनंदिनीत झ्यामीजी डचवर्णीयांना आवाहन आवतात-

आहो, भाक्तातील डचवणार्च्या लोकांना तुमच्याअडच्या पूर्वजांच्या हिन्यांच्या अंगठ्या नि प्राचीन कृत्नमंजूषा हा खणिना आपल्या षांधवांना देण्याची आजपर्यंत तुम्हाला कंधीच मिळाली नव्हती. आता या इंग्रजी काज्यात शिक्षणक्षेत्र झर्णाना खुले झाले आहे. झानाचा मार्ग झर्णाना मोठाळा झाला आहे. आता तो तुमचा खणिना आगढी झाटपट इतकांना देऊन टाळून तुमच्या अहंकाराक्षह शून्यात घिलीन होऊन जा. आता तुमच्या जागी नवभाक्ताचा डक्य होऊ दे. नांगक धकणाऱ्या शेतकून्यांच्या झोपडीतून नवा भाक्तवर्ष डभा होऊ दे. झाडाझुडपातून, कानावनातून ढन्याखोन्यातून पहाडातून नवा भाक्तवर्ष प्रगट होऊ दे.

आणि शिक्षण द्या. हाच सामाजिक न्याय आहे. मला जो समजला तो हा न्याय आहे. प्रत्येक स्त्री-पुरुष, लहान मुले मग ती कोणत्या जातीत जन्मले, ते सबल आहेत, दुर्बल आहेत, त्यांनी आता ऐकण्याची गरज आहे की, उत्तिष्ठत जागृत प्राप्य वरान्मिबोधतः arise, awake, and stop not till the goal is reached. दुर्बलतेच्या संमोहनातून जागे व्हा. तुमच्यातील ईश्वराची जाण ठेवा.

मद्रासमध्ये स्वामीजी

मद्राससच्या स्वागत समितीने स्वामीजींचे भव्य स्वागत केले. त्यावेळी स्वागतपर भाषणात समितीने म्हटले की, “आम्ही तुमचे स्वागत केवळ औपचारिकपणे वा समारंभाच्या स्वरूपात करीत नसून आमच्या हृदयापासून तुमच्याविषयीच्या प्रेमाने करीत आहोत. ईश्वरी कृपेमुळे तुम्ही सत्याचे दर्शन घडवलेत व भारताच्या व्यापक आदर्शाचे दर्शन पाश्चात्यवासीयांना घडवलेत. धर्माधर्मातील बंधुत्व व एकता ज्या पद्धतीने सर्व धर्म प्रतिनिधींपुढे तुम्ही मांडलीत त्याबद्दल खास अभिनंदन.

खेतरीच्या महाराजांनीही पाठवलेला संदेश वाचून दाखवण्यात आला. त्यानंतर स्वामीजींनी सभागृह सोडले नि त्यांच्यासाठी वाट पाहत असलेल्या घोडागाडीत जाऊन बसले. प्रचंड जमाव जमला होता. त्याला उद्देशून अगदी थोडक्यात आपल्या भावना उत्तरादाखल मांडल्या. त्यावेळी जमलेली गर्दी इतकी प्रचंड होती की, त्याचा बंदोबस्त करणे कठीण बनले. स्वामीजींनी भाषण आटोपते घेतले व ते म्हणाले, “असाच उत्साह कायम ठेवा. भारतासाठी आपल्याला फार मोठी कामे करायची आहेत.”

स्वामीजींनी सविस्तर भाषण मद्रासच्या विहिक्टोरिया हॉलमध्ये दुसऱ्या दिवशी दिले. गेले तीन-चार वर्षे स्वामीजींनी आपल्याविषयी अपप्रचार करणाऱ्या थिअॉसॉफी सोसायटी व ख्रिश्चन मिशनच्याबद्दल मौन पाळले होते; पण त्यांनी आता मन मोकळे केले. थिअॉसॉफीकल सोसायटीने प्रचार चालविला होता की, आमच्यामुळे विवेकानंदांना अमेरिका, इंग्लंडमध्ये यश मिळाले. त्याचा खरपूस समाचार स्वामीजींनी घेतला. ख्रिश्चन मिशनच्यांनी घराघरांत अपप्रचार केला. जेथे मित्र होते त्यांची मने प्रदूषित केली. ब्राह्मो समाजाच्या भारतीय प्रतिनिधीनेही त्यांना साथ दिली. सर्वांथने या मंडळींनी कसा छळ केला याचा सविस्तर पाढा स्वामीजींनी आपल्या भाषणातून मांडला.

परिवर्तनवादी संघटनेच्या मुख्यपत्रात लिहिले होते की, विवेकानंद शूद्र जातीत जन्मले. त्यामुळे शूद्राला संन्यास घ्यायचा काय अधिकार आहे? मी माझ्या पूर्वजांचा अभ्यास केला तेव्हा असे आढळले की, प्रत्येक ब्राह्मण खालील शब्द म्हणून ज्याच्या पायाशी फुले वाहतात आणि ज्याचे पूर्वज शुद्ध, खानदानी क्षत्रिय वंशाचे आहेत. ‘यमाय धर्मराजाय चित्रगुप्ताय वै नमः’ जर तुम्ही पुराणे, लोककथांवर विश्वास ठेवत असाल तर या तथाकथित सुधारणावाद्यांना ठणकावून सांगा की, माझ्या जातीने भूतकाळात अर्धाअधिक भारत खंडावर शतकानुशतके राज्य केले आहे, जर क्षत्रियांना, त्यांच्या पराक्रमाला वगळाल तर आजच्या भारतीय संस्कृतीत काय राहते?

माझ्या क्षत्रिय जातीने बंगलला थोर कवी लेखक, इतिहासकार, शिल्पकार, रचनाकार, धर्मगुरु आणि आधुनिक भारतातील थोर शास्त्रज्ञ देशाला दिले आहेत. त्यामुळे माझ्यावर टीका करणाऱ्यांनी हे समजून घ्यावे की, ब्राह्मण, क्षत्रिय, वैश्य या तिन्ही जातींना संन्यास धर्म स्वीकारण्याचा अधिकार दिला आहे. वेदांचाही अधिकार सांच्यांना आहे. माझ्या विरोधकांनी मला शूद्र म्हटल्याने केलेल्या अन्याय, अत्याचाराची ती प्रतिक्रिया मानतो.

यानंतर स्वामीजींनी मद्रास आणि बंगलमधल्या समाजशास्त्रज्ञाविषयी तुलनात्मक विचार मांडून समाजकार्याचा गौरव

सुमारे पाच हजारांवर लोक शोभा बझार येथील प्रांगणात जमले होते. राजेसाहेबांनी चांदीच्या करङ्घातून स्वामीजींना मानपत्र अर्पण केले. स्वामीजींनी उत्तरादाखल सांगितले की, बंगालच्या तरुणांना “श्रद्धा संपन्न व्हा. चारित्र्याचे तेज जागृत करून मोठ्या उत्साहाने समाज व देश पुनर्बाध्यासाठी सज्ज व्हा. माझा हा कार्यभार युवकांनो तुम्ही ग्रहण करा. या कार्याची उन्नती व विस्तार माझ्या कल्पनेलाही दूर मागे टाकून पुढे जावो. मी केवळ दिग्दर्शन केले. तुम्ही ते पूर्ण करा.

कोलकत्याला पोहचल्यावर श्रीरामकृष्ण परमहंसांची जयंती दिन उत्सव दक्षिणेश्वरच्या कालीवाडीत साजरा झाला. स्वामीजी आपल्या पाश्चात्य शिष्यांच्याबरोबर दक्षिणेश्वर येथे उपस्थित होते. लोकांच्या आग्रहास्तव स्वामीजींनी भाषण देण्याचा प्रयत्न केला पण त्या गदोराळात संभाषण ऐकू येईना म्हणून स्वामीजींनी तो प्रयत्नच सोडून दिला.

काही दिवसांनंतर स्वामीजींनी स्टार थिएटरमध्ये एक व्याख्यान दिले. रुढी, लोकभ्रम, खुळचट समजुती आणि चातुवर्ण्य अशा कल्पनाशी मी कालत्रयी मिळते घेणार नाही. अद्वैत वेदांताच्या शस्त्राने प्रचलित विषमतेचा नायनाट करणे हे माझे जीवनब्रत आहे. आलमबाजार मठातील गुरुबंधूनी स्वामीजींचे स्वागत केले परंतु ध्यान, तपस्या करून मुक्तिलाभाचा मार्ग सोडून शिक्षण प्रसार, आरोग्यविषयी काम हे काही संन्याशाने काम नाही अशी काही भूमिका घेऊन त्यांच्याशी वादही घालायला कमी केले नाही.

स्वामीजींनी त्यांना समजून सांगितले, “यत्र जीव तत्र शिवं” या मंत्राने विराटाच्या पुजेसाठी पुढे या. जो भगवान समाधीत लाभतो. तोच मंदिरातील मूर्तीत आहे; आणि तोच अखिल जीवांच्या रूपाने विराजत आहे. कोटी कोटी भारतीयांचे अज्ञान, दारिद्र्य दूर करावे लागेल. अशा अभिनव संन्याशी संप्रदायाची स्वामीजींनी सुरवात केली. मानव सेवेसाठी स्वतःच्या समाधीची, मुक्तीची कल्पनाही सोडून देऊन गरज पडल्यास आनंदाने नरकयातनाही भोगण्याची त्यागी वृत्ती जोपासणारे हे ध्येय घडवले. बहुजन हिताय बहुजन सुखाय हे ध्येय ठेवले. जगाच्या हितासाठी प्रयत्न करण्यामध्येच आत्म्याचा उद्धार आहे.” या विचारामुळे प्रभावित झालेले काहीजण अभेदानंद, सारदानंद, अखंडानंद कार्यासाठी पुढे आले. त्याचा स्वामीजींना अतोनात

क्षेत्रामी षष्ठ्यानंदांना १८९५ मध्ये पाठवलेल्या पत्रात क्षेत्रामीजी लिहितात -

जक षष्ठ्याच्या थांव्याला क्षयश्च झाला तक फिती वर्षांनी षष्ठ्यांठ कक्षातलाला जाईल? हात क्षेत्रच्छ अकण्याकाठी दहा-आका वेळा जक हातांनी माती चोळली नाही तक पूर्वजांच्या चौदा पिढ्या नकळात जातील. की चोथीअ? गेली दोन हजाक वर्षे अक्षल्या गुंतागुंतीच्या प्रश्नांची धर्मशाक्त्रीय डत्के शोधून आठण्यात पुकोहितांची मती गुंग होठन गेली आहे आणि दुक्षकीफडे देशातील एक चतुर्थांश माणके भुक्तेने तडफळून मकत आहेत. आठ वर्षांच्या अन्येचा जक थिवाह जक म्हातान्याशी होत आहे आणि याला ओणी थिकोध अक्ष लागला तक आमचा धर्म तुम्ही षुडवत आहात अशी ओकड फेली जात आहे. अनेक लोक या दोषांचे खापक मुक्तिलमानांच्या माथी माझन मोठले होतात. आपल्या मुर्ख्यपणाला ते अक्षे जषाषद्वाक ठकतात हेच क्षमजत नाही.

आनंद झाला.

स्वामीजींनी श्रीमती बुल यांना व मेरी हेल यांना कोलकत्ता व दार्जिलिंग येथून (२५ फेब्रु १७ व २७ एप्रिल १७) रोजी पत्रे पाठवली. त्यांना मद्रास व कोलकत्ता येथे दोन केंद्रे सुरु करण्याचा मानस कळवला. तसेच सन्याशासाठी व स्थियांसाठी अशा दोन संस्था उभारण्याचा संकल्प कळवला. इंग्लंडमधून ५००, स्टर्डी यांच्याकडून ५०० पौंड व श्रीमती बुल यांची मदत यातून या संस्था सुरु होतील. मेरी हेलना स्वामीजींनी भारतात सर्वत्र होणाऱ्या उत्साही स्वागताविषयी कळवले आहे. राजा अजितसिंग व इतर राजे युरोपला निघाले आहेत. त्यांच्याबरोबर तिकडे येण्याची संधी होती पण डॉक्टर मंडळींनी जाण्यास परवानगी दिली नाही. त्यामुळे स्वामीजी नराज झाले होते.

स्वामीजी लिहितात, ‘वैज्ञानिक सभ्यतेच्या बाबतीत पाश्चिमात्य राष्ट्रे कितीही पुढारलेली असली तरीही आध्यात्मिक व तात्त्विक ज्ञानाच्या बाबतीत ती अजून लहान मुलासारखी आहेत. भौतिक ज्ञान-विज्ञान फक्त ऐहिक भरभराट साधू शकेल. परंतु आध्यात्मिक ज्ञानाने श्वाशवत जीवन प्राप्त होते. समजा श्वाशवत नसले तरीही आदर्श ह्या दृष्टीने आध्यात्मिक विचारापासून मिळणारा आनंद अधिक उत्कट असून मनुष्य अधिक सुखी होतो. उलटपक्षी जडवादाचा मूर्खपणा स्पर्धेत पर्यवसित होतो आणि त्यामुळे अनुचित महत्वाकांक्षा उदित होऊन अंती व्यक्तीचा व राष्ट्राचा सर्वनाश होतो.’

अल्मोराहून स्वामीजींनी स्वामी अखंडानंदांना पत्र पाठवले आहेत. त्यात खेडोपाडी जाऊन अनाथ मुले गोळा करून त्यांना शिक्षण देणारे केंद्र सुरु करा, असे कळवले. माझ्या मृत्यूनंतर माझी हाडेही चमत्कार करून दाखवतील. एखाद्या वीराप्रमाणे कार्य करावयास लागा. सारे काही मनुष्यच करीत असतो. पैसा काम करू शकणार आहे? आपल्याला माणसे हवी आहेत आणि ती जितकी अधिक मिळतील तितके चांगले.’

सततच्या चार वर्षांच्या परिणाम त्यांच्या शरीरावर आता दिसू लागले. मधुमेहाचा त्रास सुरु झाला. त्यावेळी या आजारावर प्रभावी उपचार पद्धत नव्हती. आयुर्वेदातील तज्ज वैद्यांनी त्यांना विश्रांतीचा सल्ला दिला. त्यामुळे स्वामीजी दार्जिलिंगला आले. त्यांच्याबरोबर सेव्हियर दांपत्य, स्वामी ब्रह्मानंद, गिरिषचंद्र घोष, गुडवीन, डॉ. टर्नबुल, आलासिंगा, पेस्मल, जी. जी. नरसिंहाचार्य, सिंगारावेली मुदलियार हे तिये मद्रासी शिष्यही होते. वर्धमानच्या महाराजांनी मोठ्या श्रद्धेने दार्जिलिंग येथील रोजबँक नामक भवनाचा एक प्रशस्त भाग स्वामीजींसाठी मोकळा करून दिला. दार्जिलिंगचे एम. एन. बॅनर्जी यांनी दोन महिने सर्वांचा पाहुणचार केला. पण दोन महिने एकाच ठिकाणी विश्रांतीसाठी थांबणे स्वामीजींच्या स्वभावातच नव्हते. ते लवकरच कोलकत्याला परतले.

आलमबाजार मठात

दार्जिलिंगहून स्वामीजी परतले ते आलमबाजार मठात. एक शिष्य अधूनमधून मठात येऊन राहतो. त्याचे प्रथम मार्गदर्शक नागमहाशय यांना त्याने मंत्रदीक्षा देण्याची विनंती केली. पण त्यांनी स्वामीजींच्याकडे बोट दाखवून सांगितले की, त्यांचा अधिकार आहे. त्यांच्याकडून दीक्षा घें. दीक्षा घेण्याचा आपण निर्णय त्याने स्वामीजींना दार्जिलिंगला कळवला होता. स्वामीजींनी उत्तरात लिहिले होत. नागमहाशयांची हरकत नसल्यास मोठ्या आनंदाने मी तुला दीक्षा देईन. दोन शिष्यांना दीक्षा दिली.

बागबाजारमधील कै. बलराम बसूंच्या घरी रामकृष्णांच्या सर्व शिष्यांना संघबद्ध करण्याचा संकल्प त्यांच्या मनात पुष्कळ दिवसापासून होता. आता परिस्थिती अनुकूल असल्याचे पाहून त्यांनी संघ स्थापन करण्याचा निर्णय घेतला. १ मे १८९७ रोजी सारे गृहस्थ व सन्याशी भक्त बलराम बसूंच्या घरी एकत्रित जमले. संघाची भावी प्रणाली आखण्यात आली. त्यात उद्देश, व्रत, कार्यप्रणाली, भारतवर्षीय कार्य, विदेशीय कार्यभाग अशी रचना केली. स्वामीजी मुख्य अध्यक्ष General President झाले. स्वामी ब्रह्मानंदाना कोलकत्ता शाखेचे अध्यक्ष व योगानंदाना त्यांचे सहकारी नेमण्यात आले. नरेंद्रनाथ मिंग, अंटनी हे सेक्रेटरी, डॉ. शशिभूषण घोष व शरदचंद्र सरकार हे उपसचिव आणि शरदचंद्र चक्रवर्ती हे शास्त्राध्यापक नेमले गेले. दर रविवारी तिसऱ्या प्रहरी सारे जमण्याचा नियम केला नि मग सारे स्वामीजी पुन्हा विलायतेला जाईपर्यंत तो नियम पाढीत.

स्वामीजींनी रामकृष्ण मिशन स्थापन केल्यावर त्यांच्या कार्यपद्धतीविषयी गुरुबंधूच शंका उपस्थित करू लागले. विरोध करू लागले. योगांदाने एकाएकी प्रश्न केला की, तुम्ही रामकृष्णांचा प्रचार का करीत नाही? तुमची कार्यपद्धत विदेशी वळणाची आहे, त्याचा आणि रामकृष्णांच्या उपदेशाचा ताळमेळ कसा बसतो? जनहितासाठी मठ, मिशन, सेवाश्रम, महिलांसाठी शिक्षण, मानवसेवा, बहुजन हिताय बहुजन सुखाय कार्य हे पाश्चात्य वळणाचे आहे. कारण सर्वसंगपरित्याग हा रामकृष्णांचा संदेश होता. स्वामीजींनी हसत हसत थोड्या विनोदाने उत्तर दिले, “म्हणजे तुझे म्हणणे आहे की, शिक्षणाचा प्रचार करण्याने अनाथ, रोगी यांची दुःखे दूर केल्याने त्यांची सेवा केल्याने सगळे मुसळ केरात जाते नि माणूस लागलीच मायेत अडकून पडतो?” मग थोड्या वेळाने स्वामीजी कठोर भाषेत म्हणाले, “तुम्हाला काय वाटते रामकृष्णांना माझ्यापेक्षाही तुम्ही जास्त समजला आहात? माझ्यापेक्षा ते जास्त तुम्हाला कळले? तुम्ही ज्या प्रकारची भक्ती बोलता ती म्हणजे निर्बुद्ध लोकांची भावनाप्रथानाताच होय, आणखी काही नाही.” दरिद्री नारायणासाठी मी लाखो वेळा नरकात जायला तयार आहे. “स्वामीजी या आवेगानंतर हातानी छाती दाबून आपल्या खोलीत निघून गेले नि दार बंद करून ध्यानाला बसले. तासाभारांनी परत आले तेव्हा म्हणाले, “एखाद्या नाजूक फुलाचादेखील आघात सहन होत नाही.”

अल्मोरा येथे स्वामीजींच्या एकूण तीन भेटी झाल्या. परिव्राजक अवस्थेत १८९०, १८९७ आणि १८९८. उत्तर प्रदेशामध्याया हिमालयातील ठिकाणी चांद राजांनी १५९२ मध्ये राजधानी स्थापन केली. पुढे नेपाळच्या नरेशने ती जिंकली व १८१५ मध्ये ब्रिटीशांनी ही राजधानी जिंकली. या ठिकाणी समतोष हवामान आहे. अतिशय आदर्श हवामान येथे राहते. १८८६ साली रामकृष्णांच्या निधनानंतर बारनगर मठातील संन्याशी सर्वत्र विखुरले गेले. विवेकानंदही १८९० ला बाहेर पडले. गाझीपूरला पपवहारी बाबांच्या दर्शनार्थ थांबले. त्यांनी अखंडानंदाना पत्र पाठवून बोलावले. तेथून नेपाळ, तिबेट, कैलासमानसला जाण्याचे योजले पण बलराम बोस यांचे निधन व गुरुबंधूंचा आजार यामुळे स्वामीजींना कोलकत्याला परतावे लागले.

आता काठगोदाम रेल्वे जंक्शनहून काही तासात अल्मोराला पोहचता येते पण नरेन व अखंडानंद काठगोदामाहून नैनिताल ते अल्मोरा एक काठी व कमङ्गलू घेऊन पायी निघाले. तिसऱ्या दिवशी कोशी नदीकाठी काकरीघाट येथे पोहचले. ध्यानाला ती उत्तम जागा नरेंद्रला वाटली. स्वामीजींचे शरीर स्थिर आणि लाकडासारखे बनले. काही तासानंतर ते भानावर आले. गंगाधर या गुरुबंधूंला म्हणाले, “पिंडी ते ब्रह्मांडीचा मला अनुभव आला. अणुरेणुत ब्रह्मांड मी पाहिले.”

अल्मोराजवळ आला. शेवटचा चढ लागला. त्या दिवसभरात पोटात अन्नाचा कणही नव्हता. स्वामीजी पूर्णपणे थकून गेले

नि बेशुद्ध होऊन खाली कोसळले. अखंडानंद पाणी आणायला गेले. समोरच्या मुस्लीम कबरस्थानातल्या एका फकीराने त्यांना पाहिले. हातातली काकडी व पाणी घेऊन गेला पण स्वामीजींना हातही वर करण्याचे त्राण नव्हते. त्यांनी फकीराला तोंडात पाणी घालण्यास सांगितले. तो दचकला म्हणाला, मी मुसलमान आहे. तशा अवस्थेतही स्वामीजी म्हणाले, “काय फरक पडतो? आपण भाऊ भाऊ आहोत.“

पुढे दुसऱ्या वेळी इंग्लंडहून परतल्यावर १८९७ मध्ये आल्मोऽन्यात भव्य मिरवणुकीत स्वामीजींनी त्या फकीराला ओळखले नि जाहीररित्या सर्वांना सांगितले की याच्यामुळेच माझे प्राण वाचले होते.

दुसऱ्यांचा आल्मोऽन्यात स्वामीजी

इंग्लंडमधून मिस मुलर आल्या आणि हवापालट करण्यासाठी स्वामीजी अल्मोऽङ्ग्याला जाण्यास तयार झाले. आल्मोऽङ्ग्याचा जनसमुदाय आनंदी बनला. जवळच्या लोदिया या ठिकाणी सामोरे येऊन त्यांनी स्वामीजींचे स्वागत केले. प्रचंड मिरवणुकीत एका सुशोभित घोड्यावर स्वार होऊन स्वामीजींनी नगरात प्रवेश केला. ६ मे रोजी स्वामी तेथे आले. स्वामीजी सभामंडपात आले तेव्हा पाच हजार लोक जमले होते. पंडित ज्वालादत्त जोशी यांनी अभिनंदन पत्र वाचून दाखवले. लाला बदरी सहाय्य यांच्यावतीने पंडित हरेराम पांडे यांनी आणखी एक अभिनंदनपर भाषण वाचले. हिमालयात एक मठ स्थापण्याचा संकल्प स्वामीजींनी आपल्या भाषणात मांडला.

स्वामीजींनी संस्कृत भाषाही अवगत होती. हिमालयाचे पूर्वापार महत्व विषद करताना म्हणाले, की प्राचीन काळापासून आयुष्यातील शेवटचा काळ हिमालयात जावा इतकेच नव्हे तर शेवटचा श्वासही येथे घ्यावा अशी पवित्र इच्छा भारतीय बाळगतात. ह्या रोरावणाच्या पहाडी नद्यातील मला संदेश येतो तो वैराग्याचा, त्यागाचा.

सर्व वस्तु भयान्वित भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम्

या जन्मातील प्रत्येक गोष्ट भीतीने ग्रासलेली आहे. फक्त वैराग्य आणि त्यागच माणसाला निर्भय बनवतो आणि भारतभूमी ही वैराग्यसंपन्नतेची आहे.

आल्मोरातील स्वामीजींची भेट संपायची वेळ आली. तेथल्या त्यांच्या मित्रांनी स्वामीजींचे हिंदी भाषेत भाषण ठेवले. प्रारंभी स्वामीजी थोडे अडखळले परंतु नंतर त्यांच्या विचारांचा प्रवाह जोरदार सुरु झाला नि जाणकारांनी स्वामीजींच्या हिंदीवरच्या प्रभुत्वाचे कौतुक केले. वैदिक संदेश सिद्धांत आणि आचरण यावर स्वामीजी सुरेख बोलले.

स्वामीजींचे दुसरे व्याख्यान इंग्लिश क्लबमध्ये इंग्रजी भाषेतून झाले. अडीच महिन्याच्या वास्तव्यानंतर स्वामीजी बरेली व तेथून अंबाला येथे आले.

मुसलमान मुलांनाही प्रवेश द्या

स्वामीजींच्या मनात परधर्मीयांबद्दल सहानुभूति होती. त्यांनी १० ऑक्टोबर १८९७ ला स्वामी अखंडनंदाना कळवले की, आपल्याला अनाथबालगृह हवे. अनाथ मुलींना वाच्यावर सोडून देता येणार नाही. त्यांच्यासाठी एका अपत्यहीन वृद्ध विधवेची

नेमणूक करा. मुला-मुलींसाठी स्वतंत्र जागा हवी. तुम्ही मुसलमान, खिस्ती मुलांनाही प्रवेश दिला पाहिजे, परंतु त्यांच्या धर्मात ढवळाढवळ करू नका. त्यांच्या खाण्यापिण्याची वगैरे तुम्हास स्वतंत्र व्यवस्था करावी लागेल. इतकेच त्यांना असे शिक्षण द्या की ज्यायेगे ती नितिमान, पौरुष्युक्त बनून त्यांचे ठायी परोपकार बुद्धि बळावेल. हाच धर्म होय. तुमची तात्त्वज्ञानिक जडजंबाल मते ठेवा बाजूला. धर्माची सार्वजनिक बाजूच त्यांना शिकवा.

काश्मीरमध्ये स्वामीजी

पंजाब आणि काश्मीरमधून स्वामीर्जींना निमंत्रण आले. काश्मीर भागात १४ सप्टेंबर रोजी स्वामीजी आले. महिनाभर तेथे राहिले. तेथील राजा रामसिंग महाराजांनी आणि त्यांच्या बंधूंनी स्वामीर्जींच्या कार्याचा गौरव केला. त्यानंतर (Murre) मुरी, रावळपिंडी येथेही भेट दिली. जम्मूलाही ते थांबले. प्रत्येक ठिकाणी त्यांची व्याख्याने झाली. त्यांची सियालकोटला दोन व्याख्याने झाली. त्यापैकी एक इंग्लिशमध्ये व दुसरे हिंदीमध्ये झाले व त्याचा विषय होता ‘भक्ती’.

१६ ऑक्टोबर स्वामीजी रावळपिंडीत होते. १५ नोव्हेंबरला लाहोरला स्वामीर्जींचे मोठ्या उत्साहाने स्वागत झाले. सनातन धर्म सभा आणि आर्यसमाज दोन्ही संघटना स्वागतासाठी आघाडीवर होत्या. याठिकाणी स्वामीर्जींची तीन व्याख्याने झाली. पहिले व्याख्यान हिंदू धर्माचा समान पाया, भक्ति आणि वेदांत असे विषय होते.

“लाहोरच्या भूमीत अनेक रानटी टोळ्यांनी आक्रमणे केली. येथील शूर वीरांनी इतर भारताचे संरक्षण केले. गुरु नानकांनी व्यापक ईश्वराचा संदेश मांडला तर गुरु गोविंद सिगांनी धर्मासाठी आपले रक्त सांडले. पाच नद्यांनी आम्हाला जन्म दिला. भूमी सुजलाम, सुफलाम केला. या नद्यांच्या काठी मी उभा आहे तर भारताच्या पुर्वेकडचा भाऊ म्हणून येथे मला पुर्व-पश्चिमेला भेद मांडायचा नाही तर भारतीय संस्कृतीतील ऐक्य दाखवायचे आहे. २० ऑक्टोबरला ते जम्मूला गेले. ९ नोव्हेंबरला लाहोरमध्ये स्वामीर्जींचे भक्ती विषयावर व्याख्यान झाले तर १२ नोव्हेंबर १८९७ रोजी वेदांत या विषयावर स्वामीर्जींचे व्याख्यान झाले.

लाहोरच्या मुक्कामात गणिताचे प्रोफेसर तीर्थराम गोस्वामी यांचा परिचय झाला. स्वामीर्जींच्या व्यक्तीमत्वाचा व कार्याचा त्यांच्यावर इतका सखोल परिणाम झाला की त्यांनी नोकरी सोडली व संन्यास घेतला तेच स्वामी रामतीर्थ होत. भारतात, अमेरिकेत, इजिसमध्ये त्यांनी वेदांताचा प्रचार केला. दुर्दैवाने ते अल्पायुषी ठरले. मग स्वामी विवेकानंद डेहराडून, अलवारहून जयपूर व खेतरीला पोहोचले.

खेतरीमध्ये स्वामीजी

२० डिसेंबर १८९७ रोजी खेतरीच्या महाराजांच्या निवासस्थानी हॉलमध्ये वेदांतिज्ञम (Vedantism) या विषयावर स्वामीर्जींचे व्याख्यान झाले. स्वामीर्जींचा परिचय आणि प्रास्ताविक खेतरीच्या महाराजांनी केले. ते सभेच्या अध्यक्षस्थानी होते. राजेसाहेब दीड तास बोलले. स्वामीजी अतिशय चांगल्या मूडमध्ये होते. त्यांनी प्रदीर्घ असे उत्कृष्ट व्याख्यान दिले. दुर्दैवाने तेथे कोणी लघुलिपिक नव्हता. बोलता बोलता स्वामीर्जींना अतिशय थकवा जाणवू लागला. त्यामुळे त्यांनी अर्धा तास विश्रांती घेतली आणि पुन्हा आले. तोपर्यंत श्रोते शांतपणे प्रतीक्षा करीत होते. या भाषणात विज्ञानाची प्रत्येक शाखा चराचरामागचे एकत्र शोधत

आहे. ही गोष्ट भौतिक विज्ञानात खरी आहे नि अध्यात्मातही खरी आहे. धर्म आणि विज्ञान सत्याचा शोध घेतात फक्त वेगवेळ्या मागानि.

आनंदाने आपल्या राज-शिष्याच्या भवनात व्यतीत करून स्वामीजी किशनगड, अजमीर, जोधपूर, इंदूमार्गे खांडवा येथे पोहोचले. स्वामीजींची प्रकृती अगदीच बिघऱून गेली. त्यांना बडोदा, गुजराथ, मुंबई इलाख्यातून निमंत्रणाची पत्रे व तारा येऊ लागल्या पण स्वामीजींनी नाईलाजाने दैरा तहकूब करून कोलकत्याला ते परत आले.

१८९८ च्या जानेवारीपासून ते ऑक्टोबरपर्यंत स्वामीजी मठाची प्रतिष्ठापना करणे, संघाच्या विधायक कार्यप्रणालीत सुबद्रुता आणणे आणि शिष्य आणि शिष्या यांना शिक्षण देणे यात गुंतून गेले. १५ जानेवारी दरम्यान खांडव्याहून ते कोलकत्याला परतले. लवकरच मिस मुलर आणि मागरिट नोबेल पाश्चात्य समाजाची सगळी बंधने, सर्व पाश तोडून कोलकत्याला येऊन उपस्थित झाल्या तर फेब्रुवारीत श्रीमती ओली बुल आणि मिस मॅकलिंग ऑड स्वामीजींच्या कार्याचा व भारतीय संस्कृतीचा परिचय करून घेण्यासाठी उपस्थित झाल्या. त्यांच्या आर्थिक सहाय्याने गंगेच्या पश्चिम तीरावरील बेलूर नावाच्या खेड्यात संस्थेची इमारत उभारण्यासाठी एक प्रशस्त जमीन निवडली. त्यावर एकमजली जुने घर होते. ती जमीन घरासह विकत घेतली. मग त्याला लागूनच नीलांबर मुखोपाध्यांचे घर होते ते भाड्याने घेतले. आता आलमबाजार मठातील संन्याशी व ब्रह्मचारी नवीन भाड्याच्या जागेत राहू लागले. स्वामीजींचे पाश्चात्य शिष्य कुणी नव्या घरात तर कुणी कुटीरात राहू लागले. एक दिवस मागरिट नोबलना स्वामीजींनी दीक्षा दिली. त्या आता विवेकानंदाची मानस कन्या भगिनी निवेदिता म्हणून पुढे आल्या.

स्वामीजींची प्रकृती ठीक नव्हती. कोलकत्याच्या दमट हवेत त्यांना दम्याचा त्रास जाणवू लागला. मग सर्वांच्या आग्रहामुळे ३० मार्च रोजी स्वामीजी दार्जिलिंगला रवाना झाले. त्यांची प्रकृती सुधारण्याच्या मार्गावर होती. तोपर्यंत वार्ता येऊन धडकली की, कोलकत्यात भयानक प्लेगची साथ आली आहे. मग ते स्वस्थ कसे बसतील? ३ मे ला ते कोलकत्याला परतले. त्याचदिवशी प्लेगची साथ म्हणजे काय. कोणती सावधगिरी बालगावी. साथ रोखण्यासाठी कशाची जरुरी असते, अशी सविस्तर माहितीची पत्रके हिंदी व बंगाली भाषेत छापायला दिली व भगिनी निवेदिता व इतर संन्याशांच्या मदतीने सेवाकार्य सुरु केले. त्यांच्या गुरुबंधूने शंका उपस्थित केली. कार्य चांगले आहे पण पैसा कोठून आणणार? स्वामीजी त्वरित म्हणाले का बरे? तशी गरज पडली तर मठासाठी घेतलेली जमीन विकून टाकू. शेकडो लोक वेदनेने तळमळत असताना आपण मठात पहुडायचे? आपण संन्याशी फार झाले तर पूर्वीसारखे झाडाखाली राहावे लागेल नि भिक्षेवर जगावे लागेल इतकेच ना? आपल्याला ते नवीन थोडेच आहे.

सुदैवाने मठाची जमीन विकावी लागली नाही. चोहोबाजूने पैशांचा वर्षाव झाला. कोलकत्यात एक प्रशस्त भूखंड भाड्याने घेऊन त्यावर झोपड्या उभारल्या. जात-वर्णाचा कोणताही विचार न करता प्लेगने पछाडलेल्या स्त्री-पुरुषांना तेथे आणले. त्यांचे सेवाकार्य सुरु केले. स्वतः स्वामीजी देखरेख करू लागले. औषधोपचार, स्वच्छता, जागा शुद्ध, स्वच्छ केली जात असे. दरिद्रीनारायणाची प्रत्यक्ष सेवा. जेथे जीव तेथे शिव या भावाने सेवा सुरु होती. मृत्यूची तमा न बालगता स्वामीजी व त्यांचे शिष्य आहोरात्र राबले.

नैनितालमध्ये स्वामीजी

स्वामीजी आपल्या पाश्चात्य शिष्यांना बरोबर घेऊन हिमालय भ्रमणार्थ पुन्हा निघाले. प्लेगची साथ आटोक्यात आली होती. सेव्हियर यांच्या निमंत्रणावरून स्वामीजी आल्मोळ्याला आले. स्वामी तुरयानंद, निरंजनानंद, सदानंद, स्वरुपानंद व स्वामीर्जींचा चार पाश्चात्य शिष्या नैनितालला पोहोचल्या. काही दिवस तेथे विश्रांती घेतली. खेतरीचे महाराज अगोदरच तेथे येऊन थांबले होते. स्वामीर्जींचे बालपणीचे एक मित्र योगेशचंद्र दत्त एक दिवस त्यांना भेटायला आले.

आल्मोळ्यात आल्यापासून स्वामीजी अतिशय एकांतप्रिय बनले होते. कित्येक तास ध्यान धारणेत घालवू लागले. या काळात त्यांना दोन वाईट घटना समजल्या. एक गाझीपूरच्या पवहारी बाबांनी देह ठेवला नि लघुलेखक गुडवीन या अतिशय समर्पित जी-वनाचा शेवट उटकमंड येथे झाला. स्वामीजी खूपच व्यथित झाले.

अल्मोरा येथे ११ मे १८९८ पासून काही आठवडे राहिले. हे दिवस म्हणजे पूर्वी अमेरिकेत थाऊजंट आयलंड पार्क येथे घालवलेल्या शिविरासारखे मंतरलेले दिवस होते. छोटा, तळमळीचा, जिब्हाळ्याचा ग्रुप होता. या पाश्चात्य शिष्यांना भारतातील चमत्कारिक चाली, रुढी, भारतीयांच्या उद्घारासाठी करावा लागणाऱ्या कामाची दिशा समजून सांगावयाची होती. दररोज सकाळी ओकले हाऊस येथे स्वामीजी न्याहारीसाठी जात. मग तेथे विविध विषयांवर चर्चा होई. भगिनी निवेदितांनी Notes of some wanderings with Swami Vivekanand या छोट्या पुस्तकात या चर्चेची छान नोंद ठेवली आहे. या मुक्कामात स्वामीर्जींना विविध क्षेत्रातील लोक भेटत. Thomson House या ठिकाणी थिअॅसॉफिस्ट डॉ. अॅनी बेझंट यांनी स्वामीर्जींनी चहाचे निमंत्रण दिले होते तर बंगलचे संतप्रवृत्तीचे देशभक्त अश्वीनी दत्त हेही आले. बरेच वर्षापूर्वी नरेंद्र तरुण असताना ते स्वामीर्जींनी भेटले होते. भारतीयांना स्वातंत्र्य कसे लाभेल यावर चर्चा चालली. स्वामीजी म्हणाले, “तुम्हाला काय वाटते केवळ ठराव संमत करून स्वातंत्र्य मिळेल? माझा त्यावर विश्वास नाही. जनजागृती प्रथम करावी लागेल. प्रथम त्यांना पोटभर अन्न मिळू दे. मग स्वातंत्र्याचा मार्ग ते स्वतः निर्माण करतील.”

स्वामीर्जींची एकांतप्रियता पुन्हा उफाळून आली. ते अल्मोळ्याच्या पश्चिमेस काही मैलावर असलेल्या शया देवीच्या टेकडीवर निघून गेले. तेथे तीन दिवस राहिले. तेथे ध्यानावस्थेत घालवले. परतल्यावर त्यांना नवा शोध लागला. ते म्हणाले, “आजही मी पूर्वी परित्राजक संन्याशासारखा रानावनात एकांतात राहू शकतो.” ११ जून १८९८ या आल्मोळ्याहून निघण्यापूर्वी प्रबुद्ध भारतच्या संपादकांच्या निधनामुळे ते इंग्लिश मासिक आल्मोळ्यातून प्रसिद्ध करण्याचे ठरले. त्याची जबाबदारी स्वामी स्वरुपानंदांवर सोपवली. त्यानंतर मार्च १८९९ मध्ये आल्मोळ्यापासून पन्नास मैलावरस्या मायावती आश्रमात ते गेले.

त्यानंतर स्वामीजी रावळपिंडी येथे व तेथून टांग्याने मरी येथे पोहोचले. तीन दिवस विश्रांती घेऊन झेलम खोळ्यातले निसर्गसौंदर्य न्याहाळत बारामुळा येथे पोहोचले. येथे तीन हौसबोटी भाड्याने घेऊन नदीतून श्रीनगरकडे निघाले. २५ जून रोजी सारे श्रीनगरला पोहोचले. एक आठवडाभर त्यांचा आनंदी, विनोदी स्वभाव प्रगट झाला. पण पुन्हा ते गंभीर नि एकांतप्रिय बनले.

४ जुलै तारीखजवळ आली. तो अमेरिकन स्वातंत्र्यदिन. अमेरिकन शिष्यांना आनंदीत व आश्चर्यचकित करण्यासाठी स्वामीजी व निवेदिता यांनी जय्यत तयारी केली. नौकेच्या मध्यभागी अमेरिकन ध्वज फडकावला. सकाळच्या न्याहारीला त्या नौकेवर आलेल्या अमेरिकन शिष्या खूप आनंदित झाल्या. स्वामीर्जींनी To the Fourth day of July ही स्वतः लिहिलेली इंग्रजी कविता सांच्यांना वाचून दाखवली. (ही कविता लिहिल्यावर बरोबर चार वर्षांनी स्वामीर्जींनी इहलोकीची यात्रा संपवली. ही अर्थपूर्ण

कविता म्हणजे भावी घटनेची आगावू सूचना तर नव्हती ?)

अमरनाथच्या यात्रेवर

६ जुलै रोजी श्रीमती बुल आणि मॅकलिअॉड दोघी श्रीनगरहून गुलर्मगला काही कामासाठी गेल्या चार दिवसानंतर परतल्या तर स्वामीजी गायब. शोधानंतर कळले की, ते सोनमार्गच्या रस्त्याने अमरनाथला यात्रेला जात आहेत. बर्फ कडक उन्हामुळे वितळल्याने सोनमार्गकडून जाणारा बालचा मार्ग बंद झाला होता. त्यामुळे १५ जुलैला स्वामीजी पुन्हा श्रीनगरला आले. १८ तारखेला ते इस्लामाबादला गेले, तेथे प्राचीन मंदिरे व अवंतीपुरचे अवशेष पाहून अच्छाबलकडे प्रयाण केले. या काळात झेलमच्या काठाने स्वामीजी सकाळी शिष्यासोबत फिरत. त्यावेळी हिंदू, इस्लाम, ख्रिश्चन धर्माविषयी चर्चा करीत. एक दिवस अमरनाथला जाण्याचा संकल्प केला नि भगिनी निवेदितांना येण्याची परवानगी दिली. तंबू विकत घेऊन स्वामीजी यात्रेला निघाले.

पहेलगाव, पंचतरणीत त्यांचा मुक्काम पडला. मंगळवारी २ ऑगस्ट रोजी रात्री दोन वाजण्याच्या सुमारास यात्रेचा प्रारंभ झाला. बर्फाच्या पाण्यात स्नान करून सर्वांगाला भस्म फासून नागा संन्याशाबरोबर स्वामीजींनी भव्य, पवित्र गुफेत प्रवेश केला. भक्तीभावाने लोटांगण घालून दोन्ही हाताने बर्फाणी शिवबाबाला स्पर्श केला. थोडा वेळ ध्यानाला बसले. भगिनी निवेदिताही होत्या. गुहेबाहेर आल्यावर पांढरी शुभ्र कबुतरे उडताना पाहून स्वामीजींनी स्वतःला भाग्यवान मानले. (ही कबुतराची जोडी म्हणजे क्रषी मानले जातात.) अर्ध्या तासाने नदीच्या काठी शिलाखंडावर बसून एका प्रेमळ नागा संन्याशाबरोबर न्याहारी करताना बालकाप्रमाणे आनंदात येऊन ते सांगू लागले, “मला आज साक्षात शिवाचे दर्शन झाले. अमरनाथांनी मला इच्छा मृत्यूचा वर प्रदान केला आहे. त्यांच्या डाव्या डोळ्यात स्वतः उतरले होते. पुढे डॉक्टरांनी तपासल्यावर सांगितले की, त्यांच्या हृदयाचा आकार वाढला आहे. हृदयविकाराचा झटकाच आला असता. थोडक्यात वाचले. श्रीनगरला पाश्चात्य शिष्य वाट पाहात होते. ८ ऑगस्ट ते ३० ऑगस्ट सारे जण श्रीनगरलाच राहिं. बहुतांश काळ ते एकांतात घालवीत पण जेव्हा भारताच्या पुनरुत्थानाविषयी चर्चा करीत त्यावेळी काश्मिर दरबारचे अधिकारीही चर्चेत भाग घेत.

काश्मीरमध्ये एक संस्कृत कॉलेज व मठ स्थापण्यासाठी काश्मीरच्या महाराजांनी स्वामीजींना आवश्यकतेनुसार भूमी प्रदान करण्याचे वचन दिले होते. झेलम नदीकाठचे एक स्थान स्वामीजींनी पसंतही केले होते. पण त्यावेळचे रेसिडेंट ॲडलबर्ट यांनी त्याला विरोध केला. मात्र २० सप्टेंबर रोजी अमेरिकेच्या कौन्सिल जनरल यांच्या निमंत्रणावरून स्वामीजी डल सरोवरावर गेले. तेथे दोन दिवस राहून परत श्रीनगरला आले.

३० सप्टेंबरला ते क्षीरभवानी मंदिराला निघून गेले. श्रीनगरहून काही अंतरावर हे उंचउंच चिनार वृक्षांनी वेढलेले रम्य ठिकाण आहे. तेथे पवित्र निझरही आहे. तेथे स्वामीजी दररोज दुधाची खीर व बदाम मेवा निठाईचा नैवेद्य देवीला अर्पण करीत. कुमारी पुजाही करीत. एक दिवस ध्यानाला बसताना समोरचे भग्न मंदिर पाहून त्यांच्या मनात आले. मुसलमानानी हे मंदिर उद्धवस्त केले. त्यावेळी मी असतो तर मी असा विध्वंस होऊ दिला नसता. एकाएकी त्यांच्या शांत, नीरव मनात विचार उमगला. जर देवीचीच इच्छा असती तर येथे सातमजली सोन्याचे मंदिर उभा राहिले असते नि मी तिचे संरक्षण करणार की, ती माझे संरक्षण करणार? यानंतर स्वामीजींच्या मनातून ‘मी’ पणाचा अहंकार गळून पडला. मी यंत्र ती यंत्रामागची प्रेरणा! पुन्हा

स्वामीजी श्रीनगरला परतले.

स्वामीजी व सारेजण १३ ऑक्टोबरला लाहोरला पोहोचले. पाश्चात्य शिष्यमंडळींना इतर काही प्रेक्षणीय स्थळे पाहायची होती म्हणून स्वामीजी आपले शिष्य सदानंदना घेऊन १८ ऑक्टोबर रोजी बेलूर (कोलकत्याला)पोहोचले. मठात अनपेक्षित स्वामीजींच्या आगमनाने आनंद व उत्साहाचे वातावरण निर्माण झाले. मात्र स्वामीजींची तब्येत काळजी करण्यासाठी बनली होती. सुप्रसिद्ध डॉक्टर आर. एल. दत्त व इतर दोघा तज्ज्ञ डॉक्टरांनी प्रकृती तपासून अतिशय काळजी घेण्यास सांगितले.

औषधोपचारासाठी स्वामीजींना मठातून कोलकत्यातील बागबाजार निवासी बलराम बाबूंच्या घरी आणले. मधुमेह, उच्च ताप यामुळे अमरनाथ यात्रेतील थंडीमुळे डाव्या डोळ्यातील एक सूक्ष्म रक्तवाहिनी फुटली असावी. हळूहळू स्वामीजींची प्रकृती सुधारली. ते मधुनमधून मठात जात व तेथे धर्मोपदेश करीत. विविध विषयावर चर्चा करत. तरुण ब्राह्मचार्यांना मार्गदर्शित करीत. भगिनी निवेदिताही कोलकत्याला परतल्या. एक बालिका विद्यालय त्यांनी सुरु केले. १२ नोव्हेंबर रोजी सारदामयी मानी त्या विद्यालयाला भेट दिली. १२ डिसेंबरला ते वैद्यनाथला गेले. १४ जानेवारी १८९९ रोजी स्वामीजींनी उद्बोधन नावाची पत्रिका सुरु केली. त्रिगुणातीतानंदानी त्या कामाची जबाबदारी स्विकारली. स्वतः स्वामीजींनी संपादकीय लिहिले. रामकृष्ण मिशन सदस्यांना त्याला लिहिण्यास व पत्रिकेचा प्रसार करण्यास स्वतः सांगत.

आपले काही शिष्य विरजानंद, प्रकाशानंद यांना पूर्व बंगालमध्ये ढाक्याकडे प्रचारासाठी पाठवले तर ७ फेब्रुवारीला तुरुयानंद आणि सारदानंदांना गुजराथ प्रांतात पाठवले. आता बेलुर मठात स्वामीजी आहेत म्हटल्यावर अनेक सुशिक्षित तरुण व महाविद्यालयातील विद्यार्थी त्यांना भेटण्यासाठी मठात येऊ लागले. ते त्यांना सांगत धर्माचा अधिकार केवळ ब्राह्मणांना आहे, ही वेडगळ समजूत काढून टाका तुम्हा सान्यांचाच धर्मावर समान अधिकार आहे. ब्राह्मणांपासून चांडाळापर्यंत सर्वांना सांगा तुम्ही खन्या अर्थने ब्रह्मस्वरूप सर्वसामर्थ्यवान आहात. सरळ सोप्या भाषेत त्यांना शेतकी, उद्योगांदे वगैरे गृहस्थजीवनाला अत्यावश्यक बाबीचे शिक्षण द्या. नाही तर धिक्कार असो तुमच्या शिक्षण घेण्याचा. मठात नागमहाशय स्वामीजींना भेटायला आले. रामकृष्णांचे ते अंतरंग शिष्य. नाट्यसप्राट गिरीशबाबू एकदा विवेकानंद व नागमहाशयाची तुलना करताना म्हणाले, महामायेला स्वामीजींना जसजशी बांधू जाते तसेसे स्वामीजीही इतके मोठेमोठे होत जात की महामायेचा दोर काही केल्या पुरा पडत नाही आणि नागमहाशय इतके लहान होऊ जातात की तिच्या प्रत्येक फासातून ते आपण चटकन निस्टूनच जातात.

एकनिष्ठ हितवादीचे संपादक गणेश देऊसकर स्वामीजींच्या दर्शनासाठी मठात आले. सारदानंद अमेरिकेतून मठात परतले. अमेदानंद अमेरिकेत कार्य करीत होते. १६ डिसेंबरला दुसऱ्यांदा इंग्लंड, अमेरिकेला जाण्याची इच्छा स्वामीजींनी प्रगट केली. समुद्रप्रवास उन्हाळ्यात केल्याने प्रकृती सुधारेल असे त्यांना वाटू लागले. पण या ना त्या कारणाने २० जून ही तारीख निश्चित करण्यात आली आणि भगिनी निवेदिता यांनीही त्यांच्यासोबत जायचे ठरले.

१८९९ च्या उन्हाळ्यात स्वामीजींची तब्येतत खराब झाली. डॉक्टरनी त्यांना जाहीर व्याख्याने देण्यापासून परावृत्त करण्याचा प्रयत्न केला. तरीपण स्वामीजी आपल्या भक्तांना, शिष्यांना शिकवण्यात गर्क होते. दिवसदिवसभर भेटीसाठी लोक येत. सायंकाळी बजरा (bajra)च्या टपावर बसत. बजरा म्हणजे छोटी हाऊसबोट ती त्यांच्यासाठी काही जमीनदार भक्तांनी गंगेच्या पात्रात ठेवलेली होती. तेथे ते गाढ ध्यानामध्ये निमग्न होत. सायंकाळी सूर्यास्तावेळी ते विचारमग्न बसलेले दिसत.

रविवारच्या रामकृष्ण मिशनच्या साप्ताहिक बैठकीत तेच सान्यांचे केंद्रबिंदू बनलेले असत. त्यांनी २६ फेब्रुवारीचे दि यंग इंडिया मुहमेंटचे भाषण २२ एप्रिलचे दि प्लेग अँड दि ड्युटीज ऑफ दि स्टुडंट्स् या भाषणाला ते उपस्थित राहिले. याशिवाय कोलकत्यातील श्रीमंत वगाने त्यांच्या सन्मानार्थ आयोजित केलेल्या रात्रीच्या अनेक भोजनालाही त्यांनी हजेरी लावली. स्वामीजींचा अमेरिकेतील शिष्या अभयानंद फेब्रुवारी १८९९ मध्ये भारातातल्या आल्या. स्वामीजींच्या सूचनेवरून त्यांनी मद्रास व कोलकत्ता येथे व्याख्याने दिली. १७ मार्चला रामकृष्ण परमहंस जयंती सोहळ्याला ती उपस्थित राहिली. बेलूर मठात प्रथमच हा समारंभ आयोजित केला होता. या अमेरिकन शिष्येचे कोलकत्ता, मद्रास येथे उत्साहाने स्वागत करण्यात आले. उत्तराद-अखल भाषणात तिने सांगितले, “की मी शिकागोच्या लोकांच्या नि सर्वसामान्य अमेरिकन नागरिकांच्यावतीने तुमच्यासाठी शुभेच्छा घेऊन आलो आहे. कालचक्र आता पूर्णपणे फिरले आहे.” या काळात स्वामीजींना नसानसातून वेदना (Neuralgic pain) जाणवत होती. विशेषत: डाव्या बाजूला जास्त जाणवे. अमरनाथ यात्रेहून आल्यापासून त्रास वाढला होता. त्यांचे डॉ. महेंद्रनाथ कवीराज यांनी सल्ला दिला की, तुम्ही समुद्रप्रवास करावा म्हणजे स्वच्छ हवेमुळे आराम पडेल. तथापि स्वामी तुरीयानंद आणि सारदानंद कठियावर (Kathiawar) येथून परत येणे गरजेचे होते. सदानंदाकडे त्यांना मठाचा भार सोपवायचा होता तर तुरीयानंदांना बरोबर न्यायचे होते. ३ मे ला ते दोघे परत आले. त्यानंतर S. S. Golconda बोटीची तीन तिकीटे आरक्षित करण्यात आली.

संघाचे बोधचिन्ह

रामकृष्ण संघाच्या शिक्क्यासाठी एक बोधचिन्ह तयार केले होते. त्यात एक सरोवर असून त्यातील उमललेल्या कमळावर एक हंस बसलेला आहे आणि ते सगळे एका सापाने वेढलेले दाखवलेले आहे. स्वामीजींनी त्याचा अर्थ समजावून सांगितला की, चित्रातील लाटा उसळलेले पाणी कर्मचे सूचक आहे. कमळ भक्तीचे द्योतक आहे व उगवता सूर्य ज्ञानाचा निर्दर्शक आहे. या सान्याभोवती वेटोळे घातलेला साप हा योग आणि जागृत कुंडलिनी शक्ती यांचे द्योतक आहे. चित्रातील हंसाचा अर्थ आहे परमात्मा. म्हणून कर्म, भक्ती, ज्ञान व योग यांचे मीलन झाल्यानेच परमात्म्याचे दर्शन लाभते.

स्वामीजींनी मंदिर व मठाचा आपल्या कल्पनेनुसार नकाशा स्वामी विज्ञानानंदाना काढायला सांगितला होता. त्याविषयीची कल्पना स्वामीजींनी स्पष्ट केली. भावी मठ व मंदिर निर्माण करताना त्यात पौर्वात्य आणि पाश्चिमात्य कलेत जे जे म्हणून उत्कृष्ट आहे त्याचा समावेश करण्याच माझा मनोदय आहे. सगळी पृथ्वी पालथी घालून इमारत शास्त्राच्या ज्या सान्या कल्पना मी गोळा करून आणल्या आहेत, त्या सान्या हे मंदिर निर्माण करताना कामी आणण्याचा मी प्रयत्न करीन. खोदकाम केलेल्या अनेक खांबावर एक प्रचंड सभामंडप व प्रार्थनागृह उभारण्यात येईल. त्याच्या भिंतीवर उमललेली शेकडो कमळे चित्रित करण्यात येतील. ते प्रार्थनागृह एवढे मोठे असेल की, त्यात एकाच वेळी एकत्र बसून हजार लोक जप-ध्यान करू शकतील. हे रामकृष्ण मंदिर व प्रार्थनागृह ही एकमेकांना जोडून अशा रितीने बांधण्यात येतील की, दुरुन पाहिली असता बरोबर ३०काराची आकृती दिसेल. मंदिरात एका राजहंसावर रामकृष्णांची मूर्ती राहील. एक सिंह व एक बकरा प्रेमाने एकमेकांचे अंग चाटताहेत, अशी चित्रे दारावर दोन्ही बाजूला राहतील. अर्थ हा की महाशक्ती व महानप्रता दोन्ही एकत्र निवास करताहेत. मनात अशा नाना कल्पना आहेत. जगलो-वाचलो तर त्या सान्या प्रत्यक्षात उत्तरवण्याचा प्रयत्न करीन.”

श्रीमती बुलना पत्र

२९ डिसेंबर १८९८ रोजी स्वामीजी बैजनाथ देवघर या २१ ज्योतिलिंगपैकी एक प्रसिद्ध क्षेत्र हिमालयाच्या पायथ्याशी आहे. तेथे होते. तेथून त्यांनी श्रीमती बुलना पत्र लिहिले की, ‘तुमच्याबरोबर अमेरिकेला परतण्यास माझी प्रकृती साथ देत नाही, हे तुम्ही जाणताच. परंतु तरीपण पाश्चात्य शिष्यमंडळींना वाटत होते. शेवटच्या क्षणी काहीतरी चमत्कार घडेल. स्वामीजी उत्तम बनतील आणि ते युरोप-अमेरिकेला येतील.

श्रीमती सेविहर यांनी आल्मोन्याहून जोसेफाईन मॅकलिअॅड यांना नववर्षाच्या प्रारंभी लिहिले की, “अजून वेळ गेली नाही. शेवटच्या क्षणीही स्वामीजी आपला विचार बदलतील आणि ते प्रवासाला निघतील. याबद्दल मला मुळीच आश्चर्य वाटणार नाही. कदाचित ते तुमच्याबरोबर बोटीने येतील सुद्धा.”

परंतु ते जाऊ शकले नाहीत, बैजनाथ सोडू शकले नाहीत. आणि श्रीमती बुल आणि कु. मॅकलिअॅड स्वामीजींच्याशिवाय बोटीवर प्रवासासाठी चढल्या. यानंतर महिनाभर स्वामीजींची प्रकृती फारसी सुधारलेली नव्हती. २६ जानेवारी १८९९ रोजी त्यांनी बेलूर मठातून सिस्टर बिस्टाईन या अमेरिकन शिष्येला लिहिले की, तुमच्या सुंदर पत्राला उत्तर पाठवायला मला उशीर झाला. त्याबद्दल माफी मागतो. वास्तविक मी मृत्यूच्या दाढेत होतो. जुना मधुमेह आता गायब झाला आहे आणि त्याची जागा डॉक्टरांच्या मते अस्थम्याने घेतली आहे. काही म्हणतात Dispepsia owing to nervous prostration हा काळजी करण्यासारखा आजार आहे. त्यामुळे श्वास कोंडल्यासारखे, गुदमरण्यासारखे संवेदन होते. मला कोलकत्यात वाटते. मी कमी कॅलरीजच्या पथ्यावर आहे. मार्चपर्यंत मला बरे वाटले की मी युरोपला येण्यासाठी निघेन.”

कु. मॅकलिअॅड या खूप आशावादी होत्या. त्यांनी त्वारित स्वामीजींना त्यांच्या प्रवास भाड्यासाठी पैसे पाठवले. तुम्ही इकडे त्वारित निघा, असे कळवले. दरम्यान, भगिनी निवेदितानी स्वामीजींची मनधरणी केली होती की, समुद्रप्रवासामुळे त्यांना बरे वाटेल. तुम्ही निघायलाच हवे. त्या काळात प्लेगच्या साथीच्या उद्रेकामुळे Peninsular and Oriental Steamship Line (P&O) ही बोट कंपनी भारतीयांना प्रवेश देत नव्हती. त्यामुळे Golconda गोलकोँडा या कंपनीची २० जूनची तीन तिकीटे काढली. सारदानंदानी १८ मेला कु. मॅकलिअॅडना कळवले The prophet's passge has been engaged. They sail the 20 th june per ss Golconda of the B.I.S.N.

स्वामीजींचे पाश्चात्य भक्त त्यांना कधी prophet प्रोफेट तर कधी King राजा नावाने संबोधत त्यांचा उल्लेख करीत.

माणूस घडवणे हे स्वामीजींचे ध्येय बनून गेले. ते केवळ संन्याशानाच लागू नव्हते, भारतीयांसाठीच नव्हते तर सर्वच ठिकाणच्या स्त्री-पुरुषांसाठी होते. स्वामीजींचा संदेश सर्वत्र पसरवणे हे आता मिशन जिवित कार्य बनले होते.

श्री सारदादेवीनी युरोप-अमेरिकेला निघालेल्या पुत्रांना कोलकत्याच्या घरी भोजनासाठी निमंत्रण दिले. मठातील सर्वच संन्याशाना निमंत्रण होते. स्वामीजींच्या पहिल्या प्रवासाप्रमाणे या दुसऱ्या प्रवासालाही त्यांनी शुभाशिर्वाद दिले. जानेवारी महिन्यातडत स्वामीजी आजारी होते. तेव्हा त्यांनी भगिनी निवेदितांना सांगितले की, अजून नरेंद्रला खूप काम पश्चिमेकडे करायचे आहे. यासारखी आश्वासक भविष्यवाणी व मायेची खास दुसरी गोष्ट नव्हता.

त्यादिवशी दुपारी ३ वाजता प्रिंसेप्स घाट या गंगेच्या घाटावर पोहचायचे होते. पाच वाजेपर्यंत जहाजाने नांगर टाकला नव्हता पण तेथे लवकर पोहचणे गरजेचे होते. बंदरावर प्लेगविषयी कडक चाचणी झाल्यावरच जहाजावर चढू दिले जाणार होते.

स्वार्जींनी संन्याशाची वस्त्रे बदलली नि आसाम सिल्कचा लांब कोट परिधान केला. पायजमा आणि पायात केबिनमध्ये बूट घातले होते. खरे तर स्वामीजी पूर्ण निरोगी दिसत नव्हते. बंदरावर मठातील संन्याशी, रामकृष्णांचे भक्त, स्वामीर्जींचे नातेवाईक, मित्र असे पन्नास-साठ लोक जमले होते. अनेकांनी मिठाई, भेटी नि हार आणले होते. त्यांच्या गळ्यात इतके फुलांचे हार झाले की त्यांनी ते इंग्लिश भक्तांना दिले. पाच वाजण्याच्या सुमारास गोलकोंडा बोटीतून नाव आली. स्वामीजी त्यात बसले नि किनाऱ्यावरच्या सान्यांचा निरोप घेतला. सान्यांचे नेत्र अश्रूंनी भरून गेले. स्वामीर्जींना सान्यांनी वाकून नमस्कार केला. आपले मस्तक जमिनीला टेकून नमस्कार करणारे भक्त पाहून इंग्लिश आपले रुमाल फडकावत होते. नाव जहाजाजवळ पोहचली. जणू दशमीदिवशी देवीची प्रतिमा समुद्रात विसर्जित करतात तसे दृष्ट्य होते.

गोलकोंडा जहाज (हुगळी) गंगेच्या पात्रातून हळूहळू समुद्रात प्रवेश करू लागले. भरतीच्यावेळी आणि दिवसाच जहाज या भागातून कसान सुखरूप नेऊ शकत होता. त्यामुळे गंगेच्या पात्रातून बाहेर पडायलाच दोन दिवस लागले. उद्बोधन मासिकासाठी स्वामीर्जींनी प्रदीर्घ पत्रे लिहिली. ती म्हणजे त्यांच्या प्रवासाची डायरीच होती. उद्बोधन बंगाली भाषेतून रामकृष्ण मिशनसाठी प्रकाशित होणारे नियतकालिक होते. वाचकांना सोप्या भाषेत ते समजावे म्हणून हलक्या फुलक्या, विनोदाची पेरणी केलेल्या बंगाली भाषेत स्वामीर्जींनी ही प्रदीर्घ पत्रे लिहिली आहेत. या लिहिण्याच्या भाषाशैलीबद्दल बंगाली भाषाभिमानी टीका करू लागले. पण रविंद्रनाथ टागोरांनी म्हटले की, "Go at once and read this book of Vievekanad. प्रत्यक्ष बंगाली बोलीभाषा म्हणून किती सामर्थ्यशील आहे याचे दर्शन होते. आज शाळा कॉलेजमध्ये स्वामीर्जींच्या लिखाणातील काही उतारे पाठ्यपुस्तकात समाविष्ट झालेले आहेत. गोलकोंडा बोटीतून दिसणारा बंगालचा किनारा नि त्याचे स्वामीजींनी केलेले वर्णन बंगाली साहित्यातील अजरामर ठेवा आहे.

बे ऑफ बंगालचे स्वामीर्जींनी केलेले साहित्यिक वर्णनावरून स्वामीर्जींची निसर्ग सौंदर्यानुभूति किती उच्च दर्जाची होती हे जाणवते. १८९७ साली जेव्हा ते प्रथम भारतात पसरले. त्यावेळचे त्यांनी केलेले वर्णन त्यांच्यातील उच्च दर्जाच्या साहित्यिकाचे, निसर्गप्रेमीचे दर्शन घडवते.

“प्रत्येकाला आपली स्वतःची माणसे फार सुंदर वाटतात. तसे सौंदर्य त्याला इतरांमध्ये आढळत नाही. आपले बहिणभाऊ, मुले-मुली नकटी-चपटी असली तरी आपल्याला सुंदर वाटतात. स्वर्गातील गंधर्वसुद्धा आपल्याला तेवढे सुंदर वाटणार नाहीत. त्यातून समजा असे घडले की, स्वर्गात फेरी मारून आल्यावर तुम्हाला आढळले की, तेथील गंधर्वपिक्षा आपली माणसे खरोखरच अधिक सुंदर आहेत तर मग तुमच्या आनंदाला पारावार उरत नाही.

हजारो नद्यांच्या माळा धारण करणाऱ्या आपल्या शस्यशामलाम बंगभूमीचे एक विशिष्ट सौंदर्य आहे. तसे सौंदर्य थोडेसे मलबार आणि काशमीर येथे पाहावयास मिळते. पाण्यात देखील काय सौंदर्य नाही? मुसळधार वर्षा होते आहे, सगळीकडे पाणीच पाणी झाले आहे. नारळाची आणि खजुरीची असंख्य झाडे थोडा माथा झुकवून त्या कोसळत्या धारा झेलत आहेत. बेडकांची डराव डराव सर्वत्र अखंड चालू आहे. अशा दृश्यात काय सौंदर्य नाही?

आपल्या गंगेच्या किनाऱ्याचे सौंदर्य कळायला तुम्हाला परदेशातूनच डायमंड हार्बरमध्ये गंगेत प्रवेश करायला हवा. ते निले निले आकाश. त्यात जमा झालेले काळेभोर ढग, त्याखाली सोनेरी कडा असलेले शुभ्र मेघ आणि त्याखाली माना डोलवणारी नारळ व खजुराची झाडे. जणू ती चौच्या ढाळीत आहेत. त्याच्या खाली पसरलेल्या गर्द, फिक्या, पिवळसर, काळपट अशा विविध छटांच्या हिरव्या राया, आंबे, लिंची, जांभळे, फणस या झाडांची गर्दी. या झाडांची पाने इतकी दाट की, बुंधे, फांद्या वगैरे काही एक दिसत नाही. जवळच उभी असलेली बांबूंची बने वान्यावर डोलत आहेत. खाली आहे गंगेच्या पात्रापर्यंत पोहोचलेली गर्द हिरवळ, मृदू आणि तजेलदार. त्यांच्यापुढे यावकंद, परिंशया आणि तुर्कस्थानचे उंची गालिचेही फिके पडतील. हे निसर्गाचे गालीचे गंगेच्या कोमल मंद लाटांबरोबर किनाऱ्यावर खेळत आहेत, असे वाटते. आता तुम्ही तुमची दृष्टी आकाशाकडे न्याल तर क्षितिजापासून मध्य आकाशापर्यंत एकाच रेषेत विविध रंगांच्या छटांनी ताल धरला आहे. अशा तज्ज्ञेचा नजारा तुम्हाला अन्यत्र कोठेही पाहायला मिळणार नाही. रंगांची दुनियाच अशी अप्रतिम की फुलपाखराला ज्योतीला कवटाळावे वाटते तर मधमाशांना फुलांच्या पिंजऱ्यात मरावेसे वाटते. मी तुम्हाला सांगतो, जर तुम्हाला खरोखरच गंगेचे सौंदर्य पाहायचे असेल तर ते आत्ताच पहा! हृदयापासून ते पाहून आनंदित व्हा कारण काही वर्षांनंतर हे दृश्य बदलत जाईल. भौतिकवादाचा पर्यावरणावर प्रभाव पडेल. काही दिवसानंतर धूर ओकणाऱ्या फॅक्टरींच्या चिमण्यांनी सारे वातावरण बिघडून जाईल.“

आता दुसऱ्यावेळी युरोप अमेरिकेला निघालेले स्वामीजी व निवेदिता जहाजाच्या डेकवर बसले आहेत. त्यांच्या नजरेसमोर फॅक्टरींच्या चिमण्या धूर ओकताना दिसत नव्हत्या. आता त्या वातावरणात स्वामीजी प्रसन्न चित्ताने विविध विषयावर चर्चा करीत होते नि ही चर्चा प्रवासात दररोज जहाजाच्या डेकवर चालणार होती. भगिनी निवेदितांनी पत्रातून आणि The master as I saw him जेव्हा जहाजाने नदीची रेषा ओलांडली आणि समुद्राला स्पर्श केला तेव्हा स्वामीजी उद्गारले, “नमःशिवाय!, नमःशिवाय, आध्यात्मिक भूमिपासून उपभोगाच्या भूमीकडे.”

जहाज पश्चिमेकडे चालले होते. आता अरबी समुद्राकडे ते निघाले. स्वामीजींनी यावेळी केलेले निसर्गवर्णन मूळ इंग्रजीतूनच अधिक सुंदर आहे. इंग्रजी भाषेवरचे त्यांचे प्रभुत्व दाखवते.

“As far as the eye reaches, the deep blue waters of the sea are rising into foamy waves and dancing rhythmically to the winds. Behind us lie the sacred waters of Ganga, whitened with the ashes of Shiva's body, as we read in the description, 'Shiva's matted locks whitened by the foam of the Ganga.' The water of Ganga is comparatively still. In front of us lies the parting line between the waters. There ends the white water. Now begin the blue waters of the ocean, before, behind and all round there is only blue blue water everywhere, breaking incessantly into waves. The sea has blue hair his body is of a blue complexion and his garment is also blue.”

On all sides dance and roar of foam crested waves and the din of the powerful engines of our ship, it was setting at naught the might of the sea. It was a grand conglomeration of sounds to which I was littering, lost in wonder, as if in half waking state, when all of a sudden, drowning all these sounds, there fell upon my ears the deep and sorrows music of commingled male and

female voices singing in chorus the national anthem.' Rule Britannia, Britannia rules the waves. I started, I looked around and found that the ship was rolling heavily and brother Turiyanand, holding his head with his hands was struggling against an attack of sea sickness.

२२ जूनला स्वामीजीचे जहाज कोलकत्याहून निघाले नि मद्रासला पोहोचले. मद्रासमध्ये स्वामीजी येत असल्याची वार्ता तारेने पोहोचली होती. त्यामुळे हजारो लोक स्वामीजींच्या दर्शनासाठी उत्सुक बनले होते. पण त्यांना हेही कळले की, कोणीही भारतीय प्रवाशाला बंदरावर उतरण्याची परवानगी नव्हती. त्यामुळे उत्साहाचे रूपांतर निराशेत झाले. उत्साही मंडळीनी ब्रिटीश सरकारला निवेदन दिले. हिंदू वृत्तपत्राने संपादकीय लिहून मागणी केली की, काही तासासाठी स्वामी विवेकानंदांना मद्रासला उतरण्याची खास परवानगी द्यावी. पण पोर्ट हेल्थ ऑफिसरने परवानगी नाकारली, हे पाहून ब्रिटीशांच्या भेदाभेदाच्या राजनीतीचा स्वामीजींनी धिक्कार केला. Madrasi people deprived of his darshan by a discriminated by decree.

मात्र भगिनी निवेदितांना मनापासून आनंद झाला की, स्वामीजींची तब्येत आताच कोठे सुधारत आहे. मद्रासी लोकांच्या उत्साहाने जर सभा, भरली असती तर पुन्हा स्वामीजी थळून गेले असते. कु. मँकलिअँडना तसे निवेदितांनी पत्राने कळवले. दरम्यान, अतिउत्साही मद्रासी भक्तांकळून पुष्पहार, नारळ, आंबे, मिठाईचा ढीग बोटीवर येऊ लागला. छोट्या नावामधून बोटीभोवती लोक येऊ लागले नि स्वामीजी डेकवर उभा राहून त्यांच्या सदिच्छा स्विकारू लागले. त्यानेही ते थळून गेले.

या गडबडीतच आलासिंगा पेरुमल यांनी मद्रास ते कोलंबोपर्यंतचे तिकीट काढले नि ते बोटीत चढले. त्यांना मद्रासमधल्या कामाचा आढावा घ्यायचा होता नि ब्रह्मवादिन विषयी चर्चा करायची होती. बोट मुरु झाली आणि धक्क्यावर बसलेल्या हजारो मद्रासी स्त्री पुरुषांनी स्वामीजींना निरोप दिला. मद्रास ते कोलंबो जायला गोलकोंडा बोटीला चार दिवस लागले. आणि आता समुद्र खवळलेला होता.

आलासिंगा रामानुज संप्रदायाचा मद्रासी ब्राह्मण. त्याने त्याच्याबरोबर तळलेला भात, भाजलेले चिरमुरे आणले होते. कोलंबोपर्यंत चार दिवसांच्या प्रवासात ते अनवाणी आले होते. भली मोठी शेंडी राखली होती. धोती नेसली होती. जातीभ्रष्ट होऊ नये म्हणून तळलेला भात आणि चिरमुरे खात आलासिंगा प्रवास करीत होता. कोलंबोमध्ये मित्रांनी परवानगी मिळवल्याने बोटीतून उतरता आले. सर कुमारस्वामी हे तिथल्या हिंदूचे नेते अरुणाचलम आणि इतर मित्र स्वामीजींना भेटायला आले.

Countess of canovara या चर्चला व शाळेला स्वामीजींनी भेट दिली. पूर्वी त्यांचा परिचय झाला होता. आलासिंगा कोलंबोतून मद्रासला परतले. जहाज २५ जून १८९९ रोजी कोलंबोतून निघाले. अनेक प्रवाशांना डोकेदुखीचा त्रास होत होता. ६ दिवसांच्या प्रवासाला १४ दिवस लागले. वारा आणि पावसाने जोर धरला. शेवटी एडनला पोहोचले. काळ्या गोचांपैकी कोणासही उतरू दिले नाही. १४ जुलैला तांबडा समुद्रातून बोट सुवेजला पोहोचली. युरोपला येथून प्रारंभ होतो. इजिसमध्येही प्लेगची साथ होती. त्यामुळे तो जंतुसंसर्ग होकू नये म्हणून अतिशय काळजी बंदरावर घेतली गेली होती. काही दिवसांनी बोट नेपलसला पोहोचली. इटली देशाला पाय लागले. तेथील राजधानी रोम हे प्राचीन शहर. रोमन साम्राज्याची ती राजधानी होती. नेपलसहून मॉर्सेलियाला व तेथून थेट लंडनला स्वामीजी पोहोचले. हा प्रवास ४२ दिवसांचा होता. ३१ जुलै १८९९ रोजी गोलकोंडा बोट Tilbury duck टिलबुरी या थेम्स नदीवरील बंदरात पोहोचले.

सकाळी सहा वाजता बंदरावर स्वामीजींच्या स्वागताला पुर्वीचे कोणीच मित्र उपस्थित नव्हते. स्वामीजींना अडीच वर्षापूर्वी निरोप देताना आवर्जून उपस्थित राहिलेले कोणीच नव्हते. स्वतः स्वामीजींनी एडवर्डी स्टर्डी यांना लिहिले की, तुला माहितच आहे की, आता लंडनमध्ये राहणारे मला फारसे मित्र नाहीत. त्यामुळे अशा परिस्थितीत येथे राहणे योग्य नाही. स्वतः स्टर्डी त्यावेळी लंडनमध्ये नव्हते. नेपल्सला असताना स्वामीजींना त्यांचे पत्र मिळाले होते. स्टर्डी एकेकाळचे मित्र व लंडनच्या केंद्राचे व्यवस्थापक होते. दरम्यानच्या काळात गुडवीनसारखा लघुटंकलेखक व स्वामीजींच्या निकटवर्तीयाच्या निधन झाले होते. त्यामुळे स्वामीज भारतात परतल्यावर लंडनमधल्या कार्याची हानी झाली होती. १८९९ साली विम्बल्डन येथे छान, दुमदार शहर होत. गर्द झाडे, जुनी घरे, वळणदार रस्ते, सार्वजनिक बागा, मागरिट नोबल्स (भगिनी निवेदिता) यांचे घर. २१ ए, हाय स्ट्रीट याठिकाणी होते. स्वामीजींच्यासाठी ३५, कडसाईड, स्प्रिंगफिल रोडच्या कॉर्नरवर व्यवस्था केली होती. नोबेल यांच्या घरापासून १५ मिनिटांच्या अंतरावर हे घर होते. स्वामीजी येथे दोन आठवडे राहिले आणि तेथून बोस्टनला रवाना झाले.

स्टर्डी यांची भेट झाली नाही म्हणून नाराज असलेल्या स्वामीजींना श्रीमती फंक Funke and Miss Greeen stidel कु. ग्रीन स्टीडेल या दोन अमेरिकन शिष्या अमेरिकेतून ॲटलांटिक समुद्र ओलांडून स्वामीजींना भेटायला आल्या, याचा त्यांना आनंद झाला. अर्थात ही काही पहिली वेळ नव्हती. यापूर्वी थाऊजंट आयलंड पार्क येथे ही त्या डेट्रॉईटहून आल्या होत्या. कु. ग्रीनस्टीडेल यांनी स्वामीजींच्या कार्याला जीवन अर्पिले. पुढे त्यांचे नाव सिस्टर ख्रिस्तीन असे बनले.

एका इंग्रजी मासिकात स्वामीजी इंग्लंडला केव्हा येणार चे त्या अमेरिकन शिष्यांना समजले. आणि स्वामीजी आजारी आहेत हेही समजले. त्यामुळे त्या दोघी त्वरित लंडनला पोहोचल्या. त्यांनी बोटीवर तार धाडली नि स्वामीजींनी उत्तरही पाठविले. स्वामीजींची त्यांची भेट झाली. आता स्वामीजी खूप शांत नि स्वस्थ आहेत असे निवेदितांनी कळविले पण थोड्याच दिवसात स्वामीजींची प्रकृती खालावली. त्याच काळात भारतातून परतलेल्या कु. हेनरिटा मुलर यांनी केलेला अपप्रचार स्वामीजींच्या आणि निवेदिता यांच्या कानावर आला होता. मुलर इंग्लंडमध्ये लोस्टोफट येथे राहात होत्या. मागरिट नोबल यांच्या घरी त्यांची आई या टीकेने दुःखी बनली होती.

कु. हेनरिटा मुलरने स्वामीजींच्या कार्याला आर्थिक मदत केली. भगिनी निवेदितांना इंग्लंड ते भारत येताजाता प्रवासासाठी पैसे दिले, हे उपकार होते. त्यामुळे त्या टीकेला कडक भाषेत उत्तर देणे कठीण होते. कु. हेनरिटा मुलर यांच्या टीकेचे काही मुद्दे होते. त्यात स्वामीजी, त्यांचे गुरुबंधू, मठ हे सरे कडकडीत संन्याशाप्रमाणे दरीद्री अवस्थेत राहात नाहीत. बेलूरच्या नव्या मठाला तीन मोठ्या प्रशस्त खोल्या आहेत, स्वामीजी आपल्या कुरुंबाशी संबंध ठेवतात. हिंदू धर्म हा मूर्ती पूजक आहे. निवेदिता उघडउघडपणे हिंदू धर्म कल्पना, चालीरीतीचा अंगीकार करते. तिने ब्रिटीश महिलेप्रमाणे, ख्रिश्चन धर्माप्रमाणे वागावे. “मुलर यांचा गैरसमज दूर करण्याचा निवेदितांनी नम्रतेने पत्राद्वारे प्रयत्न केला आहे. पण निवेदिताच्या भल्यासाठी मी बोलते, व स्वामीजींच्या बुद्धीमत्तेबदल मला आदर आहे, असे मुलर यांनी म्हटले आहे.

श्रीमती ॲशटोन जॉन्सन यांनीही टीका केली. त्यांच्या मते खन्या आध्यात्मिक माणसाने आजारी पडता कामा नये. जर इश्वराची शक्ती प्रगट होत असेल तर त्यात निरोगीपणाच हवा. त्यांच्याविषयी मला आदर, सहानुभुती आहे. ते आजारी पडायला

नको होते, एवढेच माझे मत. पण निवेदिताने त्याचा चुकीचा अर्थ काढला. निवेदितांनी मात्र खूप स्पष्टीकरण देऊन पाहिले. ब्रिटीशर्स आणि अमेरिकन्स जी सुखे भोगतात तशी श्रीमंत भारतीयही भोगू शकत नाहीत. स्वामीजींचे वैराग्य, पावित्र तुम्ही समजू शकत नाही. ते पूर्ण भावात्मक, क्रियाशील आणि उत्साही आहेत. श्रीयुत स्टर्डी देखील पूर्वग्रहदूषित झाले. निवेदितांच्या कार्याबद्दल असूया आणि तिने हिंदू धर्म स्वीकारल्याचा राग अशा गोष्ठीमुळे इंग्लंडच्या या दौन्यात बराच मानसिक व शारीरिक त्रास सहन करावा लागला.

स्वामीजींनी मिळालेल्या देणम्यांचा भारतात कसा वापर केला त्याच्या हिशेबाबद्दल फार दक्ष होते. त्यांनी ब्रह्मानंदांना सर्व तपशीलवार जमा खर्च पाठवायला सांगितला. तो मिळाल्यावर श्रीमती बुलना दिला.

इंग्लंडमध्ये पंथरवडा काढल्यावर स्वामीजी व दोन अमेरिकन शिष्या रेल्वेने ग्लासगोला पोहोचले. १७ ऑगस्टला एका छोट्या जहाजाने न्यूयॉर्कला निघाले. त्यांनी रिजले Ridgely Manor मॅनॉर येथे पोहोचावयाचे होते. तेथे येण्यासाठी कु. मॅकलिओड, श्री व सौ. फ्रान्सीस लिगेट यांचे स्वामीजींना निमंत्रण होते. त्यांना खात्री होती की या सुंदर ठिकाणी विश्रांती मिळेल. तेथे त्यांची काळजी घेतली जाईल व मित्र मंडळी, वेळही चांगला जाईल. निवेदिता मात्र विम्बलडनला तीन आठवडे बहिणीच्या लग्नासाठी राहिली. निवेदिताची ही बहिण, भाऊ व त्यांची आई हे स्वामीजींचे चाहते बनले होते.

स्वामीजी, सिस्टर ख्रिस्तीना, मेरी फंक यांनी निळे आकाश आणि निळ्या समुद्रात प्रवास केला. ते दहा दिवस त्यांच्या जीवनात अविस्मरणीय ठरले. दररोज गीता-पठण, संस्कृत श्लोकांचा इंग्रजी अनुवाद, बौद्धीक ऋचा, चंद्र प्रकाशात स्वामीजींच्याकडून त्यांना ऐकायला मिळत. निसर्गाच्या सौंदर्यावर त्या जहाजाच्या डेकवर फेच्या मारताना स्वामीजींच्या मुखातून ऐकायला मिळत. सारे काही दैवी कृपेचा प्रसाद होता. फिरता फिरता अचानक वळून म्हणाले, कविता गायचे कारणच उरत नाही. येथे समोर आकाश व समुद्र म्हणजे काव्याचा अर्कच आहे.

स्वामीजींना सोमवारी २८ ऑगस्टला न्यूयॉर्कला पोहोचायचे होते. ठरलेल्या वेळेपेक्षा जहाज तीन तास उशिरा पोहोचले. स्वामीजींच्या स्वागताला माऊड स्टुमन, श्रीमती कौलस्टन (वेदांत सोसायटीच्या खजिनदार), सिडने क्लार्क. मात्र अभेदानंद कामानिमित्त बाहेरगावी गेले होते. कु. मॅकलिओड आणि लिगेट्स् अद्याप पोहोचल्या नव्हत्या. स्वामीजी थोडे थकलेले व आजारी दिसत होते. गेल्या खेपेसारखे राजेशाही थाटात उत्साहाने चालणारे स्वामीजी असे थकलेले पाहून त्यांच्या मित्रांना वाईट वाटले. स्वामीजी त्या उन्हाळ्यात, दमट हवेत फार वेळ थांबले नाहीत.

वीहवेकन, न्यू जर्सी, किंस्टन, न्यू यॉर्क, हडसन ही यात्रा आनंदावी होती. उजव्या बाजूला खोल खोल, कालव्यासारखे सरळ रेषेतले नदीचे पात्र आणि त्यातून जाणाऱ्या छोट्या प्रवासी नावा आणि डाव्या बाजूला हिरवीगार शेती नि डोंगरांच्या रांगा, त्यात वसलेली छोटी घरे, चर्चची शिखरे हे दृश्यच सुखकारक होते. किंस्टनला दुसरी रेल्वे घ्यावी लागली. फ्रान्सीस लिगेट यांचे सुंदर ऐतिहासिक घर म्हणजे त्या काळचे प्रसिद्ध आर्किटेक्ट स्टॅनफोर्ड व्हाईट (Stanford White) यांनी बनवले होते. १३० एकरांत दोन भव्य प्रासादासारख्या या इमारती श्रीमंतीचे, वैभवाचे दर्शनच होते. यात टेनिस कोर्टपासून प्रार्थनास्थळापर्यंत साच्या सोयी होत्या. आजबाजूला बर्फाच्छादित शिखरे होती.

अर्थात, रिजले मॅन्शनला स्वामीजींची ही पहिली भेट नव्हती. एप्रिल १८९५ मध्ये न्यू यॉर्कच्या क्लासेसमधून दहा दिवसांची सुट्टी काढून ते आले होते. त्याच वर्षी ख्रिसमसच्या सुट्टीत आले होते. यावेळी पाच मिनिटांच्या वाटेवरचे एक छोटे कॉटेज स्वामीजी व तुरियानंदासाठी राखून ठेवले होते. यानंतर मात्र त्या जागेला स्वामीजींचे कॉटेज म्हणून ओळखले जाऊ लागले. त्यात पाच छोट्या बेडरूम्स होत्या. ते दुमजली घर होते.

एके दिवशी श्रीमती लिंगेट कॉटेजमध्ये गेल्या तेव्हा त्यांना आढळले की, तुरियानंद यांनी आपल्या खोलीत कॉटवरून गादी काढून जमिनीवरून ठेवली होती. श्रीमती लिंगेटनी विचारले, “काय स्वामी? बेड चांगला नाही का? काय अडचण आहे का? तुरियानंद म्हणाले, “नाही मॅडम, सर्व उत्तम आहे; पण मी स्वामीजी ज्या उंचीवरचा बेड वापरतात त्या उंचीवर झोपू शकत नाही.”

श्रीमती लिंगेटना स्वामीजींच्याबाबत त्यांचे भारतीय गुरुबंधूदेखील किती आदर राखतात हे पाहून आश्चर्य वाटले.

स्वामीजींचे अमेरिकेतील बरेचसे चाहते याठिकाणी जमले होते. स्वामीजीही खूप उत्साही होते. 'Peace' शीर्षकाची १२ ओळीची स्वामीजींनी कविता केली होती. डॉ. हेल्मर आले होते. ६ आणि ७ तारखेला स्वामीजींना त्यांनी तपासले. मधुमेहामुळे किंडनी व हार्ट यावरही परिणाम झाला आहे, पण पूर्वीसारखेच ते सशक्त राहू शकतात. फक्त धुम्रपान हळूहळू कमी करत थांबावायला हवे. असा डॉक्टरनी सल्ला दिला. स्वामीजी मात्र तेथल्या नव्या बंदुकीने नेमबाजीचा सराव करीत होते. मातीची काळी बदके ते मारत.

स्वामीजींच्या जेवण्याची, राहण्याची, विश्रांतीची सर्व काळजी त्यांची मित्रमंडळी घेत असल्याने त्यांची प्रकृती सुधारत होती. पुन्हा जोमाने कार्याला लागण्यासाठी ती गरजही होती.

मनिलाच्या खाडीवर अँडमिरल जॉर्ज डिवे (George Dewey) यांनी नौदलात विजय मिळवला होता. यामुळे तो नॅशनल हिरो बनला. त्याच्या स्वागताची जय्यत तथारी न्यूयॉर्कमध्ये सुरु होती. त्याच्या नावाचा इलेक्ट्रिक बोर्ड ब्रुकलीन पुलावर लावला होता तर फटाक्यांची आतषबाजी, स्वागत कमानी पाहण्यासाठी देशभरातून लोक जमणार होते. स्वामीजींना हा स्वागत सोहळा पाहायचा होता. पण त्यांनी हे विश्रांतीचे सुंदर दिवस सोडून तो प्रयत्न केला की नाही याची नोंद नाही. श्रीमती बुल यांचे आगमन रिजले मॅनॉरमध्ये झाले. शनिवार, ७ ऑक्टोबरला त्या आल्या आणि दोन दिवसातच एक पत्र येऊन ठेपले की, मँकलिअँड यांचा भाऊ टेलर मँकलिअँड लॉस एंजल्समध्ये गंभीर आजारी आहे, शेवटची घटका मोजत आहे. या निरोपामुळे सान्यांचा मूळच बिघडला. दोन तासांत मँकलिअँड यांनी बँग भरली, जे सामोरे आले ते स्वीकारले. निरोप घेताना स्वामीजींनी संस्कृतमध्ये काही तरी म्हटले.

२ नोव्हेंबरला स्वामीजी वरच्या मजल्यावरून खाली आले. त्यावेळी निवेदिता आणि श्रीमती बुल काही तरी गंभीर बोलत होत्या. स्वामीजीही बसले. मग बोलता बोलता प्रथमच स्वामीजी स्वतःविषयी, भोगलेले त्रास, सहन केलेली टीका, आजाराचा त्रास याविषयी खूप खूप बोलले. एडवर्ड स्टर्टीसारखा एकेकाळचा जवळचा माणूस, कुत्रे पिसाळल्याप्रमाणे चावे घेताना झालेल्या वेदना हे सारे तपशिलात ऐकताना सेंट सारा, श्रीमती बुल यांच्या डोळ्यात अश्रु आले. निवेदिता यांनी तर असह्य झाल्याने आपल्या खोलीत जाऊन अश्रूना वाट मोकळी करून दिली.

त्या रात्री स्वामीजींच्या मनावरचा ताण कमी झाला असावा. त्यांना चांगली झोप लागली. दुसऱ्या दिवशी ते ताजेतवाने बनले.

समाजाच्या टीकेने व्याकुळ होऊन ताटी बंद करून रुसून बसलेल्या ज्ञानेश्वरांसारखी स्वामीजींच्या मनाची अवस्था बनली आहे. ते म्हणाले, “हा देह आता एवीतेवी जाणारच आहे. कडकडीत तपस्या करून देह सोडेन. दहा हजार ३० चा जप दररोज करेन, तेही कडक उपवास करून एकटाच, एकटाच हिमालयात गंगाकाठावर हर हर जप करीत राहीन. पुन्हा एकदा संन्यास घेईन, नाव बदलेन. कोणालाच माझा पत्ता लागणार नाही आणि मग मी पुन्हा कधी कधी समाजात येणार नाही. कोणाकडेही जाणार नाही. हे मनोगत ढो my own soul या कवितेत स्वामीजींनी व्यक्त केले आहे.

स्वामीजींच्या वैयक्तिक जीवनात कितीही दुःखे, संकटे आली तरी इतरांबद्दल करूणा आणि संवेदना कधी कमी झाली नाही. त्यांचा आशीर्वादात्मक शब्द सर्वांसाठी असायचा. मध्यंतरी निवेदितांना पंधरा दिवस मौन पाळायचे होते पण ते शक्य झाले नाही. ते राहिलेले गेस्ट हाऊस शुक्रवार, २० ऑक्टोबरपर्यंत सोडायचे होते. निवेदिता शिकागोला, ओलिआ व अलेबर्टा यांचेबरोबर ७ नोव्हेंबरला निघाल्या. त्याच दिवशी श्रीमती बुल केंब्रिजला, स्वामीजी न्यूयॉर्कला, स्वामी तुरियानंद न्यू जर्सीला यापूर्वीच निघाले होते.

निरोप घेण्यापूर्वी एक विलक्षण घटना घडली. भगिनी निवेदितांनी त्याची नोंद ठेवली. रविवारी दुपारची वेळ होती. स्वामीजींनी निवेदिता व श्रीमती बुलना बोलावले. त्यावेळी त्यांनी रेशमाचे काही रुमाल काढले, भगवी वस्त्रे काढली. निवेदिता व बुल यांना दोन भगवी वस्त्रे दिली. त्यांच्या डोक्यावर हात ठेवला नि आशीर्वाद देत सांगितले की, “रामकृष्ण परमहंसांनी मला जे दिले ते सारे मी तुम्हाला देत आहे. आतापर्यंत मी ते जपून ठेवले होते आणि आता ते तुम्हाला दिले आहे. तुम्ही संन्याशीनी झालात.”

भगिनी निवेदितांनी पुढे नोंद केले की, तो माझ्या नि सारा बुल यांच्या जीवनातला टर्निंग पॉईंट होता. त्याचबरोबर स्वामीजींच्यासाठी पुढची तीन वर्षे जीवनपट लांबण्यासाठी हा विश्रांतीचा काळ महत्वाचा होता. दोन दिवसानंतर ते रिजलेहून न्यू यॉर्कसाठी निघाले. ती सोनेरी वेळ होती. पुन्हा कधीही पुनरावृत्ती न होणारी. मंगळवारी, ७ नोव्हेंबर १८९९ ला स्वामीजी न्यू यॉर्कला पोहोचले. ते त्वरीत वेदांत सोसायटीच्या नव्या कार्यालयात व ग्रंथालयात गेले. पाच वर्षापूर्वी त्यांनीच त्याची स्थापना केली होती. सायंकाळी साडेपाच वाजता अभेदानंद त्यांना भेटायला आले. साधारण शंभर लोक बसतील असा हॉल होता नि विविध धार्मिक, तत्त्वज्ञानिक ग्रंथांची लायब्ररी, स्वामीजींचे आगमन होण्यापूर्वी पंधरा दिवस अगोदर याचे उद्घाटन झाले होते. दररोज दुपारी, सायंकाळी हे सुरु ठेवले होते व ४ ते ५ ही सायंकाळीची वेळ ध्यानासाठी राखून ठेवलेली होती. दर रविवारी अभेदानंद जाहीर व्याख्यान देत होते. हव्हूहव्हू तीनशे लोक उपस्थित राहत. गर्दी हव्हूहव्हू वाढत होती. न्यूयॉर्कसारख्या व्यापारी शहरात आध्यात्मिक रोपटे लावणे, जगवणे, वाढवणे ही सोपी गोष्ट नव्हती. अभेदानंदानी ते काम करून दाखवले. स्वामीजींचे त्या दिवशी व्याख्यान व प्रश्नोत्तरे झाली. अभेदानंदानी त्यांचा परिचय करून दिला. नवे-जुने मित्र भेटले, नव्या विद्यार्थ्यांना स्वामीजींच्या उपस्थितीने आनंद झाला. उत्साहाने, आनंदाने स्वामीजी तेथून नजिकच्या श्रीमती लिंगेट यांच्या घरी पायी चालत गेले.

अमेरिकेच्या पहिल्या दौन्यात स्वामीजी डॉ. आणि सौ. एग्बर्ट गर्नसे (Egbert Guernsey) यांचे घरी राहात. हे दोघे

स्वामीजींना आपला मुलगा मानीत. ते अमेरिकेतले प्रसिद्ध फिजिशियन होते. 'New York Medical Times' चे १८८२ पासूनचे संपादक होते. अतिशय सुसंस्कृत, प्रेमळ, समाजसेवक असे हे दांपत्य होते. त्यांच्यावर काही कथा-काढबन्याही लिहिल्या गेल्या. त्यांनी स्वामीजींच्यावर चांगले औषधोपचारही केले.

या काळात लिआन लॅंडस्बर्ग (कृपानंद) एकेकाळचा थिओसॉफिस्ट व स्वामीजींचा अनुयायी स्वामीजींच्या विरोधात गेला. त्याने वृत्तपत्रातही जाहीरपणे लेख लिहून टिंगल टवाळी केली. अचानक तो डॉ. गर्नसे यांच्या घरी स्वामीजींना भेटला नि त्वरित निघूनही गेला.

न्यू यॉर्कमध्यल्या दोन आठवड्याच्या मुक्कामात स्वामीजी अनेक वेळा वेदांत सोसायटीत येत. हास्य, विनोद, गप्पा, प्रश्न-तेतरे असे कार्यक्रम होत. त्यावेळच्या प्रसिद्ध कवयित्री इला व्हीलर विलकॉक्स याही येत. स्वामीजींच्या शिकवण्यावर त्यांनी एक कविता केली व ती स्वामीजींना वाचूनही दाखवली. ९ नोव्हेंबरला स्वामीजी श्रीमती लिगेट यांच्याकडून डॉक्टर गर्नसे यांच्या घरी राहायला आले. स्वामीजींनी कु. लिगेटना लिहिले की, डॉक्टरना माझ्या तब्येतीकडे लक्ष द्यायचे आहे नि बरे करायचे आहे. सान्या डॉक्टरांच्या मते माझे हृदय नव्हस आहे. "The heart they all say is only nervous."

या काळात स्वामीजी थंडी-तापाने आजारी पडले. डॉ. हेल्मर या नामांकित डॉक्टरांचेही औषधोपचार चालू होते. श्रीयुत स्टर्डीचे उद्धृत, भांडखोर पत्र स्वामीजींना मिळाले.

स्वामीजींनी अचानक केब्रिजला श्री. बुल यांच्याकडे जाण्याचा बेत रद्द केला नि ते कॅलिफोर्नियाला गेले. स्वामर्जींच्या या दुसऱ्या नि शेवटच्या दौच्याच्या यशासाठी कॅलिफोर्निया भेट महत्त्वाची होती. बेलूरच्या मठातील गुरुबंधूना त्यांनी कळवले होते की, काही दिवस मठाच्या प्रश्नांनी माझ्या डोक्याला ताण देऊ नका. लवकर हिमालयात निघून जाईन, कायमचा निवृत्त होण्यासाठी. बेलूर मठासाठी पैशाची गरज होती. शिक्षण संस्था चालवण्यासाठी पैसे हवे होते. आपल्या व्याख्यानातून व देणग्यातून काही फंड उभा करता येतील, असे वाटत होते. त्यात त्यांची प्रकृती चांगली नव्हती. कोलकत्याच्या मठाचा ट्रस्ट केलेला नव्हता. त्यामुळे म्युनिसिपालटीने जबर कर लावला होता. स्वामीजी अचानक बुधवार, २२ नोव्हेंबर रोजी न्यूयॉर्कहून शिकागोला रवाना झाले. शिकागो हे पश्चिमेतील स्वामीजींचे दुसरे घरच होते. जुलै १८९३ ला अमेरिकेत त्यांनी कार्याचे पहिले पाऊल खंबीरपणे टाकले. एका रात्रीत अमेरिकेत जनतेत ते प्रसिद्धीच्या शिखरावर पोहोचले. पुढील वर्षी ते अनेक ठिकाणी व्याख्यानासाठी गेले पण पुनःपुन्हा शिकागालो परतले. हेल कुटुंबीयांचा ते एक भाग बनले होते. तेथे ते राहत. स्वामीजी जुन्या मित्रांना भेटण्यासाठी पुन्हा शिकागोत आले.

पण यावेळी बच्याच गोष्टी बदललेल्या होत्या. जॉर्ज हेल यांनी आपले घर भाड्याने दिले होते. नि ते एक चांगल्या हॉटेल अपार्टमेंटमध्ये राहायला गेले होते. त्यांची एक मुलगी हॅरिएट हेल हिचा विवाह क्लेरेन्स वुली यांच्याशी झाला होता. मेरी हेल आई-वडिलांबोरर राहत होती. दुसरे चाहते इझाबेला आणि हॅरिएट मॅकिंडले या दोघीही भाड्याच्या फ्लॅटमध्ये राहायला गेल्या होत्या. सॅम हेल खूप दूर उत्तर अमेरिकेत सोन्याच्या खार्णीच्या शोधात गेला होता. त्यामुळे आता स्वामीजींसाठीची गेस्ट रुम हेल यांच्या घरात नव्हती. त्यामुळे ते कोठे राहिले हे समजत नाही पण हेल आणि मॅकिंडले यांच्या फ्लॅटवर ते जात होते. भगिनी

निवेदितांच्या नोंदीनुसार स्वामीजी शिकागोत आल्यावर मेरी हेलने एक शानदार पार्टी दिली तिथे स्वामीजींचे बरेचसे जुने मित्र स्वामीजींना भेटायला आले. २७ नोव्हेंबरला स्वामीजींचे त्याच ठिकाणी जाहीर व्याख्यानही झाले.

३० नोव्हेंबरला स्वामीजींनी नव्या ट्रॅकमध्ये आपले साहित्य भरले. श्रीमती बुलनी हेल कुटुंबीयांना त्याबाबत कळवले होते. The Maspero (Sir Gaston Maspero) यांचा फ्रेंच इंजिसलॉजिस्ट अँड आर्किलॉजिस्ट खंड पहिला स्वामीजींकडे होता. दुसरा खंड पाठवण्यास त्यांनी कळवले. पाच महिन्याची स्वामीजींची विश्रांती आता संपली. त्या रात्री क्रॅक कॅलिफोर्निया लिमिटेडच्या प्रवासी बसने सरळ लॉस एंजल्स या शहरात पोहोचले येथे त्यांच्या जीवित कार्याचा दुसरा टप्पा सुरु होणार होता.

कॅलिफोर्नियात नवे कार्य

लॉस एंजल्स हे लाखभर लोकवस्तीचे शहर, उत्तरेकडचा स्वर्गच. त्यामुळे खूप जण येऊन तेथे स्थायिक झाले. लॉस एंजल्स नदीचे पाणी शहराच्या गरजा भागवायला भरपूर होते. स्पॅनिश आणि मेक्सिकन संस्कृतीचा ठसा असणारे निसर्गसौदर्य लाभलेले हे शहर विविध फुलांच्या ताटव्यांनी बहरलेले असे. त्या शहरात इलेक्ट्रिक कार लाईन्स, विजेचे दिवे, पाणीपुरवठा व ड्रेनेज योजना व्यवस्थित होती. आधुनिक सुखसोरींनी संपन्न शहर होते.

नव्या शतकाच्या सुरवातीला हे अमेरिकेतले २६ वे सुधारलेले शहर होते. ३ डिसेंबरला स्वामी येथे पोहोचले. जोसेफाईन मॅकलिओड त्यांना न्यायला रेल्वे स्टेशनला आल्या होत्या. कु. स्पेन्सर यांच्या घरी स्वामीजींची ४-५ दिवस राहण्याची सोय होती. स्पेन्सर यांची आई मरणोन्मुख अवस्थेत होती. स्वामीजींचे तिला आशीर्वाद लाभावेत म्हणून स्वामीजी तेथे होते. पुढे कु. स्पेन्सर स्वामीजींची निस्सीम भक्त बनली. जोसेफाईनने स्वामीजींची ओळख इतर मित्रांशी करून दिली.

त्यात जज चेनी, बनॉर्ड बॉमगडट हे महत्वाचे मित्र होते. अर्थात, स्वामीजींची कीर्ती अगोदरच त्या शहरात पोहोचली होती. 'लॉस एंजल्स विकली' या वृत्तपत्रात २ डिसेंबरला स्वामीजींच्याविषयी उत्तम लेख प्रसिद्ध झाला. ब्लांचर्ड हॉलमध्ये त्यांचे व्याख्यान आयोजित झाले.

"A prince from India" असा त्यांच्यावर लेख आला. Prince – Prince of Intellect in knowledge and spiritual, western city may drink from the fountain of the Easter seer's rare mind. Swami Vivekanand has awakened the interest of a number of the most prominent society people men and women of culture in Los Angels.

स्वामीजी शिकागो परिषदेनंतर जगभर फिरले आहेत. त्यामुळे ते अधिकतर सर्वसमावेशक बनलेत. पाश्चात्य देशांपासून ते काय शिकले अशा अनेक प्रश्नांची उत्तरे शोधण्यासाठी स्वामीजींचे पुन्हा व्याख्यान सांच्यांनी ऐकायला हवे. प्रिन्स ऑफ वेल्सचे स्वागत झाले नाही, असे अभूतपूर्व स्वागत स्वामी विवेकानंदांच्या वाट्याला हिंदुस्थानात आले. हे Uncrowned king आहेत. Los Angeles Records, 'Los Angels Heral', 'Los Angels Times' या वृत्तपत्रांनी ३ डिसेंबर ते ८ डिसेंबर दररोज स्वामीजींच्याविषयी मजकूर प्रसिद्ध केला. त्यामुळे शहरात कमालीची उत्सुकता पसरली होती.

स्वामीजींनी आपल्या व्याख्यानात सांगितले की, मी तुम्हाला नवा धर्म शिकवण्यासाठी आलो आहे. सर्वधर्मांना बांधणारे एक एकत्र सूत्र तुम्हाला सांगण्यासाठी आलो आहे. या व्याख्यानात विविध जाती जमार्टीच्या भारतात भिन्न भिन्न देवांच्या कल्पना असल्या तरी ते परस्परांशी मिळून मिसळून सहयोगाने वागतात. त्यामुळे शतकानुशतके भारतीय संस्कृती टिकून आहे, असे विचार मांडले.या व्याख्यानाला स्वामीजींच्या राजयोग, भक्तियोग पुस्तकाने प्रभावित झालेल्या श्रीमती कॅरी मेड बायकॉफ, श्रीमती अलाईस मेड हॅन्सबर्ग आणि कु. हेलेन मेड या बहिणी पुढे स्वामीजींच्या कार्याची धुरा वाहणाऱ्या समर्पित भक्त बनल्या. स्वामीजींचे दुसरे व्याख्यान सदर्न कॅलिफोर्निया अँकडमी ऑफ सायन्सेस मध्ये दि कॉसमॉस, वेद कन्सेप्शन ऑफ दि युनिव्हर्स या विषयावर १२ डिसेंबरला झाले. या व्याख्यानाला हजारपेक्षा जास्त श्रोते उपस्थित होते. व्याख्यानाने मंत्रमुग्ध झालेल्या श्रोत्यांतून श्रीयुत लॉइड स्वामीजींचे खास अभिनंदन करण्यासाठी व्यासपीठावर आले. त्यावर काहींनी स्वामीजींना प्रश्न विचारले. त्यांनी त्याला इतकी समर्पक उत्तरे दिली की, श्रोत्यांनी टाळ्यांचा गजर केला.

स्वामीजी काही वेळा सारदानंदासारख्या गुरुबंधुबरोबर कडक वागत. श्रीमती बुल या साऱ्या स्वार्मींच्या आईची भमिका बजावत. स्वामीजींनाही ती समजून सांगे. १२ तारखेला व्याख्यान झाले. त्याच दिवशी श्रीमती बुलना पत्रोत्तर दिले. त्यात त्यांनी आपला दोष कबूल केला नि हेही सांगितले की, मी या बंधुवर, शिष्यांवरस पृथ्वीवर सर्वोत्तम प्रेम करतो. मी त्यांना कडक भाषा वापरल्याबद्दल वाईट वाटते. मी जन्मजात लढवय्या आहे. संकटाशी मरेपर्यंत लढतच राहणार. माझ्या भारतीय गरिबांसाठी माझे हृदय द्रवते. त्यासाठी तर मदतीच्या अपेक्षेने या श्रीमंत देशात आलो. माझ्या देशबांधवांचे दारिद्र्य जावे, अज्ञान, अशिक्षितपणा जावा, ही माझी तळमळ आहे. आता हा जन्म संपत आला आता बघेन पुढच्या जन्मी.“

पहिल्या व्याख्यानानंतर स्वामीजी स्पेन्सर यांच्या घरातून ब्लॉगेट यांच्या घरी आले. त्यांनी शिकागोच्या परिषदेत स्वामीजींचे भाषण ऐकले होते. विद्युतभारित झाल्यासारख्या त्या चार हजार श्रोत्याबरोबर उभा राहून टाळ्या वाजवत होत्या. त्यांनी पुढे स्वामीजींच्या व्यासपीठावरच्या फोटोचे मोठे पोस्टर घरी लावले होते. कु. मॅकलिओड त्यांच्या घरी आल्या तेव्हा त्यांना आश्चर्याचा धक्का बसला. त्यांनी विचारले तुम्हाल ही व्यक्ती माहिती आहे? तेव्हा त्यांनी सारे सांगितले अनेक स्थिया स्वामीजींच्या शिकागो पार्लमेंटमधल्या व्याख्यानानंतर अभिनंदनासाठी धडपडत होत्या. त्या पाहून ब्लॉगेट म्हणाल्या, “हे पोरा, जर या लाटेपासून तू वाचलास तर खरोखर तू देवच आहेस.” आणि खरोखरच ते देवच होते. पुढे कु. मॅकलिओडनी ते भव्य पोस्टर रिजले मॅनरमध्ये आणले नि आपल्या बेडरूममध्ये लावले. ते कित्येक वर्षे तसेच होते. डिसेंबर २१ हे सोलार न्यू इअर मानले जाते. त्या दिवशी कु. मॅकलिओड आणि स्वामीजींनी नववर्षाच्या परस्परांना शुभेच्छा दिल्या. A happy New Year स्वामीजी म्हणाले नि सूर्यालाही वंदन केले आणि काही वेळ गायत्री मंत्र म्हंटला. दररोज न्याहरीनंतर स्वामीजी, कु. मॅकलिओड आणि श्रीमती ब्लॉगेट यांचा कुत्रा ‘ट्रिक्स’ बरोबर दीड मैलावर राहणाऱ्या चुंबकीय व्याधीनिवारण करणाऱ्या श्रीमती मेल्टॉन यांच्याकडे जात. ती त्या बाईना दैवीशक्ती आहे, असा अनेकांचा समज होता. स्वतः स्वामीजींचा त्यावर विश्वास नव्हता; पण कॅलिफोर्नियाची हवा, निसर्ग व लोक, विश्रांती साऱ्यामुळे त्यांची प्रकृती सुधारत होती हे खरे.

व्याख्यानानंतर स्वामीजी स्वयंपाकघरात परीक्षा देऊन आलेल्या मुलासारखे मुक्तपणे घुसत व चपाती, आमटी बनवीत. काही वेळा जेवणानंतर बागेत पडून वाचत बसत. Elisee Reclus या फ्रेंच सामाजिक तत्वज्ञावे पुस्तक “The Earth and its Inhabit-

ants" वाचत असत. स्वामीजी अनेक मित्रांकडेही जात. २३ डिसेंबरला रविवार होता. स्वामीजी एक फार्स पाहायला गेले. त्याचे नाव होते My friend from India. मनोरंजन, निवांतपणा स्वामीजी आनंदात घालवित होते. हा फार्स न्यूयॉर्क, लॉस एंजल्स, इंग्लंड आणि अमेरिकेत सर्वत्र दाखवला गेला नि वृत्तपत्रांनी Greatest farce-comedy Success of the century म्हणून गौरविले. अर्थात हे सारे खरे नव्हते. ग्रामीण भाषेत लिहिल्यामुळे ते शहरी लोकांना आवडत होते. अर्थात, ते स्वामीजीच्यावर नव्हते. अमेरिकेतल्या उच्चभू सोसायटीत कोणकोणती फॅडस् लोकप्रिय होतात, यावर तो फार्स होता. स्वामीजी (Vaudeville) सर्कस, जादूचे प्रयोग अशा त्यावेळच्या अमेरिकन मनोरंजनाच्या कार्यक्रमालाही गेले होते. त्यावर गायक, नृत्यकार, शारीरिक कसरती, फॅन्सी सायकलस्वार, प्रशिक्षित कुत्रे, जादूगार, नकलाकार या सान्यांचा समावेश असे.

स्वामीजींनी जेव्हा क्लासेस मुरू केले, तेव्हाच त्यांना आपण उत्तम असल्याची जाणीव झाली. ते जातिवंत शिक्षक होते. २७ डिसेंबरला श्रीमती बुलना त्यांनी कळवले की, The only way to keep my peace is to teach others work is my only safely value जरी स्वामीजी कॅलिफोर्नियाला क्लासेस घेण्यासाठी आले नव्हते आणि कोणतीही योजना आखली नव्हती, तरी त्यांनी कामात स्वतःला झोकून दिले नि मग आजाराकडे दुर्लक्ष झाले. निवेदिता म्हणत स्वामीजी वाट पाहतात नि लाटेवर झोकून देतात आता कोठे मला त्यांचे मोठेपण समजू लागले आहे. १३ डिसेंबरला मीड बहिणी (Mead sisters) स्वामीजींना भेटल्या. त्यांनी क्लासेस घेण्याची विनंती केली. स्वामीजींनी मान्य केले. १५ तारखेला स्वामीजींनी बेलूरला आपण बरे झालो असे कळवले नि कु. मँकलिअॉडनी निवेदिताला स्वामीजींची तब्बेत व मूळ उत्तम असल्याचे कळवले.

'लॉस एंजल्स टाईम्स' आणि 'लॉस एंजल्स हेराल्ड'मध्ये १७ डिसेंबरला जाहिरात प्रसिद्ध झाली की, स्वामीजींचे तीन वर्ग Applied Psychology विषयावर होतील. 'संडे टाईम्स'मध्ये काही दिवसानंतर जाहीर झाले की, २५ ते ३० डिसेंबरपर्यंत स्वामीजींचे सहा वर्ग होम ऑफ ट्रुथ येथे भरतील. विषय - 'मन आणि मनःशक्ती', ख्रिसमस दिवशी येशूचा जगाला संदेश (Hints on Practical Spiritual) या वर्गाता साधारण एक हजार श्रोते उपस्थित राहात आणि स्वामीजी जवळजवळ महिनाभर तेथे राहिले.

स्वामीजी येशूवर बोलताना इतके एकरूप झाले होते की, त्यांच्या शरीरातून जणू तेजस्वी प्रकाश बाहेर पडत होता असे कु. मँकलिअॉडने नोंदवले. व्याख्यानानंतर एक श्रोता इतका भारावला होता की तो व्यासपीठावर आला नि स्वामीजींच्या पायावर लोटांगण घातले. स्वामीजींनी पाय मागे घेतले नि म्हणाले, 'Never do it again' (पुन्हा असे कधी करू नको.)

एका प्रश्नकत्यने टिंगलटवाळीच्या रूपात स्वामीजींना विचारले, "स्वामीजी जर सान्या गोष्टी एकच असतील तर कोबी आणि माणसात काय फरक?" तात्काळ स्वामीजी उत्तरले, पायात सुरी मार मग तुला दोन्हीतील फरकाची सीमारेषा कळेल."

१९०० सालातील पहिला आठवडा पूर्ण व्याख्यानात गेला. (India and its People, The History of India) एका व्याख्यानाचे यश पाहून श्री ब्लांचर्ड यांना वाटले की, पुढील रविवारी स्वामीजींचे व्याख्यान येथे ठेवावे व तिकीट लावून पैसे मिळवावेत. त्यांनी स्वामीजी व्यासपीठावर असताना तसे जाहीरही केले. स्वामीजी रागावले, "यांना कोणी परवानगी दिली? माझ्यावर पैसे मिळवणाऱ्या धंदेवाईकांचा मला तिरस्कार वाटतो, चीड येते."

पण, स्वामीजींनी व्याख्यानमाला न देता एकच व्याख्यान देऊन तो विषय मिटवला. यानंतर खासगी बैठकीत त्यांची १२ जानेवारीला (स्वामीजींचा ३६ वा वाढदिवस) व्याख्याने झाली. भारतात औद्योगिक प्रशिक्षण संस्था सुरु करण्यासाठी आर्थिक सहाय्य मिळवावे हा स्वामीजींचा उद्देश किती यशस्वी ठरला हे माहीत नाही.

बेलूरच्या मठाकडून पैशाचा तगादा लागला होता. तशी आर्थिक मदत मिळणे कठीण होते. स्वामीजींनी तसा प्रयत्न करणाऱ्यांचे आभार मानले. जोसेफाईन मला भारतात परतण्याचे तिकीट देईल, मग जपानमार्गे मी परतेन.” असे स्वामीजींनी श्रीमती बुलना कळवले पण अचानक त्यांना व्याख्यानाचे निमंत्रण आले आणि मठाला त्यांनी १३०० रुपये पाठवले. स्वामीजींनी श्रीमती बुलना कळवले की, “आता मला अधिकाधिक स्पष्ट होऊ लागले आहे, मी आता भारतातील सान्या कामाची जबाबदारी कोणावर तरी सोपवेन आणि मठ सोडून काही काळ माझ्या जन्मदात्या आईसोबत घालवेन. माझ्यामुळे तिला खूप दुःख सोसावे लागले. शेवटच्या दिवसात निदान तिला आनंद देता येते का पाहतो. मठाचा ट्रस्ट करतो. ब्रह्मानंद, सारदानंद व तुम्ही प्रमुख असाल. मी रजा घेतो. थोडी पुस्तके, जेवण झाले की, काही संशोधनात्मक लिखाण करेन. यावेळी एका व्यवहारी श्रद्धावान अमेरिकन स्त्रीला बेलूर मठाचे विश्वस्त बनवण्याचा स्वामीजींचा विचार नावीन्यपूर्ण होता.

मध्यंतरी स्वामीजी Mount Lowe ला गेले होते. सॅन ग्रॅन्डसियर या पर्वतरांगेत पॅसाडेनाच्या ईशान्य दिशेला हे उंच पर्वत शिखर आहे. (स्वित्जर्लंडमध्ये अशाच नावाचे शिखर आहे.) या ठिकाणी केबल कारचा वापर केला त्याठिकाणी स्वामीजींचे छायाचित्रही उपलब्ध आहे. त्या ठिकाणी टेलिस्कोप होता. लावे ऑब्जर्वेटरी तेथे होती. स्वामीजी त्या ठिकाणी रात्री मुक्कामाला होते. त्या ठिकाणी शनिवारी सायंकाळी एका नृत्याच्या कार्यक्रमालाही श्रीमती लेगेट, श्री. व सौ. बाऊमगार्ट, कु. मॅकलिओड व स्वामीजी उपस्थित होते. केबल कारप्रमाणेच ट्रॉली कारमध्येही १४ जानेवारीच्या दुपारी सान्यांनी सफर केली. ३ मैलांवर गेल्यावर एक साधे हॉटेल Alpine Tavern येथे पोहोचले. मग घोड्यावरून रपेट मारत शिखरावर पोहोचले. त्याला Eco Mountain House म्हणतात. तेथून मारलेली हाक आजूबाजूच्या डोंगरातून प्रतिध्वनीत होत होती.

स्वामीजी तेथे राहून गेल्यावर तीन आठवड्यांनंतर ते हॉटेल आणीत भस्मसात झाले. पॅसाडेनाच्या लोकांना आणीचा पिरॅमिड बराच वेळ पाहायला मिळाला.

स्वामीजी माऊंट लावेहून आले नि लगेच रेडलॅंडच्या प्रवासाला गेले. उत्तर कॅलिफोर्नियातील अतिशय सुंदर हिल स्टेशन याठिकाणी सेवानिवृत्त लाखोपती श्रीमतांनी आलिशान बंगले बांधले होते. १६ जानेवारीला स्वामीजी श्रीमती लिगेट, कु. मॅकलिओड यांनी प्रसिद्ध Casa Loma Hotel मध्ये भोजन घेतले. त्याच्या रजिस्टरमध्ये आजही त्यांची नावे आहेत. रेड लॅंड विद्यापीठामध्ये ते रजिस्टर जपून ठेवले आहे.

३०९ माँटेरी रोड, साऊथ पॅसाडेना या ठिकाणी स्वामीजी राहिले होत ते घर आता वेदांत सोसायटी ऑफ सर्दन कॅलिफोर्निया यांच्या ताब्यात आहे.

सॅनफ्रान्सिस्कोला जाण्यापूर्वी स्वामीजी म्हणाले, ‘मी एका ठिकाणाहून दुसरीकडे जाताना एखादी आवडीची गोष्ट पाठीमागे सोडून जातो. यावेळी ही पाईप (तंबाखू ओढायची) ठेवतो.’ डायनिंग हॉलमध्ये त्यांनी ती ठेवली. श्रीमती हॅमसबर्गनी बरेच दिवस ती आठवण म्हणून त्याचठिकाणी ठेवली होती. श्रीमती विकॉफ काही कौटुंबिक प्रश्नाने खूप व्यथित होत्या. मानसिकरित्या

खचल्या होत्या. एक दिवस त्या उठल्या, त्यांनी ती पाईप हातात घेतली. एकदम त्यांना स्वामीजींचा आवाज ऐकू आला.'Is It so hard Madam?" त्यांनी तो पाईप आपल्या कपाळावर घासला नि त्यांना असा अनुभव आला की क्षणार्धात त्यांची मानसिक अवस्था एकदम सुधारली. त्यांची चिंता, काळजी निघून गेली. त्यानंतर ती पाईप त्यांच्याकडे छोटी होती. मग ती वेदांत सोसायटी ऑफ कॅलिफोर्निया (दक्षिण) यांच्या संग्रही आहे.

पॅसाडोनचा खरा उच्चार Paso-de-Eden म्हणजे स्वर्गाचे महाद्वार (Gate way to heaven)असा होता. आदर्श छोटे शहर होते. स्वामीजींनी या भागात एकूण ३८ व्याख्याने दिली. सॅनफ्रान्सिस्को उत्तरेकडे चारशे मैलांवर होते तेथे फेब्रुवारीच्या तिसऱ्या आठवड्यात स्वामीजी निघाले.

उत्तर कॅलिफोर्निया – सॅनफ्रान्सिस्को

गुरुवारी २२ फेब्रुवारी १९०० रोजी भल्या पहाटे एक रात्र आणि एक दिवस सदर्न ऐसिफिक ट्रैनमध्ये प्रवास करून लॉस एंजल्सहून ओकलॅंड मोल स्टेशनवर उतरले. श्रीमती हॅन्सब्रोग तेथे आठवड्यापूर्वीच पोहोचल्या होत्या. एका फेरी बोटमधून त्या व स्वामीजी खाडी ओलांडून वीस मिनिटात पैलतीराला पोहोचले. दक्षिण कॅलिफोर्नियापेक्षा हे शहर फारच वेगळे होते. गर्दी, गडबडीचे, व्यावसायिक, सर्व जातीजमार्टीचे लोक असलेले होते. दक्षिण पश्चिमेस असलेल्या नॉबहिलच्या उतारावर त्यांची राहण्याची सोय श्रीमती हॅन्सब्रोग यांनी केली होती. हे शहर फार झापाट्याने वाढले. स्वामीजींच्यावेळी तेथली लोकसंख्या तीन लाखांवर होती.

सॅनफ्रान्सिस्कोमध्ये स्वामीजींचे व्याख्यान श्रीमती हॅन्सब्रोग यांनी खूप परिश्रमाने गोल्डन गेट हॉलमध्ये आयोजित केले. २३ फेब्रुवारी रोजी आठ वाजता स्वामीजी सभागृहात आले. हॅन्सब्रोगना विचारले किती लोक जमलेत, १००- स्वामीजी थोडे नाराज झाले; पण ठरल्यावेळी त्यांनी वैशिक धर्मावर भाषण सुरु केले. श्रोते मंत्रमुग्ध झाले नि दुसऱ्या दिवशी वृत्तपत्रांनीही त्यांचे भरभरून कौतुक केले. स्वतःच्या हिमतीवर व्याख्यानाचा हा प्रयोग त्यांच्यात आत्मविश्वास जागृत करणारा ठरला.

यानंतर स्वामीजींना ओकलॅंड येथे काँग्रेस ऑफ रिलीजन मध्ये बोलण्यासाठी निमंत्रण होते. जे जवळचे उबदार, शांत उपनगर. येथे बरेचसे सॅनफ्रान्सीसकोमधलेच लोक राहत व ते बन्याच गोष्टीसाठी मोठ्या शहरावर अवलंबून राहत. श्री मिल यांनी स्वामीजींची पुस्तके वाचली होती. त्यांच्या कार्याचा, बदलेल्या व्यापक विचारांचा मागोवा घेतला होता. विवेकानंदांनी माझे जीवनच बदलून टाकले असे ते म्हणत. त्यांनी स्वामीजींना या परिषदेला निमंत्रित केले होते.

ओकलॅंडमध्ये पोहोचण्यापूर्वीच स्वामीजींचे वृत्तपत्रांनी चांगलीच जाहिरात केली होती. Okland Tribune, San Francisco Bulletin, Oakland Church News २४ फेब्रुवारीच्या अंकात स्वामीजींची शिकागो परिषद, भारतातील स्वागत, पुन्हा अमेरिकेत याविषयी सविस्तर लेख प्रसिद्ध झाले. युनिटेरियन चर्चच्या वतीने ही परिषद भरली गेली. रविवारी सायंकाळी (२५ फेब्र.) चर्चचे फोलिंग दरवाजे खुले झाले. चर्चची दोन्ही सभागृह तुडुंब भरलेली होती. दोन हजारापेक्षा अधिक स्त्री - पुरुष जमले होते. सॅन फ्रान्सिस्कोहून येणारी फेरी बोट चुकल्यामुळे परिषद सुरु झाली. अर्धा तास झाला तरीही स्वामीजी पोहोचले नाहीत. श्री. मिल यांचे स्वागतपर भाषण झाले.

अचानक श्रोते उत्सुक बनले. स्वामीजींचे राजिंडे व्यक्तिमत्त्व धीरंभीर पावले टाकीत सभागृहात आले नि आत्मविश्वासपूर्वक व्यासपीठावर आले. या प्रसंगाची स्मृती कु. साराह फॉक्स (Sarah Fox) यांनी लिहिली आहे. (१९०० सालापासून वेदांत

सोसायटीच्या कामाला त्यांनी जीवन समर्पित केले. १९२२ ला त्या भारतात आल्या. तेथे चार वर्षे रामकृष्ण मिशनमध्ये त्यांची बहीण रिबेकाबरोबर राहिल्या. ओकलँडला परत आल्या त्या विरक्त जीवन व शिक्षण क्षेत्रात काम करीत राहिल्या. स्वामीजींचे परिषदेत भाषण प्रभावी झाले. शेवटी प्रश्नोत्तरे झाली. एका बाईने प्रश्न विचारला तो मूर्खपणाचाच होता. स्वामी! हे खरे आहे की नाही, नवजात बालके तुम्ही भारतीय गंगेत सोडता? स्वामीजी तत्काळ उत्तरले. आम्ही असे ऐकले आहे की, समारोपाच्या समारंभात नवजात बालकांचे मटण वाढता!

लॉस एंजल्समधल्या व्याख्यानात त्यांना असेच विचारले तेव्हा स्वामीजी उत्तरले. “होय, मॅडम, पण मी एकमेव त्यातून वाचलो.” एके ठिकाणी त्यांना विचारले, ”भारतात मुली जन्मल्या की त्यांना गंगेत सोडतात?” त्यावर स्वामीजी म्हणाले, “होय मॅडम आता भारतात पुरुषच मुले जन्माला घालतात.” १८९४ ला डेट्रॉइटमध्ये विचारले होते, “फक्त मुलीच मगरीपुढे भारतात टाकतात, हे खरे का?” स्वामीजी म्हणाले, कदाचित त्या नाजूक, मुलायम असतात म्हणून असावे.” पुन्हा डेट्रॉइटच्या दुसऱ्या सभेत त्यांना विचारले, “भारतात नवजात बालके, मगर, सुसर यांना खायला का घालतात? यावर स्वामीजी म्हणाले, “मी एकमेव जाडजूड बालक होतो. मगरीनी मला खाण्याचे नाकारल. असा जाडजूड साधू बनणे मलाही मान्य नाही; पण मगरीच्या तडाख्यातून तर मी सहिसलामत सुटलो.” मिनिओपोलिसमध्ये वेगळ्या रितीने त्यांनी उत्तर दिले. “होय मलाही नदीत फेकले पण तुमच्या जोनाह सारखा मी पाण्यातून बाहेर आलो.” स्वामीजी श्रोत्यांच्या मूर्खपणाच्या प्रश्नांचा जेथल्या तिथे समाचार घेत आणि विचारणाच्यांची तोंडे बंद करीत.

स्वामीजींचा वाढता प्रभाव, सर्वधर्मसमभाव पाहून काही ख्रिश्चन मिशनरी बिथरले. त्यांनी विवेकानंदांनी ख्रिश्चन धर्मांचे धर्मांतर घडवून आणण्याचे प्रयत्न सुरु केले आहेत, असा अपप्रचार करणाऱ्या पुस्तिका भारतात मद्रास व अमेरिकेत वाटायला सुरु केल्या. त्यामुळे अमेरिकेतही काही वर्तमानपत्रेही त्यावर आधारित अग्रलेख लिहू लागले. स्वामीजींनी मात्र त्यांचा तो धंदा आहे, चालू दे, असे सांगून पूर्णपणे दुर्लक्ष केले.

श्रीयुत मिलनी सर्व वृत्तपत्रांतून आपली भूमिका मांडली. स्वामी विवेकानंदांनी कोणत्याही प्रकारे ख्रिश्चन धर्माविषयी अपशब्द वापरलेले नाहीत किंवा धर्मांतराचे प्रयत्न केलेले नाहीत. आमच्यापैकी अनेकांना स्वामी विवेकानंद शिकागो पार्लमेंटनंतर अमेरिकेत आहेत हे माहितीही नव्हते. त्यांची नाहक बदनामी करणे पूर्णपणे चुकीचे आहे. इ. एच. एलिअट, प्रेसिडेंट फर्स्ट युनिटेरियन चर्च आणि जज्ज जॉन डब्ल्यू. स्टेट्सन (John W. Stetson) अध्यक्ष स्टार किंवा फ्रॅटर्निटी यांनीही स्वामीजींच्या बाजूने लिहिले. ते लिहितात, Such one to go and listen to the swami and then show where there is anything in his teachings that is not for the good of humanity.

आणि मग यानंतर ओकलँडमधल्या वृत्तपत्रांतील वाद संपला. त्यानंतर फर्स्ट युनिटेरियन चर्चमध्ये बुधवारी स्वामीजींचे Same points of Resemblance Between Vedantism and Christianity या विषयावर दोन धर्मांतील साम्यस्थळावर व्याख्यान झाले. फेब्रुवारी २८ चे भाषण Enquirer च्या २ मार्चच्या अंकात प्रसिद्ध झाले.

स्वामीजींना अनेक आर्थिक समस्या भेडसावतहोत्या. वयोवृद्ध आईसाठी छोटे घर खरेदी करायचे होते. मठाचा म्युनिसिपालटीने लावलेल्या अन्यायकारक कराविरुद्ध कायदेशीर दाद मागायची होती. आत्याने घराचा ताबा सोडावा म्हणून कोर्ट कचेरीचा खर्च

येत होता. कौटुंबिक आणि मठाची आर्थिक जबाबदारी एकट्या स्वामीजींवर पडली. मठाचे इतर संन्याशी काम करीत होते. हा एक प्रश्नच होता. पण स्वामीजींची सँनक्रान्सीस्कोचा दौरा अर्थप्राप्तीच्या दृष्टीने फारसा फलदायी ठरलेला नव्हता. खेतरीचे महाराज दरमहा आर्थिक मदत पाठवित होते.

स्वामीजींनी ठरवले होते की, सँनक्रान्सिस्कोहून न्यूयॉर्कला जायचे तेथे थोडे पैसे कमवायचे, त्यातून इंग्लंडला जायचे. लंडनमध्ये विस्कटलेली घडी बसवायची आणि तेथून भारतात परतायचे. मठाच्या आश्रयाला न राहता आई व कुटुंबाबरोबर राहायचे. स्वामीजी धडपडत होते; पण त्याहीपेक्षा अडथळ्यांशी टक्र देत होते. दरम्यान, श्रीमती हान्सब्रोग आणि श्रीमती अस्पिनाल Mrs. Aspinall यांनी टर्क स्ट्रीटवर एक फ्लॅट स्वामीजीसाठी भाड्याने घेतला. पण तो घेताना प्रारंभी श्रीयुत अस्पिनाल यांनी विरोध केला, पण तो न जुमानता घर बदलले.

त्यामुळे स्वामीजींचा मुक्काम काही महिने वाढला नि कार्याचा पाया भक्तम बनला. त्यानंतर The Science of Religion (Science) ‘धर्माचे विज्ञान’ या विषयावरही स्वामीजींचे व्याख्यान झाले.(complete work Vol. No. 6) मध्ये चुकीचे हेंडिंग आहे. Religion (Science) या व्याख्यानाखेरीज स्वामीजींची व्याख्याने ऐकून काही प्रत्यक्ष जीवनात उतरवण्याचा ज्यांचा विचार होता. त्यांच्या मनाची स्थिती उंचावण्यासाठी स्वामीजी प्रयत्नशील होते.

मार्च ७, ८ आणि १२ रोजी Wendte Hall (वैंडेट हॉल) ओकलॅंड येथे स्वामीजींनी हिंदू तत्त्वज्ञानावर व्याख्याने दिली. विषय होते Laws of Life and Death, The Reality and the Shadow and The Design Theroy. अनेक वृत्तपत्र रिपोर्टमधून स्वामीजींच्या मूळ विचारांचा ताकद मोडक्या-तोडक्या स्वरूपात आली आहे. तरीही त्याने वैभव कमी होत नाही.

बर्मामधून अमेरिकेत परतलेल्या एक मिशनरी ए. हॅसवेल (A. Haswell) यांनी स्वामीजींनी दिलेल्या भाषणावर टीका केली. तो रिपोर्ट Enquirer या वृत्तपत्राच्या संपादकीयात आला होता. बुद्धिस्त लोक देवाला शरण जातात, ती पद्धत क्रूर आहे. भारत काही पोटेस्टंट०सारखा धर्म शिकवत नाही वगैरे. स्वामीजींनी याची फारशी दखल घेतलेली दिसत नाही किंवा त्याला वृत्तपत्रातून उत्तरही दिलेले नाही; मात्र अमेरिकन लोकांच्यातील अहंकाराचा त्यांनी पॅसाडेनाच्या एका व्याख्यानात समाचार घेतला. ते म्हणाले, “जे सामर्थ्यशाली देश आहेत, की त्यांना वाटते आपण काहीही आणि सर्वकाही करू शकतो.

(We can do every thing and anything) (स्वामीजींचे हे विधान सुपर पॉवर बनलेल्या अमेरिकेच्या जगभरच्या कारवाया पाहिल्या तर आजही लागू पडते.)

They think that God almighty has given them a charter to rule over all the world, to advance His plans, to do anything they like to turn the world upside down. They have a charter to rob, murder, kill, God has given them this and they do that because they only babes. But imperial babes could have no place in the centuries ahead when mutual understanding and service between the peoples of the survival, exchange of ideas and achievements between East and West. Send us mechanics to teach us how to use our hands and we will send you missionaries to teach you spirituality.

स्वामीजींनी इतर भाषणे Arts and Science in India, The Ideals of India या विषयांवर झाली. पण त्याचा चुकीचा रिपोर्ट Enquirer देतच राहिला. अनेक वेळा व्याख्यानानंतर त्यांच्यावर श्रोत्यांकडून प्रश्नांची सरबती होई. एकेवेळी स्वामीजी म्हणाले, “तुम्हाला हवे ते सर्व प्रश्न विचारा. जितके अधिक प्रश्न तितके चांगले. त्यासाठी तर मी येथे आहे. तुम्हाला विषय समजेल तोपर्यंत मी व्यासपीठ सोडणार नाही.” यावर श्रोत्यांना टाळ्यांच्या कडकडाटाने दाद दिली. स्वामीजी जोरजोरात हसू लागले. ईश्वराच्या कृपेचा महिला एका व्याख्यानातून ते वर्णीत होते. कोणीतरी विचारले, तुम्ही देव पाहिला आहे का? यावर स्वामीजी म्हणाले, “What! he turned his face lighting up with a happily smile. Do I look like it, a big fat man like me? आणि सारे सभागृह हास्यात डुबून गेले. (काय म्हणालात? स्वामीजींच्या चेहऱ्यावर आनंदी हास्य उमटले, मी त्याच्यासारखा दिसतो, माझ्यासारखा ढोबळा माणूस?)

स्वामीजी व्याख्यानानंतर रेव्हरंड वी फे मिल यांच्याशी बोलत बोलत ट्रेन स्टेशनकडे निघाले. त्या रेल्वेने ओकलँडला जायचे होते. श्रीयुत अॅलन बरोबर होते. स्वामीजी बोलण्यात रंगले की ट्रेन चुकणार, पुढची नाव चुकणार! पण ते काही दाद देईनात. पुढची ट्रेन आहे का? एवढेच विचारत अॅलन वैतागले म्हणाले, ‘तुम्हा भारतीयांना वेळेचे भानच राहात नाही.’ यावर हसत हसत स्वामीजी म्हणाले, तुम्ही लोक वेळेतच, कालाच्या सीमेत राहता आम्ही कालातीत जगात राहतो.

Yes, you live in time, we live in Eternity.

स्वामीजींनी ओकलँडला वेदांत सोसायटी स्थापन केली, असा उल्लेख काही ग्रंथांत आहे; पण अशी सोसायटी त्यांनी स्थापन केली नव्हती. मात्र त्यांच्या वर्गाना व व्याख्यानाला येणाऱ्या श्रोत्यांपैकी काहींनी आपले जीवन या कार्याला वाहिले. फ्रॅंक रोडेहॅमल, सारहा व रिबेका फॉक्स यांनी स्वामीजींच्या निधनानंतर अनेक वर्षांनी अभ्यास वर्ग सुरु केले. स्वामीजींचे १८९९ मध्ये न्यूयॉर्कमध्ये व्याख्यान ऐकले, गुरुदासा यांना अभेदानंदांनी दीक्षा दिली. ते भारतात पाच वर्षे राहिले पुन्हा कॅलिफोर्नियाला आले व संन्यस्तवृत्तीने राहू लागले. १९२२ ला पुन्हा ते भारतात आले. बेलूर मठात संन्यास दीक्षा घेतली हेच पुढे स्वामी अतुलानंद नावाने परिचित झाले. १९६६ साली वयाच्या ९७ व्या वर्षी ते वारले. अध्यात्मिकदृष्ट्या ते चांगले प्रगत साधक होते. अतुलानंदामुळे ओकलँडमध्ये स्वामीजींनी प्रज्वलित केलेला आध्यात्मिक ज्ञानाचा दीप पुढेही तेवत राहिला.

स्वामीजींची एकूण ४२ जाहीर व्याख्याने या भागात झाली. याशिवाय तीन अधिक (फेब्रुवारी व सॅनफ्रान्सिस्को एक व दोन युनिटेरियन चर्चमध्ये) १२ किंवा अधिक वर्ग त्यांनी घेतले. गीतेवर मे महिन्यात चार वर्ग घेतले. एकंदरीत लहान-मोठ्या समुदायापुढे ६१ वेळा स्वामीजी बोललेत. प्रकृतीच्या तक्रारी असतानाही हा कामाचा व्याप पाहिला की, त्यांनी किती कष्ट उपसले असतील, याची कल्पना येते. या सांच्या व्याख्यानांच्या वेळी जर गुडवीन असते तर शब्द न् शब्द जगापुढे राहिला असता; पण सारा तपशील वृत्तपत्रांत प्रसिद्ध झालेल्या अपुंच्या शब्दांकनावर अवलंबून आहे. त्यामुळे स्वामीजींच्या कॅलिफोर्नियातील कामाचे अचूक मूल्यमापन करणे कठीण आहे. श्रीयुत न्होडे हॅमल (Rhode hamel) यांनी बन्याच कारखान्याचा नोटस् घेतल्या हेही मोठा उपकारच आहेत. त्याचप्रमाणे Ida Ansell (इडा अन्सेल या अमेरिकन महिलेने शॉर्टहॅंड नोटस् घेतल्या. त्यांना त्यावेळी त्या विचारांची खोली व गांभीर्य कळणे शक्य नव्हते. त्या विद्यार्थिदशेत होत्या.

स्वामीजींचे सकाळ व दुपारचे वर्ग नव्या जागेत सॅनफ्रान्सिस्कोत चालू झाले. सकाळी साडेदहा वाजता वर्ग सुरु व्हायचा तो तास दीड तास चालायचा; पण तो केव्हा संपेल याला काही मर्यादा नव्हती. तीस चाळीस लोक जमायचे. तिसऱ्या मजल्यावर,

चिंचोळ्या जिन्याने चढून जात. सान्यांना बसायला पुरेश्या खुर्च्याही नव्हत्या; पण त्याबाबत कोणाची तक्रारही नव्हती. जमिनीवर गालिच्यावर स्त्री-पुरुष सारेच बसत. त्यावेळी स्वामीजींचे कुरळे केस लांब होते. करड्या रंगाचा गाऊन आणि हातात तंबाखू ओढायची पाईप असे. खासगी मुलाखत आटोपताना थोडा वेळ झाला तर श्रीमती हान्सब्रोग त्यांना आठवण करून देत. ”होय स्वामी राजयोगावर वर्ग सुरु करायचे विसरलात की काय? लोक वाट पाहात आहेत. अगोदरच पंधरा मिनिटे वेळ झाला आहे.” मग, स्वामीजी “माफ करा, आपण मुख्य खोलीत जाऊ”. म्हणून उठले अशी आठवण श्री फ्रॅंक झोडे हॅमल यांनी लिहून ठेवली आहे. ही छोटीशी मुलाखत त्यांच्या जीवनात आमुलाग्र बदल करणारी ठरली होती.

स्वामीजी आपल्या खोलीत जाऊन केस नीट विंचरून भगव्या वेशात वर्गात दाखल होत. श्री. व सौ. झोडेमल त्यांची बहीण चारलेटे ब्राऊन हे सारे जीवनभर वेदांत सोसायटीचे कार्यकर्ते म्हणून कार्य करीत राहिले.

एकदा वर्गाला उपस्थित असणाऱ्या एका पुरुषाला व एका स्त्रीला स्वामीजींच्याप्रमाणे बसायला त्रास होत होता. ते पाहून स्वामीजी हसले नि म्हणाले, “नका, त्याएवजी तुम्ही बरे वाटेल त्या पद्धतीने बसा. तुमचे पाय अशा बैठकीला तयार बनलेले नाहीत. मला सोपे आहे, कारण नेहमी मी त्याचा सराव केला आहे.” तो माणूसही हसतो नि नीट बसतो. स्वामीजी पुन्हा दुसऱ्याकडे पाहतात त्याला आपल्याजवळ बोलावतात व आसन कसे मांडावे ते प्रत्यक्ष शिकवतात. सरळ ताठ बसणे गरजेचे आहे. “शरीराचा विचार ते पूर्व प्रकाशाने भरलेले आहे, असा करा.”

त्यावेळी पुरुषांच्या पॅंट्स् खूपच टाईट असल्याने योगासाठी बसण्यास त्या निरुपयोगी ठरत. स्वामीजींचे संस्कृत मंत्र, त्यांचा आवाज कितीतरी दिवस वर्गाला येणाऱ्यांच्या कानात गुंजत राही. त्यानंतर स्वामीजी काही श्लोकांचे इंग्रजी अनुवाद करून अर्थ स्पष्ट करीत. या सान्याचा परिणाम बौद्धिक स्वरूपाचा नसे तर भावनिक स्वरूपाचा असे. स्वामीजींचे व्यक्तिमत्त्व हा असा चुंबक होता की, त्यामुळे ऐकणारा स्वतःचे व्यक्तिमत्त्व विसरून जात होता आणि ते क्षण त्याला वेगळी अनुभूती, वेगळ्या विश्वास घेऊन जात असे. सॅनफ्रान्सिस्कोमध्ये एका वर्गात स्वामीजी म्हणाले, की माझे मन अत्युच्च आनंदात फेकून देतो व तशीच स्थिती तुमच्या मनात निर्माण करण्याचा प्रयत्न करतो. ती शक्ती तुमच्याच संक्रमित करतो. एके दिवशी श्रीमती हॅन्सब्रोग स्वामीजींचे जेवण तयार करीत होत्या. वर्गाच्या वेळेपर्यंत त्यांचे काम काही संपले नाही. स्वामीजींना प्रकृतीसाठी चांगले जेवण बनवणे त्यांना महत्वाचे वाटले. स्वामीजी म्हणाले, “तुम्ही वर्गाला येत नाही का?” यावर त्या म्हणाल्या, “काम आटपले नाही.” स्वामीजी म्हणाले, “ठीक, ठीक. मी तुमच्यासाठी ध्यान करतो.” श्रीमती हॅन्सब्रोगनी आठवण लिहिली आहे की, खरोखरच माझे मन वर्ग संपेपर्यंत मी तेथे नसतानाही ध्यानावस्थेतच शांत राहिले.

ध्यानाच्या वर्गानंतर स्वामीजी भारतीय तत्त्वज्ञानावरचे कोणते तरी शास्त्र ग्रंथावर भाष्य करीत. अध्यात्मिक विचाराविषयी आदर बाळगणे वेगळे नि आध्यात्मिक बनण्याची अभिप्सा बाळगणे वेगळे हे ते स्पष्ट करीत. प्रत्यक्ष आचरण, आचरण महत्वाचे होते. आसन, मग प्राणायाम मग ध्यान हा क्रम ते विद्यार्थ्यांना सांगत. सोमवार, २६ मार्च १९०० रोजी फ्रॅंक झोडेहॅमल यांच्या वर्गाच्या नोंदी ठेवलेली वही वेदांत सोसायटी नॅर्थ कॅलिफोर्नियात आहे. त्यात प्राणायाम, मग ध्यानाच्या सुरवातीला मूलाधार चक्रावर पाठीच्या कण्यातून पाहत आहात, अशी धारणा करा. सारे शरीर प्रकाशाने भरून गेले आहे, अशी धारणा करा. अशा तपशिलातील सूचना नोंदवलेल्या आढळतात. राजयोगाचे प्रत्यक्ष आचरण ते विद्यार्थ्यांकडून करून घेत. हा राजमार्गाच विद्यार्थ्याला

ज्ञानाचे महाद्वार खोलून देणारा ठरणार होता. स्वामीजींचे प्रत्यक्ष सानिध्य इतके प्रभावी होते की, त्याचा परिणाम जीवन परिवर्तनावर होत होता. लहान मुलांना चालमे, बोलणे ही कला आत्मसात करणे कठीण असते. पण आईच्या प्रेमाने मायेने ते आनंदी व सोपे बनते. स्वामीजी त्याच मायेने, प्रेमाने वर्गातील मुलांना राजयोगाचे कठीण धडे आनंदी व सहज बनवित होते. कॅलिफोर्निया स्वामीजींनी सोडण्याच्या काही दिवस अगोदर कु. मिन्नी सी. बुक यांनी (Santaclara) सांता क्लेरा जिल्ह्यात आपला दीडशे एकरांचा भूमिखंड स्वामीजींचे कायमस्वरूपी केंद्र स्थापावे म्हणून अर्पण केला. पुढे स्वामी तुरियानंदांनी जाऊन तेथे शांती आश्रमाची स्वामीजींच्या हयातीतच स्थापना केली; मात्र स्वामीजी ते पाहण्यासाठी पुन्हा तेथे येऊ शकले नाहीत.

टर्क स्ट्रीट फ्लॅटमधून होम ऑफ ट्रूथ अलामेडा' या छोट्या शहरात स्वामीजी राहायला बुधवार, ११ एप्रिल रोजी गेले. यावेळी सामानाची आवराआवर करायला स्वतः स्वामीजी मदत करीत होते. श्रीमती हान्सब्रोग, श्रीमती असपिनाल व स्वामीजी केबल कारने मार्केट स्ट्रीट येथे आले. हे ठिकाण शहरातले अत्यंत गजबजलेले, गोंधळ, गोंगाटाचे; पण स्वामीजी म्हणत की, अशा ठिकाणीही चित्त शांत ठेवता येते, त्याला कारण योग, तुम्हाला काहीही विचलित करू शकत नाहीत. तेथून फेरीने अलामेडाला अर्धा तास लागायचा तेथून रेल्वेने नऊ मैल आल्यावर नवी राहण्याची जागा होती.

या ठिकाणी राहण्यासाठी स्वामीजींना जॉर्ज रुबाक आणि कु. लकी बेकहॅम यांनी निमंत्रण दिले होते. त्या संस्थेचे हे संचालक होते. होम ऑफ ट्रूथची अनेक ठिकाणी अशी केंद्रे होती. पश्चिमेकडे या संस्थेत राहण्यासाठी धार्मिक, आध्यात्मिक कार्य करणाऱ्यांना मुभा होती. भव्य जुनी इमारत होती. भोवती बाग बगीचा व हिरवळ होती, फुलझाडे होती. १२ एप्रिलला स्वामीजींनी श्री. बुलना पत्र पाठवून ही जागा सुंदर असल्याचे कळवले. शुक्रवारी, १३ एप्रिल रोजी स्वामीजींच्या सन्मानार्थ त्यांना रात्रीचे भोजन दिले व लगेच त्यांचे टकर्स हॉलमध्ये (Tucker's Hall) व्याख्यान झाले.

पॅसाडेना जसे लॉस एंजल्सचे उपनगर होते, तसेच अलमेंडा हे सॅनफ्रान्सिस्कोचे उपनगर होते. त्यावेळी तेथील लोकसंख्या फक्त २० हजार होती. हे ठिकाण स्वामीजींना नवीन नव्हते. यापूर्वी १६, १९, २० आणि २१ मार्च रोजी व्याख्याने झाली होती. त्यांचे विषय होते. Mind - Its Power and Possibilities, Mind Culture, Concentration of Mind. डेली आरग्यूज (Daily Argus) हे अलमेंडाचे वृत्तपत्र स्वामीजींना प्रसिद्धी देत होते. Tucker's Hall येथे स्वामीजींची सारी जाहीर व्याख्याने १३, १६ व १८ एप्रिलला झाली.

मी ईश्वर आहे ?

एका व्याख्यानात साधकाच्या राजयोगातील निरनिराळ्या अवस्था स्पष्ट करताना स्वामीजींनी भाषणाच्या ओघात स्वतःच्या छातीवर हात ठेवून म्हंटले I am God. या वाक्याने श्रेते अवाक् झाले. काहींना ही धर्माची बदनामी आहे, असे वाटले.

यापूर्वी आठवडाभर अगोदर स्वामीजींनी हे स्पष्ट केले की, मी ब्रह्मस्वरूप आहे. सच्चिदानंद स्वरूप आहे. मी सर्वव्यापी अस्तित्व आहे. याला God याशिवाय वेगळा शब्द वापरता येत नाही पण गैरसमज करून घेऊ नका. मी ज्ञान स्वरूप, अमर्याद तेजस्वी जाणीव शक्ती असा अर्थ घ्या, मी राम नव्हे. व्यक्तिगत ईश्वर ही कल्पना अद्वैत वेदांताला मान्य नाही.

अलमेडाहून स्वामीजींना स्टॉकटॉन (Stockton) या सॅनफ्रान्सिस्कोपासून पूर्वेला ऐंशी मैलावरील गावी जायचे होते. (आज

युनिव्हर्सिटी ऑफ दि पॅसिफिक आहे ते ठिकाण) अलमेडाला व्याख्याने व सॅनफ्रान्सिस्कोला दोन व्याख्याने देण्यासाठी जावे लागले. यामुळे त्यांना विश्रांती अशी मिळाली नाही. सॅनफ्रान्सिस्कोला वेदांत सोसायटीची स्थापनाही करण्यासाठी त्यांना जावे लागले होते.

१८ एप्रिल रोजी स्वामीजींचे अलमेडाला शेवटचे व्याख्यान झाले आणि कॅलिफोर्नियातील जाहीर व्याख्याने संपली. स्वामीजींना या ठिकाणी श्री व सौ. अॅलन, श्री. न्होडेहॅमल भेटायला येत. नवे मित्र बनत होते, पण काही ब्रिटिश लोकांना स्वामीजींचा मांसाहार, तंबाखू ओढणे आवडायचे नाही. आध्यात्मिक व्यक्तींनी हे टाळायला हवे असे ते म्हणत. त्यांच्या विचारानुसार स्वामीजी ही काही आध्यात्मिक व्यक्ती नव्हती. वास्तविक श्रीमती हॅंसब्रोग स्वतः शाकाहारी होत्या; पण मधुमेहाने आजारी असणाऱ्या स्वामीजींना मांसाहार त्या बनवीत.

होम ऑफ टूथचे काही नियम होते; पण बालसदृश वागणारे स्वामीजी ते जुमानत नव्हते, तर काही वेळा मिश्किलपणे ते मोडत होते. एकदा जेवणानंतर सांच्यांनी स्वामीजींना वैराग्य, त्याग यावर बोलण्याची विनंती केली. त्यावर स्वामीजी म्हणाले, “‘बालकांनो! तुम्हाला वैराग्याबद्दल काय माहीत आहे?’” यावर कोणीतरी म्हणाले, “‘स्वामीजी आम्ही इतके का लहान आहोत?’” मग स्वामीजींनी उत्स्फूर्तपणे आणि उजळवणारे विचार मांडले. त्यानंतर म्हणाले, “‘जर तुम्हाला पूर्ण सर्मरण करता आले तरच तुम्ही शिष्य आणि जर तुम्हाला माझे शिष्य व्हायचे असेल आणि मी तुम्हाला म्हटले की तोफेच्या तोंडी जा तर कोणताही प्रश्न न विचारता तुम्ही गेले पाहिजे.’” स्वामीजींनी स्पष्ट केलेले गुरु-शिष्य, वैराग्य हे विचार ऐकणाऱ्यांच्या मनावर सखोल परिणाम करून गेले. त्यांच्या जीवनात परिवर्तन घडवणारे होते. अलमेडामध्ये स्वामीजींचे काही मित्र होते. त्यांना भेटायला त्यांच्या घरी जात. त्यामध्ये जॉर्ज एच. पेरी श्रीमती बेटस, चाल्स नेल्सन यांचा समावेश आहे. नेल्सन यांनी स्वामीजींचे काही फोटो घेतले.

एप्रिल महिन्यात न्यूयॉर्कच्या वेदांत सोसायटीत कार्यपद्धतीवरून श्रीमती बुल, मॅकलिअॅड, लिगेट आणि अभेदानंद यांच्यात मतभेद निर्माण झाले. स्वामीजींना त्याबाबत खूप वाईट वाटले. त्यांनी लगेच हस्तक्षेप केला नाही. स्वामीजींची पद्धत थोडी कडक होती. त्यामुळे अभेदानंद काम सोडून भारतातील परतील ही काळजी होती; मात्र त्यांनी अभेदानंदांना स्पष्ट केले की, श्री. बुल यांच्याबाबत तुझा गैरसमज आहे. त्यांचा स्वभाव तुला समजला नाही.

कृ. जोसेफाईन मॅकलिअॅड यांना एप्रिल महिन्यात लिहिलेल्या पत्रात स्वामीजींच्या मनाची उच्च अवस्था प्रतिबिंबित होते. स्वामीजींच्या अनेक पत्रांपैकी हे एक अतिशय उत्कृष्ट पत्र आहे. त्यात त्यांचा बालपणाची दक्षिणेश्वर, रामकृष्णांच्यापुढे बसलेल्या नरेंद्रची आठवण जागी होते. रामकृष्णांचा आवाज, ईशकार्याची जाणीव त्याची पूर्तता आणि रामकृष्णांचे आता माघारी बोलवणे व त्याला उत्तर होय, मी येत आहे. आता माझ्यासमोर निर्वाण आहे. शांतीचा अथांग दर्या पसरला आहे. तो शांत आहे. त्यात लाटा नाहीत. मी जन्मलो, दुःख सहन केले, चूका केल्या, शांतीच्या सागरात शिरलो, कोणतेही बंधन नाही, हे शरीर पडेल, मी मुक्त होईन. “आता कामामागची आकांक्षा नाही, कोणाला मार्गदर्शन करण्याची धडपड नाही, आता वेध अनंताचे.”

या पत्रानंतर पुन्हा दुसऱ्या पत्रात स्वामीजींनी लिहिले की, सोमवारी २३ एप्रिल रोजी मी शिकागोला येण्यासाठी निघत आहे. श्रीमती कॉलीस हड्डीगेटन यांनी त्यांना तीन महिने वापरता येईल, असा रेल्वेचा पास दिला होता. कँप टेलर, मरीन कंट्री येथे येण्याचा आग्रह धरला. चार-पाच दिवसांसाठी विश्रांती होईल, या हेतूने स्वामीजींनी शिकागोला जाण्याचा बेत बदलला.

३० एप्रिलला स्वामीजींनी मेरी हेलना कळवले की, अचानक थकवा वाढला, थंडी-ताप यामुळे शिकागोला निघता आले

नाही. थोडे बरे वाटले की प्रवासाला निघतो. पुन्हा २ रोजी स्वामीजी व हॅन्सब्रोग कँपटेलरला जायला निघाले. या ठिकाणी चार तंबू लावले होते. स्वामीजींचा काहीसा दूर किचनजवळ होता. तेथे दोन आठवडे स्वामीजी राहिले. विश्रांती, ध्यान आणि मग विविध विषयावर चर्चा, प्रश्नोत्तरे पूर्व व पश्चिमेकडेच्या चाली रीती त्यातील फरक, दोन्ही एकत्र येण्यासाठी काय करायला हवे, धर्म-तत्त्वज्ञान, कथा इत्यादी. स्वामीजी स्वयंपाक करीत. चपाती, आमटी थोडी तिखट बनवीत. Emily Aspinall इमिली अँसपिनाल या स्वामीजींची सेवा करीत पण कोठेच पुढे पुढे नाही, सेवेचा अहंकार नाही. सायंकाळी स्वामीजी फिरायला जात. रात्रीच्या जेवणानंतर शेकोटी पेटवली जाई नि मग पुन्हा आनंदी चर्चा. रात्री पसरलेला चंद्रप्रकाश, दूरवर आवाज काढणारी कोल्ही, पाण्याचा खळखळाट आणि मग दिवस संपून जायचा.

आठवड्याच्या सुट्टीत काही लोक भेटायला येत. असेच दोन आठवडे निघून गेले. स्वामीजी १७ मे रोजी सॅनफ्रान्सिस्कोला परतले. आल्या आल्या ते त्यांचे डॉक्टर मित्र मिलबर्न एच. लोगन यांच्याकडे गेले. त्यांनी शिकागोला अशा अशक्त अवस्थेत न जाण्याचा सल्ला दिला. स्वामीजींनी निवेदिताला तसे पत्राने कळवले. श्रीमती बुलनाही पत्रोत्तर पाठवले. त्यांनी स्वामीजींना प्रदीर्घ पत्र पाठवले होते व भारतातील कामाला आर्थिक मदत केली त्याचा हिशेब मिळाला. देणगी वगैरेबाबत तुम्ही काळजी करू नका व इतर बाबतीत आईच्या मायेने स्वामीजींना त्यांनी सल्ला, उपदेश केला आहे, आता वेळ आली आहे की, तुम्ही संन्यासाप्रमाणे सांच्या गोष्टीपासून चिंतामुक्त व्हा. बेळूर मठ, समाजकार्य, कायदेशीर गोष्टीची चिंता करू नका. तुमचे गुरुबंधू, मठ या सांच्यांचे तटस्थतेने निरीक्षण केल्यावर मला वाटते की तुम्ही मूळ आध्यात्मिक अवस्थेत राहा म्हणजे तुम्हाला आणि तुमच्यावर प्रेम करणाऱ्या सांच्यांना फार मोठा लाभ होईल. संस्थात्मक रचना नि महत्त्वाकांक्षेच्या जाण्यात पडून राहाल तर ते दुर्दैव ठरेल. तुमचे स्वच्छ काम, विचार यांचे दृश्य फळ म्हणजे कॅलिफोर्नियात तुम्हाला लाभलेला प्रतिसाद आहे.”

स्वामीजींनी अभेदानंदांना बोस्टनमध्ये त्यांनी चालवलेल्या कामाविषयी आनंद वाटल्याचे कळवले. वेदांत सोसायटी नव्या जागेत चालू आहे. तेथे मध्ये कोठे न थांबता सॅनफ्रान्सिस्कोहून सरळ येण्याचा बेतही त्यांनी कळवला आहे. डॉ. मिलर स्वामीजींना माऊंट शास्ता या भागात घेऊन गेले. मे १८ ते २० या दरम्यान ही सुट्टी घालवली असावी. डॉ. लोगन हेही स्वामीजींचे भक्त बनले होते.

त्यांचे घर शेवटचे दोन आठवडे स्वामीजींचे कार्यालय बनले होते. डॉ. लोगन हे ख्यातनाम डॉक्टर होते. विविध विषयांचा त्यांचा सखोल अभ्यास होता. कॅलिफोर्निया मेडिकल कॉलेजेमध्ये ते विभागप्रमुख होते. युरोपमधल्या उत्कृष्ट हॉस्पिटलमध्ये त्यांनी भेटी दिल्या होत्या. स्वामीजींशी त्यांच्या विविध विषयांवर चर्चा होत. डॉ. लोगनना बालपणी झालेल्या अपघातानंतर गूढवादाकडे, अध्यात्माकडे त्यांचा ओढा होता. १९०० साली त्यांनी शहरातील आपले कार्यालय वेदांत सोसायटीच्या मिटिंगसाठी देऊ केले. अर्थात, डॉक्टरांची पत्नी किंवा बहिणीला हे काही आवडले नव्हते. गुरुवारी २४ मे रोजी स्वामीजींनी या कार्यालयाच्या मिटिंगमध्ये भाग घेतला. १४ एप्रिलपासून दर गुरुवारी वेदांत सोसायटीचे सदस्य या ठिकाणी नियमित जमत होते. चाल्स नेल्सन हे गीता वाचायचे नि त्यावरच्या प्रश्नाना उत्तरे देत. त्यानंतर तीन व्याख्याने डॉ. लोगन यांच्या निवासस्थानी झाली. २६ आणि २९ मे रोजी व्याख्याने स्वामीजींची कॅलिफोर्नियातील शेवटची भाषणे होती.

उपनिषदातील तत्त्वज्ञान ही स्वामीजींनी धर्मसंस्कृतीला दिलेली फार महत्त्वाची देणगी आहे. गीता हे उपनिषदावरचे सुंदर भाष्य आहे, असे ते मानत. वेद-वेदांत सारे काही उपनिषदात सामावले आहे. गीतेचे श्लोक त्यांच्या ओठांवर होते. कोठेही

केव्हाही व्याख्यानाचे ते स्फूर्ती स्त्रोत होते. भगिनी निवेदितांना स्वामीजी एक वेळ म्हणाले, “If you look, you will find that I never quoted anything but the upnishads, it is only that one idea strength. The quintessence of Vedas and vedanta and all lies in that one word.”

सॅनफ्रान्सिस्कोला वेदांत सोसायटीचे कार्य पुढे चालू ठेवण्यासाठी मी योग्य अशा स्वामी तुरियानंदांना येथे पाठवून देतो, असे आश्वासन देऊन स्वामीजींनी शेवटच्या वेळी खाडी ओलांडली. सर्दर्न पैसिफिकची Overland Ltd. ओकलँड मोल येथे चढले. अनेक मित्रांनी त्यांना निरोप दिला. अनेकांना हा शेवटचा निरोप होता हे कळले नाही, त्यात श्रीमती हॉन्सबोर्गही होत्या. श्रीमती अॅलन यांनाही वाटले नाही की, ही शेवटची भेट कारण मी परत येईन, असे त्यांनी सांगितले होते. पण जेव्हा जुलै १९०२ मध्ये स्वामीजींच्या निर्वाणाची वार्ता अमेरिकेच्या किनाऱ्याला थडकली तेव्हा शेवटच्या निरोपाचे रहस्य उलघडले.

दि सर्दर्न पैसिफिक ओव्हर लॅंड लि., ही त्या वेळची सर्वात आरामदायी डिलक्स ट्रेन होती, शिवाय सर्वाधिक वेगाची. ती सॅनफ्रान्सिस्को आणि शिकागो या मार्गावर धावत होती. तीन दिवस आणि दोन रात्रीचा तो प्रवास होता. त्यावेळी या प्रवासाला (Bone breaking Journey) हाडे खिळखिळी करणारा प्रवास म्हंटले आहे. स्वामीजी २ जून (शनिवारी) शिकागोला पोहोचले तेव्हा त्यांनी सुटकेचा निःश्वास सोडला. शिकागोत स्वामीजी चार दिवसच राहिले. स्वामीजींनी आपल्या जुन्या मित्रांच्या गाठीभेटी घेतल्या. हेल आणि मॅकिंडले कुटुंबीयांना भेटले. सहा महिन्यात काही घटना घडल्या होत्या. श्री. जॉर्ज हेल यांचे फेब्रुवारीत निधन झाले होते. श्रीमती हेल जुन्याच ठिकाणी राहात, मात्र कुटुंब थोडे विस्कलित झाले होते. मेरी हेल स्वामीजींच्या खोलीत आली तेव्हा ते दुःखी मूळमध्ये दिसले. त्यांचे अंथरुणही वापरलेले नव्हते. ते रात्रभर खुर्चीत बसले होते. स्वामीजी म्हणाले, “मानवी बंध तोडणे फार कठीण असते.” स्वामीजींना माहीत होते की ज्या हेल कुटुंबीयांनी त्यांना आधार दिला, त्यांचा आपण आता निरोप घेणार आहे.” सॅनफ्रान्सिस्कोहून स्वामीजींनी यापूर्वी लिहिले होते, “माझे तुला, बहिर्णीना, आईला पूर्ण आशीर्वाद. तू माझ्या संघर्षमय, रुक्ष जीवनातील गोड आठवण आहेस, स्वर आहेस,” असे मेरीला त्यांनी कृतज्ञेने लिहिले होते.

स्वामीजींना शिकागोमध्ये निरोप दिल्यानंतर काही दिवसातच मेरी हेल व तिची आई इटलीला फ्लोरेन्स येथे निघून गेल्या. तिथे एका अऱ्गलो अमेरिकन हॉटेलमध्ये राहिल्या. या काळात मेरीला एक श्रीमंत इटालियन भेटला. स्वामीजींनी ५ जुलै १९०१ ला मेरीला पत्र पाठवले. त्यात त्यांनी खेत्रीच्या महाराजांच्या अपघाती मृत्युविषयी (अकबराच्या थडग्याजवळच्या एका टॉवरवरून पडून मृत्यू) कळवले व तिला इशाराही दिला की, जुन्या पुराण्या गोष्टींच्या प्रेमात पडून नुकसान करून घेऊन को. इटालियन वस्तूपासूनही सावध राहा, पण पुढे मेरी हेलने त्या किंवा अन्य श्रीमंत इटालियनशी विवाह केला. त्याचे नाव Carlo Guiseppe Matteini सँटोमॉटो जिल्ह्यात पिस्टोइआ येथे एक मोठा विला (Villa) त्यांच्या मालकीचा होता. त्यामुळे मेरी पुढे अनेक वर्षे राजेशाही थाटात जगली; मात्र तिचे आयुष्य सोनेरी पिंजऱ्यात बंदिवासासारखे गेले. १९०० मार्चमध्ये मेरी हेलने निवेदितांना पत्राने कळवले होते की, मी ज्यांच्यावर प्रेम केले त्यांच्या निधनाने मन अस्वस्थ बनते. १९१६ मध्ये तिने कु. मॅकलिअॅडना लिहिले त्यात आपल्या चुका कबुल केल्या; पण ते दुर्दैव होते. तिचा नवरा १९१९

साली वारला. शेवटपर्यंत मेरीने त्याला संरक्षण, सन्मान दिला. पुढे तिने तो प्रासाद विकला नि फ्लोरेन्सला ऐषारामात आई व बहिणीबरोबर राहू लागली. मात्र दहा डॉलरपेक्षा अधिक देणगी तिने स्वामीजींच्या कार्याला दिली नाही. मात्र स्वामीजी व त्यांचे कार्य ती विसरली नाही. आपल्या मृत्युपत्रात तिने बेलूर मठासाठी स्वामी शिवानंदांना १८५०० डॉलर (५० हजार रु.) दिले. त्यावेळी ही काही छोटी देणगी नव्हती. मठाला ही सर्वात मोठी देणगी त्यावेळी ठरली. १९३३ साली मेरी हेल ६८ व्या वर्षी वारल्या. इझाबेला मॉकिंडले १९०४ साली कमी वयातच वारल्या. त्या चार बहिणी होत्या. हॅरिएट मात्र दीर्घायुषी ठरली.

स्वामीजी न्यूयॉर्कमध्ये

शिकागोतून साच्यांचा निरोप घेऊन स्वामीजी गुरुवारी, ७ जून १९०० रोजी न्यूयॉर्कला पोहोचले. वेदांत सोसायटीच्या सदस्य संख्येत मोठी वाढ झाली होती. त्यामुळे फंडही वाढले. त्यामुळे स्वतंत्र मोठ्या जागेत कार्यालय हलवले. ही चार मजली इमारत होती. ग्रंथालय, वर्गसाठी हॉल, बेडरूम, किचन साच्या सोयी होत्या. २३ जूननंतर स्वामीजी या ठिकाणी आले असावेत. प्रारंभी आतील फर्निचर ठीक नव्हते. ऑक्टोबर १९०१ मध्ये अभेदानंद कॅलिफोर्नियामधून परतल्यानंतर आंतरसजावट केली नि कार्यालयाला साजेसे ठिकाण बनले. स्वामीजी म्हणाले, की मी न्यूयॉर्कचे दरवाजे तीन वेळा ठोठावले; पण आता ते खुलले. तरी पण ती स्वतःची जागा नव्हती. भाड्याची होती. पण वेदांत सोसायटीची स्थिती भक्तम होणे हे मोठे यश होते.

श्री. लिंगेट, श्रीमती बुल, कु. मॅकलिओड यांच्याशी अभेदानंदांचे झालेले मतभेद आता निवळले होते. मात्र श्री. लिंगेटनी अध्यक्षपदाचा राजीनामा दिला होता. त्या जागी डॉ. हर्षेल सी. पार्कर, प्रोफेसर, कोलंबिया विद्यापीठ हे अध्यक्ष बनले. इतरांनी आपले कार्यातून अंग काढून घेतले नि ते युरोपला गेले. ९ जूनपासून १ जुलैपर्यंत स्वामीजींनी काही वर्ग व व्याख्याने दिली. त्याला उपस्थिती फार चांगली होती. जागा श्रोत्यांनी खचाखच भरली होती. भगिनी निवेदिताही भाषण देत. २४ जूनला The mother worship यावर स्वामीजी बोलले आणि निवेदिता The Ancient Arts of India यावर बोलल्या. त्यांचा याविषयाचा अभ्यास होता. त्यामुळे त्यांचे व्याख्यान चांगले झाले. ३० जूनला वर्ग घेतला आणि १ जुलैला Sources of Religion विषयावर व्याख्यान झाले. बुधवार, ३ जुलैला स्वामी विवेकानंद, तुरियानंद यांनी न्यूयॉर्क सोडले. स्वामीजी डेट्राईटला, तर तुरियानंद कॅलिफोर्नियाला गेले. डेट्राईटला जुन्या मित्रांना भेटून स्वामीजी वेदांत सोसायटीच्या कार्यालयात १० जुलैला परतले. तेथे ते २० जुलैपर्यंत राहिले व पॅरिससाठी समुद्रप्रवासाला निघाले.

दरम्यान, भगिनी निवेदिताने श्री रामकृष्ण गिल्ड ऑफ हेल्प इन अमेरिका स्थापन केले. भारतातील विधवा व मुर्लीसाठी शाळा काढण्याच्या प्रकल्पाला अमेरिकेत मदत गोळा करण्यासाठी ही संस्था उभारली. श्रीमती लिंगेट त्याच्या अध्यक्ष होत्या व श्रीमती बुल आऱ्नरी नॅशनल सेक्रेटरी व अनेक व्हाईस प्रेसिडेंट, न्यूयॉर्क, शिकागो, बोस्टन, केंब्रिज आणि डेट्राईट या ठिकाणी हे व्हाईस प्रेसिडेंट होते. शहराशहरांत देणगीसाठी फिरून फारसे काही हाती आले नाही. त्यामुळे निवेदिता पूर्णपणे निराश झाल्या, खचून गेल्या. त्यांनी १०४६ डॉलर जमवले. त्यापैकी श्रीमती लिंगेट यांचीच देणगी हजार डॉलरची होती. स्वामीजींना याची पूर्वकल्पना होती कारण भारतातील सामाजिक कार्याचे महत्त्व अमेरिकेत पटवून देणे सोपे नव्हते. बोअर (Boer) युद्ध संपल्यावर आपण लंडनला जाऊ व तेथे प्रयत्न करू असा दिलासा स्वामीजींनी निवेदितांना दिला. लिहायला घेतलेले पुस्तक हातावेगळे करा आपण लवकरच

पॅरिसला जाणार आहोत. तेथे नव्याने कामाला सुरवात करू.

मार्चमध्ये लिंगेट कुटुंबाबरोबर निवेदिता राहत होत्या. पॅट्रिक गेड्स् (Patric Gedds) यांनाही लिंगेटनी निमंत्रण दिले. न्यूयॉर्कमध्ये गेड्स् हे समाजशास्त्रज्ञ होते नि तेही अमेरिकेत व्याख्यावर होते. ४६ वर्षांचे हे प्रोफसर विविध विषयात पारंगत होते. निवेदिता व त्यांचा परिचय झाला व त्या खूप प्रभावित झाल्या. जीवशास्त्र विषयातले ते तज्ज्ञ होते. या पती-पत्नीला सामाजिक व अर्थशास्त्रातही रुची होती. निवेदितांनी स्वामीजींना त्यांच्याविषयी कळवले. स्वामीजींनी उत्तर दिले. “प्रो. गेड्सचा वृत्तांत मला मनोरंजक वाटला.” २१ मार्चला प्रो. पॅट्रिक व त्यांची पत्नी पॅरिससाठी निघाले. तेथे Association for the Advancement of science, Art and Education at the Paris Exposition भरणार होते. निवेदिता या प्रोफेसरांच्या विविध विचारांनी भारावून गेल्या. त्यांनी त्यांचे सेक्रेटरी म्हणून काम करण्याचे निश्चित केले. इतकेच नाही तर जुलै महिन्यात पॅरिस येथे भेटण्याचेही निश्चित केले.

या कालावधीत श्रीमती कॉलिस पॉटर हंटिंग्टन या श्रीमंत, उच्चभ्रू महिलेने स्वामीजींच्या भारतातील कार्याला भरघोस मदत करण्याचे ठरविले. तिने ५००० डॉलर्स देऊ केले. ही काही थोडी रक्कम नव्हती. भारतातील गरीब महिला व मुर्लींच्या शाळेला ती मोठी देणगी होती. इतकेच नव्हे तर ददवर्षी अशीच मदत पाठवण्याचे त्यांनी ठरवले. स्वामीजींनी निवेदितांना सांगितले, की निराश न होता काम सुरु केले की मदत येते.

मात्र, एवढे महत्वाचे काम होऊनही निवेदिता २८ जूनला न्यूयॉर्कहून पॅरिसला गेल्या त्या प्रो. पॅट्रिकचे सेक्रेटरी म्हणून काम करण्यासाठी. जाण्यापूर्वी त्यांची मुलाखत न्यूयॉर्कच्या वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाली. त्यात त्यांनी स्पष्ट केले की मी भारतात समाजकार्यसाठी गेले, याचा अर्थ मी माझे राष्ट्रीयत्व वा ख्रिश्चन धर्म वा संस्कार यांचा त्याग केलेला नाही.

कॅलिफोर्नियात सॅन अंटोन व्हॅली या निर्जन भागी तुरियानंदांनी शांती आश्रम स्थापण्याचे प्रयत्न सुरु केले होते. तेथे कु. मिनीबुक यांनी १५० एकर जमीन २५ जून १९०० रोजी वेदांत स्कूल ऑफ फिलोसॉफीला दान केली होती. पाश्चिमात्य देशातील ते पहिले वेदांत स्कूल केंद्र (शांती आश्रम) होते. या ठिकाणी पाण्याचे दुर्भिक्ष्य होते नि थंडी व उष्णता दोन्ही टोकाची होती. रस्ते नव्हते नि शहरापासून एक दिवसाचा प्रवास होता. स्वामी तुरियानंदांना तेथे विरक्त जीवन जगण्याचे धडे घेणाऱ्या विद्यार्थ्यांना त्याची पर्वा नव्हती; पण त्याचा त्यांच्या प्रकृतीवर विपरीत परिणाम झाला. ते गंभीर आजारी पडले. त्यावेळी १४ फेब्रुवारी १९०२ रोजी स्वामीजी बनारसमध्ये होते. त्यांनी श्रीमती हॅन्सब्रोगना पत्र पाठवले व कळवले, की एकंदर तुरियानंदांना अमेरिकन हवामान मानवत नाही. मी लवकरच जपानला जाणार आहे. तेथे तुरियानंद येऊ देत. मी अमेरिकेला येईन. ते भारता परतील. जगदंबेलाच माहीत योग्य काय ते?

स्वामीजींनी मार्च १९०२ मध्ये डॉ. लोगन यांनाही तुरियानंदांच्या प्रकृतीची काळजी घेण्याबाबत औषधोपचार व त्यांना भारतात परत पाठविण्याविषयी पत्र लिहिले. ६ जून १९०२ रोजी तुरियानंद भारताकडे परतण्यासाठी निघाले; पण दुर्दैवाने रंगूनला त्यांची बोट पोहोचली नि आठवड्यापूर्वी स्वामी विवेकानंदांच्या निधनाची दुःखद वार्ता त्यांना समजली. त्या दुःखावेगात त्यांनी आपली पाश्चात्य कपडे समुद्रात फेकून दिली नि परत कधी तिकडे जाणार नाही, असा संकल्प केला नि पुढे खरोखरच ते कधी परतले नाहीत.

डेट्राईटला स्वामीजींना न्यूयॉर्कहून परतायचे होते. तेथे अनेक जुने मित्र होते. त्यांचा निरोप घेतल्याशिवाय युरोपला जायचे नाही, असे त्यांनी ठरवले होते. सिस्टर ख्रिस्ताईन (Christine) या त्यापैकी एक होत्या. पुढे त्या डेट्राईटला परतल्या. सात दिवस ते डेट्राईटमध्ये राहिले. तेथून न्यूयॉर्कला आले, वेदांत सोसायटीत एकटेच राहिले. २६ जुलैला समुद्रप्रवासाला निघाले. त्यावेळी न्यूयॉर्क खूपच तापलेले होते. उन्हाळा असहा होता. अर्थात, एलन वाल्डो व सिस्टर ख्रिस्ताईन न्यूयॉर्कमध्ये स्वामीजींची काळजी घेत होत्या.

जुलै महिन्यातील एका सकाळी ब्रेकफास्ट टेबलवर रामकृष्ण संघाचे बोधचिन्ह कसे असावे याचा विचार चालला होता. नुकतेच पास्टाने एक पाकीट आले होते. ते स्वामीजींनी फाडले आणि आतील स्वच्छ कागदाच्या बाजूवर लाटा रेखाटल्या. राजहंस, कमळ, सूर्य व त्याला सपने वेढले आहे आणि मग सांगितले, हे स्केलनुसार बनवा. हेन्री व्हॅन हॅगन (Henry Van Haagen) हा प्रिंटर होता व कुशल ड्राफ्टसमन होता. त्याने ते कच्चे डिझाईन फिनिशड ड्राईगमध्ये रुपांतरित केले. स्वामीजींच्या निवडक विद्यार्थ्यांत हेन्रीचा समावेश होता व तो ब्रह्मचारी होता.

स्वामीजी म्हणायचे, हजारो लोक मला ऐकायला येतील, पण मला निवडक लोक कार्य पुढे नेणारे हवेत. मी पर्ण आयुष्यात एखाद्याला मुक्तीपर्यंत पोहचवू शकलो तरी माझे कार्य व्यर्थ गेले नाही, तर पूर्ण यशस्वी झाले असे समजेन.

भारतामध्ये गेल्यावर या बोधचिन्हाविषयी रामचंद्र प्रसाद दासगुप्ता यांच्याशी स्वामीजींनी चर्चा केली. २४ जुलै रोजी स्वामीजींनी अभेदानंदांना पत्र लिहिले, की मला चांगल्या बोटीवर बर्थ एक मिळाली आहे. ऑगस्टमध्ये गर्दी वाढणार आणि तिकीटही वाढणार, त्यामुळे मी निघालो आहे. लग्नातल्या बैतासारखे पुढील वर्षी न्यूयॉर्कचे काम चालत राहील. तू त्याची चिंता करू नको. ‘कर्मयोग’ पुस्तकाची नवी आवृत्ती येणार होती. ती स्वामीजींना पाहायची होती. पुढील गुरुवारी २६ जुलै रोजी फ्रेंच स्टिमर ला चॅपेन (La Champagne) याने निघणार असल्याचे २० तारखेला मँकलिअॉड यांना त्यांनी पत्राने कळवले.

न्यूयॉर्क सोडण्यापूर्वी स्वामीजींनी फ्रान्सीस लिगेट यांना बोलावले. लिगेट म्हणाले, “लवकरच आपण पुन्हा भेटू.” यावर स्वामीजी गंभीर बनले. “नाही! तुम्ही मला पुन्हा पाहू शकणार नाही. मी भारताला मरण्यासाठी जात आहे.” यावर लिगेट विनोदाने म्हणाले, मग तुमच्या पुस्तकांचे अधिकार न्यूयॉर्कच्या प्रकाशन कमिटीकडे सोपवावेत.” स्वामीजी तयार झाले नि मग ती कागदपत्रे पूर्ण केली. पुढे लिगेटनी अभेदानंदानंदांना ज्ञानयोगाची अमेरिकन आवृत्ती १९०२ मध्ये प्रसिद्ध करण्यास मदत केली. त्यानंतर जोसेफाईन मँकलिअॉडनी ‘योग’ पुस्तकांच्या प्रकाशनाचे अधिकार विकत घेतले व न्यूयॉर्कच्या रामकृष्ण-विवेकानंद केंद्राकडे सुपूर्त केले.

२६ जुलै रोजी न्यूयॉर्कला स्वामीजी बोटीत बसले नि शुक्रवारी ३ ऑगस्टला ली हवरे (Le Havre) येथे पोहोचले त्यानंतर काही तासांनी रात्री ८ वाजता सेंट लाझारे स्टेशनला पॅरिसमध्ये पोहोचले. (स्वामी विज्ञात्मानंदांनी फ्रान्समधल्या स्वामीजींच्या वास्तव्याचा सविस्तर आढावा घेतला आहे.) स्टेशनवर श्री. लिगेट यांचे मित्र एम. जेरॉल्ड नोबल होते. ते अतिशय चांगले मित्र होते नि पाहण्याचाराबाबत दक्ष होते. स्वामीजींचा त्यांचा परिचय १८९५ साली झाला होता. त्यांच्या घरी स्वामीजी त्या रात्री राहिले. नोबेल यांनीच पॅरिसमध्ये भरणाऱ्या धर्माचा इतिहास परिषदेत व्याख्यानाची व्यवस्था केली होती. दुसऱ्या दिवशी सकाळी ९ वाजता स्वामीजी लिगेट यांच्या 6, place de Etats-Unis येथे गेले. कु. मँकलिअॉडनी श्रीमती बुलना पत्रात कळवले की स्वामीजी

आता तरुण मुलासारखे दिसतात. त्यांनी तीस पौँड वजन घटवले आहे. ते आता सशक्त दिसतात.

त्यावेळी पॅरिसमध्ये रस्त्यावरच्या दिव्यासाठी गॅस वापरायचे व मोठमोठ्या हॉटेलमध्ये चार-पाच कॉमन बाथरूम असायच्या. अपार्टमेंटमध्ये इलेक्ट्रिसिटी नव्हती तर मेणबत्या जाळत. सप्टेंबरच्या पहिल्या आठवड्यापर्यंत स्वामीजी लिगेट यांच्या घरी राहिले. तेथून Jules Bois या फ्रेंचमनच्या फलॅटवर गेले. वर्षभर स्वामीजींनी फ्रेंच भाषा शिकण्याचा प्रयत्न चालवला होता. ज्यूलस बोईस इंग्रजी बोलत नसे. त्यामुळे फ्रेंच भाषेचा चांगला अभ्यास होत होता; पण स्वामीजींना काही फ्रेंच सफाईदारपणे बोलता येत नव्हते.

पॅरिसमधल्या उन्हाळ्याच्या क्रतूत स्वामीजींचे जुने जवळचे मित्र पॅरिसमध्ये होते. उदा. प्रसिद्ध अभिनेत्री सारा बर्नहार्ट, सिंगर इमा थर्सेबे, शिकागोच्या समाजकार्यकर्त्या जॉन अँडाम्स, डॉ. लीवीस, जे जेन्स, सामाजिक उत्क्रांतीवादी इमा काल्वे, शिकागोच्या प्रसिद्ध सामाजिक कार्यकर्त्या पॉटर पामर, श्री. व सौ. मिलवर्ड अँडाम्स, सुप्रसिद्ध बंगाली वनस्पती शास्त्रज्ञ डॉ. जगदीशचंद्र बोस, हॅरिएट हेल, कु. सारा फार्मर, प्रोफेसर विल्यम जेम्स, हिरामत मेझीम ज्याने रॅपिड फायर मशीन गन्सचा शोध लावला. मॅझीम अभिनानाने म्हणायचा, “मी काही नाही केले तरी विधवंस करणारे मशीन तर तयार केले. एडिसनच्या बरोबरीने त्याने विद्युत दिव्यांचा शोध लावला होता. सारी अमेरिका विजेने त्याने उजळविली. मात्र मॅझीमच्या अगोदर माऊस ट्रॅपही तयार केला. साठ वर्षांच्या त्या शास्त्रज्ञाने स्वामीजींचे शिकागो परिषदेत भाषण ऐकले होते. त्यानंतर लंडनमध्येही भेट घेतली होती. स्वामीजींच्याबद्दल त्यांना कमालीचा आदर वाटायचा. भारताबद्दलही चांगले मत होते. धर्म व तत्त्वज्ञानाचे ते अभ्यासक होते. कीन व्हिकटोरियाने १९०१ ला त्यांचा मोठा सन्मान केला. (He was knighted by Queen Victoria in 1901)

या मित्रमंडळीबरोबरच कॅलिफोर्नियातील मॅग्नेटिक हिलर श्रीमती मेलटॉन याही लिगेट कुटुंबीयाबरोबर न्यूयॉर्क व नंतर पॅरिसला आल्या होत्या. जगभरातून दहा लाख लोक पॅरिसमधल्या प्रदर्शनासाठी जमले होते. स्वामीजी तीन महिने या फ्रान्सच्या राजधानीत राहिले होते. लिगेट यांच्या निवासस्थानी अनेक नामवंत व्यक्ती स्वामीजींना भेटल्या. त्या ड्यूक ऑफ रिजेल्यू Duke of Richeliesu हे स्वामीजींच्याकडे आकर्षित झाले. शिल्पकार आगस्टे रोदीन Auguste Rodin. पॅरिसमध्ये त्या वेळी अनेक विचारवंत, कवी, चित्रकार, शिल्पकार जमले होते. त्यात लेखक इमाईल झोला Emile Zola, Anatole France, Joris Huysmans, Pierre Loti. Jules Lemitre and नाटककार Elcmond Rostand तत्त्वज्ञ Henri Bergson चित्रकारांच्यामध्ये Leon Bonnat, Adolphe Bouguereau, Pissarro, Redon, Claude Monet मोनेट पॅरिसपासून चाळीस मैलावर राहत असे.

त्याचप्रमाणे चित्रकारांची नवी पिढीही उदयाला आली होती. यापैकी अनेकांची स्वामीजींची भेट, विचारविनिमय झाला असल्याची शक्यता आहे, असे अलबर्टाचे मत होते.

स्वामीजींनी १ सप्टेंबरला तुरियानंदाला कळविले होते की, हा देश वगैरे काही मानीत नाही. पूर्णपणे भौतिकवादी (Materialist) आहे. पाश्चात्य संस्कृतीचा नेतृत्व करतो नि पॅरिस ही त्याची राजधानी आहे.

धर्माच्या इतिहासाची ही परिषद ही Paris Expositionचा एक भाग होता. १८९३ साली भरलेली शिकागोची जागतिक परिषद आणि १९०० सालची पॅरिस परिषद यात मूळभूत फरक होता. हेन्री अँडामनी लिहिले आहे की, यात सात वर्षांत मानवाने

स्वतः नव्या विश्वाच्या संदर्भात बदलून घेतले आहे. त्यामुळे जुन्या आणि नव्या परिषदेत साम्यस्थळे, समानता नव्हती. वीज निर्माण करणाऱ्या डायनामोज पाहून लोकांना नव्या जागतिक बदलाची चाहूल लागली. या नव्या प्रदर्शनात मांडलेला ‘क्ष’ किरण X-rays चा शोध हा अनेक क्षेत्र हा अनेक क्षेत्रात क्रांती घडविणार, याची चाहूल जगाला लागली. रेडियमचा शोध, रॅपिड मशिनगन्स या शोधाचा परिणाम मानवाच्या इतर क्षेत्रप्रमाणे धर्मक्षेत्रावरही होणार याचा अंदाज आला. त्या क्रांतीची दिशा स्पष्ट नव्हती; पण क्रांती होणार यात शंका नव्हती. धुळीच्या कणातही अफाट शक्ती आहे. हे मानवाला नुकतेच कबू लागले होते. पॅरिसचे प्रदर्शन २७५ एकरांत पसरले होते. अकरा वर्षापूर्वी उभारलेल्या आयफेल टॉवरच्या सावलीत हे प्रदर्शन पसरले होते. फॅशनेबल स्त्री-पुरुष विविध वेशभूषा करून या परिसरात सकाळ, संध्याकाळ मुक्तपणे वावरत होते. विज्ञान आणि तंत्रज्ञानचे प्रदर्शन पाहत या राजवाड्यापासून दुसऱ्या राजवाड्यार्यंत अनेकांची भ्रमंती सुरू होती. दरोज स्वामीजी अलवटी, श्री. लिंगेट, प्रो.ट्रिक जेडस् हे प्रदर्शन पाहायला सकाळी बाहेर पडत, दिवसभर अनेक स्टॉल्स पाहणे, वेगवेगळ्या देशांच्या भोजनाची चव घेणे आणि सायंकाळी विद्युत रोषणाई त्यांनी निश्चित पाहिली असेल. (स्वामीजींनी बंगाली भाषेत युरोपियन प्रवासाच्या आठवणी यामध्ये याविषयी लिहिले आहे.) प्रबुद्ध भारतच्या मार्च १९२७ च्या अंकात पॅरीस प्रदर्शनातील आठवणी स्वामीजींनी लिहिलेल्या प्रसिद्ध केल्या आहेत. त्या वेळी त्यांच्याबरोबर असणाऱ्या एका मित्राने प्रबुद्ध भारतच्या संपादकांना लिहिले की, ‘नेपोलियनच्या थडग्याजवळ स्वामीजी आले, म्हणाले, “तो फार मोठा मोणूस होता, तो महापुरुष होता. शिव! शिव!”’ रोममध्ये सेंट पिटर्स येथेही स्वामीजी म्हणाले, “हे अद्भुत, भव्य, उदात्त आहे.” पॅट्रिक जेडस Patric Geddes हे स्वामीजींच्या बरोबर विविध विषयावर चर्चा करीत आणि त्यांच्याबरोबर प्रदर्शनात फिरत. जेडस ही व्यक्ती फार मोठी होती. ऑरिस्टॉटल, लायजनीझ यांच्या विद्वत्तेच्या पातळीवरची होती. त्यांना भारतीय संस्कृतीचा परिचय स्वामीजींच्यामुळे झाला. किंवद्दुना भारतीय संस्कृतीच्या हृदयापर्यंत पोहोचता आले.

त्यावेळी फ्रान्समध्ये प्रसिद्ध लेखक Jules Cois यांचा स्वामीजींचा परिचय झाला. बोईस यांचे चारशे पानांचे La satanisme et la magic, avec une elude de J J Huysmans हे पुस्तक १८९५ ला प्रसिद्ध झाले. त्याच्या दोन आवृत्त्या निघाल्या. १९०० मध्ये एक नाटक लिहिले त्याचाही खप प्रचंड होता. पुढे ते The New Religion of America यावर लिहीत होते. शिकागो परिषदेतील वैशिक धर्मावरची स्वामीजींची मते त्यांना खूप प्रभावित करून गेली, अशी व्यक्ती आपल्याबरोबर राहील, असे त्यांना स्वप्नातही वाटले नाही; पण स्वामीजी त्यांच्याकडे Rue Gazan Parc Montsouns भागात राहायला आले. त्या वेळी या फ्रेंच लेखकाने स्पष्ट केले की, स्वामी, तुम्ही लिंगेटसारख्या श्रीमंत अमेरिकन व्यक्तीचे पॅरिसमध्ये पाहणे आहात, तेथील श्रीमंती राहणे वेगळे नि एका गरीब लेखकाकडे राहणे जमेल का?’ यावर स्वामीजी म्हणाले, मी संन्याशी आहे, तुझ्याकडे एक चर्टई मला पुरेशी आहे. मी जमीनीवर झोपू शकतो. फक्त येताना मी माझी पाईप घेऊन येईन.”

स्वामीजी ५ व्या मजल्यावर राहत होते नि तेथे अमेरिकेसारखे इमारतीला लिफ्ट नव्हती. त्यामुळे पायी चढ उतार करावा लागे. खोली पुस्तकाने भरलेली होती. काही वेळा गच्चीतून स्वित्झर्लंडसारखा निसर्ग दिसे. बर्फाच्छादित शिखरे आणि पाण्याने भरलेली तळी. स्वामीजी येथे तासन तास उभे राहात. सप्टेंबर आणि ऑक्टोबर महिन्यात फ्रेंच कवीबरोबर स्वामीजी राहिले. अनेक धार्मिक कल्पनांचा त्याने अभ्यास केला होता. उदा. सैतान पूजा, पूर्वजन्म, जादूटोणा आणि इतर धार्मिक रीतीरिवाज,

कर्मकांड, भारतीय वेदांत कल्पना, निकटर व्हिगो आणि लार्माटाईन Larmatine and Victor Hugo. जर्मन कवी गटे Goethe, Schiller यांचा ज्युलिसने अभ्यास केला होता. पुढे १९०१ मध्ये ते भारतात आले तेव्हा त्यांच्या पाहणचाराची परतफेड करण्यासाठी स्वामीजी उत्सुक होते. त्यांनी त्यांना बेलूर मठात निर्मंत्रित केले. ते आले, त्यानंतर लाहोरला गेले. त्यांना नेपाळमध्ये प्रवेश मिळाला नाही व उन्हाळा असह्य झाल्याने ते आजारी पडले व ते बोटीने परत पॅरिसला रवाना झाले. त्यानंतर स्वामीजींचा त्यांचा संपर्क राहिला नाही.

पुढे त्याने स्वामीजींच्याविषयी लिहिले की, In his company for months I enjoyed the unique privilege of having met in one man something of Marcus Aurelius, Epictetus and perhaps of Buddha himself (१९२७ सालच्या Forum या मासिकात Oriental creeds and forms या लेखात वरील उतारा आहे.)

ज्युलिस बोईप यांच्या फ्लॅटवर असतानाच शुक्रवारी ७ सप्टेंबर रोजी स्वामीजींचे व्याख्यान झाले. ३ ते ८ सप्टेंबर परिषद भरली होती. ७ तारखेला स्वामीजी दोन वेळा बोलले. स्वामीजी फ्रेंच भाषेत बोलले की, इंग्रजीमध्ये याबाबत निश्चित माहिती नाही; परंतु ते फ्रेंच भाषेत पत्रे लिहू शकत होते. त्यांनी कु. ख्रिस्तीनाला व कवी ज्युलिस बोईप यांना पत्रे लिहिली होती.

(Indian Mirror India ३ जुलै १९०० व Spectator जुलै ८ या अंकात स्वामीजी फ्रेंच भाषेत बोलणार असल्याची माहिती प्रसिद्ध झाली आहे.)

ऐतिहासिक आणि तत्त्वज्ञानाची विज्ञाने या विभागात Department of Historical and Philosophical sciences या sorbonne ठिकाणच्या स्कूल ऑफ हायर स्टडीज या जागेतील चार-पाच खोल्यांत सेक्शनल मीटिंगमध्ये स्वामीजींची भाषणे झाली.

पॅरिसमधली धर्माच्या इतिहासाची महासभा

३ ते ८ सप्टेंबर १९००

या परिषदेचे वैशिष्ट्य असे की, कोणत्याही धर्माच्या विशिष्ट मतप्रणालीची चर्चा, पंथ वा संप्रदायाचे महत्त्व सांगावयाचे नव्हते. त्याच्याप्रमाणे परलोकाविषयी तुमचा धर्म काय सांगतो यावर कोणीही बोलायचे नव्हते. जगात ज्या धर्माचा पक्का पाया रोवला गेला आहे, त्याची वाढ कोणत्या दिशेने झाली याची ऐतिहासिक चर्चा करण्याचा एकाच उद्देशाने ही परिषद भरलेली होती. त्यामुळे निरनिराळ्या धर्माच्या पंथाचे वा मतांचे प्रतिनिधी येथे आले नव्हते. धर्मप्रसार करणे हा या सभेचा उद्देश नव्हता. शिकागो परिषदेत रोमन कॅथॉलिक पंथाचे प्राबल्य होते. आपल्या धर्माचे प्राबल्य स्थापन करावे हा त्या परिषदेचा उद्देश होता. इतर सर्व धर्म प्रतिनिधी पुढे आपल्या धर्माची महती थाटामाटाने पुढे आणावी व इतर धर्मातील व्यंगांचे प्रदर्शन करून आपली बाजू अधिक बळकट करावी, असा त्यांचा हेतू होता; पण नियतीचा खेळ वेगळाच होता. त्यांचा हेतू पूर्णपणे विफल झाला. आता पुन्हा तशी खटपट करायला नको म्हणून वेगळ्या स्वरूपात ही परिषद भरली. पॅरिसच्या सभेत, संस्कृत, पाली, अरबी व इतर पौर्वात्य भाषातज्ज्ञ या सभेला उपस्थित होते. ख्रिस्ती विद्वान थोडे जादा संख्येने उपस्थित होते. फक्त तीन जपानी पंडित उपस्थित होते, तर भारताचे प्रतिनिधी म्हणून स्वामी विवेकानंद उपस्थित होते. स्वामीजींनी एक निबंध वाचण्याचे कबूल केले. ते उपस्थित राहिले; पण प्रकृती

अस्वास्थ्यामुळे त्यांना बोलता आले नाही. सान्या विद्वानांनी त्यांचे स्वागत मनःपूर्वक केले. स्वामीजींचे ग्रंथ अनेकांनी वाचले होते व व्याख्यानेही ऐकली होती. या परिषदेत गस्टाव ऑर्पर्ट नावाच्या जर्मन पंडिताने शाळिग्राम शिलेच्या उत्पत्तीसंबंधी एक निबंध वाचला. शाळिग्राम पूजा ही स्त्री तत्त्वाची पूजा आहे. सृष्टीच्या उत्पत्तीत ज्या प्रकृती तत्त्वाकडून जननकार्य होते. त्या तत्त्वाचे अधिष्ठान या पूजेत आहे. त्याचप्रमाणे शिवलिंग हे पुरुषाच्या जननेंद्रियाचे प्रतीक आहे. अशा रीतीने शिवलिंगपूजा आणि शाळिग्राम पूजा म्हणजे लिंग आणि योनीची पूजा आहे, असे सिद्ध करण्याचा प्रयत्न या जर्मन पंडिताने केला.

स्वामी विवेकानंदांनी ही दोन्ही मते खोडून काढली ते म्हणाले, ‘शिवलिंग पूजेबद्दलचे हास्यास्पद मत यापूर्वीही आपण ऐकले होते; पण शाळिग्राम पूजेबद्दलचे मत मात्र आज अगदी नव्यानेच आपल्या कानी पडत आहे; पण असल्या मतांना काही आधार नाही.

स्तूपस्तंभाची स्तुती म्हणून जे प्रसिद्ध सूक्त अथर्ववेद संहितेत आहे. त्यातून शिवलिंग पूजेची उत्पत्ती झाली आहे. या सुक्तात या स्तंभाचे वर्णन अनादि आणि अनंत असे केलेले आहे. हा स्तंभ अथवा स्कंभ अनादि ब्रह्मावर अधिष्ठित झाला असल्याचे वर्णनही या सूक्तात आहे. यानंतर या यज्ञाचे स्वरूप, त्यातील अग्नी यातून निघणारा धूर, इतस्ततः विखुरलेली राख, त्यातून निघणाऱ्या अग्निशिखा, त्यात वापरलेली सोमवती, समिधा त्या वाहून नेणारे बैल इत्यादी गोष्टी लक्षात घेतल्या म्हणजे त्यातून पुढे शिवलिंग आणि त्याचे स्वरूप याची उत्पत्ती कशी झाली, हे लक्षात येईल. या पूजेची अधिदेवता म्हणून पुढे शंकराची स्थापना झाली.

भगवान बौद्धांचे स्मरण म्हणून बौद्ध लोक स्तूप उभारीत असत. दारिद्र्यामुळे मोठा स्तूप उभारण्याचे सामर्थ्य नसल्याने आपली भावना एखादा लहानसा स्तंभ उभारून प्रदर्शित करीत असे. काशी आणि इतर तीर्थक्षेत्रे यात प्रकार अद्यापही आढळून येतो. श्रीमंत लोक देवळे बांधतात तर गरीब कोनाडे, देव्हारे उभारतात. बौद्ध धर्माच्या भरभराटीच्या काळात श्रीमंत हिंदू लोकांनी बौद्धांचे अनुकरण करून स्तंभ उभारले असतील आणि गरिबांनी त्यांच्या लहान सहान प्रतिमा निर्माण केल्या असतील असेही संभवते. यानंतर अशा लहान लहान स्तंभाची भर आणखीही पडली असावी. भरभराटीच्या काळात श्रीमंत हिंदू लोकांनी बौद्धांचे अनुकरण करून स्तंभ उभारले असतील आणि गरिबांनी त्यांच्या लहान सहान प्रतिमा निर्माण केल्या असतील असेही संभवते. यानंतर अशा लहान लहान स्तंभाची भर आणखीही पडली असावी.

बौद्ध स्तूपाच्या नावात धातुगर्भ म्हणजे ज्याच्या उदरी धातू आहे तो, असेही एक नाव आढळते. त्या धातुगर्भाच्या पोटात प्रसिद्ध बौद्ध भिक्षुंची रक्षा, अस्थी वगैरे जपून ठेवीत असत. यातील कार्हींचा आकार प्रस्तुतच्या शाळिग्राम शिलेप्रमाणेही असे आणि त्यातच सोने, चांदी व इतर धातु असत. बौद्धांच्या या धातुगर्भसारख्याच शाळिग्राम शिलाही असत. त्यांचा आकार जवळजवळ धातुगर्भसारखाच असतो. पण त्या मनुष्यकृतीने बनलेल्या नसून त्यांची उत्पत्ती नैसर्गिक असते. शाळिग्राम आणि स्तूप यांच्या आकाराच्या सारखेपणामुळे शाळिग्रामची पूजा प्रथम बौद्ध लोकांतच सुरु झाली व तिचा प्रवेश हळूहळू वैष्णवात झाला. बौद्ध धर्माच्या पुष्कळशा पूजा प्रकारांचा प्रवेश हिंदू धर्मात अशा रीतीने झाला आहे. नर्मदा तट आणि नेपाळच्या गंडकी नदीपात्रात असे शाळिग्राम मिळतात. नर्मदेश्वर शिवलिंग आणि नेपाळातील शाळिग्राम शिला यांचे पावित्र इतर भागातील याच वस्तूहून अधिक मानतात. बौद्ध धर्मातील काही तांत्रिक वाडमयाचा प्रचार आजही नेपाळात व तिबेटात पुष्कळ आढळतो.

काही विद्वान ग्रीकापासून हिंदूंनी सारे ज्ञान घेतले, असे म्हणण्याचे धाडस करतात हे नवल होय. ग्रीक शब्दासारखा भासणारा

प्रत्येक शब्द संस्कृत धातूपासून निघू शकतो. हाही विचार येथे केला पाहिजे. मग असा प्रत्येक शब्द ग्रीक भाषेतून आला म्हणायला पाश्चात्य पंडितास काय अधिकार आहे. त्याचे मूळ संस्कृतात उघड उघड सापडत असतानाही त्याचे पितृत्व ग्रीकांना द्यावयाचे हा हटु कोठला?

जवनिका अथवा यवनिका म्हणजे पडदा हा शब्द कालिदास आणि इतर संस्कृत कवी यांच्या काव्य नाटकादिकात वारंवार आढळतो. या शब्दाचे साम्य अयोनियन अथवा ग्रीक Ionian or Greek या शब्दाशी आहे हे, पाहून त्या काळच्या काव्य, नाटककार ग्रीक कवींची छाप पडलली आहे, असे पाश्चात्य विद्वान म्हणू लागलेत. पण ग्रीक आणि भारतीय नाट्यरचनेत कोठेही साम्य नाही, असे साम्य शोधणे म्हणजे निव्वळ मृगजळाचा पाठलाग करण्यासारखे आहे. ग्रीकांचे आम्ही अनुकरण केले हे ग्राह्य धरीत असतील तर शेक्सपियरने आमच्या कवींचे अनुकरण करण्यापलीकडे काही केले नाही, असे म्हणणे अगदी न्याय ठरेल.

अखेरीस सभेच्या अध्यक्षांचे भाषण झाले. एका मुद्याविषयी मतभेद सोडले तर बाकीच्या सांच्या भाषणाला त्यांनी पुष्टी दिली. भगिनी निवेदितांना स्वामीजींनी घडवले. दूरदृष्टी दिली. भारतातील महिला व मुर्लीच्या शिक्षणासाठी महिलाश्रम, शाळा सुरु केल्या. त्यासाठी मदत गोळा करण्यासाठी स्वामीजींच्या युरोप, अमेरिकेच्या दुसऱ्या वेळच्या दौन्यात त्या सामील झाल्या. अमेरिकेत भारतातील या कार्यासाठी त्यांना फारशी आर्थिक मदत गोळा करता आली नाही. १६०० डॉलर जमा झाले. त्यापैकी हजार डॉलर स्वामीजींचा एक भक्त व रामकृष्ण संघ महिलाश्रमाच्या अध्यक्षांनी दिले. स्वामीजींच्या विनंतीवरून एका महिलेने पाच हजार डॉलरची भरघोस मदतही केली. एकदी रक्कम घेऊन भारतात काम सुरु करता येईल, असे स्वामीजींना वाटले. त्या वेळी ते कॅलिफोर्निया भागात काम करीत होते. त्या काळात निवेदिता प्रोफेसर जेडस (Professor Geddes) यांच्या संपर्कात आल्या. ते समाजशास्त्रज्ञ होते. विविध विषयांचा त्यांचा अभ्यास होता. ते निश्चितच असामान्य बुद्धीचे होते. दूरदृष्टीचेही होते. त्यांच्यासाठी निवेदितांनी संपूर्ण उन्हाळा ऋतू काम केले.

पॅरिसमध्ये अनेक आठवडे प्रो. जेडस् यांच्याबरोबरच काम केल्यावर तापदायक वैफल्य आले. त्यांच्यासाठी व स्वतःसाठीही काळ तापदायक ठरला. कॅटलॉगिंग, इंडक्रिसिंग, लेक्चर रिपोर्टिंग सारे करूनही जेडस् समाधानी नव्हता. त्यामुळे निवेदितांच्या मनाच्या ठिक्क्या झाल्या. हा अनुभव निवेदितांनी कु. मॅकलिओँडना जुलै महिन्यात पत्राने कळविला आहे.

निवेदितांचे प्रो. जेडसबरोबरचे संबंध व कामाचा व्याप, जबाबदाऱ्या पाहता त्यांना पॅरिसमध्ये स्वामीजींचे मनापासून स्व-गत करता आले नाही कि त्यांना मदत करता आली नाही. स्वामीजींच्याही ही गोष्ट लक्षात आली. त्यामुळे निवेदितांचे भरकटणे पाहून त्यांनीही निवेदितांच्याकडे दुर्लक्ष केले. निवेदितांच्या जीवनात हा महत्वाचा बदलाचा क्षण होता. एके काळच्या निकटच्या शिष्येतील हे घूमजाव स्वामीजींना खचितच उद्घेगजनक वाटले असेल. त्यांनी त्याच वेळी निवेदितांना गुरु-शिष्य बंधनातून मुक्त केले. त्यांच्या मनाप्रमाणे काम करण्याचे स्वातंत्र्य दिले. त्यांच्या पद्धतीने हवे तसे काम करण्याची मुभा दिली आणि तसे स्वातंत्र्य निवेदितांना हवे आहे व ते ती घेणार हेही स्वामीजींना माहिती होते. स्वामीजींचे भारतातील कार्य चालू ठेवण्यात निवेदितांना रुची नव्हती व आता वेळ निघून गेली असे त्यांनी श्रीमती बुलना लिहिले. बुलबाईनी सांत्वनासाठी निवेदितांना ब्रेटॉन कोस्टला बोलावले. शेवटी तेथून आपल्या गुरुला निवेदितांनी निरोपाचे पत्र पाठवले. मनावर खूप ओझे बाळगून त्यांनी ते पत्र लिहिल्याने शब्द रचना गुंतागुंतीची बनली. पण त्यानंतर कु. मॅकलिओँडला तिने पत्र पाठवले. त्यात म्हटले की, ‘‘मी स्वामीजींना वेगळ्या

भाषेत लिहायला हवे होते. मला त्यांना विचारायला होते. स्वामी तुम्ही असे का वागलात?” त्याला उत्तर माझ्या मनाचेच दिले, “मग तू त्यांना का दुखावलेस?” तोच नियम पण आता कोणाला अधिक महत्त्व देण्याचे सोडून देणार आहे. मग सारे काही ठिक होईल. जिवंतपणी नाही तर मेल्यावर!

२५ ऑगस्टला स्वामीजींनी निवेदिताला उत्तर पाठवले. त्यात त्यांनी स्पष्ट केले की, मी आता रामकृष्ण मठ आणि मिशन दोघांचाही राजीनामा दिला आहे. त्यामुळे आता त्या कामाशी माझा काही संबंध राहिलेला नाही. मी माझे इथले नि भारतातले काम पूर्ण केले आहे.

तुझ्या पत्रावरून मला वाटते की, मी तुझ्या नव्या मित्राबाबत द्वेषबुद्धी बाळगतो. तुला हे आता नि कायमचे लक्षात राहू दे की मी द्वेषाशिवाय जन्मलो आहे. कोणावर सत्ता गाजविण्याची माझी बुद्धी नाही. माझ्यामध्ये इतर दुर्गुण असतील; पण मला तुला गुलामगिरीत ठेवायचे नाही. तू स्वतंत्र आहेस. यापूर्वीही मी तुला मार्गदर्शन केलेले नाही. आताही करीत नाही व पुढेही करणार नाही. मी या कामात एवढेच माहिती आहे की, जोपर्यंत तू जगदंबेची सेवा पूर्ण मन-हृदयाने करशील तोपर्यंत ती तुझी मार्गदर्शक राहील.

तू कोणाशी मैत्री केलीस तर मी त्याच्याविषयी मत्सर बाळगायचे काही कारण नाही. मी कोणाला कोणत्या लोकात मिसळावे की नाही यावर कधी बंधन घातलेले नाही. एक ध्यानात आले की पाश्चिमात्य लोकांचे एक वैशिष्ट्य आहे की, जे त्यांना चांगले वाटते ते दुसऱ्यावर लादतात. त्या वेळी तू विसरता की तुम्हाला जे चांगले वाटते की नव्या मित्रांच्या सहवासामुळे तुझे मन बदललेले आहे आणि तुझ्या कल्पना दुसऱ्यावर लादशील. विशिष्ट संस्कार होऊ नयेत या काळजीने मी ते रोखण्याचा प्रयत्न केला बाकी काही नाही.”

तू स्वतंत्र आहेस, तुझा तू निर्णय घे, निवड कर. तुझे कार्य तू ठरव!”

यानंतर निवेदिताने त्याला उत्तर पाठविलेले दिसत नाही आणि तिने घेतलेले स्वातंत्र्य पुन्हा बदललेले नाही. श्रीमती बुल व कु. मॅकलिओड यांनाही निवेदितांची बाजू घेण्याचे सोडून दिले. नि स्वामीजींना काही दिवसांसाठी Perros-Guiirec येथे येण्याची विनंती केली. (समग्र खंड ६ व्यात २८ ऑगस्ट व १० डिसेंबरला स्वामीजींनी निवेदिताला पत्रे पाठवले म्हटले आहे; पण वास्तविक ती सिस्टर ख्रिस्तिनाला लिहिलेली आढळतात.)

सप्टेंबर १९०० मध्ये स्वामीजी ब्रिटनी येथे आले. तेथे निवेदितालाही श्रीमती बुलनी निमंत्रण दिले होते; पण स्वामीजींनी तेथे निवेदितांशी काहीच चर्चा केली नाही. ज्या दिवशी निवेदिता पेरोस-ग्युरेकडून निघाली तेव्हा ती दुःखी मनाने भंगलेला हृदयाने परतली. ती इंग्लंडला स्वतःच्या घरी परतली. १९०६ च्या शेवटी श्रीमती बुलना लिहिले की, ‘मी ब्रिटनीहून निघताना कोठे अज्ञान अंधारात निघाले असे वाटले. त्या वेळी तुम्ही मला धीर दिलात.’

या निरोपानंतर मार्च १९०२ मध्ये भारतात भेट झाली; पण त्या वेळी अनाथ शिंया व मुर्लीच्या शिक्षणपेक्षा भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्यात निवेदिताला रुची वाढली होती. जोसेफाईन मॅकलिओडना निवेदिताने नार्वेहून पत्र पाठविले. त्यात स्वातंत्र्य ही कल्पना मनावर ठसली आहे नी भारताच्या स्वातंत्र्यलढ्याचे महत्त्व पटले आहे. त्यासाठी राजकीय संघर्षात उत्तरण्याचे ठरवल्याचे

निवेदितांनी लिहिले आहे.

निवेदिता आता रोमेशचंद्र दत्त यांच्या संपर्कात येतात. त्यांच्याबरोबर व श्रीमती बुल यांच्याबरोबर इंग्लंडहून ‘मोबास’ बोटीने निघतात. ३ फेब्रुवारीला मद्रासच्या किनाऱ्यावर त्या पोहोचतात. त्यांचे जाहीर सत्कार व स्वागत झाले. डॉ. जगदीशचंद्र बोसांच्या कार्यामध्ये निवेदिता कसा मग्न होत्या, हे त्यांनी व्याख्यानात सांगितले. डॉ. बोसांचे संशोधन भारताला फार उपयुक्त व महत्वाचे असल्याचे सांगितले. भारतीय स्वातंत्र्याबद्दलही त्या स्पष्टपणे बोलल्या. त्यामुळे ब्रिटिश पोलिसांनी यापुढे निवेदितांच्या कार्यावर हालचालीवर कायमचे लक्ष ठेवले. रोमेशचंद्र दत्त हे ICS होते नि सेवानिवृत्तीनंतर लंडनमध्ये राहत होते.

रोमेशचंद्र दत्तनी स्वामीजींना पत्र बेलूर मठात पाठविले. त्यात इंग्लंडमध्ये अधिक काळ निवेदितांनी राहण्याची परवानगी मागितली. यावर ४ एप्रिल १९०१ रोजी स्वामीजींनी निवेदिताला पत्र पाठवले. त्यात रोमेशचंद्र दत्त तुझ्या कामाची स्तुती करतात हे वाचून समाधान वाटले. तुम्हा दोघांच्या कामाच्या वार्ता ऐकून अतिशय आनंद झाला. अर्थात तुला योग्य वाटेल तितके दिवस काम करीत राहा.

स्वामीजींना दत्त यांनाही पत्र पाठविले. त्यात म्हंटले होते की, तुमच्यासारख्या अधिकारी व्यक्तीकडून सिस्टर निवेदिता यांच्या कामाची स्तुती ऐकून मला आनंद झाला. भारताची सेवा त्यांच्या हातून होवो, अशी माझी प्रार्थना आहे. मला त्यांनी ते काम सोडून भारतात यावे अशी मुळीच इच्छा नाही. तुमचे त्यांना मार्गदर्शन लाभते ही समाधानाची गोष्ट आहे. तुमचे माझ्यावर हे ऋणच आहेत.”

त्यानंतर निवेदिता बराच काळ इंग्लंडमध्ये राहिल्या. निवेदिता व ओले बुल मद्रासहून मोंबासा बोटीने; तसेच पुढे कोलकत्याला पोहोचले. स्वामीजी त्या वेळी बनारसमध्ये होते. तेथून निवेदिताला त्यांनी अशीर्वादापर व सहानुभूतीपूर्ण पत्रोत्तर पाठवले. तुझे पत्र मिळाल्यावर अतिशय आनंद वाटला. अभंग इच्छाशक्ती व सुधारलेली प्रकृती होऊन तू आलीस हे चांगले झाले. मला तुला काही सूचना द्यायच्या नाहीत. फक्त सदाननंदला तुझ्याबरोबर कार्य करायला सांगा, ही सूचना मना मान्य करता येत नाही. तो आता माझ्याबरोबर नसतो. हे दुःखाने सांगावे लागते. तू मला कोणाविषयीही सांगू शकत नाही. फक्त ब्रह्मानंदला सांगून बघ.

मला तुला अधिक मदत करता येत नाही. सध्या मी अंथरूणाला खिळून आहे. एक डोळा मधुमेहाने निकामी बनला आहे. माझे सारे आशीर्वाद तुझ्याबरोबर आहेत. आता तुला मदत करायला श्रीमंत मित्र आहेत. माझे हे शेवटचे आशीर्वाद. रामकृष्णांनी माझ्याकडून काम करून घेतले. तुझ्याकडून त्याच्या हजार पट काम होवो.

पुढे २६ डिसेंबर १९०६ रोजी श्रीमती बुलना निवेदिताने पत्र पाठविले. त्यात म्हंटले की, “स्वामीजींनी माझे आयुष्य कसे घडावे याची योजना केली. पण मी किती भिन्नरितीने जीवन घडविले. मला पूर्णपणे धिन्न भिन्न हृदयाची बनल्याचे वाटते. आता माझ्यासमोर रस्ताच शिल्लक नाही. Am I betraying a trust? Am I? Am I? who can answer that for me. निवेदिता बदलत गेली; पण उद्धवस्त झाली नाही.

घरी परतताना

पॅरिसचा उन्हाळा आता संपत आला. एक दिवस दुपारच्या जेवणानंतर मँडाम इमा काल्व्ह Emma Calve जगप्रसिद्ध गायक कु. मँकलिअॉडना म्हणाल्या, “मी आता इजिसला जाणार आहे. तू माझ्याबरोबर आहेसच आणि स्वामीजींच्याकडे वळून म्हणाल्या, “स्वामी तुम्ही आमच्याबरोबर इजिसला याल का? तुम्ही माझे गेस्ट म्हणून चला.” स्वामीजींनी ते निमंत्रण स्वीकारले. अशा रीतीने पूर्व युरोप, ग्रीस, इजिस अशी यात्रा निश्चित झाली. यापूर्वी स्वामीजी स्वित्जलंड, जर्मनी आणि इटली देश फिरले होते. आता ते ऑस्ट्रिया पाहतील, बाल्कन देश, आशिया मायनर Asia Minor मग इटलीतून परत पॅरिसला येण्याची इच्छा स्वामीजींनी व्यक्त केली. १४ ऑक्टोबरला ख्रिस्ताईनला पत्र स्वामीजींनी लिहिले. त्यात परतताना निहिसला भेट देईन व पॅरिसमध्ये मी व्याख्याने देईन; पण ती इंग्रजीमध्ये असतील. आता मी म्हातारा झालो नाही का? या वयात नवी फ्रेंच भाषा मला अवगत करणे कठीण आहे. माझ्या इंग्रजी भाषणाचा दुभाषकाकडून भाषांतर करवून घेऊ.”

या वेळेपर्यंत स्वामीजींच्या मनात भारतात परत जाण्याचा विचार नव्हता. भारतात गेल्यावर परत श्रीमती सेन्हियर यांच्याबरोबर पुन्हा इंग्लंडला जाणे किंवा श्री. ओकाकुरा बरोबर जपानला जाण्याची यात्रा आखायची होती; पण या दोन्ही यात्रा कथीच प्रत्यक्षात आल्या नाहीत आली ती शेवटची जीवनयात्रा!

फ्रान्सपासून स्वामीजींचा मायभूमीकडे प्रवास सुरु झाला. त्यांच्याबरोबर मँडाम काल्व्ह, कु. मँकलिअॉड, एम. ज्युलिस बोईस २४ ऑक्टोबरच्या सायंकाळी ओरिएंट एक्सप्रेस या अलिशान रेल्वेमध्ये चढले. ही यात्रा सहज होती. न्यूयॉर्क वर्ल्ड या वृत्तपत्राच्या मतानुसार ही शतकातली सर्वांत महागडी प्रवासाची रेल्वे होती व मँडाम काल्वे यांच्यादृष्टीनेही वैशिष्ट्यपूर्ण होती. १५ नोव्हेंबर रोजी रविवारच्या आवृत्तीत पूर्ण पान मजकूर होता. त्यात गूढता, खोटेपणा, वैभव या सान्यांचे मिश्रण होत. यात मँडाम यांचे मोठे रेखाचित्र होते. त्या उंटावर बसून प्रवासाला निघाल्या आहेत. तो उंट सजवलेला आहे. अरब वाळवंटातून त्याला धरून निघाला आहे. पाठीमागे पिरॅमिड व स्फिंक्स डहिल्पु दिसतो. खाली डाव्या कोपन्यात स्वामीजींचा फोटो गोल चौकटीत आहे तर उजव्या बाजूला वरती मँडाम काल्वे यांचा फोटो गोल चौकटीत दिसतो.

या पानावर मजकूर होता. - सर्वांत आश्चर्यकारक यात्रा : काल्वेंच्या प्रकृतीसाठी गूढ अशा पौर्वात्य देशाकडे गमन. वेगवेगळ्या देशानुसार वेषभूषा करीत स्वामी विवेकानंदांच्या गूढ अशा हिमालयात ही जगप्रसिद्ध गायिका निघाली आहे. तिचा मार्गदर्शक, तत्त्वज्ञ व मित्र स्वामी विवेकानंदबरोबर आहेत. हा विद्वान आणि देखणा हिंदू संन्याशी अमेरिकेत आला आणि त्याने अनेकांचे मतपरिवर्तन केले. त्यांच्याबरोबर प्रिंसेस ऑफ रशिया डेमीडोफ (Princess Demidof), श्रीमंत लिंगेट, मँकलिअॉड असतील. या सान्यावर विवेकानंदांनी प्रभाव पाडला आहे.“

या वृत्तपत्राने म्हंटल्याप्रमाणे प्रिन्सेस ऑफ रशिया वा लिंगेट या प्रवासात नव्हते. चाल्स लॉयसन व त्याची पत्नी हे सहप्रवाशी होते. ते स्वामीजींच्या पार्टीबरोबर नव्हते. (स्वामीजींनी युरोपच्या प्रवासाच्या आठवणी स्वतः लिहिल्या. त्या मूळ बंगाली भाषेत परिव्राजक'या वृत्तपत्रासाठी होत्या.) सन १८९९ पासून स्वामीजी त्या आठवणी पाठवीत असत. इतक्या अफाट ज्ञानातून त्या आठवणी प्रगट झाल्या आहेत. तो फार महत्वाचा ज्ञानभांडार आपणास उपलब्ध आहे. त्यामुळे पॅरिस ते सुवेज्ज कॅनॉलपर्यंत सविस्तर

इतिहास उपलब्ध आहे.

या लकड़ी ट्रेनच्या पाच बोगी होत्या. त्यातील दोन शयनकक्षाच्या, एक भोजनगृह, दोन बोगी साहित्यासाठी आणि व्हिएन्नासाठी तीन बोगी जोडल्या होत्या. शयनकक्षात संपूर्ण कक्ष सजवलेला होता व जमिनीवर उंची गालिचे होते. बसण्याचे कोचही उंची कापडांनी सुशोभित केले होते. खिडक्याही सजवलेल्या. अनेक ठिकाणी चांदी व स्फटिकांचा मुक्त वापर केलेला होता. सर्व सोयी सुखदायक होतील अशा होत्या. खा, पी, मजा कर या संस्कृतीला शोभणाऱ्या होत्या. एखादा सप्राट प्रवास करावा इतके बारकावे लक्षात घेतले होते. सुरक्षेसाठी हत्यारबंद पोलिसही होते. ही ट्रेन चाळीस मैल वेगाने जात होती. सर्बिया, बल्गेरिया, टर्की, बोस्प्रास या मार्गे तीस मैल ताशी प्रवास सुरु झाला. एकंदरीत १७५० मैल प्रवास या ट्रेनने केला. त्यात २१ वेळा रेल्वे इंजिन्स बदलावी लागली.

२४ ऑक्टोबरला पहिल्या रात्री रेल्वे पूर्व फ्रान्समधून धावली. दुसरा दिवस दक्षिण जर्मनीतून धावली. १८९६ च्या उन्हाळ्यात स्वामीर्जींनी जर्मन देश व्यवस्थित पाहिला होता. त्यांनी लिहिले, “फ्रान्स नंतर जर्मनी पाहिल्यावर दोन संस्कृतीतील फरक जाणवतो. एका बाजूला गडद रंगाच्या केसाचे, नियांसारखे नाजूक शरीरयष्टीचे, कमी उंचीचे, ऐश करणारे, कलेवर प्रेम करणारे, सुसंस्कृत फ्रेंच आणि दुसऱ्या बाजूला उंच, तगडे, कौशल्य नसलेले, बनवाबनवीत तयार धिप्पाड जर्मनसू. जर्मन मसल्स (स्नायू) छोटे छोटे शत्रूपक्ष मरेपर्यंत ठोसे लगावत राहील; पण फ्रेंच मन एकाग्र करेल तर तो भीमटोला ठरेल नि शत्रू प्रत्युत्तर देऊ शकणार नाही.

पण हळूहळू जर्मनी युरोपमध्ये बलवान ठरतील. जगभर पसरलेला फ्रान्स हळूहळू शक्तिहीन बनत आहे. तरुण जर्मन क्षितिजावर मान वर काढीत आहे आणि त्याची चालही गतिमान बनली आहे. आज जर्मन म्हणेल ती पूर्व दिशा बनली आहे. युरोपमध्ये त्यांची जागा सर्वात वरची आहे. जर्मन लष्कराची कीर्ती वाढली आहे आणि त्यांचा निश्चय आहे की, नौदलातही वर्चस्व मिळवायचे, जर्मनचा माल इंग्लंडच्या मालापेक्षाही उत्तम दर्जाचा आहे.” स्वामी विवेकानंदांनी जर्मनीविषयीचे हे विश्लेषण पहिल्या व दुसऱ्या महायुद्धापूर्वी केलेले आहे. ते कोणी लष्करी जनरल नव्हते की कोणत्या देशाचे राष्ट्रपती नव्हते एका संन्याशाला असणारे हे जगाचे भौतिक; पण वस्तुनिष्ठ भविष्यदर्शनच म्हणावे लागेल.

व्हिएन्नामध्ये २५ ऑक्टोबरला सायंकाळी ओरिएंट एक्सप्रेस पोहोचली. तेथले ऊऱ्युक इतर दोन बोगीत होते. त्यांच्या स्व-गताला गणवेशातील लष्कर आले होते. ते उत्तरल्यावर मग स्वामीर्जींच्या पार्टीला उतरण्यास परवानगी मिळाली. त्यांचे सारे साहित्य तपासण्यात आले. विशेषत: तंबाखूसाठी अशी तपासणी अनेक ठिकाणी होते. त्या पार्टीने त्यावरचा कर भरला. हॉटेलवर अगोदरच आरक्षण केलेले होते. त्या हॉटेलचे वाहन स्टेशनवर उभे होते. त्यामधून सारे गेले. तेथे तीन दिवस सारे राहिले. प्रदर्शनीय स्थळांना भेटी देण्यात दोन दिवस गेले. तेथला स्कोन ब्रुन पॅलेस म्युझियम, आर्ट गॅलरी पाहिली. वैज्ञानिक गॅलरी पाहताना स्वामीर्जींना खूप आनंद झाला. त्यांच्या माहितीच्या अनेक गोष्टी तेथे होत्या नि त्यांची माहितीही युरोपियन राजकारणातील प्रवाहांची व अंतस्थ प्रवाहाची त्यांना कल्पना होती. अभ्यास होता. व्हिएन्नाचा पॅलेस पाहताना त्यांना ऑस्ट्रियाचा प्रभावी भूतकाळ नजरेपुढे येत होता. स्वामीर्जींच्याबरोबर फिरणे म्हणजे चालत्या बोलत्या ज्ञानकोशाबरोबर फिरणे होते.

जेव्हा जगभरचे आदर्शवाद असे मानत होते की, युरोपियन संस्कृती ही प्रगतिपथावर आहे, बुद्धिवादी, नैतिक पुनरुत्थान, आणि इतर सर्वच बाबतीतला पुढाकार, सुधारलेपणा यामुळे युरोप खंड जगाच्या फार पुढे आहे. याच वेळी स्वामी विवेकानंदांना युरोपच्या भविष्याविषयी स्पष्ट चित्र उभे होते. त्याविषयी त्यांना भ्रम नव्हता. फार मोठ्या प्रमाणात Large scale war was not only possible but probable युद्धाची शंका नव्हे तर होण्याची दाट शक्यता आहे. साच्या युरोपभर नवनवी हत्यारे शोधली गेली, सैन्य वाढविण्याची स्पर्धा सुरु झाली. Craze for soldiers सर्वत्र सैन्य दिसू लागले. स्वामीजींनी लिहिले की, या सैन्याच्या जोडीला देशभक्तीच्या लाटेत सारा युरोप बुडाला गेला आहे. एकाच जातीचे, एकाच धर्माचे लोक एकत्र येण्यासाठी चर्चा करू लागले आहेत. जेव्हा अशा संघटना तयार होतात तेव्हा तेथे फार मोठ्या शक्तीची निर्मिती होते. जेथे ही गोष्ट साकारते तेव्हा मृत्यु निश्चित ठरलेला आहे. स्वामीजी पुढे लिहितात. सध्याचा ऑस्ट्रियाचा सम्राट फ्रांश जोसेफ पहिला वारला (तो १९१६ ला वारतो) की जर्मन भाषेचा ऑस्ट्रियाचा भाग जर्मनी बळकावेल. मग रशिया व इतर देश त्याला कडाङ्नू विरोध करतील. त्यामुळे भयानक युद्धाची शक्यता आहे. युरोप ज्वालामुखीच्या तोंडावर उभा आहे.

स्वामीजींची ही भविष्यवाणी लवकरच खरी ठरली. २८ ऑक्टोबरला पार्टी पुन्हा ओरिएंट एक्सप्रेसमध्ये चढली. दोन रात्री आणि एक दिवस प्रवास करून बाल्कन देशात कॉस्टॉनटिपोल Constantipole येथे थांबली. तेथे पुढचे काही प्रवासी गाडीत चढले. वाटेत बुडापेस्ट शहर लागले. स्वामीजींना ते नीटनीटके शहर वाटले. बाल्कन देशातील मातीची घरे नि गरिबी पाहून स्वामीजींना भारताची तीव्रतेने आठवण झाली. अर्थात स्वातंत्र्यातील एक वेळचे जेवण गुलामगिरीतील सोन्याच्या दागिन्यांपेक्षा भारी. गुलामाच्या वाट्याला जिवंतपणी नरक आणि मेल्यावरही नरक! तर्कीच्या सत्तेचे जोखड फेकण्यासाठी सर्बिया व बल्गेरियाला फार मोठी रक्ताची किंमत मोजावी लागली. याची स्वामीजींना जाण होती; पण हे स्वातंत्र्य दीर्घकाळ टिकणे कठीण आहे. कारण त्यांनी स्वतःचे सैन्य उभारले पाहिजे. अर्थात एक दिवस ही छोटी राष्ट्रे रशिया गिळून टाकेल.

हंगेरीचा शेतकरी तुर्कस्तानातील पद्धतीने सापाची पूजा करताना स्वामीजींनी पाहिला. या मध्य आशियातील टोळ्या पुढे भारतात घुसल्या. त्यांच्याबरोबर त्यांची संस्कृती व रीतीरिवाजदेखील. त्याचबरोबर त्यांनी बुद्ध धर्मही आत्मसात केला. या टोळ्यापैकी काही काशिमरात घुसल्या तर काही पश्चिमेकडे जाऊन हंगेरीत स्थिरावल्या. तेथे त्यांनी स्थिरावल्या धर्म अंगीकारला. दुसरा गट पर्शिया व आशिया मायनर (Asia Minor) मध्ये गेला. तेथे त्यांनी इस्लामचा स्वीकार केला. या इस्लाम अनुयायानी भारतावर आक्रमण करून तेथल्या संस्कृतीचा विध्वंस केला. बाल्कन देशातून ट्रेनने प्रवास करताना स्वामीजी हा भूतकाळ प्रवाशांच्या डोळ्यांपुढे उभा करीत. बाल्कनमधल्या मिरच्या इतक्या तिखट आहेत की त्या मद्राश्यांच्या चटणींना मागे टाकतील असेही एकदा ते गमतीने म्हणाले.

कॉस्टॉनटिनोपल म्हणजे आताचे इस्तंबूल येथे ट्रेन मंगळवारी ३० ऑक्टोबरला पोहोचली. तेथे सारे जण नऊ दिवस राहिले; मात्र आगमनाच्या वेळी त्यांना ऑक्टोबर्यांच्या आणि स्थानिक कर अधिकारी यांचा फार मोठा त्रास झाला. ते तंबाखू व वाढमयाचा शोध घेतात. मॅडाम काल्वे व ज्युलिस बोईस यांच्या पुस्तकावरून अधिकान्याचा वाद झाला. दोन पुस्तके जस करण्यात आली. मग पार्टीने भाड्याची गाडी घेऊन जुने व नवे शहर पाहून घेतले. सायंकाळी बुडम् पाशाला भेट दिली. (खरा बुड पाशा त्या वेळी इस्तंबूलमध्ये राहत होता.) स्वामीजी आणि कु. मॅकलिअॅनी दुसऱ्या दिवशी छोटी बोट भाड्याने घेतली. तो दिवस अतिशय कडाकाच्या थंडीचा व वादळी वाच्याचा होता. बोस पोरस ओलांझून पेरे हायसिथ यांना भेटायला जायचे होते. ते व त्यांची पत्नी अगोदरच तेथे पोहोचले होते व अमेरिकन कॉलेज ऑफ गल्स, स्कुटारी सध्या उस्कुडार (Uskudar) येथे उतरले होते. स्वामीजी

या माजी धर्मोपदेशकाची फ्रॅंच भाषेत चर्चा झाली. मुलींच्या साठीच्या या कॉलेजची रचना, व्यवस्था स्वामीजींनी समजून घेतली. स्वामीजी, पेरे हायसिंथे व ज्युलस् बोईस या तिघांची कॉलेजवर भाषणे झाली व तीन तत्वज्ञावर कालाईल, इमर्सन आणि निच्छे यांच्यावर बोलले. स्वामीजी फ्रॅंच भाषेत डेकार्टस् आणि स्पिनोझाच्या तत्वज्ञानावरही बोलले. त्यादिवशी जगातल्या विविध विचार प्रवाहावर मुक्तचिंतन होते.

स्वामीजींचे इस्तंबूल येथेही व्याख्यान व खासगी बैठकीत चर्चा झाल्या. तेथून स्वामीजींनी अनेकांना पिक्चर पोस्ट कार्ड्स पाठविली. अलबर्टाला हिला एक पत्र पाठविले. त्यात आपण इस्तंबूलला खूप चांगला वेळ जात आहे, असे कळविले. सिस्टर ख्रिस्ताईनला ११ नोव्हेंबरला अथेन्स्हून स्वामीजींनी पत्र पाठवले, तर भगिनी निवेदितालाही पत्र पाठवले. न मागता स्वामीजींच्या आलेल्या पत्राने निवेदिता आनंदी बनली.

१० नोव्हेंबरला स्वामीजींच्या पार्टीतले चौधे इस्तंबूल सोडतात. एक दिवस व एक रात्र समुद्र प्रवास करून ग्रीसमध्ये येतात. मरमराचा (Marmara)प्रवास करताना ते एका जुन्या कर्मठ मॉनस्ट्रीट येतात. ती एका बेटावर असते. समुद्र देवतेचे भग्न मंदिर त्यांनी पाहिले व अथेन्स्जवळच्या (झालीरशी) पिराईस बंदरावर उतरले. ग्रीसमध्ये सारेजण तीन-चार दिवस राहिले. दि अँक्रोपोलिस, पार्थेनॉन, टेंपल ऑफ डिअस डायोनिससचे थिएटर या ठिकाणी भेट दिली. दुसऱ्या दिवशी इलेयुसीसचे शहर पाहिले याठिकाणी प्राचीन काळी गूढ विद्येचे प्रयोग होत.

पॅरिसमधल्या लोव्हरे म्युझियमला स्वामीजींनी पूर्वी अभ्यासपूर्ण भेट दिली होती. त्यातल्या ग्रीक संस्कृतीचा अभ्यास त्यांना उपयोगी पडला होता. त्यामुळे जेथे जातील तेथली अफाट माहिती स्वामीजींना होती व ते ती सहप्रवाशांना सातत्याने सांगत असत. या सांगण्याबाबत श्रीमती काल्हेनी लिहून ठेवले होते की, “माझ्या आयुष्यातला तो सर्वात चांगला काळ होता. स्वामीजींचे सान्निध्य म्हणजे अखंड ज्ञानाचा झरा. किती तरी माहिती, उतारे, संदर्भ ते देत. हिंदू पुराणापासून ते ग्रीक तत्त्वज्ञानापर्यंत सारे संदर्भ ते देत. कधी विनोदाने बोलत तर कधी लहान मुलांसारखे खळाळून हसत. He possesses a voice like a cello, with low vibrations that one can not forget and which fills both lecture halls and hearts.

नोव्हेंबर १३ किंवा १४ ला पार्टी रशियन जहाज झार (Zar) इजिस्ला निघाले होते. त्यातून बसून अथेन्स सोडले व इजिस्ला पोहोचले.

My Life या आपल्या चरित्रात मँडाम काल्वेनी स्वामीजींची पहिली भेट वर्णन केली आहे - “त्या दिवसांत नाना कारणाने माझे मन दुःखी, कष्टी, दुबळे, हळुवार बनले होते. माझ्या कित्येक मित्रांना स्वामीजींच्या भेटीने अंतःकरणास शांती मिळाली आहे. भेटीची वेळ ठरली. जमिनीवर भारतीय पद्धतीने ते बसले होते. त्यांची उजळ भगवी वस्त्रे जमिनीवरच रुळत होती. मस्तकावरील भगवा फेटा किंचित समोरच्या बाजूला झुकला होता. ते नतदृष्टीने स्थिर होऊन बसले होते. थोळ्या वेळाने माझ्याकडे न पाहताच ते उद्गारले, तुमचे मन अत्यंत उत्कंठित नि चंचल होऊन गेले आहे ! शांत व्हा ! सर्वात आधी मनाच शांतीच महत्त्वाची !”

यानंतर ज्यांना माझे नाव माहीत नव्हते ते स्वामीजी गंभीर स्वराने माझ्या जीवनातील सारे गुप्त अभिलाष, माझ्या अशांतीची कारणे अगदी सहजगत्या सांगू लागले. त्या सान्या गुह्य गोष्टी इतर कोणालाच काय माझ्या काही अंतरंगातील मित्रांनाही मुळीच माहीत नव्हत्या. त्यामुळे हा सारा प्रकार मला गूढ, रहस्यमय व अस्वाभाविक वाटला. म्हणून मी स्वामींना विचारले, “आपण हे

सारे कसे काय जाणले?’ आपल्याला माझ्यासंबंधी कुणी सांगितले?”

स्वामीजींनी सस्नेह हास्य करीत शांतपणे सांगितले, ‘तुमच्यासंबंधी मला कुणीच काही सांगितले नाही. मी तुमचे हृदय एखाद्या पुस्तकाप्रमाणे वाचले.’

निरोप घेताना ते आपल्या जागेवरून उठत उठत म्हणाले, “गत गोष्टी विसरण्याचा प्रयत्न करा. विषण्णता दूर सारून चित्त नेहमी प्रफुल्ल ठेवा, हवे ते करून प्रकृती सांभाळा. स्वामीजींच्या या बोलण्याने मी पुन्हा एकदा संजीवीत व हर्षोत्फुल्ल होऊन गेले. त्यांच्या चारित्र्याचा, पावित्र्याचा तो प्रभाव होता.

इमा कालवे यांच्या My Life या आत्मचरित्रात स्वामीजींच्या कैरोतील वास्तव्याविषयी माहिती मिळते. सॅटर्डे इन्हिनिंग पोस्ट (Saturday Evening post) या वृत्तपत्राच्या ९ सप्टेंबर १९२२ च्या अंकात फ्रेंच भाषेत पुढील मजकूर प्रसिद्ध झाला तो रोझमंड गिल्डर याने भाषांतर केला. मँडाम कालवेनी लिहिले आहे की, काय अविस्मरणीय यात्रा होती ती!

विज्ञान, तत्त्वज्ञान आणि इतिहास विषयातला स्वामीजींचा मुक्त संचार, त्या विद्वतापूर्ण चर्चा मी हृदयाचे कान करून ऐकत होते. अर्थात त्यांच्यातील वादविवादात मी भाग घेत नव्हते. माझ्या सवयीप्रमाणे मी प्रत्येक प्रसंगी गात असे. स्वामीजींना आवडणारी Marseilaise गाणी मी गात असे. फादर लॉयसन यांना स्वामीजी विविध प्रश्न विचारीत. स्वामीजींची स्मृती विलक्षण होती. ते एखाद्या नोंदीचा सर्व तपशील चर्च कौन्सिलची नेमकी तारीख, सांगू शकत. स्वतः फादर लायसन यांनाही आठवण नसलेले तपशील स्वामींना माहिती होत. ग्रीसमध्ये आम्ही होतो तेब्हा Eleusis ला भेट दिली. तेथल्या गूढ कथा स्वामीजींनी आम्हाला एकवल्या, एका दालनातून दुसऱ्या दालनात, एका मंदिरापासून दुसऱ्या मंदिरात जाताना त्या काळी तेथे कशा मिरवणुका चालत त्याचे स्वामीजी वर्णन करीत. प्राचीन प्रार्थना, प्राचीन पूजाविधी स्पष्ट करून सांगत, पुढे इजिसमध्ये गेलो तेब्हा एका अविस्मरणीय रात्री भूतकाळात घेऊन गेले. गूढ जग, प्रवाही शब्द, सारे त्यांच्या मुखातून कोसळत होते नि आम्ही निस्तब्ध स्फिंक्स Sphinx च्या छायेत बसलो होतो.

स्वामीजी बोलत राहिले की, सारे काळ-वेळ, देहभान विसरून जात. अनेक वेळा त्यामुळे रेल्वे चुकायची नि पोहोचायला हवे त्या ठिकाणापासून दूरवर भलत्या वेळी भलत्या जागी अडकून पडावे लागे. मँकलिअॉड सर्वात वेळेचे भान ठेवणाऱ्या होत्या पण त्याही स्वामीजींचे बोल तल्लीनतेने ऐकत राहत.

एके दिवशी कैरोत सारे जण रस्ता चुकले. बोलता बोलता एका दुर्गंधी गळीत ते पोहचले. ती वेश्या वस्ती होती. अर्धनग्न वस्त्रातील स्निया खिडक्यातून डोकावत होत्या नि काही घरांच्या दरवाजात रेंगाळत होत्या. स्वामीजींच्या ते लवकर लक्षातच आले नाही. एका पडक्या इमारतीजवळ बसलेला स्नियांचा घोळका हसू लागला नि स्वार्मींना त्यांच्याकडे बोलावू लागले. बाकी पार्टीतील लोक भरभर तेथून पुढे निघून गेले. स्वामीजी मात्र त्या स्निया बसलेल्या बाकाजवळ गेले. गरीब बिचाऱ्या! गरीब प्राणी! स्वतः देवत्व त्यांनी देहसौंदर्यात घातले आहे. (Poor child, she has forgotten who she is and has put her divinity into her body) दुर्दैवी बिचाऱ्या, आपल्या रूपाच्या प्रेमात भगवंताला विसरल्या. येशूस्तिप्रमाणे स्वामीजी रडू लागले. त्या स्निया एकदम शांत नि गंभीर बनल्या. त्यापैकी एक पुढे आली. स्वामीजींच्या कोटाला स्पर्श करून चुंबन घेतले नि स्पॅनिश भाषेत म्हणाली, Hombre de Dios! Hombe de Dios! Man of God हा देवदूत आहे, देवाचा माणूस आहे, असे म्हणून

आपला चेहरा, नम्रता, भीती, लज्जा अशा भावनेने झाकून घेतला नि स्वामीजींच्या शुद्ध पवित्र नजरेसमोर ती राहू शकली नाही.

मँडाम काल्वे यांच्या गाण्याचा कार्यक्रम ग्रीसमध्ये होता. तो आटोपून त्या इजिसमध्ये पुन्हा सान्यांबरोबर सामील झाल्या. जोसेफाईन मँकलिअॉडनी त्यांना स्वामीजींचा बदललेला मूड सांगितला. त्या दोघी स्वामीजींच्याकडे आल्या. त्यांनी त्याचे कारण विचारले. तेव्हा स्वामीजी म्हणाले, की मला भारतात परतायचे आहे. यावर मँडाम काल्वे म्हणाल्या, “इतकेच होय, मी प्रवासाचे पैसे देते; पण आम्हाला का सोडून जावेसे वाटते?” यावर स्वामीजींचे डोळे अश्रूंनी भरले. काल्व्ह यावर उदारणाने ते भारावले. I Want to go back to India to die and want to be with my brothers” मला भारतात शेवटी मरायला जायचे आहे, मला माझ्या बांधवात राहायचे आहे. या वाक्याने मँडाम काल्व्ह आणि जोसेफाईन अवाकू बनल्या. त्या दोघी म्हणाल्या, “पण स्वामीजी तुम्ही तसे मरणार नाही, आम्हाला तुमची गरज आहे.” मग ते एवढेच म्हणाले, “मी ४ जुलैला शेवटचा श्वास घेईन.”

पुढे काल्व्ह यांच्या गाण्याचे कार्यक्रम जगभर झाले. त्यांनी पुढे भारतात माहिती काढली की स्वामीजी केव्हा समाधीस्थ झाले तर ती तारीख होती ४ जुलै.

मृत्युपुर्वी ६ आठवडे स्वामीजींना समजले की मँडाम काल्व्हहेचे वडील वारले. त्यांना त्यांना सांत्वनपर पत्र पाठवले.

स्वामीजींचा मायभूमीला परतण्यामागे अनेक कारणे असावीत; परंतु परतण्याचा निर्णय हा सान्यांना अनपेक्षित होता. नाईल नदीकाठी प्राचीन थेंबसूचे उद्धवस्त अवशेष होते. मँकलिअॉडना ते पाहायचे होते; पण स्वामी फारसे उत्सुक नव्हते.

मँडाम काल्वे कित्येक वर्षांनंतर भारतात आल्या. त्यांच्याबरोबर श्रीमती लिगेट होत्या. स्वामीजींनी ज्या मठात आपले अखेरचे दिवस घालविले होते; तो मठ त्या दोर्घींना पाहायचा होता. स्वामीजींच्या देहावर ज्या ठिकाणी अग्रिसंस्कार केले त्याठिकाणी संगमरवरी समाधी उभारली आहे. ती या दोर्घींना डोळे भरून पाहिली. त्या वेळी समाधीवर कोठेही स्वामीजींचे नाव कोरलेले नव्हते. त्याचा अर्थ स्वामी नामरूपाच्या अतीत आहेत. वेदांताच्या शिकवणुकीनुसार विशिष्ट मंदिर नसते. एखादे चित्र, व्यक्तिचित्रही आवश्यक नसते. अव्यक्त, अनिर्वचनीय परब्रह्माची उपासना तेथे अभिप्रेत आहे.

बेलूर मठातील संन्याशांनी सरळ भावाने, आतिथ्याने मँडाम काल्वे आणि श्रीमती लिगेट यांचे आदरातिश्य केले. एका वृक्षाखाली टेबल ठेबून त्यावर सुरेख चादर अंथरली व फलफळाव व मिष्ठानादि त्यांना दिले. सुबक पुष्पगुच्छ उपहार म्हणून हाती दिला. त्या प्रेमामुळे त्या दोघी भारावून गेल्या. संन्याशांनी भक्तिगीते गायली. त्याचा अर्थ त्या दोर्घींना कळला नाही; पण त्यांनी लिहिले आहे की, ते स्वर हृदयाला भिडले. एका कवीने करुण स्वरात स्वामीजींच्या परलोकगमनाविषयी लिहिलेली कविता आर्त स्वरात गायली.

मँडाम काल्वेनी आपली भारतभेटीची आठवण लिहिली की, बेलूर मठात, संन्याशाबरोबर काही तास मी घालवले ते अजून इतक्या दीर्घ कालानंतरही मी विसरू शकले नाही. ही माणसे जणू या जगताची नव्हेत. ती एका उच्चतर ज्ञानाच्या राज्यात वास करीत आहेत.”

(मँडाम काल्वे यांचे १९५० पूर्वी निधन झाले. त्यांचे आत्मचरित्र न्यू यॉर्कच्या सॅटर्डे इन्हिनिंग पोस्ट या प्रसिद्ध वृत्तपत्रात

लेखमालेच्या रूपाने प्रसिद्ध झाले व पुढे My Life नावाने पुस्तकरूपाने प्रसिद्ध झाले. त्यात स्वामीजींच्या आठवणी प्रसिद्ध झाल्या.)

आणि मात्र 'जो' ने त्यांना थांबवण्याचा प्रयत्न केला नाही. स्वामीजींनी कैरोमध्ये असताना मँकलिअँडला सकाळी म्हटले, "मला त्वरित परतायला हवे. तेव्हा जो म्हणाली. "Yes, Go" "हो, जा" आपल्या आठवणी लिहिताना तिने म्हटले आहे की, माझ्या मनापासून, हृदयापासून मी त्यांना जा म्हटले नव्हते; पण त्यांना रोखण्यासाठी तिच्याकडे का कोणास ठाऊक बळच उरले नव्हते. अर्थात स्वामीजींना कोणीही थांबवू शकले नसते.

स्वामीजींना जबरदस्त अंतःस्फूर्ती झाली होती की, मायावती आश्रम, हिमालय येथे कॅप्टन व श्रीमती सेब्हियर राहत होते. कॅप्टन सेब्हियर मरायला लागलेत नि आपण परत जायला हवे असे त्यांना सारखे वाटत होते. वास्तविक एक आठवडापूर्वीच त्यांचे निधन झाले होते. कॅप्टन जेम्स हेन्री सेब्हियर आणि त्यांची पत्नी चारलोटे (Charlotte) हे एकमेव ब्रिटिश पती-पत्नी होते की ज्यांनी सर्वस्वाचा त्याग करून भारताला मायभूमी मानली. स्वामीजींचे शिष्यत्व स्वीकारले. स्वामीजींनी भगिनी निवेदितांना यापूर्वीच्या युरोप दौऱ्याच्या वेळी लिहिले होते की हे एकमेव ब्रिटिश पती-पत्नी आहेत की जे मूळ भारतीयांचा द्वेष करीत नाहीत. ते आम्हा भारतीयांची सेवा करायला आले. केवळ सहानुभूति दाखवायला नाही. १८९६ च्या शेवटी ते स्वामीजींबरोबर भारतात आले होते. १८९८ मध्ये मायावतीला जागा खरेदी केली नि तेथेच स्वामीजींच्या कार्यासाठी जीवन अर्पण केले. तेथे जमीन सुधारली, आश्रम उभारला, अद्वैताश्रमाचे केंद्र सुरु केले. कॅप्टन सेब्हियर ब्रिटिश लष्करातून कॅप्टन म्हणून निवृत्त झाले होते. २८ ऑक्टोबर १९०० रोजी त्यांचे निधन झाले. त्याच दिवशी स्वामीजींनी व्हिएन्ना सोडले होते. पण स्वामीजी प्रवासात असल्याने त्यांना ती दुःखद बातमी समजण्याचा कोणताच मार्ग नव्हता. २९ नोव्हेंबरला मँकलिअँडनी श्रीमती बुलना पत्र पाठविले. त्यांचे पोस्टकार्ड पॅरिसहून ते त्यांना मिळाले नि त्यात समजले की बुल यांची एक नातेवाईक श्रीमती अलकॉक (Alcock) या आजारी आहेत.

मँकलिअँडनी पत्रात लिहिले की, मी नाईल नदीवर एकटीच आहे. स्वामीजी रविवारी भारताला परतले आणि ६ डिसेंबरला ते मुंबईला पोहोचतील. ते जायचा उत्सुक होते. त्यांना मी थांबवू शकले नाही. इतर कोणीही थांबवू शकले नाहीत. मँडाम काळ्व्हे या कैरोत आहेत. एक दोन दिवसात त्या येथे मला येऊन भेटतील. मी दक्षिण इजिस्मध्ये काही काळ थांबेन. सध्या तर माझ्यापुढे कोणतीच योजना नाही. मी उत्तम आहे; पण हिवाळा लागेल पूर्ण बरी होण्यास. नाईल नदीवरची सफर व्यवस्था उत्तम आहे. जेवणाचा कुक चांगला आहे. फक्त १४ प्रवाशी आहेत. १२ दिवसांचा हा प्रवास आहे. श्री बोईस सध्या लकझोर येथे आहेत. तेथून ते पॅलेस्टिनला जातील. त्यानंतर पॅरिसला परतील. आम्ही सारे एक महिना एकत्र होतो.

स्वामीजींची तब्येत फारशी चांगली नव्हती. त्यांना हृदयविकाराचा दुसऱ्याचा त्रास झाला. पण घरी परतण्याच्या कल्पनेने त्यांचा चेहरा उजळला होता. निवेदिता, स्टर्डी यांची पत्रे मिळाली."

स्वामीजी कैरोहून किंवा नजीकच्या (El Giza) एल गिझा ते पोर्ट तेवफिक (Tewfic) सुवेज्जजवळचे ठिकाण येथे आले. हे ठिकाण सुवेज्जजवळचे ठिकाण येथे आले. हे ठिकाण सुवेज्ज कॅनॉलच्या दक्षिण टोकाला आहे. तेथून Italian Rubattino या जहाजाने मुंबईला जायचे होते. हे जहाज नेपल्सहून निघाले होते. ते उशिराच येणार होते. ते एका दृष्टीने

चांगले झाले. प्रवाशी एजंटने स्वामीजींना चुकीची माहिती दिली. पहिले तिकीट जहाजाच्या एजंटकडे देऊन दुसरे तिकीट घ्यावे लागते. हे स्वामीजींना कोण सांगितले नव्हते आणि सुवेज्ञ येथे करावे लागते. त्या धावपळीनंतर रात्री जहाजात स्वामीजींनी पाय ठेवला.

गल्फ आॅफ सुवेज्ञमधून ते रेड समुद्रात (Red Sea) आले. तेथून ते मुंबईच्या दिशेने निघाले. ती तारीख होती २६ नोव्हेंबर १९००.

स्वामीजींचे अचानक परतणे हे अनेकांना आश्चर्याचा धक्का देणारे वाटले. या वार्तेची लाट जगभर जहाजाच्या प्रवासाप्रमाणे हव्हूहव्हू पसरली. भारताला मात्र स्वामीजी पोहोचेपर्यंत समजणार नव्हते की ते मायभूमीत आहेत!

११ ते १२ दिवसांचा हा स्वामीजींचा प्रवास फारशा महत्त्वाच्या घटनांनी भरलेला नव्हता. मात्र त्यांचा एक सहप्रवाशी अमेरिकन मिशनरी रीब्हज कॅलकिन्स (Reeves Calkins) यांच्याबरोबर होता. (स्वामीजींच्या आठवणीवरचा त्याचा लेख मार्च १९२३ च्या प्रबुद्ध भारतमध्ये प्रसिद्ध झाला होता. तो मूळ मुंबईच्या एका वृत्तपत्रात प्रसिद्ध झाला होता. तो लिहितो, “His conversation was like Ganga at high speed, when our conversation touched, as it was bound to on the hidden things of the spirit, his heavy eyelids would drop slowly and he wandered, even in my presence, into some mystic realm where I was not invited.”)

स्वामीजींच्या बरोबरच संभाषण म्हणजे गंगेचा जोरदार प्रवाह. जेव्हा आमची चर्चा आत्म्याविषयी चालू होई. अंतरंग अस्तित्वाविषयी चालू राही तेव्हा त्यांच्याजाड पापण्या हव्हूहव्हू मिटायला लागत. मग मी समोर असतानाही स्वामीजी अशा एका गूढ जगतात संचार करू लागत की जेथे मला निमंत्रण नव्हते. ‘दि रुबॅटिनो’ जहाज पोर्ट तेवाफिक येथे नेपल्सहून येताना उशीरा पोहोचले होते. त्यामुळे साहजिकच मुंबई बंदराला ६ किंवा ७ डिसेंबरला ठरल्या वेळेपेक्षा उशीरा पोहोचले. कोलकत्याला जाणारी बांबे हावरा एक्स्प्रेस सुटायला बांबे व्ही.टी. स्टेशनवर बरेच तास स्वामीजींना घालवावे लागले. त्यांचा युरोपियन ड्रेस आणि अनेकेक्षित येणे त्यांना कोणी ओळखले नाही. फक्त अपवाद एका मद्रासी प्रोफेसरचा. त्यांनी फेब्रुवारी १८९७ ला स्वामीजींचे मद्रासमध्ये व्याख्याने ऐकली होती आणि त्याचा सखोल ठसा त्याच्या मनावर उमटला होता. त्यांनी स्वामीजींना ओळखले. त्यांना आदरपूर्वक वंदन केले. चर्चेच्या ओघात स्वामीजींच्या लंडनमध्यल्या कार्याविषयी विचारले. त्या वेळी त्यांनी सांगितले की, (Until India becomes politically free, there is not a slightest chance that our religion will be appreciated by the English people. Not the slightest chance.) जोपर्यंत भारत राजकीयदृष्ट्या मुक्त होत नाही तोपर्यंत आपला धर्म ब्रिटिशांना आवडण्याची छोटीशीही शक्यता नाही. अजिबात शक्यता नाही.

रविवार ९ डिसेंबर रोजी स्वामीजी कोलकत्यात पोहोचले. हावरा स्टेशनवरून ते सरळ बेलूर मठात एकटेच पोहाचले. रात्रीच्या भोजना वेळी मठात घंटा वाजवली जाई. मग सारे भोजनालयात एकत्र येत. अशी घंटा वाजल्याचा आवाज

स्वामीजींनी घोडागाडीतच एकला. मठाच्या मुख्य दरवाजाचे फाटक बंद होते. त्याला कुलूप पाहून स्वामीजींनी कमी उंचीच्या भिंतीवरून सरळ आत उडी मारली व बँग घेऊन भोजनालयाच्या दिशेने चालू लागले. तोपर्यंत मठाचा एक नोकर धावत येऊन काही संन्याशाना सांगू लागला. मठाच्या दारात एक गाडी उभा होती; पण त्यात कोणी नव्हते. तोपर्यंत एक इंग्रजी साहेब भिंतीवरून उडी मारून आत आला आहे. साञ्यांना आश्चर्य वाटले. या वेळी-अवेळी इंग्रजी साहेबाचे मठात कशासाठी येणे झाले? पूर्वसूचना न देता येण्याजोगे काय कारण असेल? मठातले काही स्वामी फाटक उघडून रस्त्यावर गेले आणि अच-अनक त्यांना कळले की, आत आलेला साहेब दुसरा तिसरा कोणी नसून आपले परमप्रिय स्वामी विवेकानंदच आहेत. तेव्हा साञ्या मठात आनंदाची एकच लाट निर्माण झाली. स्वामी शुद्धानंद त्या वेळी लहान होते. (त्यांनी आपली आठवण जानेवारी १९३५ मध्ये लिहिली होती.) त्यांनी स्वतः पाहिले की, स्वामीजींना सारे वंदन करायला लागलेत तेव्हा तेही जवळ गेले. रामकृष्णांचे अवशेष जेथे ठेवलेत त्या इमारतीसमोर स्वामी विवेकानंद उभे होते. स्वामीजींनी साञ्यांना हसत हसत सांगितले. रात्रीच्या भोजनाची बेल ऐकली मग मठाच्या शिस्तीप्रमाणे मी उशीर केला असता तर मला उपाशी झोपावे लागले असते. त्यामुळे भिंतीवरून उडी मारून आत आलो. मग साञ्यांनी त्यांना भोजनालयात नेले. त्यांच्यासाठी खास आसन मांडले. त्यांच्या थाळीत त्यांना आवडणाऱ्या खिंचडीचा ढीगच ठेवला. मग त्यांच्या प्रवासातल्या गोषी उशिरा रात्रीपर्यंत संन्याशांच्या गराड्यात चालू राहिल्या. अनेक घटनांचा खजिना स्वामीजींनी सांगितला; पण त्या आनंद, उत्साहात कोणाला त्यांची नोंद ठेवण्याचे भानच राहिले नाही.

अशा रीतीने हा जगदुग्रु आपल्या अंतिम स्थानकावर पोहोचला. पुढे १५०० वर्षे माझा संदेश, शिकवण माणसाला उपयुक्त ठेल, असे सांगणारा हा मानवाचा शिक्षक बेलूर मटात पोहोचला.

(शुक्रवार ८ डिसेंबर १८९७ ते शुक्रवार ७ सप्टेंबर १९०१ पर्यंत स्वामीजींच्या दुसऱ्या युरोप अमेरिका खंडातील व्याख्यानांची संख्या ९९ (नव्याण्णव) इतकी नोंदवलेली आहे. त्याशिवाय खासगी बैठकातील भाषणे, चर्चा, मुलाखती, वर्ग अनेक आहेत.

स्वामीजी घाईघाईने एकटेच बेलूला पोहोचले; परंतु त्यापूर्वीच कॅप्टन सेब्हियर यांचे निधन झाले. अशा रीतीने दोन इंग्लिशमन गुडवीन व सेब्हियर यांनी स्वामीजींच्या कार्यासाठी हौतातम्य पत्करले. स्वामीजींनी श्रीमती सेब्हियर यांचे सांत्वन करण्यासाठी हिमालयात मायावतीला जाण्याचे ठरवले. कोलकत्यात पाऊस ठेवल्याबरोबर दमट हवेने स्वामीजींचा दम्याचा त्रास सुरु झाला. दोन आठवडे कसे तरी कोलकत्यात स्वामीजींनी काढले.

लाला बद्री शा या अल्मोरातील स्वामीजींच्या मित्राने लाला गोविंद शा ना स्वामीजींचे स्वागत करण्यासाठी व मदतीसाठी काठगोदामला २९ डिसेंबरला पाठविले होते, तर तेथे मायावतीहून विरीजानंद आले होते. ६५ मैल प्रवासाला त्यांना साडेचार दिवस लागले.

२७ डिसेंबरला मायावतीला जाण्यासाठी कोलकत्ता सोडले. काठगोदामपासून पुढे मायावतीपर्यंत गारांची भयंकर बर्फवृष्टी झाली होती. त्यामुळे खूपच त्रास झाला. काही प्रवास खेचरावरून केला; पण काही पायीच करावा लागला. अतोनात कष्ट झाले. दोन वेळा श्वास कोंडल्यासारखे झाले. जीव गुदमरला. मुच्छा आल्यासारखे वाटले. सोबतच्या स्वामी शिवानंद व

सदानंद या दोन संन्याशांनी मोठ्या कष्टाने मायावती आश्रमार्पयंत त्यांना आणले. स्वामीजी डिसेंबरच्या प्रतिकूल हवामानात इतक्या कष्टाने आपले सांत्वन करायला आलेत. हे पाहून श्रीमती सेब्हियरना गहिवरून आले. ३ जानेरी १९०१ रोजी स्वामीजी मायावती आश्रमात पोहोचले. आपले शिष्य स्वामी स्वरूपानंद यांना बोलावून आश्रम, प्रचार कार्य, प्रबुद्ध भारत मासिकाचे संपादन, प्रकाशन कार्याची माहिती घेऊन त्याच्या पुढची दिशा मार्गदर्शन त्यांनी केले.

पूर्वी मायावतला माईतात (Maitat) म्हणत व पूर्वी हा भाग अल्मोरा जिल्ह्यात होता आता तो चंपावत जिल्ह्यात आहे. अल्मोराहून रोडने १६७ किलोमीटर अंतरावर मायावती आश्रम आहे. श्रीमती सेब्हियरनी पती निधनाचा धक्का धीराने सहन केला होता. त्यांच्याकडून स्वामीजींना समजले की, कॅप्टन सेब्हियर यांनी वैराग्य आणि गरिबीचे, साधेपणाने जीवन जगण्याचे ब्रत घेतले होते. इतकेच नव्हे तर मायावती न सोडण्याचा निर्णय घेतला. त्यांना मूत्ररोगाचा त्रास वाढला तरी त्यांनी तो ईश्वराचे नाव घेत न सहन केला; पण नजीकच्या शहरात जाऊन औषधेपचार करण्याचे नाकारले. सेवाभावी वृत्तीने वागणाऱ्या श्रीमती सेब्हियरना आजूबाजूच्या वस्तीतील लोक मायावतीची आई म्हणून संबोधतात हे पाहून स्वामीजींना आनंद झाला.

मायावती आश्रमात असतानाच स्वामीजींचा ३८ वा वाढदिवस आणि कॅप्टन सेब्हियर यांचा ५६ वा जन्मदिन आला. तेथे स्वामीजी फिरायला जात; पण बन्याच वेळा बर्फवृष्टीमुळे त्यांना घरातच राहावे लागले. त्यांचा उत्साह प्रचंड होता; पण प्रकृती साथ देईना. दम्याच्या उबळीने ते त्रस्त झाले. त्यांचा अस्थमा हा सोबतच्या सान्यांना तीव्रतेने चिंतेत टाकणारा विषय बनला. ते ठीक असत तेव्हा तीव्रतेने आश्रमाच्या कार्याबाबत स्वामी स्वरूपानंदांशी ते चर्चा करीत. मायावती आश्रमात काही गुरुबंधूंनी येऊन दोन वर्षे राहावे, असे स्वरूपानंदांनी सूचवले. त्याप्रमाणे सगळे जण आश्रमात जमल्यावर स्वामीजींनी ती सूचना मांडली सान्यांना ती आवडली. फक्त विरजानंद यांनी नम्रतेने; पण ठामपणे सांगितले की, त्यांना काही वर्षे एकांतवासात ध्यानधारणा करायची आहे नि भिक्षेवर जगायचे आहे. यावर स्वामीजींनी सल्ला दिला. तुझी प्रकृती फुकट खराब करून घेऊ नको. उलट आमच्या अनुभवातून धडा घे. आम्ही कडकडीत ब्रत, वैराग्य आचरले. भिक्षेवर जगले. परित्राजक बनून देश पालथा घातला. त्याचा काय परिणाम झाला. ऐन तारुण्यात आमच्या प्रकृती कोसळल्या.

स्वामीजींचा सल्ला त्याने मानला नाही. आपला हट्ट सोडला नाही. नंतर स्वामीजी म्हणाले, ठीक आहे, वैराग्य चांगलेच असते.”

आश्रमातील एक गोष्ट स्वामीजींना खटकली होती. तेथे एका खोलीत रामकृष्णांचा फोटो लावला होता व त्याची सर्व कर्मकांडासह पूजा अर्चा होत होती. अद्वैत आश्रमात अशा पद्धतीची पूजा स्वामीजींना अमान्य होती. व्यक्तिपूजा तेथे नको होती. ध्यान, धर्म, तत्त्वज्ञानाचा अभ्यास, उच्च प्रतीचा अद्वैतनाद तेथे हवा होता. मात्र द्वैतवादी दुर्बलता तेथे आचरणात यायला नको होती. तथापि तो देव्हारा काढा असे स्वामीजींनी सांगितले नाही. अद्वैत आश्रमातील ती चूक फक्त दुरुस्त करायला हवी होती. स्वामीजींच्या निधनानंतर स्वामी विकलानंदांनी शारदा माताना तो देव्हारा तसाच ठेवावा यासाठी आग्रह धरला. रामकृष्ण मायावतीत हवेत असा तो आग्रह शारदा मातांनी अमान्य केला. त्यांनी विवकानंदांचे मत उचलून धरले नि शेवटी १८ मार्च १९०२ रोजी तो देव्हारा काढून टाकला गेला.

त्यांना ते अधिक काळ घालवायला होता; पण त्यांच्या श्वासोच्छवासाचा त्रास सुरु झाला. अस्वस्थता वाढली. वरच्या मजल्यावरून ते उबदार शेगडीच्या हॉलमध्ये आले. तरीही त्यांना ते राहावेना. नाईलाजाने १८ जानेवारी १९०१ ला स्वामीर्जीनी आश्रम सोडला. चंपावत, टनकपूर मार्गे पिलिभित येथे चौथ्या दिवशी ते पोहोचले. स्वामीर्जीनी कोलकत्यासाठी रेल्वे पकडली. प्रवासात असतानाच एक दुःखद वार्ता त्यांना समजली. त्यांचे प्रिय शिष्य खेतरीचे महाराजा अंजितसिंग यांचे अपघाती निधन झाले. ते आग्रा येथे आले होते. एका उंच मनोन्यावर चढले. त्याचा काही भाग कोसळला नि ८६ फूट उंचावरून ते पडले आणि त्यातच जागेवर ते ठार झाले. या दुःखद बातमीने स्वामीर्जीचे हृदय विदर्भ झाले. अशा अवस्थेत ते २४ जानेवारीला सकाळी कोलकत्याला पोहोचले. बेलूर मठात सायंकाळी स्वामीजी आले. सान्यांना अत्यानंद झाला. मायावतीला जाण्यापूर्वी ते १८ दिवसच बेलूरला राहिले होते. यावेळी ते बरेच दिवस राहतील असा अंदाज होता.

पूर्व बंगाल यात्रा

ढाका येथे स्वामीर्जींच्या मातोश्री भुवनेश्वरीदेवी आल्या आणि चुलतभाऊ २४ मार्च १९०१ पोहोचले होते. ब्रह्मपुत्रा नदीत पवित्र स्नानाची पर्वणी त्या दरम्यान होती. त्यासाठी ते सारे तेथे पोहोचले होते. जेव्हा जेव्हा आकाशात विशिष्ट ग्रहांची युती होते तेव्हा संगमावर स्नान करण्याची प्रथा भारतात आहे. त्यामुळे त्यावर्षी लाखो श्रद्धालू स्त्री-पुरुष तेथे स्नानासाठी जमले होते. किंतीतरी मैल लांबपर्यंत छोट्या नावांनी नदीचे पात्र गजबजले होते. नदीचे पात्र एक मैल रुंदीचे पसरलेले होते; पण सर्वत्र चिखलाचे साम्राज्य पसरले होते. तो घट्ट चिखल होता. त्यामुळे स्वामीजी व त्यांच्या कुटुंबीयांनी यथासांग पूजाअर्चा केली. स्वामीर्जीना ढाका आवडले होते. आपल्या आई व नातेवाइकांना लागूलांबंद नावाच्या एका तीर्थस्थानाला नेण्याचे स्वामीर्जीनी ठरवले. बंगालच्या पूर्व सीमेवर ते ठिकाण आहे. पूर्व बंगाल स्वामीर्जीना खूप आवडले. ढाका येथे स्वामीर्जींची २ व्याख्याने झाली. ३० मार्चला वकील रमाकांत नंदी यांच्या अध्यक्षतेखाली जगन्नाथ कॉलेजमध्ये २ हजार श्रोत्यांसमोर स्वामीर्जींचे व्याख्यान झाले. दुसऱ्या दिवशी पोगज हायस्कूलच्या पटांगणात ३ हजार श्रोत्यांसमोर व्याख्यान झाले.

त्यांनी एका व्याख्यानात सांगितले की, पाश्चात्य देशातील अनेक ठिकाणी मी भटकलो आणि तेथील संस्कृतीही मी पाहिली पण घराशेजारील या भागात येण्याची संधी मला पूर्वी मिळाली नाही. येथल्या विशाल नद्या, विस्तीर्ण आणि सुपीक प्रदेश आणि चित्रासारखी लहान लहान खेडी ही पाहून माझे नेत्र तृप्त होतील. वास्तविक पाहिले तर बंगाल ही माझी जन्मभूमी; पण असे असताही या प्रदेशातील सृष्टिसौंदर्य यापूर्वी मला प्राप्त झाले नाही. माझ्या या मातृभूमीत इतके सौंदर्य व मनोहारित्य असेल अशी कल्पना यापूर्वी मला आली नाही. भूपृष्ठ पाहा, जलपृष्ठ पाहा दोन्ही ठिकाणी सृष्टीदेवी सारखीच रमणीय असल्याचे दिसून येते. आपल्या मातृभूमीत सध्या युरोपीय पद्धतीचे आचार-विचार सर्वत्र फैलावत आहेत.

स्वामीर्जीनी म्हटले आहे, की पूर्व बंगालचे लोक, पश्चिम बंगाल लोकांपेक्षा अधिक सशक्त आणि क्रियाशील आहेत. कदाचित ते भरपूर मांस-मच्छी आहारात वापरतात म्हणूनही असेल. एखादी गोष्ट करायची त्यांनी ठरवले की चिकाटीने ती पूर्ण करतात. अर्थात स्वयंपाक करताना ते चरबी व तेलाचा वापर अधिक करतात. ही गोष्ट काही चांगली नाही. शरीरात

कोलेस्ट्रॉल वाढवितात. धर्माच्या बाबत म्हणाल तर पूर्व बंगाली लोक कडक रुढीप्रिय, कर्मकांड करणारे आहेत. एके दिवशी मोहिनी बांबूच्या घरी ढाक्यात मी असताना एक तरुण मला भेटायला आला. त्याने सोबत एक फोटो आणला होता. तो मला दाखवून पुनरुन्हा विचारू लागला की, हे कोण आहेत? ते अवतार आहेत? मी त्या सध्यपणे सांगितले की, मला त्यांच्याविषयी काहीही माहिती नाही. तरीपण त्याने माझा पिच्छा सोडला नाही. तीन चार वेळा सांगून पाहिले पण तो काही ऐकेना. शेवटी नाईलाजने त्याला बजावले, “हे बाळा,! जगा यापुढे जीवनसत्वयुक्त आहार घे. त्यामुळे तुझ्या मेंदूची वाढ होईल. त्याच्या अभावामुळे तुझा मेंदू सुकून गेला आहे. या उत्तराने तो तरुण अतिशय नाराज झाला असेल; पण मी काय करू शकणार होतो? मी जर बोललो नसतो तर खरोखरच एक दिवस तो वेडा झाला असता.

लोकांनी आपल्या गुरुला अवतार म्हणावे आणि तो कसा आहे हे माहिती नसताना हा अजब प्रकार आहे. पंतु ईश्वराचा अवतार कोठेही आणि कोणत्याही क्रतून जन्माला येत नसतो. ढाका शहरातच तीन चार असे अवतार आहेत असे माझ्या कानावर आले आहे. पूर्व बंगालमध्ये वैष्णव पंथाचे लोक मोठ्या प्रमाणावर आढळतात. एवढ्या दूर आल्या नाग महाशयांचे जन्मठिकाण देवभोग पाहिल्याशिवाय स्वामीजी कसे राहतील? नागमहाशयांच्या पत्नीने विविध प्रकारचे पदार्थ स्वतः केले. (नागमहाशयांनी १८९९ डिसेंबरमध्ये देह ठेवला.)

घर एखाद्या आश्रमासारखे होते. गाव तळ्यात स्वामीजींनी स्नान केले. त्यानंतर त्यांना इतकी गाढ झोप लागली की दुपारी अडीचनंतरच जाग आली. गेले कित्येक वर्षे अशी गाढ झोप स्वामीजींना लागली नव्हती. नागमहाशयांच्या घरी भरपूर जेवण झाले. त्यांच्या पत्नीने स्वामीजींना एक वस्त्र भेट दिले. ते त्यांनी आदराने डोक्याला गुंडाळले आणि ढाक्याकडे प्रयाण केले. नागमहाशयांच्या फोटोची तेथे पूजा होत होती. तेथे त्यांचा अस्थीकलशही व इतर वापरलेल्या वस्तूही होत्या. गृहस्थी जीवन जगतानाही नागमहात्म्य संन्यस्त जीवन जगले. त्यांच्यासारखे त्यागी जीवन फारच कमी लोक जगतात. सर्वोच्च दर्जाची भक्ती नागमहाशयांच्यात अवतरली होती. पूर्व बंगालभूमी त्यांच्या पदस्पृशाने धन्य झाली.

पूर्व बंगालमध्ये सनातनी लोक स्वामीजींच्या आहारावर टीका करीत. त्यांनी कोणाच्याही हातचे खाऊ नये वगैरे. यावर स्वामीजी म्हणत मी, “संन्याशी, भिक्षा मागून खाताना ते कोणाच्या हातचे याचा विचार आम्ही करायचा नसतो. इतक्या बाह्य गोष्टींचे अवडंबर कशाला? शास्त्रेच सांगतात ना की अस्पृश्या घरीही भिक्षा मागून खावी म्हणून.”

ढाक्यात असताना एक वारांगण विविध अलंकारांनी सजून आपल्या मातेसह स्वामीजींच्या दर्शनाला आली. त्या दोघी घोड्याच्या गाडीतून उतरल्या. उपस्थित लोक तक्रारीच्या सुरात बोलू लागले. स्वामीजींच्या कानी ही गोष्ट गेल्यावर ताबडतोब त्यांनी स्वतःच्या खोलीत घेऊ येण्यास सांगितले. त्या आत आल्या. त्या उभ्याच राहिल्या. स्वामीजींनी त्यांना बसण्याचा आग्रह केला. नर्तकीच्या आईने त्यांना सांगितले की, मुलीला दम्याचा त्रास आहे. एखादे औषध द्या आणि आशीर्वाद द्या. स्वामीजी सहानुभूती पूर्वक करूण स्वरात म्हणाले, “मा, बघा मी स्वतःच दम्याच्या रोगाने कासावीस झालो आहे. स्वतःचाच रोग मला बरा करता येत नाही. माझी मनापासून इच्छा आहे की, तुमची व्याधी दूर होवो आणि माझ्यात जर तसे सामर्थ्य असते तर मी तुम्हाला निश्चित बरे केले असते.” स्वामीजींचे बालकासारखे सरल, स्नेहपूर्ण बोलण्याने त्या दोघी खिल्या व उपस्थित लोकही भारावले.

स्वामीजी ढाक्याहून कामारचा पीठ व चंद्रनाथ यांच्या दर्शनासाठी गेले. रस्त्यात गोयालपाडा व गोहाटी (गोहत्री) येथे काही दिवस थांबले. कामारचा हे भारतातील एक प्रमुख तांत्रिक शक्तिपीठ आहे. (मी तेथे जाऊन आलो) त्याठिकाणी दुर्गेचे इतर अवतार धिन्नमस्ता, बगलामुखी, भुवनेश्वरी व इतर देवतांची मंदिरे आहेत.

येथल्या भुवनेश्वरी देवीवरूनच स्वामीर्जीच्या मातोश्रींचे नाव ठेवले गेले असावे. याठिकाणी स्वामींजी त्यांच्या मातोश्री आल्या व भाचा जेथे राहिले ती जागा स्वामीर्जींचे स्मारक म्हणून आजही जतन केली आहे. गोहाटी मुक्कामी स्वामीर्जींची तीन व्याख्याने झाली; पण तेथली हवा मानवेना म्हणून शिलांगला पोहोचले. आसामचे त्यावेळचे कमिशनर व भारताचे हितचिंतक सर हेन्सी कॉटन यांना स्वामीजी आल्याचे समजले तेथे स्वामीर्जींचे एक व्याख्यान झाले. सर हेन्स कॉटनना यापू-र्वीच स्वामीर्जींच्याविषयी माहिती होती.

स्वामीर्जींची ढासळलेली प्रकृती बघून कॉटन साहेबांनी स्थानिक सिन्हिल सर्जनना त्यांच्या चिकित्सेसाठी नियुक्त केले. त्याप्रमाणे दररोज दोन वेळा डॉक्टर येऊन स्वामीर्जींची देखभाल करू लागले. शिलांग थंड हवेचे स्थान असूनही स्वामीर्जींच्या प्रकृतीत काही विशेष फरक पडेना. एके रात्री तर दम्याचा त्रास इतका वाढला की, स्वतः स्वामीजी व इतरांनीही जीविताची आशा सोडली. ते मोठ्या कष्टाने रेलून उशीवर भार टाकून पडून राहिले. स्वतःशीच बोलले. देह गेला तरी काय झाले? जगाला मी पुष्कळ वर्षे चिंतन करण्यापुरती सामग्री देऊन ठेवली आहे.

एक बालब्रह्मचारी आपल्या दोन्ही हातांनी त्यांचे मस्तक सरळ उभे धरून खडा होता. त्याचा सचिंत चेहरा पाहून स्वामीजी बोलले, “बाळ! मी तर दुःख कष्ट भोगण्यासाठीच देह धारण केला आहे. धीर धर, अधीर होऊ नको.” त्या बालकाची प्रार्थना जणू भगवंतांने ऐकली. तांबडे फुटता फुटता स्वामीर्जींना आराम पडला. पुष्कळ बरे वाटले. श्वासाचा त्रास अजिबात नाहीसा होऊन त्यांना हुशारी वाटू लागली. मोठेच संकट टळले होते. सान्यांनी सुटकेचा निःश्वास टाकला. मेच्या दुसऱ्या आठवड्यात स्वामीर्जींनी पूर्व बंगाल आणि आसामचा दौरा पुरा करून कोलकत्याकडे प्रयाण केले. ते बेलूला १२ मे रोजी मठात परतले. मधुमेहाचा त्रास जुनाच होता; पण आता त्यामुळे अंगावर सूजही दिसू लागली. सर्व प्रकारच्या कामातून विश्रांती घ्यावी, अशी सान्यांनी त्यांना कळकळीची विनंती केली. यावर स्वामीर्जींनी शिष्यांना समजून सांगितले की, कालिमातेने या देहात प्रवेश केल्यामुळे आता तीच मला इकडे तिकडे नाचवीत आहे. मला क्षणभरही स्वस्थ बसू न देता माझ्याकडून आपली कामे ती करवीत आहे. या देहाच्या स्वास्थ्याकडेसुद्धा ती मला पाहू देत नाही.

स्वामी निरंजनानंद यांनी प्रसिद्ध वैद्य कविराज यांचे औषध घ्यावे, असा आग्रह केला. स्वामीजी शेवटी कबुल झाले. पाणी प्यायचे नाही आणि मीठ खावायाचे नाही, असे पथ्य करण्याचे त्यांनी कबूल केल्यामुळे मंगळवारपासून औषध सुरु करण्याचे ठरवले. रविवारी उष्मा फार वाढला. स्वामीर्जींना पाणी सारखे प्यावे लागे पण निश्चय म्हणजे निश्चय. पाण्याचा थेंबसुद्धा घशाखाली उतरणार नाही. हे औषध तीन आठवडे चालणार होते.

स्नियांसाठी स्वतंत्र मठ स्थापन करण्याचे विचार स्वामीर्जींच्या डोक्यात घोळत होते. गंगेच्या पूर्व किनान्यावर मठ बांधायचा. या मठात जसे ब्रह्मचारी व संन्याशी तयार ब्यायचे, तसेच त्या मठात तशाच ब्रह्मचारिणी आणि साध्वी तयार करावयाच्या. स्नियांचे सारे हक्क, मनुस्मृती सारख्या स्मृती लिहून हिरावून घेतले. त्यांना नुसते प्रजोपादक यंत्रे बनवलीत. या

जगन्माना दुसरा मार्ग नाही. उपनिषद काली गार्गी, मैत्रीसारख्या स्थिया ऋषिजनांबरोबर ब्रह्मचर्चा करीत. हजारो वेदज्ञ ब्राह्मणासमोर गार्गीने याज्ञवल्क्याबरोबर वादविवाद केला. तिच्या चर्चेचा विषय ब्रह्म हा होता. काही मोजक्या स्थियांना ब्रह्मज्ञान प्राप्त करून घेण्याचा जर अधिकार असेल तर तो साच्यांना का असू नये?

तसेच प्राचीन काळी जर असा अधिकार होता तर तो आता का असू नये? जी गोष्ट पूर्वी घडून गेली ती आता पुन्हा घडण्यास काय प्रत्यवाय आहे? इतिहासाची पुनरावृत्ती होत असते. स्थियांचा योग्य सन्मान राखूनच इतर राष्ट्रे आज महतास चढली आहेत. जेथे स्थियाबद्दल कसलाही आदर नाही अशी राष्ट्रे पूर्वी कधी मोठेपणास चढली नाहीत. यासाठीच एक आदर्श मठ स्थियांसाठी स्थापण्याचा निर्णय स्वामीजींनी घेतला. धार्मिक जीवन, स्वार्थत्याग आणि आत्मसंयमन या तीन गोष्टींचे पालन या मठातील विद्यार्थींनी अवश्य केले पाहिजे. सेवार्थम त्यांनी जन्मभर पाळला पाहिजे.

वैद्याच्या औषधाने स्वामीजींना थोडे बरे वाढू लागले. ते बरेच दिवस मठातच राहिले. आवारात सायंकाळी फिरत. मठात विविध विषयावर प्रश्नोत्तरे चर्चा रंगत असे. त्याच वेळी इंग्लंड, अमेरिका आणि भारतातील विविध ठिकाणच्या वेदांत सोसायटीच्या कामाचा आढावा घेत. मठामध्ये बरेच दिवस वास्तव्य आहे, हे समजल्यावर त्यांचे सानिध्य व आशीर्वादासाठी देश-परदेशातूनही लोक येऊ लागले.

१९०९ सालच्या डिसेंबर महिन्यात इंडियन नॅशनल कॉंफ्रेसचे अधिवेशन कोलकत्यात भरले होते. त्यातील अनेक सदस्यांच्या दृष्टीने स्वामी विवेकानंद हे आधुनिक भारतातील देशभक्त संत होते. त्यामुळे अनेक जण बेलूर मठात त्यांना भेटण्यासाठी आले होते. बा. गं. टिळक यांनी स्वामीजींची भेट घेतली. सामाजिक, राजकीय, धार्मिक विषयावर स्वामीजींनी अनेक सदस्यांशी चर्चा केली. एम. के. गांधी ही बेलूरला आले पण त्या दिवशी स्वामीजी मठात नव्हते.

स्वामीजींनी इतक्या वर्षांची तपस्या केल्यांतर निष्कर्ष काढला की, After so much tapasya I have understand this as the highest truth, God is present in every being. There is no other God besides that. He who serves all beings serves God indeed.

ईश्वर सर्वत्र आहे. सर्व प्राणिमात्रांत आहे. त्याशिवाय दुसरा ईश्वर आहे. जो सर्व प्राणिमात्रांची सेवा करतो तो खरोखरीच ईश्वराचीच सेवा करतो.

स्वामीजींची बेलूर मठात बसण्याच्या काही जागा होत्या. मठाच्या इमारतीच्या वरच्या मजल्यावरील व्हरांड्यात ते बसत. तेथून दक्षिणेवरच्या काली मंदिराची शिखरे दिसत. दुसरी जागा म्हणजे बेलाचे झाड आणि गंगेच्या काठचे (wood apple)झाड. याशिवाय रामकृष्ण मंदिर गाभारा आणि मठाची इमारत यामधील आंब्याचे झाड. मठाच्या इमारतीत आग्नेय बाजूला दुसऱ्या मजल्यावरची प्रशस्त खोलीत स्वामीजी राहात.

स्वामीजींनी अनेक प्राणी मठाच्या आवारात पाळले होते. ते स्वतः त्यांची देखभाल करीत, त्यात शेळी होती. शेळीचे दूध स्वामीजी स्वतः काढीत, गाय पाळली होती, भेकर होते, बदके होती, मांजर पाळले होते. बाघा हे त्याला नाव ठेवले होते. स्वामीजींच्या निधनानंतर यापैकी काही प्राणी मेले. त्यांनाही मठाच्या आवारातच दफन केले. स्वामीजी बोलायला, वागायला तसे

मोकळे होते. गुरुबंधूरोबर हसत, खेळत, विनोद करीत. काहीवेळा गात असत. त्यांना अडचणीच्यावेळी मार्गदर्शन करणे असो की, मठाच्या उत्सवात स्वतः पुढाकार घेऊन कार्य संपन्न करण्याची त्यांची हातोटी होती. मठात सर्वत्र उत्साहाचे वातावरण होते. साञ्चा मठाच्या केंद्रस्थानी स्वामीजी होते.

जुलै-ऑगस्ट महिना असाच निघून गेला. ऑगस्ट महिन्यात त्यांची प्रकृती पुन्हा बिघडली. दार्जिलिंगला ते काही दिवस गेले; पण तेथली दमट हवा त्यांना सोसवेना. पुन्हा कोलकत्याला परतले. प्रकृती दिवसेंदिवस बिघडतच चालली. काही वेळा ते बेशुद्धावस्थेत असायचे; पण मन आणि उत्साह प्रचंड होता. पायावर सूज वाढल्याने त्यांना चालताही येत नव्हते. भेटायला येणाऱ्या लोकांना ते उत्साहाने भेटत, बोलत सारे ईश्वरावर सोपवून कर्मयोग्याप्रमाणे सतत कार्यरत राहत होते. सप्टेंबर महिन्यात त्यांची प्रकृती सुधारली. ते रोज सकाळ, संध्याकाळ मठातून मुख्य रस्त्यावर फिरायला जात. काही वेळा गुरुबंधू किंवा शिष्य त्यांच्याबरोबर असत. काही वेळा मठातील घरगुती कामे स्वतःच करीत. कधी आपली खोली झाडून काढीत, कधी जमीन खणून त्यात फळाफुलांच्या बिया पेरत, तर कधी स्वयंपाक घरात स्वतः जेवण करत. साधुसंतांना जेवायला घालीत. हे स्वावलंबनाचे धडे तरुण शिष्यमंडळीना आपोआप दिले जात होते. त्यात सहजता होती. अवडंबर नव्हते. मौल्यवान शिक्षणाचे मूर्तिमंत उदाहरणच होते.

स्वतःसाठी काही विशिष्ट खाण्याचे पदार्थ स्वामीजी बनवीत. त्यापैकी एकात काही विलायती द्रव्य ते टाकीत. एके दिवशी तसा पदार्थ त्यांनी बनविला होता. त्यातला थोडा त्यांनी शिष्याच्या हातावर ठेवला. तो तोंडात टाकून त्याने विचारले, “स्वामीजी हे कशाचे केले आहे?” स्वामीजी म्हणाले, “विलायती किड्यांचे. हे किडे मी तिकडून वाळवून आणले होते. हे उत्तर ऐकून सर्व मंडळी हसत सुटली. अल्प आहार आणि अल्प निद्रा अशी शरीराची स्थिती असतानाही स्वामीजींच्या सर्व हालचाली चपळ होत्या.

काही दिवसांपूर्वी ‘एनसायक्लोपिडिया ब्रिटानिका’ हा विश्वकोष संच स्वामीजींनी मागवला होता. त्याचे काही खंड इकडे तिकडे खोलीत पडले होते. त्याकडे पाहून एक शिष्य स्वामीजींना म्हणाला, “हे सारे खंड एका आयुष्यात वाचून टाकणे जवळजवळ अशक्यच आहे. स्वामीजींनी दहा भाग वाचून टाकले होते. अकरावा घेतला होता. शिष्याला आश्चर्य वाटले. ते पाहून स्वामीजी म्हणाले, “त्यातील हवा तो प्रश्न विचारून पाहा. त्याने काही प्रश्न विचारले, स्वामीजींनी गोशवारा सांगितला. इतकेच नव्हे तर काही ठिकाणची वाक्येच्या वाक्ये सांगितली. आश्चर्यने स्तब्ध होऊन शिष्याने ते खंड बाजूला ठेवत म्हणाला, “ही गोष्ट माणसाच्या शक्तिबाहेरची आहे.”

स्वामीजी म्हणाले, “नैषिक ब्रह्मचर्याने स्मरणशक्ती तीव्र बनते. मग अल्पावधीत तो शेकडो विषय आपलेसे करून टाकतो.”

बेलूर मठाची स्थापना झाली तव्हा जुन्या मतांच्या लोकांनी त्यावर कडक टीका केली. मठातील जातिभेद न मानणारे वातावरण, आहाराबाबत टीका होत असे. समुद्रोल्लंघन पाप मानले जाणारे टीका करीत. मठातर्फे अनाथाश्रम, हॉस्पिटल हे जुन्या चौकटीत बसणारे नव्हते. त्यामुळे बंगालमधल्या सनातनी ब्राह्मणांनी स्वामीजींच्याबाबत खोट्या नाट्या रचायला सुरु केले. चालत्या नौकेतील उतारू बेलूर मठ दृष्टीस पडताच नाना तज्ज्ञेची थड्हा मस्करी करीत. मठात येताना अनेक भक्तांच्या

कानावर या गोष्टी पडत. कोणीतरी व्यथित अंतःकरणाने स्वामीजींना ते सांगत. त्या वेळी तुलसीदासांचे पद म्हणून त्यांनी उत्तर दिले.

हाथी चाले अपले चालसे । कुतर भुकत वाकु भुकवा दे ।

‘न हि कल्याण कृत्काश्चि दुर्गति तात गच्छति’ हे गीता वचन तू विसरू नको.

स्वामीजींनी शिष्याला रघुनंदनाच्या अष्टाविंशति तत्त्वाची एक प्रत आणायला सांगितली. त्या काळात सुशिक्षित बंगाली माणसाच्या दृष्टीने खुळेपणाचा गोंधळ होता; पण स्वामीजींच्या मते रघुनंदन हा एक महापंडित होऊन गेला. प्राचीन स्मृतिकाराचे ग्रंथ व हिंदूंच्या चालीरिती ध्यानी आणून कालानुरूप त्यात बदल केला. सारा बंगाल हाच स्मृतीग्रंथ प्रमाण मानतो. स्मृती बदलल्या, कालबाह्य झाल्या. पण उपनिषदे मात्र अचल आहेत. त्यावर आपापल्या मतास अनुसरून वेगवेगळी भाष्ये झाली; पण मूळ संहितेत बदल झाला नाही. स्मृतीच्या ओळ्याखाली हिंदू समाज पिचून गेला आहे. धार्मिक कायद्याची ती कैवीच.

रघुनंदनाच्या प्रतीचे आपण काय करणार आहात, असे स्वामीजींना विचारल्यावर ते म्हणाले, “यावर्षी दुर्गापूजेचा उत्सव करण्याचे माझ्या मनात आहे. खर्चापुरते पैसे मिळाले तर महामायेचे पूजन आपण करू. यासाठी पूजाविधी मी पाहू ठेवणार आहे.

स्वामीजींनी अर्थहीन चातुर्वर्णव्यवस्थेवर कधीही विश्वास ठेवला नाही. अस्पृश्यतेविषयी तीळमात्र आस्था नव्हती. सामाजिक आचार-व्यवहारासंबंधी ते उदार मतवादी होते. तरी धर्मविषयक अनुष्ठान करण्याकडे विशेष लक्ष असे. सान्या बंगालभर दुर्गापूजेचा उत्सव मोठ्या प्रमाणात साजरा होतो. १९०१ साली स्वामीजींच्या इच्छेनुसार मठात दुर्गोत्सव आणि पूजाविधी करण्याचा संकल्प सोडला. त्यानुसार गुरुबंधू ब्रह्मानंद व इतर शिष्यगण मोठ्या उत्साहाने कामाला लागले. वास्तविक कोणत्याही पूजा वा क्रिया संकल्पपूर्वक करण्याचा संन्याशाला वर्ज्य असते. त्यामुळे शारदामयी माँच्या नावाने संकल्प सोडण्यास त्यांची अनुमती मिळवावी लागली. मातीची दुर्गेची मूर्ती मठात आणली. पूजेच्या आदल्या दिवशी शारदामयी माँ मठात आल्या. ब्रह्मचारी कृष्णलाल महाराजांनी सप्तमीच्या दिवशी पूजा मांडली. तंत्रशास्त्रकोविद ईश्वरचंद्र भट्टाचार्यांनीही तंत्रधारकाचे आसन ग्रहण केले. दुर्गापूजा यथासांग, यथाविधी समापन झाली. फक्त मठात पशुबळी मात्र देण्यात आला.

गरीब, दुःखी, कंगाल व्यक्तींना तृप्त होईतोपर्यंत प्रसाद भोजन दिले. त्यासाठी बेलूर, बाली व उत्तरपाडा येथील परिचित, अपरिचित गरीब, पंडित ब्राह्मणांना निमंत्रण दिले. त्यांनीही उपस्थिती लावली. यानंतर मात्र मठाविषयीचा ब्राह्मण मंडळींचा गैरसमज दूर झाला. दुर्गोत्सवावानंतर मठात लक्ष्मीपूजा व श्यामाकाली पूजाही यथाशास्त्र अनुष्ठित झाली. पूजेनंतर स्वामी विवेकानंद जन्मदाती आई भुवनेश्वरी देवींच्याबरोबर कालीघाटावर गेले. लहानपणी एकदा नवस बोलला होता की, मुलाला आराम पडला तर काहीघाटी विशेष पूजा बांधीन व श्री मंदिरात त्याला लोळण घालवून आणीन. त्या नवसाचा त्यांना त्या वेळी अनेक कारणाने विसर पडून गेला. आता स्वामीजींच्या आजाराची बातमी कळताच भुवनेश्वरीदेवींनी आपले मनोदय कळवून नवसानुसार सारे काही करण्याचा मठात निरोप पाठविला. आईच्या आदेशानुसार स्वामीजींनी कालीघाटच्या आदि गंगेत स्नान केले. ओल्या कपड्यानिशी मंदिरामध्ये प्रवेश केला. भक्तिभावाने कालीमातेसमोर तीन वेळा लोळण घेतले. त्यानंतर सात वेळा मंदिराला प्रदक्षिणा घातली. सभामंडपाच्या पश्चिमेस असलेल्या एका उघड्या चौथच्यावर बसून होमास प्रारंभ केला.

पुष्कळ लोक तो यज्ञविधी पाहायला जमले. समस्त विधी यथासांग समाप्त करून स्वामीजी मठात परतले. मग ते साच्यांना सांगू लागले. कालिघाटी अजुनी कसा उदार भाव आढळला. मी विलायतेहून परतलो हे ठाऊक असूनही मंदिराच्या संचालकांनी मला मंदिरात प्रवेश करण्यास मुळीच मज्जाव केला नाही. उलट मोठ्या आदराने मला मंदिरामध्ये घेऊन जाऊन माझ्या इच्छेप्रमाणे पूजा करण्यास मदत केली.

ऑक्टोबर महिन्यात आजागाने फिरून जोगाने उचल खाली. स्वामीजींनी अंथरूण धरले. कोलकत्यातील त्यावेळचे नामांकित डॉक्टर सँडस्टर्ट स्वामीजींवर उपचार करू लागले. सर्व प्रकारच्या शारीरिक व मानसिक परिश्रमास बंदी घालण्यात आली. काही दिवसांच्या औषधोपचार व विश्रांतीने त्यांची प्रकृती सुधारू लागली.

वेदांत विद्यालय स्थापण्याचा एक विचार स्वामीजींनच्या मनात बरेच दिवस घोळत होता. कॉंग्रेस अधिवेशनासाठी आलेल्या अनेक प्रतिनिधींनी त्यांची बेलू मठात भेट घेतली तेव्हा तो विचार बोलून दाखवला. या संतसंकल्पाला यथाशक्ती मदत करण्याचे काहींनी आश्वासनही दिले होते. स्वामी त्रिगुणातितानंदाना त्यांनी उद्बोधन प्रेस विकून टाकण्याचा सल्ला दिला. त्यानुसार प्रेसचे पैसे विद्यालय स्थापण्यासाठी जमा करण्यात आले. स्वामीजींच्या अकाली निधनामुळे तो संकल्प अपुराच राहिला. पुढे १९१५-१६ साली मठाचे सहकारी अध्यक्ष प्रेमानंदानी एक संस्कृत पंडित नेमला. तो मठातील ब्रह्मचारींना नियमितपणे संस्कृत भाषा व शास्त्रांचे अध्यापन करू लागले.

१९०१ च्या डिसेंबर महिन्यात एके दुपारी निरंजनानंदानी दारावर थाप मारली. भगिनी निवेदिता आणि इंग्रज स्थिया आल्याचे त्यांने सांगितले. तेव्हा त्या आल्या त्यांनी स्वामीजींच्या प्रकृतीची चौकशी केली आणि तब्बेत बरी नसताना अधिक त्रास देऊ नये या भावनेने त्या निघून गेल्या. त्यात श्रीमती सेव्हियर आणि जोसेफाईन मॅकलिओड होत्या.

मॅकलिओड यांचा जपानी मित्र ओकाकुरा काबुझो (Okakura Kabuzo)हे ६ जानेवारी १९०२ ला कोलकत्यात पोहोचले. ओकाकुरा हे जुन्या मंदिरांच्या जीर्णोद्धार कमेटीचे चेअरमन होते नि टोकियो स्कूल ऑफ आर्टच्या संस्थापकांपैकी एक होते. होरी हे एक बुद्ध भिक्षु होते. त्या दोघांचा उद्देश भारत दौरा होता. याशिवाय स्वामीजींची प्रत्यक्ष क्षेट्र घेऊन त्यांना जपान येथे भरणाऱ्या धर्मसभेला निमंत्रण द्यायचे होते. ओकाकुरा बुद्धांच्या जन्मभूमीला भेट देण्यासाठी आले होते. त्यांनी स्वामीजींना धर्मसभेला निमंत्रण दिले. ओकाकुरा बुद्ध गयेला भेट देणार होते व महाबोधी टेंपल बुद्ध गया येथे मंदिराचे व्यवस्थापन पाहणार होते. जवळच जपानी बुद्ध यात्रीसाठी रेस्ट हाऊस बांधण्यासाठी जागाही खरेदी करणार होते.

स्वामीजींना थोडे बरे वाटू लागले. लगेच त्यांनी काशीला कोरड्या हवेत जाण्याचे ठरवले. तेथून ओकाकुरांच्या विनंतीवरून ते बुद्ध गयेला गेले. त्यांच्याबरोबर जोसेफाईन मॅकलिओड, ओकाकुरा, निर्भयानंद, बोधानंद यांनी २७ जानेवारीला कोलकत्ता सोडले. ही स्वामीजींची शेवटची बौद्ध गयेची यात्रा होती. परिव्राजक संन्याशी म्हणून बाहेर पडण्यापूर्वीही स्वामीजी बुद्धगयेला आले होते. प्रारंभ आणि शेवट दोन्ही गोष्टी बुद्ध गयेतच पूर्ण झाल्या होत्या. १२ वर्षांपूर्वी येथे स्वामीजी आले होते. तेथे साधारण एक आठवडाभर ते थांबले.

३९ च्या जन्मदिनी विवेकानंद पुन्हा त्याच बोधिवृक्षाखाली पद्मासनावर ध्यानस्थ बसले. बुद्ध गयेच्या मठाचे महंत स्वामीजींची

प्रसिद्धी पुष्कळ दिवसांपासून ऐकत आले होते. आज त्यांच्या अचानक येण्यामुळे खूप आनंद झाला. स्वतः त्यांनी स्वामीजींची सर्व व्यवस्था केली. थोडीसुद्धा गैरसोय होणार नाही, अशी काळजी घेतली. स्वामीजींनी तेथे काही दिवस ध्यानधारणेत घालविली व जपानी मित्राबरोबर ते वागणसीत परतले.

काही बंगाली तरुण दरिद्री नारायणाची सेवा करताना पाहून स्वामीजींना आनंद झाला. त्यांना त्यांनी आशीर्वाद दिला. मार्गदर्शन केले. पुढे काशीच्या रामकृष्ण सेवाश्रमाचे कार्य व्यापक बनले. त्या सेवाश्रमाच्या संस्थापकांपैकी एक चारुचंद्र दास यांनी कितीतरी वर्षे हे कार्य पुढे चालू ठेवले.

श्रीरामकृष्णांचा जन्मोत्सव जवळ आला. हे पाहून स्वामीजी काशीहून बेलूर मठात परत आले. काशीच्या कोरड्या हवेमुळे त्यांना बरे वाटत होते; पण मठात परत आल्यावर पुन्हा रोग बळावला. त्यांना अंथरूण धरावे लागले. रामकृष्ण जन्मोत्सवाच्या दिवशी आनंदावर विरजन पडले. उत्साही वातावरण काळ्या छायेने ग्रासले गेले. मठाचे जंगी पटांगण भक्तांनी भरून गेले होते. साधारण तीस हजार स्त्री-पुरुष जमले होते. संकीर्तन सुरु होते. महाप्रसाद वाटणे सुरु होते. पण स्वामीजी त्यात सहभागी होऊ शकले नाहीत. खिडकीचा गज धरून त्या विशाल जनसमुदायावर त्यांनी प्रेमपूर्व आशीर्वादाची नजर पसरविली. शरदचंद्र चक्रवर्ती यांनी मठाच्या प्रांगणात एक फेरी मारली नि येऊन स्वामीजींना सारे वर्णन ऐकवले.

भगिनी निवेदिता व काही इंग्रज महिला गुरुदर्शनासाठी येऊन गेल्या. शरदचंद्र चक्रवर्ती विचारात पडलेले पाहून स्वामीजींनी विचारले, “कसला विचार करीत आहेस. माझी शरीरावस्था पाहून तू का रडतोस? हे शरीर जन्मले, ते नाहीसेही होणारच. तुम्हा लोकांमध्ये थोडाबहुत जरी भाव शिरकवू शकलो असेन तरी समजेन की देह धारण करण्याचे सार्थक झाले.”

त्याच दिवशी उत्सवाविषयी बोलताना स्वामीजी म्हणाले, “सध्या ज्या रीतीने उत्सव साजरा करण्यात येतो. त्यापेक्षा वेगळ्या पद्धतीने लागोपाठ चार-पाच दिवस उत्सवाचे आयोजन चांगले होईल. पहिल्या दिवशी शास्त्राचे पठण आणि विवरण, दुसऱ्या दिवशी वेदांताची चर्चा, सिद्धांताचे स्पष्टीकरण, तिसऱ्या दिवशी प्रश्नोत्तरे सभा, चौथ्या दिवशी श्रीरामकृष्णांचे जीवन, आदर्श व मार्ग यासंबंधी भाषणे व आलोचना, शेवटच्या दिवशी प्रसाद वितरण व दरिद्री नारायणाची सेवा. उत्सवाच्या निमित्ताने जीवन घडविण्यास उपयोगी अशा रामकृष्णांच्या आदर्शाचा नि भावांचा सर्वसामान्य लोकांच्या हृदयात प्रवेश होईल अशी व्यवस्था करावी हे साध्य होत नसेल तर अशा महोत्सवाला लोकांना जमवून गलबला मचविल्यानेच रामकृष्णांच्या भावाचा प्रचार झाला असे समजणे निव्वळ विडंबनच होय. तेवढ्या वेळेपुरते धर्मभावनेच्या उत्तेजनेने संकीर्तन व नृत्यादी करून विशेष काही साधल्यासारखे नाही.

१६ मार्चला रामकृष्ण जयंती सोहळा संपन्न झाला. २१ मार्च रोजी क्लासिक थिएटर हॉलमध्ये आधुनिक विज्ञानाच्या काळातचे हिंदू मन (The Hindu Mind in Modern Science) या विषयावर भगिनी निवेदितांचा जाहीर व्याख्यान झाला. त्याला मिळालेला उत्तम प्रतिसाद पाहून स्वामीजींना आनंद झाला आणि तणावही कमी झाला. २९ मार्चला समुद्राच्या भरतीच्या वेळी गंगेच्या पात्रातले पाणी मठाच्या आवारात शिरले. ख्रिस्ताई ग्रीनस्टेडल याच महिन्यात मद्रासला पोहोचल्या आणि एप्रिलच्या पहिल्या आठवड्यात जोसेफाईन मॅकलिअॉड कोलकत्याहून मायावतीच्या अटैत आश्रमात पोहोचल्या. मे महिन्यात ख्रिस्ताईन ग्रीनस्टेडल आणि भगिनी निवेदिता देखील मायावती आश्रमात पोहोचल्या.

स्वामीजींच्यावर आता कविराज महानंद सेन गुप्ता या प्रसिद्ध बंगाली वैद्यांचे औषधोपचार सुरु झाले. स्वामीजींना पथ्य कडक होते. पाणी व मीठ वर्ज्य. हे उपचार २१ दिवस चालू होते. दोन महिन्यांनंतर स्वामीजींना बरे वाढू लागले. मात्र पूर्ण विश्रांती घेण्याचा सळ्हा त्यांनी मानला नाही. त्याचप्रमाणे शिकवण्यावरही मर्यादा घातली नाही. त्यांना जिज्ञासू लोकांना दूर टाळायचे नव्हते. शेवटच्या दिवसांपर्यंत ते आपले ज्ञानभांडार मुक्तहस्ताने वाटतच राहिले. दिवसभर ते पत्र लिहीत. वाचीत, भारतीय इतिहास व तत्त्वज्ञानावर नोटस् काढीत असत.

स्वतः मनोरंजनासाठी गात असत किंवा गुरुबंधूंशी थद्वा विनोदात हसत खेळत घालवित. ते शिस्तीचे भोक्ते होते; पण शिस्तीचा अतिरेकत करत नसत. मठात पूजाविधीचे कर्मकांड त्यांना मान्य नव्हते. पूजा पाठाएवजी शास्त्रग्रंथांच्या अभ्यासावर अधिक वेळ घालविष्यास शिष्यांना बजावीत. अशा कामासाठी मठात ठारविक वेळा घंटा वाजत असे. चारित्र्यसंपन्न वैराग्य, ध्यान, शिक्षण व संस्कृतीच्या संवर्धनासाठी सतत कार्यमग्न राहा तरच तुमच्या हातून सामाजिक पुनरुत्थानाचे काम करण्यासाठी आवश्यक असे चैतन्य, उत्साह राहील.

वाराणसीहून आल्यावर स्वामीजींनी आपल्या सर्व संन्याशी शिष्यांना जगभर पत्रे पाठवली आणि अल्पकाळ का असेना त्यांना भेटून जाण्यास सांगितले. त्याप्रमाणे काही जण आले नि त्यांची स्वामीजींची शेवटची भेटही झाली. जे येऊ शकले नाहीत; त्यांना ज्याच्यासाठी, ज्याच्या कार्यासाठी त्या लोकांनी जीवन समर्पित केले होते त्यांना भेटण्याचा सोनेरी क्षण निघून गेला. हळूहळू मठाच्या कारभारातून त्यांनी लक्ष काढून घ्यायला सुरु केले. जास्तीत जास्त सखोल ध्यानामध्ये ते मग राहू लागले. रामकृष्ण म्हणत, “ज्या दिवशी नरेनला तो कोण आहे, हे समजेल त्यावेळी निर्विकल्प समाधीत जाईल आणि एके दिवशी स्वामीजींना गुरुबंधूने विचारले, “तुला आता कळले का तू कोण आहेस.” यावर स्वामीजी म्हणाले, “होय आता मला कळले आहे.” यावर सारेच स्तंभित झाले. निर्वाचा तो संकेतच होता.

जून महिन्यात स्वामीजी आनंदी आणि प्रसन्न मूढमध्ये होते. त्यांच्या प्रत्येक कृतीमागे एक निश्चित हेतू दिसून येऊ लागला. मायावती आश्रमातून परतल्यावर निवेदितांना मठात येऊ नको म्हणून त्यांनी सांगितले नि स्वतः बागबझार मधल्या निवासस्थानी जाऊन निवेदितांची व्यवस्था कशी आहे हे पाहिले. भविष्यातील योजना, कार्य याची चर्चा केली. त्यांना आशीर्वाद दिले.

जूनच्या शेवटी शेवटी त्यांनी जाहीरच केले आता महानिर्वाणाची तपस्या सुरु करायची आहे. त्यांनी मठाच्या परिसरात फिरता फिरता गंगेच्या काठावर आपल्या मर्त्य देहावर कोठे अग्नी संस्कार करावेत. त्यावर फोटो, मूर्ती काही न ठेवता फक्त ॐकार कोरावा अशी इच्छा प्रगट केली.

शेवटच्या एकादशीदिवशी भगिनी निवेदितांना भोजनाचा आग्रह केला. जेवणांनंतर त्यांच्या हातावर स्वतः पाणी घातले. हात टाँवेलने पुसले. निवेदिता म्हणाल्या, “स्वामीजी ही सारी कामे मी तुमच्यासाठी करायला हवीत.” यावर ते म्हणाले, ”येशू ख्रिस्तांनी तर आपल्या शिष्यांचे पायही धुतले होते, हे विसरलीस का?” मग या साच्या कृतीचा अर्थ उमगला. it was the last time पण ती शेवटचीच वेळ होती.

अलीकडे स्वामीजी रात्री तीन वाजता उढून ध्यानाला बसत. ध्यानाच्या खोलीत त्यांच्यासाठी खास आसन घातलेले असे.

इतर संन्यासी व बालब्रह्मचारी त्यांच्या भोवती ध्यानाला बसत. स्वामीजी जोवर ध्यान संपवून आसन सोडून उठत नाहीत. तोवर कुणालाही उठण्याची मुभा नसे. स्वामीजी कधी कधी दोन तासांपेक्षा अधिकही ध्यानासनावर बसत. त्यानंतर शिव-शिव म्हणत आसनावरून उठत. श्रीरामकृष्णांना प्रणाम करून शिवविषयक एखादे गीत गात गात खाली उतरत आणि मठाच्या प्रांगणात इतस्ततः फिरत. चेहच्यावर अपूर्व शांती, स्वच्छंद पदक्षेप पाहून वाटे की स्वर्गीय देव पृथ्वीवर चालत आहे.

त्यानंतर शास्त्राध्ययनास आरंभ होई. त्या वेळी स्वतः स्वामीजी हजर राहून शास्त्र चर्चा करीत. कठीण मुदांची स्वतः फोड करून सांगत. सकाळी उपनिषदे, ब्रह्मसूत्रे अध्ययन-अध्यापन चाले. काही दिवसांपासून स्वामीर्जीनी स्वतः पाणिनी लघुकौमुदी शिकविष्ण्यास आरंभ केला होता. दुपारी भोजनानंतर पुन्हा अध्ययन सुरू होई. तिसऱ्या प्रहरी ब्रह्मचारी व संन्याशी थोडी विश्रांती घेऊन कोण फिरावयास बाहेर पडत, तर कोणी मठाच्या कामकाजात गुंतत. सांजारतीची शंख घंटा वाजताच सगळेजण ध्यानगृहात एकत्र येत. कुणी गैरहजर राहिला तर स्वामीजी त्यांची चांगली हजेरी घेत. प्रकृती बिघडली तरच माफ. अन्यथा कोणी मठाच्या नियमाचे उल्लंघन जाणीवपूर्वक केले तर त्यादिवशी मठात त्याला जेवायला मिळत नसे. जवळच्या खेड्यात भिक्षा मागून त्यावर त्याला तो दिवस काढावा लागे. स्वामीजी, एकीकडे दयाळू, प्रेमळ, उदार होते. तसेच दुसरीकडे कठोर न्यायपरायण व निर्भयही होते. लहानशी कसूरही माफ करीत नसत. भविष्यकाळी मठाचा आदर्श सुरक्षित ठेवण्यासाठी हे काटेकार वागणे गरजेचे होते.

भारतात नि भारताबाहेर मिशनचा प्रचार संन्याशी उत्साहाने प्रचार कार्यात लागले होते. स्वामीर्जींची नवोन्मेषाशाली जीवनचर्या पाहून कोणालाही त्यांच्या महाप्रयाणाची चाहूल लागली नाही त्यांनी इंग्रजी लिहिले.

Now I am nearing that peace, the external silence I preached the theory (of vedantism) so long but oh joy! I am realising it now. Yes, I am. "I am free" Alone, alone I am the one without a second.

स्वामी विवेकानंदांनी मृत्यूच्या नजरेला नजर भिडविली होती. तीही निर्भयतेने. त्यांच्या अनुयायांना वाटत होते की, आणखी तीन-चार वर्षे ते देह सोडणार नाहीत; पण स्वतः स्वामीर्जीना ती आयुष्याची सायंकाळ होती हे पूर्णपणे माहिती होते. आपल्या कार्याची धुरा दुसऱ्यांच्या हाती सोपविताना त्यांना मुळीच पश्चात्ताप वाटत नव्हते. एकदा तर ते म्हणाले, शिष्यांच्याबरोबर कायम राहिल्याने शिष्यांचे आयुष्य बिघडून जाते. गुरुनेच त्यांच्यापासून लांब जायला हवे. तरच ते स्वतःहून स्वतःला मोठे बनवतील. आता मठाच्या बाह्य प्रश्नात लक्ष द्यायला ते तयार नव्हते.

त्या शेवटच्या आठवड्यात भारतदेशात एकता आणि संतुलन स्थापित करणे फार कठीण आहे, असे एका शिष्याने मांडले. स्वामीर्जीना असा नकारात्मक सूर खपत नव्हता. त्याने ते थोडे उद्दिश झाले. वीज कडाडावी तसे ते म्हणाले, "कोणतेही काम कठीण आहे, असे जर तुम्हाला वाटत असेल, तर पुन्हा येथे येऊ नका. खरं तर ईश्वराच्या कृपाशीवादिने प्रत्येक गोष्ट पूर्ण करायला सोपे जाते. तुमचे कर्तव्य म्हणजे गरिबाची सेवा करणे आणि रंजल्या गांजलेल्यांना आपले म्हणणे. त्यात जात, धर्म, पंथ असले भेद ठेवायचे नाहीत. तुमच्या कामाचे काय फळ मिळणार याचा विचार करणारे तुम्ही कोण? तुमचे एकच काम सतत कार्य करीत राहा. प्रत्येक गोष्ट योग्य वेळी आपोआप पूर्ण होईल, तुम्ही सारे जण माझे हुशार, शहाणे अनुयायी आहात. तुम्ही काय केलेत ते मला सांगा. दुसऱ्यासाठी तुम्ही तुमचे एक आयुष्य देऊ शकत नाही? एक वेळ वेदांताचा अभ्यास आणि ध्यान-धारणेचा अभ्यास

आणि तशीच कामे पुढच्या जन्मासाठी ठेवून द्या. हा देह इतरांच्या सेवेसाठी वेचला जाऊ दे.

मग मी समजेन की तुम्ही माझ्याकडे फुकट आला नाहीत. तुमचे येणे व्यर्थ गेले नाही. इतक्या वर्षांच्या तपस्येनंतर, वैराग्यानंतर आता मला समजले की, सर्वांत मोठे सत्य हे आहे की, तोच तो सर्वांतर्यामी आहे. ही सारे त्याचीच बहुविध रूपे आहेत. वेगळा देव शोधायची गरज नाही. साञ्चा प्राणिमात्रांची सेवा करण्यास ईश्वराची पूजा बांधीत असतो. अस्पृश्यता फेकून द्या. अतिशय क्रूरपणे भारतात ती पाळली जाते, या शृंखला तोडा.

स्वामीजींची ही कळकळीची हृदयापासून मारलेली हाक वाया गेली नाही. शेकडो तरुणांनी ती ऐकली. रामकृष्ण मिशनच्या माध्यमातून त्यांनी ते सुरु केले. स्वामीजींच्याकडून मिळालेला हा प्रकाशझोत एका भारतीय तरुणाने पुढे नेला. तो तरुण म्हणजे एम. के. गांधी. अस्पृश्यता निवारण्यासाठी ते झटले. तो स्वामी विवेकानंदांच्या जीवनातला सर्वोच्च दिवस होता. शुक्रवार, तारीख ४ जुलै १९०२. महासमाधीच्या या दिवशी पहाटे लवकर उठले. सर्वांबरोबर एकत्र ध्यान करायला गेले. तेथून आल्यावर जुन्या आठवणी काढून त्यात रमून गेले. दुसऱ्या दिवशी अमावस्या व शनिवार म्हणून मठात श्रीकाली पूजा करण्याची त्यांनी इच्छा प्रगट केली. पूजेच्या तयारीचे बोलणे चालले. एवढ्यात स्वामी रामकृष्णानंदांचे वडील ईश्वरचंद्र भट्टाचार्य मठात आले. ते शक्तिसाधन व तंत्रशास्त्रात पारंगत होते. त्यांना स्वामीजींना आनंद झाला. त्यांच्याशी विचारविनिमय करून स्वामीजींनी तेथल्या तिथेच स्वामी शुद्धानंद व स्वामी बोधानंद यांना पूजेला आवश्यक असणाऱ्या सर्व साहित्याची व्यवस्था करण्यास सांगितले. नंतर स्वामीजींनी थोडा चहा घेतला. मठाच्या मंदिरात प्रवेश केला. नेहमी दारे-खिडक्या सताड उघड्या टाकणाऱ्या स्वामीजींनी त्यादिवशी सारी दारे खिडक्या आतून बंद करून घेतल्या. ते जगन्मातेच्या सान्निध्यात तीन तास राहिले. जगन्मातेचे एक गीत गाऊन झाल्यावर हळूहळू मंदिरातून बाहेर आले. पायऱ्या उतरत उतरत. ‘मन, चल निनिकेतने’ हे गाणे गुणगुणत मठाच्या आवारात फिरू लागले. ज्या दिवशी रामकृष्ण परमहंस आणि नंदेंद्रची भेट दक्षिणेश्वरी झाली त्या वेळी पवित्र देवालयात हेच गाणे म्हटले होते. मना चल तू तूऱ्या मूळ घराकडे, निवासस्थानाकडे चल.”

योगायोगाने स्वामी प्रेमानंद त्यांच्या बाजूस जवळच उभे आहेत. स्वामीजी स्वतःशीच हळू आवाजात पुटपुटतात. जर यावेळी आणखी एक विवेकानंद असता तर तो समजू शकला असता की, या विवेकानंदाने काय केले आहे ते; परंतु कालांतराने अनेक विवेकानंद जन्म घेतील.” स्वामी प्रेमानंद हे ऐकून चकीत झाले. त्यांचे मन उच्च भावात स्थित असल्याशिवाय स्वामीजी असे कधी बोलत नसत. महामायेचा खेळ कोणाला समजणार? आज खेळ आहे, हे प्रेमानंदांना कसे समजणार?

त्यानंतर स्वामीजी आर. सी. दत्त यांच्याशी बोलले त्यांनी स्वामी शुद्धानंदांना शुक्ल यजुर्वेदातील सुषुम्नाह सूर्यशमी हा भाग वाचायला सांगितला. त्या लेखकाने लिहिलेला अर्थ स्वामीजींना समाधानकारक वाटला नाही. त्यामुळे त्याचा खरा सखोल अर्थ शोधण्यास शिष्यांना स्वामीजींनी सांगितले.

जेवणाची घंटी वाजली. स्वामीजी मंदिराखालील ओसरीत सगळ्यांबरोबरच जेवायला बसले. आजारी पडल्यापासून ते स्वतंत्रच जेवायला बसत. सर्वांच्या पंक्तीला ते अलीकडे बसले नव्हते. आज तो परिपाठ मोडून ते सर्वांबरोबर बसले याचा सर्वांना आनंद झाला. नेहमीप्रमाणे मनमोकळेपणाने जेवू लागले. जेवता जेवता आपल्या गुरुबंधूंशी खेळीमेळीने बोलून हास्यविनोद करीत बसल्याने

एक प्रसन्न वातावरण निर्माण झाले. बोलता बोलता म्हणाले, आज मला रोजच्यापेक्षा पुष्कळच बरे वाटते.” भोजन आटोपत्यावर त्यांनी थोडी विश्रांती घेतली.

रोज अडीच तीनच्या सुमारास प्रारंभ होत असे. आज पुरता सव्वाही वाजायचा होता तर ब्रह्मचारी मुलांना बोल-वून नियमित पाठास आरंभ केला. व्याकरणाचे अध्ययन सुरु होते. लघुकौमुदी शिकवणे सुरु झाले. विषय नीरस असूनही आणि तब्बल तीन तास वर्ग चालूनही कुणालाही कंटाळा आला नाही. कधी कधी हमू आणतील अशा लहान सहान गोष्टी सांगून तर कधी सूत्राचे तन्हेतन्हेचे मजेदार अर्थ लावून कठीणातल्या कठीण मुद्यांचीही सुरेख फोड करून ते सरळ सोपे आणि सुबोध करून स्वामीजी शिकविण्यात दंग होऊन गेले. शिकविण्याच्या ओघात स्वामीजी म्हणाले, “एकदा माझा वर्गमित्र दाशरथ संन्याल (पुढे हायकोटाचे वकील) यांना रात्रभर जागून अवघा इंगलंडचा इतिहास शिकविला होता.”

तीन तास शिकवल्यावर स्वामीजींना थोडा थकवा आल्यासारखे वाटू लागले. मग त्यांनी विश्रांती घेतली. फिरायला म्हणून मठाच्या बाहेर पडले. दोघे गप्पागोष्टी करण्याच्या नादात बेलूर बाजारापर्यंत केव्हा पोहोचले हे समजलेच नाही. इतर गोष्टीबरोबर वेदविद्यालयाची गोष्ट निघाली. प्रेमानंदानी विचारले, “वेदांताच्या अभ्यासाने काय लाभ होणार?” यावर स्वामीजी म्हणाले, “त्याने निदान पुष्कळशा, भोळ्या, अडाणी, खुळचट समजुतीचा नायनाट होऊन त्या नाहीशा होतील.”

बाहेरून फिरून आल्यावर मठाच्या व्हरांड्यात बसले. विश्रांती घेत घेत ते संन्याशी व ब्रह्मचाऱ्याशी गप्पा-गोष्टी करू लागले. वयाने जास्त असणाऱ्या साधकांना प्रेमाने विचारत, चौकशी करत, उपदेशही करू लागले. इतक्यात संध्याकाळच्या आरतीची वेळ झाली. मग तेथे जमलेले साधक स्वामीजींना प्रणाम करून मंदिराकडे गेले. स्वामीजी हव्हहव्ह दुसऱ्या मजल्यावरील आपल्या खोलीत येऊन उपस्थित झाले. एक ब्रह्मचारी स्वामीजींच्याबरोबर होता. त्याला स्वामीजींनी खोलीची दारे-खिडक्या उघडून द्यावयास सांगितले. अमावस्येची आदली रात्र असल्याने बाहेर घनदाट काळोख पसरला होता. गंगेच्या तीरावरील असंख्य दीप नदीच्या पात्रात प्रतिबिंबित झाले होते. वर आकाशात असंख्य तारे लुकलुकत होते. वातावरण शांत, निःशब्द, स्वामीजी हव्हहव्ह खिडकीजवळ गेले. तेथून दक्षिणेश्वरच्या मंदिराची शिखरे दिसत होती. तो बालक नरेंद्र, रामकृष्णांनी त्याच्या अनुभूतीला घातलेले कुलूप आता ते खोलण्याची वेळ आली होती. बऱ्याच वेळाने भानावर आल्यावर वळून स्वामीजी ब्रह्मचाऱ्याला म्हणाले, “बाहेर बसून जप कर.” तो बाहेर गेला. स्वतः जपमाला घेऊन बसले. तासाभारानंतर आसनावरून उठले. अंथरूणावर झोपले. ब्रह्मचाऱ्याला आत बोलावले व त्याला डोक्याला वरे घालण्यास सांगितले. त्यावेळी रात्रीचे आठ वाजले होते. तास निघून गेला. जपाची माळ हातात तशीच होती. थोडासा हात कंपायमान झाला. थरथरला आणि स्वामीजींनी दीर्घ श्वास घेतला. त्यानंतरची दोन मिनिटे निःशब्द होती. पुन्हा एक दीर्घ श्वास घेतला. निद्रिस्त बालकाप्रमाणे अस्फुट स्वरात कण्हल्याचा आवाज आला. मस्तक उशीवरून खाली घसरले. नजर भ्रूमध्यावर स्थिर होती. ते पाहून ब्रह्मचारी घाबरला. त्याने खाली जाऊन स्वामी प्रेमानंद आणि निश्चयानंद यांना बोलावले. नऊ वाचून दहा मिनिटे झाली. या दोघांनी जगदंबेचे आणि रामकृष्णांच्या नावाचा उच्चार वारंवार करून स्वामीजींना जागे करायचा प्रयत्न केला. यानंतरही जेव्हा प्रतिसाद मिळेना तेव्हा समजले की, सारे काही संपले आहे. स्वामीजींनी महानिवारण घेतले आहे. इतर संन्याशी वर आले. स्वामी बोधानंदांना अद्वैतानंदांनी स्वामीजींची नाडी तपासायला सांगितले. ती मिळेना हे पाहून बोधानंदांनी जोराने आक्रोश केला. स्वामी अद्वैतानंदांनी निर्भयानंदांना त्वरित डॉ. महेंद्रनाथ मुझमदार यांना बरानगरमधून आणण्यास पाठवले.

तोपर्यंत दुसरा एक स्वामी कोलकत्याला गेला. स्वामी ब्रह्मानंद व सारदानंद त्यादिवशी तेथे गेले होते. त्यांना सांगायला हवे होते.

डॉक्टर महेंद्रनाथ रात्री १०.३० वा. मठात आले. त्यांनीही कृत्रिम श्वासोच्छवासाने स्वामीर्जींना जागृत करण्याचा प्रयत्न करून पाहिला. मध्यरात्रीला डॉक्टरने स्वामीर्जींना मृत घोषित केले. त्यांच्या मते हृदयविकाराच्या झटक्याने निधन झाले तर दुसऱ्या दिवशी सकाळी डॉ. बिपीन बिहारी घोष आले. त्यांनी सांगितले, स्वामीजी Apoplexy ने वारले. अनेक डॉक्टर नंतर जमले. त्यांचे एकमत झाले नाही.

मात्र मठातील संन्याशांची अशी धारणा बनली, की स्वामीर्जींनी स्वेच्छेने महासमाधी घेतली. दुसऱ्या दिवशी सकाळी शनिवारी भगिनी निवेदिता मठात आल्या. दुपारी २ वाजेपर्यंत त्या स्वामीर्जींच्या पार्थिवाजवळ फॅनने वारा घालीत बसल्या होत्या.

स्वामीर्जींच्या कुटुंबियांनाही ही दुःखद वार्ता कळविली. स्वामीर्जींचे धाकटे बंधू भूपेंद्रनाथांनी आई भुवनेश्वरींना सांगितले. त्यांनी विचारले, “इतक्या लहान वयात नरेंद्र कसा गेला. त्याच्यावर चांगले उपचार झाले नाहीत का? आणि जन्मदात्या आईच्या दुःखाचा बांध फुटला. त्यांना भूपेंद्रनाथांनी सांगितले, जसे आमचे पिताजी हृदयविकाराने गेले तसेच नरेंद्रही गेला.” मग ते सारे मठात आले. काही वेळानंतर तेथल्या संन्याशांना असे का केलेत असे विचारले. तेव्हा त्यांना सांगण्यात आले की, संन्याशाने समाधी घेतली की शोक करायचा नसतो.

दुपारी २ वा. पार्थिव खाली पोर्चमध्ये आणले. त्यांना भगवी वस्ते घातली. आरती झाली. सुगंधी धूप जाळला. भक्तांनी जयजयकार केला. त्यानंतर स्वामीर्जींनी स्वतः ज्या ठिकाणी आपल्या देहावर अंत्यसंस्कार करावेत म्हणून सांगितले होते त्याठिकाणी चिता रचली नि तेथे अंत्यसंस्कार करण्यात आले. कोलकत्ता व आजूबाजूचे शेकडो शोकाकूल अशू ढाळीत होते. नरेंद्र विवेकानंद नावाचे एक चक्रीवादळ शांत झाले होते. गंगा सागराला मिळाली होती. शिवाचा अंश शिवमय बनला होता. त्या वेळी स्वामी विवेकानंद फक्त ३९ वर्षे ६ महिन्यांचे होते.

स्वामी विवेकानंदांचे बंधू डॉ भूपेंद्रनाथ दत्त

स्वामी विवेकानंदांचे धाकटे बंधू डॉ भूपेंद्रनाथ दत्त हे बंगालमधले जहाल क्रांतिकारक स्वातंत्र्यसेनानी ब्रिटीशांनी त्यांना सर्कमजुरीची शिक्षा दिली त्यानंतर ते अमेरिकेला गेले ग्रीस तुर्कस्थान येथे भारतीय तरुणांची सशस्त्र सेना तयार केली. पहिले महायुद्ध सुरु झाल्यावर ते जर्मनीला गेले. तेथल्या विद्यापीठात अँश्रोपॉलॉजी विषयातील डॉक्टरेट मिळवली. त्यांचा लेनिन यांच्याशी पत्रव्यवहार होता. लेनिनने त्यांना भारतातील शेतकरी व कामगार चळवळीशी संपर्क साधण्यास सांगितले. हाच वर्ग स्वातंत्र्यचळवळीचा आधारस्तंभ आहेत हे त्यांना कळले भारतात परतल्यावर त्यांनी त्या दिशेने काम केले नेहरू नेताजी सुभाषचंद्र बोस अरविंद घोष यांच्याबरोबर काम केले. त्यांनी अनेक ग्रंथ लिहिले. ४ सप्टेंबर १९६१ रोजी हा स्वातंत्र्यसेनानी वारला थोडा दुर्लक्षितच...

बोस्टनमध्ये प्रोफेसर जॉन हेन्नी राईट आणि त्यांची पत्नी मेरी तपन राईट यांनी स्वामी विवेकानंदांना १८९३ मध्ये घरी निमंत्रित केले. अचानक पार्लमेंट ऑफ रिलिजनने सप्टेंबरमध्ये परिषद घेण्याचे जाहीर केले. नि शिकागो येथल्या महागड्या राहणीमानाचा खर्च झेपेना म्हणून स्वामीजी बोस्टनला आले होते. प्रो. राईट यांनी स्वामीजींची योग्यता जाणली नि संयोजकांना पत्र लिहिले की या व्यक्तीची बुद्धिमत्ता आम्हा सांच्या प्राध्यापकांची बुद्धि एकत्र केली तरी जास्त होईल. त्यांना ओळख विचारणे म्हणजे सूर्याला त्याची ओळख विचारण्यासारखे आहे.

पार्लमेंट भरण्यापूर्वी बोस्टनमध्ये स्वामीजींच्या भोवती अनेक चाहता वर्ग जमत असे. त्यात काही ब्रिटिशयर्सही होते. एके दिवशी स्वामीजींची भाषा स्फोटक बनली. त्यांनी इंग्रजांच्या भारतीयांच्यावरील अत्याचाराबद्दल कडक शब्दात प्रतिक्रिया व्यक्त केली. २५ ऑ. १८९३ चा दिवस नेहमीचे शांत, प्रेमळ स्वभावाचे स्वामीजींचे हृदय त्यांच्या देशबांधवांच्या शोषणाने दुःखी कष्टी झाले होते. त्याला कारण होते. इंग्रजांचे पारतंत्र. भारताच्या अवनतीला ब्रिटीश कारणीभूत आहेत म्हणून त्यांचा क्रोध शब्दाशब्दातून प्रगट होत होता. ब्रिटीशांच्या चांगल्या गुणांचे ते कौतुक करीत. पण जागतिक इतिहासाचा त्यांचा अभ्यास सखोल होता. त्यामुळे त्यांची ब्रिटीशांच्या रानटीपणाचे जे वर्णन केले ते कोणी खोडू शकले नाहीत. ते म्हणाले, “Ah, the English, only just a little while ago they were savages. Most Horrible ! Even Now, they are barely emerging from barbarism.”

कोठे गेला इंग्रजांचा धर्म? ते पवित्र पित्याचे नाव घेतात. शेजांच्यावर प्रेम करा असा ख्रिश्चन धर्म शिकवतो. त्यांच्या राजसत्तेच्या लोभाने त्याना सुधारले, त्यांच्या देवाने नव्हे. त्यांच्या ओठावर प्रेम शब्द आहे पण हृदय हिंसा व क्रौर्याने भरले आहे. त्यांचे हात रक्ताने लाल झाले आहेत. पण लवकरच त्यांच्यावर देवाचा निर्णय आकाशातून कोसळेल. देवाची अवकृपा लवकरच इंग्रजावर कोसळेल. “चीन त्यांच्यापेक्षा सामर्थ्यशील बनतील इंग्रजांनी भारत सोडला की चीन तेथे आक्रमण करेल. रशिया बलाढ्य बनेल.”

स्वामी विवेकानंद भारत आणि स्वातंत्र्याबद्दल बोलत. अनेक कथा सांगत, झाशीच्या राणीविषयी त्यांना खूप आदर होता. ते सांगत असताना प्रो. राईट यांचा छोटा मुलगा ऑस्ट्रीन हे नीट लक्ष देऊन ऐकायचा. १९३१ साली त्याचे अकाली निधन झाले. मृत्यूपूर्वी तेवीसशे पानांची कांदंबरी त्याने लिहिली होती. त्याचे नाव Islandia. १९४२ साली ती संक्षिप्त स्वरूपात प्रसिद्ध झाली आणि जगप्रसिद्ध बनली. त्यातली वर्णने स्वामीजींची व्याख्याने आहेत. त्यातील लोक भारतीय आहेत तर हिरॉइन झाशीची राणी आहे. या काल्पनिक जगतावर स्वामीजींच्या विचारांचा गहरा प्रभाव आहे.

स्वामी विवेकानंद म्हणजे पूर्वाश्रमीचे नरेंद्र विश्वनाथ दत्त. त्यांचे वडील कलकत्ता हायकोर्टीत अँटनी होते. नरेंद्र यांनी कायद्याची पदवी घेतली होती. इंग्लंडला जाऊन उच्च शिक्षण घेण्याचीही त्यांनी तयारी केली होती. त्यांना दोन बंधू महेंद्रनाथ

व भूपेंद्रनाथ.

भूपेंद्रनाथ हे क्रांतिकारक जहाल स्वातंत्र्यसैनिक होते. त्यांचा जन्म ४ सप्टेंबर १८८० रोजी झाला. महेंद्रनाथ थोर बंगाली लेखक, विचारवंत म्हणून प्रसिद्ध होते. केवळ चार वर्षांचे भूपेंद्रनाथ असताना वडिलांचे हृदयविकाराने निधन झाले. नरेंद्र सर्वस्वाचा त्याग करून संन्याशी बनले. त्यामुळे श्रीमंत कुटुंबांचे दुँदैवी दिवस सुरु झाले.

बालपणी स्वामी विवेकानंदांच्या विचारांचा प्रभाव त्यांच्यावर होता पण पुढे त्यांना समजले की, राष्ट्रीय प्रश्नाकडे पाहताना धार्मिक दृष्टिकोन बाळगला तर अधिक गोंधळ निर्माण होतो. ब्राह्मो समाजाचे विचार त्यांनी स्विकारले अर्थात आयुष्यभर विवेकानंदांचे राष्ट्रप्रेम हा त्यांचा स्फूर्ती स्तोत्र राहिला. म्हणून ते नेहमी म्हणत की स्वामी विवेकानंद म्हणजे देशप्रेमी प्रेषित, Patritic Prophet.

लवकरच भूपेंद्रनाथ सशस्त्र देशभक्तांच्या गटात सामील झाले. अनुशीलन समितीची १९०१ ला स्थापना झाली. पी. मित्रांचे नेतृत्वाखाली हा गट कार्यरत बनला. त्यात चित्तरंजन दास, जिरेंद्रनाथ बंडोपाध्याय, सुरेंद्रनाथ टागोर, सखाराम गणेश देऊसकर, सतीशचंद्र बसू, अरविंद घोष (नंतरचे महर्षि अरविंद), कोलकत्यात ३ अपर सर्कुलर रोडवर ते एका व्यायामशाळेत जमत. वयाच्या २२ व्या वर्षी भूपेंद्रनाथ व त्यांच्या सहकार्यानी शास्त्रे चालवण्याचे शिक्षण घेतले. मङ्गीनी व गॅरीबालडी हे क्रांतिकारक त्यांचे आदर्श बनले. चारित्र्यसंपन्नता, दुर्दम्य उत्साह, अचाट धाडस व स्वातंत्र्याची उर्मी ही या तरुणात होती ही मूल्ये भूपेंद्रनाथानी आयुष्यभर जोपासली.

पंडित शिवराम शास्त्रीची एक काढंबरी प्रसिद्ध झाली होती. त्यावरून युगांतर हे नाव घेऊन भूपेंद्रनाथांनी सासाहिक सुरु केले. त्याद्वारे देशभर सशस्त्र क्रांतिच्या ज्वाला पसरल्या. सोनार बंगला नावाचे जहाल निवेदन भूपेंद्रनाथांनी प्रसिद्ध केले. बंगालच्या फाळणीच्या वेळी हे भारतभर गाजले.

युगांतरचे संपादक म्हणून त्यांनी आठवड्यामागून आठवडे सातत्याने लिखाण केले. १९०७ साली ब्रिटिशांनी त्यांना सक्तमजुरीची शिक्षा ठोठावली. त्यांनी स्वतः कोर्टीत युक्तीवाद केला. ब्रिटीशांनी आम्हाला सक्तीने पारतंत्र्यात ठेवले आहे. तसा त्यांना आधिकार नाही. त्यांना माझ्याकडून स्पष्टीकरण मागण्याचा काहीही अधिकार नाही. देशावर प्रेम करणारा मी देशभक्त आहे. मी जे लिहिले आहे त्याचे मी सर्वार्थाने समर्थन करतो. (संजीवनी २३ जुलै १९०७) पण ब्रिटिशांनी त्यांना शिक्षा दिली. त्यादिवशी भगिनी निवेदितांनी एका पत्रात लिहिले. ‘‘B has done us proud today’’

ज्या दिवशी तुरुंगातून सुटका झाली त्याचदिवशी भगिनी निवेदिता आणि इतरांनी त्यांना अमेरिकेला पाठवले. ब्रिटीश त्यांना पुन्हा पकडून फाशीचा बेत आखत होते.

अमेरिकेत उच्च शिक्षाबाबरोबर क्रांतिकारी कामे चालूच होती. मिनिसोटा विद्यापीठात डॉक्टरेट करताना कॅलिफोर्नियात भारतीय जहाल तरुणांची त्यांनी बैठक घेतली. १९१४ ला त्यांनी अमेरिका सोडली. सशस्त्र लढ्याची त्यांनी योजना आखली ते ग्रीसला आले. तेथून त्यांचा एक सहकारी गुप्तपणे भारतात आला व परिस्थितीचा आढावा घेऊ लागला. पण ब्रिटीशांनी त्याला पकडले व तुरुंगात टाकले. त्यामुळे भूपेंद्रनाथांनी आपला बेत पुढे ढकलला. त्यांच्या पद्धतीनेच पुढे सुभाषचंद्र बोसांनी कार्य केले. भूपेंद्रनाथांना हिंदी सेनेला तुर्कस्थान सरकारने पाठिंबा दिला होता. १९१४ साली महायुद्ध सुरु झाले. तुर्कस्थानच अडचणीत आले. त्यामुळे भारतीय स्वातंत्र्यसैनिकांना आपले ठिकाण बदलावे लागले.

त्या काळात जर्मनीमध्ये बिरेंद्रनाथ चट्टोपाध्याय काम करीत होते. त्यांनी भारतीय स्वातंत्र्य कमेटी स्थापन केली होती. भूपेंद्रनाथ जर्मनीला गेले व त्यांना सामील झाले. पुढे ते त्याचे अध्यक्ष बनले. बर्लिन कमेटीच्या ठरावात असे म्हटले की, स्वतंत्र भारत हा समाजवादी प्रजासत्ताक Socialist Republic असेल. स्वामी विवेकानंदांनी स्वतःला समाजवादी म्हणून संबोधले

होते. त्याचा गहरा प्रभाव भूपेंद्रनाथ यांच्यावर पडला. ट्रॉटस्कीच्या भाषणाने १९१७ साली ते प्रभावित झाले. अँग्रोपॉलॉजी विषयात बर्लिन विद्यापीठाची डॉक्टरेट त्यांनी १९२३ साली मिळाली. जर्मन, पैरीस, एशियाटिक अँग्रोपॉलीजी सोसायटीचे ते सदस्य बनले. मास्कोतील कम्युनिस्ट जागतिक संमेलनाला ते पोहचू शकले नाहीत. मात्र १९२१ ला ते तेथे गेले. Communist Revolution - Final solution of the problem हा त्यांचा प्रबंध त्यांनी लेनिनला सादर केला. तो वाचून लेनिन प्रभावित झाले. त्यांनी त्यांना सांगितले भारतात शेतकऱ्यांच्या चळवळी करणाऱ्या संस्थेच्या संपर्कात राहा. या छोट्याशा पत्राने डॉ. भूपेंद्रनाथांचा स्वातंत्र्यसंग्रामाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन पार बदलून गेला. भारतातले शेतकरी हा भारतीय स्वातंत्र्याच्या लढ्याची प्रमुख ताकद आहे. हे नव्याने त्यांना समजले. १९२२ ला त्यांनी भारतातल्या आपल्या जहाल क्रांतिकारक सहकाऱ्यांना लिहिले की सशस्त्र क्रांतीचा मार्ग सोडून शेतकरी-कामगार चळवळीकडे सामुहिक उठावाकडे, जागृतीकडे लक्ष द्या.

डॉ. भूपेंद्रनाथ भारतात परतले. त्यांनी नेताजी सुभाषचंद्र बोस, जवाहरलाल नेहरू यांच्याबरोबर अनेक सभांत भाग घेतला. १९३० च्या काँग्रेसच्या अधिवेशनात भारतीय शेतकरी व कामगारांच्या उद्धाराविषयी त्यांनी मसुदा तयार केला.

भूपेंद्रनाथ दत्त १९२६ ते १९४१ विविध स्वातंत्र्यसमितीत पदाधिकारी म्हणून कार्यरत राहिले. १९४१ ला कोलकात्यात नाझींच्या रशियावरील आक्रमणाचा निषेध करणारी प्रचंड सभा झाली. त्यावेळी प्रमुख भाषणात डॉ. भूपेंद्रनाथ यांनी स्पष्ट केले की, समाजवादाला पाठिंबा देऊन फॅसिझमचा विरोध करणे भारताच्या हिताचे आहे. म्हणून रशियाला भारताने पाठिंबा द्यायला हवा.

डॉ. भूपेंद्रनाथ २५ डिसेंबर १९६१ रोजी चिल-पेनुरी येथे वारले. त्यांची विद्वता अफाट होती. त्यांनी विविध विषयावर १०-१२ ग्रंथ लिहिले. पण त्यांच्या स्वातंत्र्यलढ्याची वा विद्वतेची कदर स्वतंत्र भारतात कधी झालीच नाही. हा स्वातंत्र्य योद्धा एकाकी अनंतात विलीन झाला.

चुलत आजोबा यांच्या विविध क्षेत्रातील कार्याचा गौरव कोलहापूर संस्थानचे छ. राजाराम महाराजांनी दरबारात प्रशस्तीपत्र व थैली देऊन केला होता. त्यांचे कार्य स्वामी विवेकानंदांच्या संदेशानुसार टाकलेली चार पावले होती.

मे. व्ही. डी. देसाई

चेअरमन हेल्थ कमिटी, इलाखा पंचायत, करवीर

--- यांना ---

मानपत्र

प्रिय चेअरमनसाहेब – आपण स्थानिक स्वराज्यासारख्या महत्त्वाच्या इ. पं. संस्थेत प्रवेश करून घेतल्यापासून आपली गुणग्राहकता, कामाची चिकाटी, आर्थिक निरपेक्षता या गुणांनी तेजस्वी होऊन मोठमोठ्या जागी कामे केली. आज पब्लिक हेल्थ कमेटीच्या चेअरमनची जागा आपण मंडीत करून आपले तेज आपण प्रगट केल्याने आज आम्हां भुदरगड पेट्यांतील नागरिकांना आपला गौरव करणेस अत्यानंद होत आहे. आमची फार दिवसांची सदिच्छा आज अल्पांशाने का होईना पूर्ण होत आहे, याबद्दल आम्हां भुदरगड नागरिकांना सानंद अभिमान वाटतो. आपण इ. पं. सारख्या लोकशाहीच्या संस्थेत प्रवेश केल्यापासून व त्यापूर्वीपासून भुदरगड पेट्यांतील नागरिकांची अनन्यभावे केलेली सेवा शब्दांनी वर्णन करण्यापेक्षा ती जी अनेक स्मारके आपण निर्माण करून ठेविली आहेत, त्या कृतीवरून स्पष्ट होत आहे. आज आपण जी चेअरमनची जागा आपल्या गुणग्राहकतेमुळे मिळविली आहे ती महत्त्वाची आणि जीवनाशी निगडित आहे. अशी जागा आपणा मिळालेबद्दल आम्ही आपले हार्दिक अभिनंदन करितो.

प्रिय देसाईसाहेब – आपण भुदरगड पेट्यांतील विशेषत: गारगोटी येथील मराठा समाजाच्या कार्याची धुरा वहाणारे धुरंधर आहांत, असे मोठ्या अभिमानाने म्हणावे लागते. आपण उच्च कुळातील आदर्श मराठा वीर आहांत, हरिजनोद्धारक आहात, निगर्वी व शांत स्वभावाचे मूर्तिमंत प्रतिक आहांत, निष्कपटी स्वभाव, परधर्मसंहिष्णुता, प्रेमळता इत्यादि गुणांचा साठा आपल्या ठिकाणी वसत असल्यामुळे आपण जणू काय सद्गुणरूपी निधी भासत आहां हे नमूद करणेस आम्हा नागरिकांना आनंद वाटत आहे.

प्रिय कर्मवीर देसाईसाहेब – आपण समाजसेवेची जी अत्यंत पवित्र श्रेष्ठ दर्जाची कार्ये सतत करीत आला, त्यातील कार्याची हातोटी, निलोंभता, चिकाटी यामुळे आपण कर्मवीर हे नाव सार्थ केले आहे. आज भुदरगड पेट्यांतील कार्यकुशल कर्मवीर देसाई या नामाभिधानाने आपण आबालवद्दांच्या व लहानमोठ्या सरकारी अधिकाऱ्यांच्या मनांत वास्तव्य करून कर्मवीर या श्रेष्ठ अशा पदवीस पात्र झाला आहांत, हे नमूद करणे आम्ही आमचे कर्तव्य समजतो. आपली कर्तव्ये ही जनता जनार्दनाचे चरणी वाहिलेली षोडस सुमने होत. कोणतेही कार्य शिरावर घेतले असता एकाग्रपणाने व चिकाटीने त्याचा गोड शेवट केल्याशिवाय कधीही स्वस्थ न बसल्यामुळे सर्वतोपरी आपण कार्याच्या रूपाने प्रगट होत आहात. त्यातील काही कार्ये या ठिकाणी आपले निर्दर्शनास आणणेची परवानगी घेतो.

- आपली सामाजिक कार्ये -

१. सेक्रेटरी, आरोग्य मंडळ, पेटा भुदरगड २. का. मेंबर, स्काऊट असोसिएशन , ३. का. मेंबर, श्री शाहू वाचनालय, गारगोटी, ४. आदर्श बालवीर, ५. चेरमन, युवक संघ पेटा, भुदरगड ६. चेरमन, हरिजन बोर्डिंग गारगोटी, ७. चेरमन, हुजूर मानपत्र कमेटी. ८. प्रेसिडेंट, भुदरगड तालुका रयतसभा, ९. प्रेसिडेंट, शेतकरी सहकारी ख. वि. संघ ब्रॅच, गारगोटी, १० व्हाईस प्रेसिडेंट, ता. पं. भुदरगड, ११ प्रेसिडेंट, दे. मं. ता. पं. भुदरगड, १२ प्रेसिडेंट, मराठा बोर्डिंग, गारगोटी, १३. डायरेक्टर, शेतकरी सं. ख. वि. संघ, कोल्हापूर १४. मेंबर, इ. पं. करवीर, १५. चेरमन, भुदरगड सोसायटी गारगोटी १६. चेरमन, पब्लिक हेल्थ कमेटी इ. पं. करवीर इत्यादि कार्ये करून आपण चिरस्थायी झाला आहांत. इतक्या विविध कार्यात पुढारीपणाने भाग घेऊन ती कार्ये चिकाटीने व अंतःकरणाचे तळमळीने “शांतपणाने व कसलाही गाजावाजा न करता” पूर्ततेस नेत असलेली व्यक्ति या पेट्यांत आम्हांस पहिल्यानेच लाभली आहे, असा आपणाबद्दलचा निर्देश मोठ्या अभिमानाने करावा, असे आम्हास वाटते.

येथे अस्पृश्यतानिवारणाचा उच्चांक गाढून हरिजन बोर्डिंगची ध्वजा करवीर इलाख्यांत आपण फडकवून मोठी परिषदही भरवून आणली, याबद्दल आपले त्रिवार आभार मानणे हे आमचे कर्तव्य आहे, असे समजतो.

शिक्षणप्रेमी देसाईसाहेब - किंत्येक विद्यार्थ्यांना आपण स्वतः शिक्षण देऊन पुढे त्यांना आर्थिक मदत केल्यामुळे, त्यापैकी काही आज अधिकारी, पदवीधर, कारखानदार अशा स्थितीस पोहोचले आहेत, यावरून शिक्षण देण्याचे बाबतीत आपल्या अंतःकरणाचा किती ओढा आहे, हे दिसून येते. अशी व्यक्ति आम्हांस लाभल्याबद्दल आम्हांस अत्यंत समाधान वाटते.

कार्यक्रमाल देसाईसाहेब - आपण आदर्श शेतकरी होऊन बन्याच शेतकरी लोकांना आपल्या ज्ञानाची आपण सप्रयोग माहिती दिली असोन, थोडक्यांत आदर्श शेतकरी कसे होता येते हे उत्तम प्रकारे पटविले आहे. तसेच या पेट्यांत मे. सबनीस मामलेदारसाहेब यांनी स्थापन केलेल्या प्लेग, कॉलरा निवारक मंडळांत प्रवेश करून साथीचे वेळी आपण रोगनिवारणार्थ मोहीम सुरु केली व रोगावर प्रतिबंधक उपाय योजून जनतेला याबद्दलची माहिती देऊन प्लेग कॉलन्यासारख्या साथी नाहिशा केल्या, ते कार्य जनतेसोर आहेच.

प्रिय काकासाहेब - करवीर इलाख्यांत गारगोटीचे हरिजन बोर्डिंग हे पहिलेच असून तें तर आपले स्मारकच होऊन बसले आहे व यानंतर दुसरे एक मोठे स्मारक होण्याचे स्थितीत आहे. ते म्हणजे आपण सर्वस्वी ज्याला वाहून घेतले आहे असे येथील मराठा बोर्डिंग हे होय. अशी अमौलिक कार्ये करून आपण कर्मवीर पदवीर पात्र झालात. वरील निरनिराळ्या क्षेत्रांतील आपली कामगिरी दरबाराचे निर्दर्शनास आलेने आपणास प्रशंसापत्र व थैली अर्पण करणेंत आलेलीच आहे.

अशा प्रकारची आपली अद्यावत जनसेवा ध्यानी आणून आज आम्हास अत्यंत प्रेमपूर्वक हे मानपत्र अर्पण करण्याची सुसंधि ज्या जननियंत्या परमेश्वराने दिली, त्याचे त्रिवार आभार मानून हे मानपत्र आम्ही आपणास अर्पण करणेची परवानगी घेतो.

आपले
भुदरगड पेट्यातील समस्त नागरिक.